

बहिरा नागरिका लागि
निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षा

तालिम स्रोत पुस्तिका

लेखन तथा प्रकाशन

राष्ट्रिय बहिरा महासंघ नेपाल
भृकुटीमण्डप, काठमाडौं

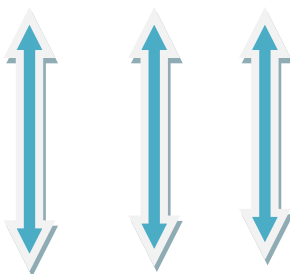

सहयोग तथा सहकार्य

निर्वाचन आयोग नेपाल, कान्तिपथ, काठमाडौं
निर्वाचन सहायता परियोजना, संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम,
चाकुपाट, ललितपुर

बहिरा मैत्री राजनैतिक अधिकार, निर्वाचन तथा मतदाता
शिक्षा

तालिम स्रोत पुस्तिका

लेखन तथा प्रकाशन

राष्ट्रिय बहिरा महासंघ नेपाल

भृकुटीमण्डप, काठमाडौं

सहयोग तथा सहकार्य

निर्वाचन सहायता परियोजना, संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम

चाकुपाट, ललितपुर

बहिरा मैत्री राजनैतिक अधिकार, निर्वाचन तथा मतदाता
शिक्षा

तालिम स्रोत पुस्तिका

लेखन तथा प्रकाशन

राष्ट्रिय बहिरा महासंघ नेपाल

भृकुटीमण्डप, काठमाडौं

सहयोग तथा सहकार्य

निर्वाचन सहायता परियोजना, संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम

चाकुपाट, ललितपुर

निर्वाचन सहायता परियोजना, संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम, चाकुपाट, ललितपुर
बहिरा नागरिका लागि निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षा

तालिम स्रोत पुस्तिका

प्रकाशक

राष्ट्रिय बहिरा महासंघ नेपाल (NDFN)
भुकुटीमण्डप, काठमाडौं

सर्वाधिकार

राष्ट्रिय बहिरा महासंघ नेपाल (NDFN)

लेखन तथा सम्पादन

केपी अधिकारी (बहिरा)
राघववीर जोशी (बहिरा)
डा. रोजनाथ पाण्डे
सुमन अधिकारी
सानु खिम्बाजा

(बहिरा) चित्रकार
पतिज्ञ शाक्य (बहिरा)

आर्थिक सहयोग

ESP is supported by

European
Union

UN
DP

*Empowered lives.
Resilient nations.*

संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम, निर्वाचन सहयोग परियोजना
चाकुपाट, ललितपुर

प्रति: २००/-

डिजाइन तथा छपाई

फेदर डिजाइन एण्ड पिन्टिङ्ग सपोर्ट, भक्तपुर

भूमिका

बहिरा मैत्री निर्वाचन शिक्षा स्रोत पुस्तिका प्रकाशन गरी सार्वजनिक गर्न पाउंदा नेपालका आम बहिरा नागरिकहरूको हकहित, अधिकार तथा सशक्तीकरणका लागि गठित यस राष्ट्रिय बहिरा महासंघ नेपाल गौरवान्वित भएको छ । देशमा संघीय समावेशी लोकतान्त्रिक गणतन्त्र लागू भएको छ तथापि बहिरा नागरिकहरूले निर्वाचन तथा राजनैतिक अधिकार उपभोग गर्न पाएका छैनन् । भण्डै तीन लाखको हाराहारीमा रहेका बहिरा नागरिकहरूको प्रतिनिधित्व राज्यका नीतिगत तहमा शुन्य छ । राजनैतिक दलहरूका स्थानीय देखि केन्द्रसम्मका संरचना, विधान तथा निर्वाचन घोषणापत्र र कार्यक्रमहरूले समेत बहिरा समुदायलाई समेट्न सकेका छैनन् । बहिरामैत्री गुणस्तरीय शिक्षाको कमी, बहिरा नागरिकहरूलाई अन्य नागरिक सरह राजनैतिक तथा निर्वाचन अधिकार रहन्छ भन्ने सामाजिक दृष्टिकोणको कमी, नीति तथा कार्यक्रमहरूमा बहिरा नागरिकहरूका अधिकार तथा प्रतिनिधित्व सुनिश्चित नगरिनुका साथै स्वयम् बहिरा नागरिकहरूमा समेत आफ्नो अधिकारका सम्बन्धमा पूर्ण जानकारी नभएका कारण बहिरा नागरिकहरू अन्य प्रकृतिका अपाङ्गता भएका समुदायभन्दा पछाडि परेका छन् ।

निर्वाचन आयोग नेपालले २०७० सालमा लैगिक तथा समावेशीकरण नीति लागू गरेको थियो । त्यससंगराष्ट्रिय बहिरा महासंघ नेपाल, निर्वाचन आयोग नेपाल र संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम निर्वाचन सहयोग परियोजनाको सहकार्यमा २०७० सालको संविधानसभाको निर्वाचनसंग बहिरा नागरिकहरूका लागि निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षा तालिम तथा जनचेतनामूलक कार्यक्रम र बहिरामैत्री स्रोत सामाग्रीहरूको निर्माण गर्ने कार्यक्रम ऐतिहासिक रूपमा शुरूवात भएको हो । बहिरामैत्री निर्वाचन शिक्षा कार्यक्रम २०७४ सालको स्थानीय, प्रदेश तथा केन्द्रिय निर्वाचनमा समेत सञ्चालन गरिएको थियो । बहिरामैत्री निर्वाचन शिक्षासम्बन्धी तालिम कार्यक्रम शुरूवात गरिनु आफैमा उपलब्धि त हुदै हो तथापि सुन्ने नागरिकहरूका लागि तयार पारिएका तालिम विषयवस्तु, विधि तथा सामाग्रीहरूलाई बहिरामैत्री बनाउनुपर्ने आवश्यकता खट्किरहेको थियो ।

बहिरा नागरिकहरूको राजनैतिक तथा निर्वाचन अधिकारको अभिवृद्धि गर्ने, बहिरा समुदाय भित्रै बाट उक्त तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्नका लागि प्रशिक्षकहरू उत्पादन गर्ने एवम् निरन्तर रूपमा बहिरामैत्री निर्वाचन शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने उद्देश्य बमोजिम राष्ट्रिय बहिरा महासंघ नेपालले निर्वाचन सहयोग परियोजनाको सहयोगमा बहिरा समुदायको आवश्यकता बमोजिम यो निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षा स्रोत पुस्तिका निर्माण गरेको छ । सोही बहिरामैत्री निर्वाचन शिक्षा तालिम निर्देशिका अनुरूप यस स्रोत पुस्तिका तयार पारिएको छ । यस स्रोत पुस्तिकामा अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज एवम् र राष्ट्रिय कानूनहरूमा समावेश गरिएका बहिरा समुदायका राजनैतिक तथा सामाजिक अधिकार, लोकतन्त्र र निर्वाचनका अवधारणा, बहिरा नागरिकका निर्वाचनका अवरोध एवम् बहिरामैत्री समग्र निर्वाचन अधिकार र प्रक्रियाका लागि गर्नुपर्ने नीतिगत व्यवस्था, कार्यक्रम, सामाग्री लगायतका विषयवस्तुहरू समावेश गरिएको छ । साथै अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासका रूपमा निर्वाचन प्रक्रियामा बहिरा समुदायको सहभागिता, तथा बहिरामैत्री निर्वाचनका उदाहरणहरू, बहिरा समुदायको निर्वाचनमा मूलप्रवाहीकरणका लागि निर्वाचन आयोग,

सरकार, राजनैतिक दल, संवैधानिक निकाय एवम् आम सरोकारवालाहरूको महत्वपूर्ण भुमिका र आपसी सञ्जालीकरणलाई जोड दिइएको छ । बहिरा समुदायको निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षा स्थानीय तहसम्म पुर्‍याउनका लागि अहम् भूमिका खेल्नुहुने महासंघ कार्यसमितिका पदाधिकारी, सम्पूर्ण जिल्ला बहिरा संघ, बहिरा विद्यालय एवम् सम्बन्धित सबैबाट प्राप्त सहकार्य र सहयोग प्रति महासंघ परिवार हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछ ।

निर्वाचन आयोग नेपाल र संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम निर्वाचन सहयोग परियोजनाको अमूल्य सहयोग, चासो एवम् प्रेरणाले यति छोटो समयमा स्रोत पुस्तिका तयार पार्न सम्भव भएको हो । संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम निर्वाचन सहयोग परियोजनाको अमूल्य सहयोग, चासो एवम् प्रेरणाले स्रोत पुस्तिका तयार पार्न सम्भव भएको हो । शुरुवातदेखि नै निरन्तर सहयोग, सुभाष र उत्प्रेरणा दिनुहुने संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम, निर्वाचन सहयोग परियोजनाका लैंगिक समानता तथा सामाजिक समावेशिता तथा बाह्य पहुँच सल्लाहकार निकिला श्रेष्ठ, प्रमुख प्राविधिक सल्लाहकार भिन्सेट डा क्रुज, नागरिक तथा मतदाता शिक्षा अधिकृत मोहम्मद साहिद रेजा लगायत निर्वाचन सहयोग परियोजनाका सम्पूर्ण परिवारप्रति राष्ट्रिय बहिरा महासंघ नेपाल हार्दिक धन्यवाद तथा कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छ । निर्वाचन सहयोग परियोजनाको यो कार्य नेपालका बहिरा समुदायको राजनैतिक र निर्वाचन अधिकार प्राप्तिका लागि कोशेढुंगा सावित हुने विश्वास महासंघले लिएको छ । महासंघ परिवार राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम निर्वाचन सहयोग परियोजनाबाट भविष्यमा निरन्तर यस प्रकारको अमूल्य सहयोग, सहकार्य र उत्प्रेरणको अपेक्षा गर्दछ ।

सूर्य बहादुर बुढाथोकी

महासचिव

राष्ट्रिय बहिरा महासंघ नेपाल

२०७६ कार्तिक, काठमाडौं

बहिरा नागरिकका लागि मतदाता शिक्षासम्बन्धी तालिमस्रोत पुस्तिका

विषयसूची

परिच्छेद १

- १.१ परिचय
- १.२ स्रोत पुस्तिकाको उद्देश्य
- १.३ स्रोत पुस्तिकाको आवश्यकता

परिच्छेद २:

मानव अधिकारका साधनहरू, अपाङ्गता, बहिराहरूको वर्गिकरण र नेपालमा यसको विविधता तथा बहिरा अधिकार

- २.१ अपाङ्गता र बहिरा
 - २.१.१ अपाङ्गता (बहिरा)को बुझाई र परिभाषा (अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, संविधान र ऐनका आधार मा), बहिराहरूको वर्गिकरण
 - २.१.२ बहिरोपनमा भएको उपलब्धि (म्हबा न्बल्ल)
 - २.१.३ अपाङ्गता (बहिरा)का सम्बन्धमा प्रचलनमा रहेका मिथकहरू (अपमान जनक शब्द र भनाइहरू)
- २.२ दिगो विकासका लक्ष्यहरूमा बहिरा समावेशिकरणका सूचकहरू र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास
- २.३ बहिराका अवरोध तथा विभेद (बामष्क)
- २.४ अपाङ्गता अधिकारका सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय अभ्यासहरू
 - २.४.१ अपाङ्गता अधिकारका मुख्य सिद्धान्तहरू, अधिकारहरू विचको अन्तरनिर्भरता र अनुगमन
 - २.४.२ बहिरा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारको सम्बन्धमा यूएनसिआरपीडि समितिको सिफारिस
 - २.४.३ अपाङ्गता अधिकार सम्बन्धमा संवैधानिक व्यवस्था

परिच्छेद ३:

लोकतन्त्र, निर्वाचन र समावेशीकरण

- ३.१ लोकतन्त्र र निर्वाचन
- ३.२ निर्वाचन प्रणाली र संघीय संरचना
- ३.३ बहिरामैत्री निर्वाचन प्रणाली
- ३.४ समावेशीकरण र निर्वाचन कानूनमा बहिरा अधिकारको मापन

परिच्छेद ४:

निर्वाचन चक्र, निर्वाचनमा अवरोध तथा सहभागिताका उपायहरू

- ४.१ निर्वाचन चक्र र यसमा बहिराका मुद्दाहरू (अवरोध र समाधानका उपायहरू)
- ४.२ निर्वाचनमा बहिरा सहभागिता (राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास)
- ४.३ निर्वाचनका सन्दर्भमा बहिरा उत्प्रेरणा

४.४ निर्वाचनमा बहिराका लैंगिक, बहुअपाङ्गता तथा अन्य सामाजिक पक्षहरू

४.५ निर्वाचन सहभागितामा बहिरा समुदायमाथि हुने विभेद,

४.६ निर्वाचनका हरेक प्रक्रियामा बहिरा नागरिकहरूको सहभागिताका उपायहरू एवम् बहिरामैत्री बुथ

परिच्छेद ५:

निर्वाचन प्रक्रियामा बहिरा मूलप्रवाहीकरण

५.१ निर्वाचनका व्यवस्थापकीय निकायहरू र तिनीहरूका जिम्मेवारी

५.२ बहिरा मूलप्रवाहीकरणमा सरोकारवालाहरूको भूमिका

५.२.१ राजनैतिक दल, सरकार र संसदको भूमिका

५.२.२ नागरिक समाजसंग सम्बद्ध संघसंस्थाहरूको भूमिका

५.२.३ संवैधानिक आयोगहरू (मानव अधिकार आयोग, महिला आयोग, दलित आयोग, समावेशी आयोग आदि) को भूमिका

परिच्छेद ६:

निर्वाचनमा द्वन्द्व व्यवस्थापन

६.१ निर्वाचन कसुर तथा विवाद निरूपण

६.२ द्वन्द्व समाधानका प्रक्रिया

६.३ निर्वाचनमा बहिराहरूको बचावट र सुरक्षा

६.४ बहिरामैत्री आचारसंहिता र निर्वाचन अनुगमन तथा पर्यवेक्षण

परिच्छेद ७:

समावेशी निर्वाचन प्रक्रिया

७.१ निर्वाचन शिक्षा कार्यक्रम (राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास) र बहिराका सवालहरू

७.२ बहिरामैत्री निर्वाचनका लागि सूचना, सञ्चार र प्रविधि

७.३ साङ्केतिक भाषामा बहिरामैत्री निर्वाचन सामाग्री (भिडियो, घोषणापत्र, पोस्टर, आदि) निर्माण

७.४ नमूना मतदान प्रस्तुतीकरण तथा कार्य विभाजन

७.५ बहिरामैत्री नमूना मतदान

७.६ नमूना मतदानको समीक्षा तथा सुझाव

परिच्छेद ८:

बहिरामैत्री समावेशी निर्वाचन प्रक्रियाको रणनीति र सञ्जाल निर्माण

८.१ राजनैतिक अधिकार र निर्वाचन प्रक्रिया

८.२ बहिरा नागरिकहरूको मूलप्रवाहीकरणका लागि आगामी रणनीति,

८.३ सरोकारवालाहरू बिच सञ्जाल निर्माण, पैरवी र जनचेतना अभिवृद्धिमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका संघसंस्था, नागरिक समाज, मानव अधिकार संस्था र सञ्चार माध्यम र बहिरा महासंघको भूमिका

परिच्छेद १

१.१ परिचय

८० डेसिबलभन्दा माथिको ध्वनि सुन्न नसक्ने वा सञ्चारका लागि साङ्केतिक भाषा प्रयोग गर्नुपर्ने व्यक्तिलाई^१ सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएको (बहिरा) व्यक्ति भनिन्छ । सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिले अङ्ग गहरूको वनावट एवम् स्वरको पहिचान, स्थान उतारचढाव र स्वरको मात्रा र गुण छुट्याउन सक्दैनन्, कानले आवाज ग्रहण गर्न एवम् पहिचान गर्न नसक्ने भएकाले बहिरा व्यक्तिहरूले आवाज सुनेर सञ्चार गर्न सक्दैनन् र सञ्चार गर्नका लागि साङ्केतिक भाषाको प्रयोग गर्दछन् ।

वि.सं. २०६८ सालको जनगणना अनुसार नेपालको १.९४ प्रतिशत जनसङ्ख्यामा कुनै र कुनै प्रकारको अपाङ्गता रहेको देखाएको छ । उता कुल जनसङ्ख्याको १० प्रतिशत अपाङ्गता भएका व्यक्ति हुने विश्व स्वास्थ्य संगठनको प्रतिवेदनको तुलनामा नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको जनसङ्ख्या निकै कम रहेको देखिएको छ । जनगणना २०६८ ले नेपालमा बहिरा जनसङ्ख्या ७९,३०७ देखाएको छ । तर जनगणनाका क्रममा देखिएका विभिन्न त्रुटि तथा परिवारमा भएका अपाङ्गता भएका व्यक्ति लुकाउने सामाजिक प्रवृत्तिका कारण उक्त तथ्याङ्क विश्वसनीय नरहेको महासंघको ठहर छ । २०३७ सालमा काठमाण्डौ बहिरा संघको स्थापनाबाट शुरु भएको बहिराहरूको संगठनात्मक यात्रा २०५२ सालमा राष्ट्रिय बहिरा महासंघ नेपाल (NDFN) को स्थापनासंग हाल नेपालका ७७ मध्ये करिव ५२ जिल्लामा बहिरा संघ गठन भइ ४८ जिल्ला बहिरा संघहरू महासंघमा आवद्ध रहेका छन् । संघीय संरचना अनुसार महासंघ अन्तर्गत ७ प्रदेश समितिहरू समेत गठन भएका छन् ।

स्वच्छ, स्वतन्त्र, विश्वसनीय, स्वीकार्य, आवधिक निर्वाचन, समान मताधिकार, गोप्य मतदान, पारदर्शी मतगणना तथा परिणाम घोषणा प्रकृया निर्वाचनको विश्वव्यापी मान्यता अनुरूप हुन मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रत्यक्ष वा स्वतन्त्र रूपमा चुनिएका प्रतिनिधि मार्फत सर कारमा सहभागी हुन पाउने अधिकारको व्यवस्था गरेको छ । मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणा पत्रले जाति, वर्ण, लिंग, भाषा, धर्म, राजनैतिक वा अन्य विचारधारा, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य कुनै आधारमा कुनै पनि किसिमको भेदभाव गर्न पाइने छैन^२ भन्ने व्यवस्था गरेको छ । यस्तो अधिकार निर्वाचनका विश्वव्यापी मान्यता बमोजिम हुने स्वच्छ, स्वतन्त्र, विश्वसनीय आवधिक निर्वाचन मार्फत नागरिकले प्रयोग गर्न पाउने व्यवस्था गरेको छ ।^३

त्यसैगरी प्रत्यक्ष वा स्वतन्त्र रूपमा छानिएका प्रतिनिधिहरू मार्फत सार्वजनिक जीवन सञ्चालनमा भाग लिने, सर्वव्यापी तथा समान मताधिकार र गोप्य मतदानबाट मतदाताहरूको इच्छा अभिव्यक्त गर्ने, स्वतन्त्र अभिव्यक्तिको प्रत्याभूति गर्ने, स्वच्छ आवधिक निर्वाचनहरूमा मतदान गर्ने र निर्वाचित हुने अधिकारको ग्यारेन्टि नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध १९६६ ले समेत गरेको छ ।^४ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (यूएनसीआरपिडी) २००६, धारा २९ ले अन्य व्यक्तिहरू सरह अपाङ्ग

१ अपाङ्गता अधिकार ऐन २०७४

२ मानव अधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणा पत्र १९४८धारा २

३ मानव अधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ को धारा २१ तथा आम निर्वाचन पर्यवेक्षण समिति, नेपाल, पर्यवेक्षण प्रतिवेदन, प्रतिनिधि सभा सदस्य र प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन २०७४, नेपाल कानून समाज, बबरमहल काठमाण्डौ, नेपाल, परिच्छेद ३, पृष्ठ १७

४ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध १९६६ को धारा २५

गता भएका व्यक्तिहरूको मतदान गर्ने, निर्वाचनमा प्रस्ताव गर्ने र स्वतन्त्र रूपमा चुनिएका प्रतिनिधि मार्फत राजनैतिक तथा सार्वजनिक जिवनमा सहभागिता तथा मतदान प्रक्रिया, सुविधा तथा सामाग्रीहरू पहुँचयुक्त तथा प्रयोग गर्न सहज हुनुपर्ने, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले भयमूक्त वातावरणमा निर्वाचनमा मतदान गर्ने, उम्मेदवार हुने, सार्वजनिक पद धारण गर्ने⁵ अधिकारको सुनिश्चितता गरेको छ ।

त्यस्तै नेपालको संविधानले⁶ सामान्य कानूनको प्रयोगमा धर्म, वर्ण, जात, जाती, लिङ्ग, यौनिक अभिमुखीकरण, शारीरिक अवस्था, अपाङ्गता, स्वास्थ्य स्थिति, वैवाहिक स्थिति, गर्भावस्था, आर्थिक अवस्था, उत्पत्ति, भाषा वा क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गरिनेछैन भन्ने उल्लेख गरिएको छ ।

आधुनिक राज्य सञ्चालनको मुख्य आधार प्रजातन्त्रलाई मानिन्छ । प्रजातन्त्रलाई मुखरीत गर्ने मुख्य माध्यम निर्वाचन हो । जनताले शासनमा सहभागीता जनाउन र शासकीय निर्णय प्रक्रियामा सहभागीताको लागि निर्वाचनको माध्यमद्वारा आफ्ना जनप्रतिनिधिको छनौट गरी पठाउँछन् । यसरी पठाइएका आफ्ना प्रतिनिधिले बनाएको कानून मार्फत कानूनी राज्य सञ्चालन गर्दछन् । निर्वाचन आधुनिक राज्य व्यवस्थाको अनिवार्य शर्तको रूपमा रहेको छ । लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको आधार प्रतिनिधित्वको छनोट भएकाले निर्वाचनको महत्व अभै स्पष्ट हुनु पुगेको छ ।⁷

नेपालमा २०७४ सालमा करिव १८ वर्ष देखि थाती रहेको स्थानीय तहको निर्वाचनमा नेपाली नागरिकले भाग लिने अवसर पाए । उक्त स्थानीय, प्रादेशिक तथा संघीय संसदका लागि भएका निर्वाचनहरूबाट ३५,००० स्थानीय सरबारका पदाधिकारीहरू, ५५० प्रादेशिक सभाका सदस्यहरू, २७५ संघीय संसदको प्रतिनिधि सभाका सदस्यहरू र ५६ जना राष्ट्रियसभा का सदस्यहरू तथा नेपालको राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन प्रकृया सफलता पूर्वक सम्पन्न भईसकेका छन् ।⁸ नेपालमा निर्वाचनको इतिहास २००४ सालमा काठमाण्डौ नगरपालिकाको निर्वाचनबाट शुरु भएको पाइन्छ । २०६४ सालमा बहिरा नागरिक संविधानसभा सदस्यको रूपमा समानुपातिक प्रणालीबाट नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (संयुक्त) बाट निर्वाचित भएका थिए । त्यस अगाडि र पछाडि कुनै पनि बहिरा नागरिक राज्यका जननिर्वाचित निकायहरूमा हुन पाएका छैनन् ।

बाहिरबाट हेर्दा अपाङ्गता देखिने बहिरा समुदाय पारिवारिक, सामाजिक, राजनैतिक तथा निर्वाचनमा सहभागितामा अवरोध र विभेद भेलिरहेका छन् । सञ्चारमा पहुँचमा अवरोधका कारण सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू विकासको मूलप्रवाहीकरण, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक एवम् राजनैतिक अधिकार एवम् अवसरहरूबाट थप बञ्चितकरणमा पारिदै आएका छन् । बहिरा समुदायको राजनैतिक अधिकार तथा निर्वाचनमा अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गर्नका लागि निर्वाचनसम्बन्धी कानून, कार्यक्रम, सुचना तथा सामाग्रीहरू बहिरा समुदायको पहुँचयुक्त बनाइनुपर्दछ । बहिरा समुदायको राजनैतिक अधिकार तथा निर्वाचनमा सहभागीतामा अभिवृद्धि गर्नका लागि यो बहिरामैत्री निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षा स्रोत पुस्तिका निर्माण गरिएको छ ।

5 अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी महासन्धि(सी आर पि डी) २००६ धारा २९

6 नेपालको संविधान २०७२ मा मौलिक हक अन्तर्गत धारा १८ समानताको हक

7 हेर्नुहोस संविधानसभा, शासकीय स्वरूप निर्धारण समितिको अवधारणापत्र एवम् व्याख्यात्मक टिप्पणी संहिताको प्रारम्भीक मसौदा प्रतिवेदन, ७ माघ २०६६, पृष्ठ ५९

8 IFES, A Year of Elections in Nepal: Implementing a Federal and Inclusive Constitution, Pub. in 16 April, 2018, see at <https://www.ifes.org/news/year-elections-nepal-implementing-federal-and-inclusive-constitution>

१.२ स्रोत पुस्तिकाको उद्देश्य

बहिरामैत्री निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षा स्रोत पुस्तिकाको उद्देश्य यस प्रकार रहेका छन् ।

- ❖ बहिरा नागरिकहरूको राजनैतिक अधिकार, निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षा सम्बन्धमा विद्यमान नीति, कार्यक्रम एवम् उपलब्धीहरू विश्लेषण गर्ने ।
- ❖ बहिरा नागरिकहरूको राजनैतिक अधिकार, निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षा कार्यक्रम तथा सामाग्रीहरूका लागि आवश्यक बहिरामैत्री नीति तथा कार्यक्रमहरू तर्जुमा एवम् कार्यान्वयनका उपायहरू सुल्झाउने ।
- ❖ राजनैतिक अधिकारका लागि बहिरा मैत्री औजारहरूको विश्लेषण गर्ने ।

१.३ स्रोत पुस्तिकाको आवश्यकता

संविधानले राजनैतिक अधिकारको उपभोग गर्ने एवम् मुलुकमा हुने प्रत्येक आवधिक निर्वाचन प्रकृत्यामा समान ढंगले निर्वाचन प्रकृत्याका सम्बन्धमा आवश्यक जानकारी हासिल गर्ने, निर्वाचन प्रक्रियामा सहभागि हुन पाउने, आफुल चाहेको राजनैतिक दल एवम् उम्मेदवारलाई मतदान गर्न पाउने तथा राज्यको नीति निर्माण तहमा समावेश हुन पाउने सबै नागरिकहरूको आधारभूत हक अधिकार सुनिश्चित गरेको छ । तर विकासको मूल प्रवाह एवम् सामाजिक तथा राजनैतिक अवसरहरूबाट वञ्चित रहँदै आएको बहिरा समुदाय उपरोक्त निर्वाचन प्रक्रियाहरूका बारेमा पर्याप्त जानकारी प्राप्त गर्न एवम् अर्थपूर्ण सहभागिताबाट वञ्चित रहँदै आएका छन् । हालसम्म राज्यले अवलम्बन गरेका निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षा नीति तथा कार्यक्रमहरू बहिरा समुदाय मैत्री एवम् लक्षित नभएकाले नै बहिरा समुदायमा पर्याप्त मात्रामा सूचनाको प्रवाह, पहुँच एवम् सहभागिता हुन नसकेको हो ।

बहिरा समुदायको राजनैतिक अधिकारको उपभोग एवम् समग्र निर्वाचन प्रक्रियामा सहभागिताका लागि हाल राज्यका निकायहरूबाट तय भएका नीति नियम एवम् कार्यक्रमहरूको सम्बन्धमा विश्लेषण गरी सुनाईसम्बन्धी भएका नागरिकहरूका लागि निर्वाचन तथा नागरिक शिक्षाका सम्बन्धमा ठोस नीति, कार्यक्रम तथा कार्यान्वयनका प्रक्रियाहरू तय गरिनु अत्यावश्यक रहेको कुरा हृदयङ्गम गर्दै यो स्रोत पुस्तिका तयार पारिएको हो । यस पुस्तिकामा राज्यका निकायहरूका हालका निर्वाचन नीति, कार्यक्रम तथा कार्यान्वयन प्रक्रियाहरूको विश्लेषण गरिएको छ र आगामी दिनहरूमा अवलम्बन गरिनुपर्ने नीति, कार्यक्रम एवम् कार्यान्वयन तथा सम्बन्धित सरोकारवाला पक्षहरूबीच सहकार्यका प्रक्रियाहरूबारे उल्लेख गरिएको छ । बहिरा समुदाय, बहिरा समुदायको देशको राजनैतिक मूलप्रवाहिकरणमा रहेको अत्यन्त न्यून सहभागिता, नगण्य मात्रामा रहेको सहभागिताको अन्त्य गर्नका लागि राज्यको कानून तथा नीतिमा गरिनुपर्ने व्यवस्थाका साथै बहिरा समुदायको राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक मूलप्रवाहिकरणका लागि आवश्यक उपायहरू सुल्झाउनका लागि यस स्रोत पुस्तिकाको अपरिहार्यता महशुस गरिएको हो ।

परिच्छेद २

मानव अधिकारका साधनहरू, अपाङ्गता, बहिराहरूको वर्गीकरण तथा बहिरा अधिकार

२.१ अपाङ्गता र बहिरा

विश्व स्वास्थ्य संगठन र विश्व बैङ्कले सन् २०१० मा प्रकाशन गरेको प्रतिवेदन अनुसार नेपालको कुल जनसङ्ख्याको १० प्रतिशत मानिसहरूमा कुनै न कुनै प्रकारको अपाङ्गता भएको अनुमान रहेको छ । ने पालको पछिल्लो जनगणना २०६८ का अनुसार नेपालको कूल जनसङ्ख्या २ करोड ६५ लाख मध्ये ५ लाख १४ हजार अर्थात् १.९४ प्रतिशत जनसङ्ख्या मा एक वा अर्को वा बहु-अपाङ्गता रहेको देखाएको छ । कूल अपाङ्गता जनसङ्ख्या मध्ये बहिरा व्यक्तिहरूको जनसङ्ख्या १५.४ प्रतिशत अर्थात् ७९,३०९ रहेको छ । विश्वको सन्दर्भमा कुरा गर्ने हो भने विश्वको करिब ५ प्रतिशत अर्थात् ४६ करोड ६० लाख मानिसहरूमा सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता रहेको अनुमान गरिएको छ । जसमा बालबालिकाहरूको सङ्ख्या ३ करोड ४० लाख रहेको छ । नेपालले अवलम्बन गरेको जनगणना प्रकृया अपाङ्गता समावेशी नभएको र जनगणनाको समयमा आफू र आफ्ना परिवारमा विद्यमान अपाङ्गतालाई लुकाउने सामाजिक सोचका कारण अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र बहिरा व्यक्तिहरूको जनसङ्ख्या माथि उल्लेख गरिए भन्दा बढि हुने कुरा अपाङ्गता अधिकारकर्मीहरू उल्लेख गर्छन् । राष्ट्रिय बहिरा महासंघ नेपालले नेपालमा बहिरा व्यक्तिहरूको सङ्ख्या करिब ३ लाखको हाराहारीमा रहेको अनुमान गरेको छ ।

कुनै व्यक्तिमा अपाङ्गता जन्मजात मात्र हुदैन । कुनै पनि व्यक्तिमा दुर्घटना, प्राकृतिक प्रकोप, हिंसा, द्वन्द्व तथा कुनै महामारी तथा दीर्घकालीन रोगजस्ता विभिन्न कारणले जुनसुकै समयमा अपाङ्गता देखा पर्न सक्छ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको प्रतिवेदन अनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मानव अधिकार को उचित व्यवस्था, संरक्षण र सम्बर्द्धन हुन सकेको छैन । त्यसैगरी नेपालमा अपाङ्गता भएकै कारणबाट र राज्यबाट प्राप्त हुने सेवा र सुविधामा विभेद गर्न तथा न्यायको सहज पहुँचबाट समेत वञ्चित गरिएको पाइन्छ । यसरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई अधिकार उपभोग गर्नबाट वञ्चित गर्नु नै मानव अधिकार उल्लङ्घन हो र त्यस मध्येमा बहिरा नागरिकहरूको राजनैतिक अधिकार समेत पर्दछ ।

अपाङ्गता अधिकारसम्बन्धी विकासको ऐतिहासिक पृष्ठभुमी २०० बर्षको मात्र रहेको छ । विभेद, अवरोध र अन्धविश्वासले नै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई विकासको मूलप्रवाहीकरणबाट अलग्याएको थियो । सामान्य सेवासुविधा र पुनःस्थापनाका कार्यक्रमले यस क्षेत्रमा केहि योगदान पुऱ्यायो । विस्तारै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र परिवारको संगठनहरूले अपाङ्गताको क्षमताको पहिचान गरी राम्रो स्थितिको वकालत हुन थाल्यो । दोश्रो विश्वयुद्ध पश्चात् मात्र यस सवालले मानव अधिकारको सवालका रूपमा पहिचान पायो । सन् १९६० को दशकको अन्त्यतिर केहि देशहरूमा विभिन्न अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले अपाङ्गतासम्बन्धी नयाँ सिद्धान्त प्रतिपादन गर्न थाले । त्यस पश्चात् मात्र यस विषयले ब्यापक रूप लिन थालेको हो । दोश्रो विश्वयुद्धमा हजारौँ मानिस मारिए भने लाखौँको सङ्ख्या मा अङ्गभङ्ग हुन पुगे । जसले गर्दा विश्वब्यापी रूपमा यस सवाललाई सम्बोधन गर्न बाध्य पारेको थियो ।

विश्वमा बहिराको विषयमा कुरा गर्नुपर्दा इसापूर्व ३८४-३२२ को अवधिलाई लिइने गरिन्छ जहाँ एकजना एरिस्टोटल (Aristotle) नामक दार्शनिकले बहिरा व्यक्तिहरूले सुन्न नसक्ने भएकोले उनीहरूको शिक्षा सम्भव छैन भनेर दाबी गर्थे । दार्शनिकको उक्त दाबीसँगै बहिरा नागरिकहरू आधारभूत मानव अधिकारबाट पनि बञ्चित हुनपुगे । केहि देशहरूमा उनीहरूलाई विवाह गर्न वा सम्पत्ती जोड्न पनि वञ्चित गरियो । फलस्वरूप उनीहरूलाई गैर-व्यक्तिको रूपमा व्यवहार गरियो । तर समयको क्रमसँगै एरिस्टोटलको दाबी यूरोपका केहि देशहरूमा मिथ्या ठहरिन थाल्यो, बहिराहरूले पनि सिक्न सक्छन् भन्ने विचार विकसित हुन गई पहिलोपटक साङ्केतिक भाषाको श्रृजना हुन थाल्यो । जेरेनीमो काडामो (Geronimo Cardano) नामक एकजना ईटालियन विद्वानलाई सम्भवत पहिलो व्यक्तिको रूपमा लिईन्छ जसले बहिरा व्यक्तिहरूले पनि लेखेर सिक्न सक्छन् भन्ने सिद्धान्तको प्रतिपादन गरे । उनी भौतिकशास्त्र र गणित विषयका विद्वान् थिए । सिकाई प्रकृयाका लागि सुन्नु नै पर्दछ भन्ने मान्यतामा क्रमशः कमी हुदै जान थाल्यो । सो क्रमसँगै स्पेनका पेद्रो पोन्स डे लिओन (Pedro Ponce de Leon) नामक स्पेनीस भिक्षुले बहिरा बालबालिकाहरू भेला गरेर पढाउन शुरू गरे र उक्त कार्यले सफलता हासिल गर्दै गयो । पेद्रो पोन्स डे लिओनका सफलताहरूको अध्ययन गर्दै गरेका एक जना जुआन पाब्लो डे बोनेट (Juan Pablo de Bonet) नामक एपेनीस पादरीले लेख्ने, पढ्ने, स्वर अवलोकन गर्ने र हालका औलाको आकार अनुसार अक्षर सङ्केत गर्ने (Hand shapes) तरिकाको विकास गरे । यी सबै विकासक्रमका बाबजुद पनि सन् १७५० सम्म बहिराहरूको शिक्षा अभै पनि व्यवस्थित हुन सकेको थिएन । यसले तब मात्र गति लिन थाल्यो जब एकजना एब्बे डे एल एप्पी (Abbe de L'Epee) नामक फ्रेन्च नागरिकले सन् १७६० मा बहिरा अध्ययन केन्द्रसंग फ्रान्सेली साङ्केतिक भाषाको थालनी गरे । त्यसपछि बहिरा संस्थाको स्थापना, बहिरा विद्यालयको स्थापना र साङ्केतिक भाषाको अनुसन्धान र विकास क्रमशः विश्वका अन्य देशहरू खास गरि यूरोप र अमेरीकामा हुदै गयो । यसै क्रममा सन् १७८८ मा फ्रान्सेली साङ्केतिक भाषाको शब्दकोश प्रकाशन भयो ।

नेपालमा बहिरा अधिकार अभियानको सन्दर्भमा चर्चा गर्नुपर्दा सन् १९८० को दशकलाई लिन सकिन्छ । संयुक्त राष्ट्रसंघले सन् १९८१ लाई अन्तर्राष्ट्रिय अपाङ्गताको वर्ष र सन् १९८२-१९९२ लाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको दशक मनाइएको बिन्दुबाट नेपालमा अपाङ्गता अधिकार अभियानको शुरुवात भएको थियो । बहिरा सचेतना, आन्दोलन र बहिरा अधिकारको प्रवर्धन पनि क्रमशः सोहि वर्षबाट थालनी भएको थियो । यसैक्रममा सन् १९८८ मा काठमाडौं बहिरा क्लबको स्थापना भएको थियो र संभवत सोहि क्लब नै नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले, खासगरी बहिरा व्यक्तिहरूले स्थापना गरेको पहिलो स्वावलम्बी समूह थियो ।

२.१.१ अपाङ्गता(बहिरा)को बुझाई र परिभाषा, वर्गीकरण

विश्वमा अपाङ्गता सवाल र पहिचानको इतिहास २०० वर्ष हाराहारीको रहेको छ । १८ औं शताब्दीमा अपाङ्गतालाई पूर्वजन्मको श्राप, दानवीय रूप आदिका रूपमा लिइन्थ्यो । दोस्रो विश्वयुद्धमा युद्धका कारण अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको जनसङ्ख्यामा उल्लेख्य वृद्धि भयो र यसरी युद्धमा घाइते तथा अपाङ्गता भएका

व्यक्तिहरूलाई उपचार मार्फत निको पारिनुपर्दछ भन्ने विषयको उठान भयो । यसका साथै मानव अधिकार को सिद्धान्तहरूको प्रतिपादनसंगै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका सवाल समेत मानव अधिकारका सवालमा जोडीन थाले । १९६० तिरबाट विभिन्न देशहरूले अपाङ्गताका नयाँ सिद्धान्तहरू प्रतिपादन हुन थाले । जसमा त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई पुनस्थापना गर्न पुनस्थापना केन्द्रमा राख्नुपर्ने, अलग्गै विद्यालयको व्यवस्था गर्ने र डाक्टरले सबै कुरा ठिक पार्न सक्ने चिकित्सकिय सिद्धान्त प्रतिपादित भयो र अपाङ्गतालाई शारीरिक दुर्बलताका रूपमा पुष्ट्याउन खोजियो । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको साङ्गठनिक विकाससंग १९८० तिर बाट युरोपियन मुलुक (विशेष गरि स्कानेभियन देशहरूमा) तथा अमेरिकी देशहरूमा चिकित्सकिय सिद्धान्त गलत रहेको तथा पहिचानको सवालका रूपमा अपाङ्गतालाई विविधताका रूपमा समाजिक रूपामा समावे शीकरण गर्नुपर्दछ भन्ने सामाजिक सिद्धान्तको प्रतिपादन गरियो । यसका साथै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आफ्नै संघसंस्थाहरू समेतले अधिकारको सवालमा निरन्तर वकालत गरि नै रहे ।

नेपालमा अपाङ्गताका क्षेत्रमा नीतिगत तथा व्यवहारीक पाटोमा निकै परिवर्तन भएको पाइन्छ । अपाङ्गताका सवालमा बनेका राष्ट्रिय ऐन तथा नीतिहरूले नेपालमा कल्याणकारी अवधारणाबाट शुरुवात् भएको अपाङ्गता अभियान अधिकारमुखी अवधारणा अगाडी बढेको दर्साउँछ । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा भएका अपाङ्गता अधिकारको सवाललाई नेपालले नीतिगत तहमा अङ्गीकार गरेको देखिएता पनि अपाङ्गतालाई हेर्ने सवालमा व्यवहारीक पाटो अभै अन्धविश्वास, रूढीवादी तथा पुरातनवादी सोचले ग्रसित रहेको देखिन्छ । कल्याणकारी अवधारणाबाट दरवारको प्रत्यक्ष निगरानी तथा सहयोगमा दृष्टिविहीन बालबालिकाहरूका लागि विशेष विद्यालय २०२० सालमा तथा बहिरा विद्यार्थीहरूका लागि बहिरा विद्यालयहरूको स्थापना २०२१ सालमा गरिएका भएता पनि सन् १९८१ मा मनाइएको अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको दशक र सोको एक वर्षपश्चात अर्थात् १९८२ मा नेपालका सरकारले कल्याणकारी अवधारणाबाट निर्माण गरेको अपाङ्गता कल्याण ऐनबाट नेपालमा अपाङ्गताको अभियान शुरु भएको देखिन्छ । यस ऐनको एक दशक पश्चात् विभिन्न अन्य ऐनहरू जस्तै शिक्षा ऐन १९९२, बालअधिकार ऐन १९९२, स्थानिय स्वायत्त ऐन १९९९ आदिमा अपाङ्गताका सवाल समेटिन थालेको पाइन्छ । अपाङ्गता कल्याण ऐनले ४ वर्गमा परिभाषित गरेको अपाङ्गतालाई २०५६ मा परिमार्जित गरि ७ वर्गको अपाङ्गताको वर्गीकरण गरि सामाजिक अवधारणामा नेपालको नीति जान खोजे को देखिन्छ ।

नेपालमा सशक्त द्वन्दको अन्त्य, राजनैतिक परिवर्तनसंगै सन् २००६ मा निर्माण भएको अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धिले अपाङ्गताका सवालमा अधिकारको सिद्धान्त प्रतिपादन गरि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू पनि मानव विविधता एक अभिन्न अङ्ग हुन् र अन्य व्यक्तिहरू सरह अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको समान अधिकार हुने विषयलाई प्रधानता प्रदान गर्‍यो र नेपालले सो महासन्धिको पक्षराष्ट्र भइसके पश्चात अधिकारको मुद्दालाई प्रमुख मुद्दाका रूपमा उजागर गर्‍यो । यस महासन्धिको अनुमोदनसंगै २०७२ सालको नेपालको संविधानले अपाङ्गतासम्बन्धी विविध अधिकारका सवाललाई मुलप्रवाहीकरण गरेको देखिन्छ । २०७४ सालमा संसदबाट अनुमोदित अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार ऐनले नेपालमा अपाङ्गता अधिकारलाई पूर्ण रूपमा अधिकारको अवधारणाबाट अङ्गीकार गरेको देखाउँछ । विगतका केहि वर्षहरूमा अपाङ्गतालाई हेर्ने दृष्टिकोणमा निश्चित तह र तप्कामा केहि सकारात्मक परिवर्तन

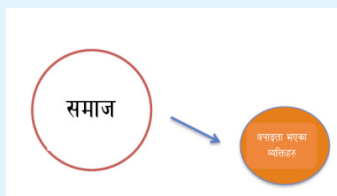
हुदै गए पनि समग्रमा भन्नुपर्दा अपाङ्गताप्रतिको सामाजिक सौच अभै पनि कहालीलाग्दो नै छ । एकातर्फ सबै भौगोलिक क्षेत्रमा रहेका र खासगरी ग्रामीण इलाकामा रहेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आफ्नै बुझाई विकास हुन सकेको छैन भने अर्कातर्फ परिवार, समुदाय र राज्यका विभिन्न तहमा रहेको नीति निर्माणकर्ताहरू, निर्णयकर्ताहरू र राजनैतिक दलहरूमा अपाङ्गताप्रति सहि बुझाई बन्न सकेको छैन । अभै पनि अपाङ्गता र बहिरोपनलाई व्यक्तिमा आएको समस्या, पूर्वजन्मको पाप वा पितृको श्रापको रूपमा लिने गरिन्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्ति र बहिराहरूलाई अधिकारग्राही रूपमा गणना नगरी वस्तुको रूपमा लिने र कल्याणकारी सहयोग गर्ने चलन रहेको छ । अपाङ्गताको विषय स्वास्थ्यको ढाँचा (Medical model) बाट सामाजिक ढाँचा (Social Model) तर्फ पूर्णरूपमा रूपान्तरण हुने क्रममा नै छ । राज्यका धेरै नीतिगत र कार्यक्रमीक दस्तावेजहरूमा अपाङ्गजस्ता शब्दावलीको प्रयोग अभै कायमै रहेको छ । सार्वजनिक सेवा, यातायात, दैनिक बोलीचालीमा अपाङ्गता वा बहिरा भनेर सहि शब्दावलीको प्रयोग गर्न यद्यपी बाँकि नै छ । एउटा राजनैतिक दलको उम्मेदवारले भोट माग्न जाँदा बहिरा व्यक्तिसंग पनि मत हुन्छ र उक्त मत आफूले पाउनुपर्छ भन्ने कुरा सर्लक्कै विर्सिन्छ र कुनै अन्तरकृया गर्दैन । घर परिवारका अभिभावक वा सदस्यहरूले आफू सरह बहिरा सदस्यले पनि चुनावमा मत जाहेर गर्नुपर्छ भन्ने कुराको कुनै हेक्का राख्दैनन् । विकासे संस्थाका नीति र कार्यक्रमहरू पूर्ण रूपमा अपाङ्गता समावेशी हुने कार्य बाँकि नै छ । आँलामा गन्न सकिने विकास साभेदारहरूले कुनै खास अपाङ्गता वर्गलाई समेटि सिमित कार्यक्रम सञ्चालन गरेका छन् । देश संघीयतामा गएसंगै स्थापना भएका स्थानीय र प्रान्तीय सरकारहरूमा अपाङ्गताको अधिकारमूखी सौच समावेश हुन बाँकी नै छ । कल्याणकारी अवधारणामा प्रदान गरिने सामाजिक सुरक्षाभत्ता बाहेक अधिकारमा आधारित नीति र कार्यक्रमको उपभोगका लागि अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूले अभै कुनै परिरहेको छ । यी सबै बावजुद पनि पछिल्लो समयमा बहिरा संघहरूको स्थापना र सो संग आएका परिवर्तनहरूले कम्तिमा पनि शहरी क्षेत्रमा रहने नेपाली बहिराहरू सचेत हुदै गएको पाईन्छ ।

अपाङ्गताको परिभाषा गर्दा सबै भन्दा पहिले आईसीएफ (International Classification of Functioning, Disability and Health) को परिभाषालाई सन्दर्भको रूपमा लिने गरिन्छ । उक्त परिभाषालाई २२ मे २००९ मा भएको विश्वका १९९ सदस्य राष्ट्रहरूले विश्व स्वास्थ्य सम्मेलन मार्फत पारित गरेका हुन् । सो परिभाषाले मानिसको कार्यात्मक अवस्थालाई विभिन्न ३ वटा अन्तरसम्बन्धित विषयमा समेटेको छ र यी निम्नानुसार रहे का छन्:

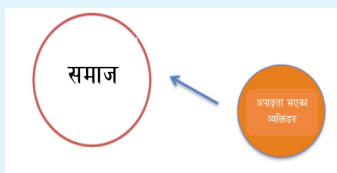
- ★ **विचलन (Impairment)** : शरीर वा शारीरिक बनावटमा आएको विचलन वा समस्या, जस्तै दृष्टिविहिनता वा बहिरोपना ।
- ★ **कृयात्मक सिमितता (Activity limitations)**: शारीरिक विचलनका कारणले कृयात्मक गर्न अप्ठ यारो, जस्तै खान वा सुन्न ।
- ★ **सहभागीतामा अवरोध (Participation restriction)**: बिचलन र कृयात्मक सिमितता र विद्यमान वातावरणको समीश्रण स्वरूपमा जीवनका विभिन्न पक्षहरूमा सहभागीता जनाउन सम्भव नहुनु ।

तसर्थ, अपाङ्गता भन्नाले व्यक्तिमा भएका माथिका पक्षहरू र विद्यमान वातावरणसंगको अन्तरकृया स्वरूप जीवनका हरेक पक्षमा पूर्ण र प्रभावकारी सहभागीता नहुनु भन्ने जनाउछ ।

नेपाल अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (UNCPRD) एवम्स्वेच्छिक अनुबन्ध २००६ को २०६६ साल पुस १२ देखि पक्षराष्ट्र भएको हो । उक्त महासन्धिले अपाङ्गता भएका व्यक्ति भन्नाले शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक वा इन्द्रियसम्बन्धी दीर्घकालीन अशक्तताद्वारा सृजित विभिन्न अवरोधहरूसँगको अन्तर्क्रियाको कारणले समाजमा अन्य व्यक्तिहरू सरह समान आधारमा पूर्ण र प्रभावकारी ढङ्गमा सहभागी हुन बाधा भएको व्यक्ति समेतलाई परिभाषित गरेको छ । त्यस्तैगरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन २०७४ ले अपाङ्गता भएका व्यक्ति भन्नाले शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक वा ईन्द्रीयसम्बन्धी दीर्घकालीन अशक्तता, कार्यगत सीमितता (Functional Limitation) वा विद्यमान अवरोधको कारण अन्य व्यक्ति सरह समान आधारमा पूर्ण र प्रभावकारी ढङ्गले समाजिक जीवनमा सहभागी हुन बाधा भएका व्यक्ति सम्बन्धित भनेर परिभाषित गरेको छ ।

माथि उल्लेख गरिएजस्तै अपाङ्गताको अवधारणाको बारेमा कुरा गर्नुपर्दा विभिन्न अवधारणालाई प्रस्तुत नगरी यस विषयको समग्र अवधारणाको विकास हुदैन । ती अवधारणा अन्तर्गत परम्परागत उपकार र उपचारमा आधारित अवधारणादेखि लिएर अहिलेका सामाजिक र अधिकारमा आधारित अवधारणाहरू समेत पर्दछन् । यी अवधारणाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू प्रति हुने सामाजिक धारणाको व्याख्या गर्न सहयोग गर्दछन् । साथै ती अवधारणा एकअर्काबाट विल्कुल अलग पनि हुदैनन् । यी अवधारणाका बारेमा छोटो वर्णन तल गरिएको छ ।

उपकारमा आधारित अवधारणा- अपाङ्गता भनेको व्यक्तिको समस्या वा अपाङ्गता व्यक्तिमा आएको हो । अपाङ्गता भएको व्यक्तिहरूलाई “अभागी”, “सहाराविहिन” र “परनिर्भर” व्यक्तिको रूपमा हेरिन्छ । उनीहरूलाई दया, माया र उपकार चाहिने व्यक्तिको रूपमा हेरिन्छ । यस अवधारणाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिले स्वयम् आफ्नो हेरचाह समेत गर्न नसक्ने भएकोले

समाजमा कुनै पनि योगदान दिन सक्दैनन् भन्ने मान्यता राख्दछ । उनीहरूलाई उपकार स्वरूप पैसा, खाना वा कपडा दिनुपर्दछ । त्यसकारण उनीहरू लामो समयसम्म उपकार र सहयोगका भागीदार हुन्छन् । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई विशिष्ट संस्थाहरू मार्फत सहयोग गर्नुपर्छ र यो मूलधारका संस्थाहरूले ध्यान दिनुपर्ने विषय होईन । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू भनेका भिन्न समूह हुन् । तसर्थ उनीहरूलाई अलग्गै र खबी सोहि अनुसार व्यवहार गर्नुपर्छ ।

उपचारमा आधारित अवधारणा- अपाङ्गता भनेको व्यक्तिको समस्या वा व्यक्तिमा आएको हो । उनीहरू कुनै विरामी हुन र अपाङ्गतालाई नै अवरोधको रूपमा ध्यान केन्द्रित गरिन्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई संभव भएसम्म अन्य मानिस जस्तै “सामान्य” मानिस बनाउन र समाजमा “रहन लायक” बनाउन “निको पार्ने”, वा “सुधार गर्ने” प्रयास गरिन्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई चिकित्सकीय सेवा आवश्यक पर्ने विरामीको रूपमा लिईन्छ ।

। उनीहरूलाई मूलधारबाट अलग्ग्याई प्रमुखतः विशिष्ट व्यक्तिहरूले प्रदान गर्ने चिकित्कीय सेवा प्रदान गरिन्छ । सामाजिक अवधारणा- अपाङ्गता भनेको व्यक्तिमा आएको समस्या नभई सामाजिक सवाल हो, त्यसैले

यसको समाजमा ध्यान केन्द्रित हुन्छ । उनीहरूलाई समाजको अङ्गको रूपमा गणना गरी सम्मान गरिन्छ । यस अवधारणाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकार र अवसरहरूमा समाजले अवरोध गर्ने भएकोले अपाङ्गताका लागि समाज नै जिम्मेवार हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्दछ । अपाङ्गतालाई क्षतिको सामाजिक परिणामको रूपमा ग्रहण गरिन्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकार र आधारभूत आवश्यकताहरू अन्य व्यक्तिहरूका सरह हुन्छन् र सोहि अनुसार उपभोग गर्न पाउनुपर्छ भन्ने यो अवधारणाको मूल विषय हो । उदाहरणको लागि शिक्षा, रोजगार ।

अधिकारमा आधारित अवधारणा- यसले निर्भरताबाट सशक्तीकरण गरिनुपर्ने कुरालाई जोड दिन्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका पनि अन्य नागरिक सरह आधारभूत मानव अधिकारहरू हुन्छन् । त्यसैले सरकारले ती अधिकारहरू प्राप्तिको सुनिश्चितता गर्नुका साथै अधिकार संरक्षणका लागि उत्तरदायी पनि हुनुपर्दछ । सामाजिक तथा अधिकारमा आधारित अवधारणाहरूका पक्षहरूले राजनैतिक सहभागितालाई समावेशी बनाउनुपर्दछ भन्ने सन्देश दिनमा सहयोग पुऱ्याउन सक्छन् । सामाजिक अवधारणा र अधिकारमा आधारित अवधारणाले एकअर्काको परिपूरकको रूपमा काम गर्छन् । सामाजिक अवधारणाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई समाजले सृजना गरेको अवरोधले बञ्चित गर्दछ भन्ने कुरालाई जोड दिएको हुन्छ भने अधिकारमा आधारित अवधारणाले सबै नागरिकको समान मानव अधिकारलाई जोड दिन्छ । साथै अधिकारमा आधारित अवधारणाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको समान अधिकारका लागि वकालत गर्ने भुमिका हुने कुरालाई पनि जोड दिएको हुन्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी ऐन २०७४ ले अपाङ्गतालाई विभिन्न १० वटा वर्गमा वर्गीकरण गरेको छ र सो अन्तर्गत बहिरा र सुस्त श्रवणलाई पनि समेटिएको छ । उक्त वर्गीकरण गर्दा आईसीएफ र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धिलाई प्रमुख आधार बनाईएको छ, उक्त वर्गीकरण निम्नानुसार रहेको छ:

(क) शारीरिक अङ्ग वा प्रणालीमा भएको समस्या तथा कठिनाईको आधारमा अपाङ्गता भएका व्यक्ति:

१. शारीरिक अपाङ्गता : स्नायु, मांसपेशी र जोर्नी तथा हड्डीको बनावट एवम् सञ्चालनमा समस्या भएको

कारणबाट कुनै व्यक्तिको अङ्गको सञ्चालन, प्रयोग र हिँडडुलमा समस्या (जस्तै: बाल पक्षघात (पोलियो), शारीरिक अङ्गविहीन, कुष्ठप्रभाव, मांसपेशी विचलन मस्कुलर डिस्ट्रोफि), जोर्नी र मेरूदण्डसम्बन्धी स्थायी समस्या, क्लवफिट पैताला फर्केको, रिकेट्स हड्डीसम्बन्धी समस्याका कारण उत्पन्न अशक्तता) तथा सोह्र वर्ष उमेर पुगेको व्यक्तिमा उमेर बमोजिम हुनुपर्ने औसत उचाईभन्दा ज्यादै कम उचाई भएको व्यक्ति ।

२. दृष्टिसम्बन्धी अपाङ्गता : दृष्टिसम्बन्धी देहायको समस्याबाट कुनै व्यक्तिमा कुनै पनि वस्तुको आकृति, आकार, रूप र रङ्गको ज्ञान नहुने ।

(क) दृष्टिविहीनता: औषधि, शल्यचिकित्सा, चस्मा वा लेन्सको प्रयोगबाट पनि दुबै आँखाले हातको औंला दश

फिटको दूरीबाट छुट्याउन नसक्ने वा स्नेलेन चार्टको पहिलो लाइनको अक्षर (३ र ६०) मा पढ्न नसक्ने व्यक्ति ।

(ख) न्यूनदृष्टियुक्त: औषधि, शल्यचिकित्सा, चस्मा वा लेन्सको प्रयोगबाट पनि बीस फिटको दूरीबाट हातको औंला छुट्याउन नसक्ने वा स्नेलेन चार्टको चौथो

लाइनको अक्षर (६ र १८) मा पढ्न नसक्ने ।

(ग) पूर्ण दृष्टिविहीनः पूर्ण रूपमा उज्यालो वा अँध्यारो छुट्याउन नसक्ने व्यक्ति ।

३. सुनाइसम्बन्धी अपाङ्गता :

सुनाइका अङ्गको बनावट एवम् स्वरको पहिचान, स्थान, उतारचढाव तथा स्वरको मात्रा र गुण छुट्याउन नसक्ने ।

(क) बहिरा: ८० डेसिबलभन्दा माथिको ध्वनि सुन्न नसक्ने वा सञ्चारका लागि साङ्केतिक भाषा प्रयोग गर्नुपर्ने व्यक्ति ।

(ख) सुस्तश्रवणः सुन्नलाई श्रवण यन्त्र राख्नुपर्ने वा ६५ देखि ८० डेसिबलसम्मको ध्वनि सुन्न सक्ने व्यक्ति ।

४. श्रवणदृष्टिविहीन अपाङ्गता :

सुनाई र दृष्टिसम्बन्धी दुवै अपाङ्गता एउटै व्यक्तिमा एकैपटकमा भएको अवस्थालाई श्रवणदृष्टिविहीन अपाङ्गता भनिन्छ । यो जन्मजात र पछि गएर बहिरा व्यक्तिहरूमा विस्तारै देख्ने शक्ति कमजोर हुदै जाने तथा दृष्टिविहीन व्यक्तिहरूमा विस्तारै सुन्ने शक्ति कम हुदै गएर पनि हुनसक्दछ ।

५. स्वर र बोलाईसम्बन्धी अपाङ्गता :

स्वर र बोलाईसम्बन्धी अङ्गमा उत्पन्न कार्यगत सीमितताका कारण तथा बोल्दा स्वरको उतारचढाबमा कठिनाई, बोली स्पष्ट नहुने, बोल्दा शब्द वा अक्षर दोहोर्याउने व्यक्ति ।

६. मानसिक वा मनोसामाजिक अपाङ्गता :

मस्तिष्क र मानसिक अङ्गमा आएको समस्या तथा सचेतना, अभिमुखीकरण, स्फुर्ती, स्मरणशक्ति, भाषा, गणनाजस्ता बौद्धिक कार्य सम्पादनका सन्दर्भमा आउने समस्याको कारणले उमेर र परिस्थिति अनुसार व्यवहार गर्न समस्या हुने अवस्थाको व्यक्ति ।

७. बौद्धिक अपाङ्गता :

उमेरको वृद्धिसँगै बौद्धिक सचेतनाको विकास हुन नसकी बौद्धिक विकास नभएका कारणले उमेर वा वातावरणमा सापेक्ष क्रियाकलाप गर्न समस्या हुने अवस्थाको व्यक्ति । (जस्तो: डाउन्स सिन्ड्रोम समेत)

८. अनुवंशीय रक्तश्राव (हेमोफिलिया)सम्बन्धी अपाङ्गता :

अनुवंशीय असरका कारण रगतमा हुने ायाक्टरमा विचलन आई रगत जम्ने कार्यमा समस्या उत्पन्न हुने शारीरिक अवस्थाको व्यक्ति ।

९. अटिज्मसम्बन्धी अपाङ्गता :

जन्मजात नशा वा तन्तुको विकास र सोको कार्यमा आएको समस्या भएको व्यक्ति । (जस्तो: सञ्चार गर्न, सामान्य सामाजिक नियम बुझ्न र प्रयोग गर्न कठिनाई हुने तथा उमेरको विकाससँगै सामान्य व्यवहार नदेखाउनु, अस्वभाविक प्रतिक्रिया देखाउनु, एउटै क्रिया लगातार दोहोर्याइ रहनु, अरूसँग घुलमिल नहुनु वा तीव्र प्रतिक्रिया गर्ने व्यक्ति ।

१०. बहुअपाङ्गता :

एउटै व्यक्तिमा माथि उल्लिखित दुई वा दुईभन्दा बढी प्रकारका अपाङ्गता को समस्या भएको व्यक्ति । (जस्तै: मस्तिष्क पक्षघात आदि) अपाङ्गताभित्र व्यापक विविधता रहेको छ । नेपाल सरकारले यसै विविधतालाई हेरेर अपाङ्गताको गम्भीरताका आधारमा ४ प्रकारमा विभाजन गरी परीचय-पत्रलाई पनि फरक फरक रङ्गमा वितरण गर्ने गरेको छ जस अनुसार पूर्ण असक्त अपाङ्गता , अति असक्त अपाङ्गता,

मध्यम अपाङ्गता र सामान्य अपाङ्गता गरी चार प्रकारमा विभाजन गरेको र क्रमशः रातो, नीलो, पहेँलो र सेतो रङ्गमा परिचय-पत्रवितरण गर्ने गरेको छ ।

(ख) अशक्तताको गम्भीरताका आधारमा अपाङ्गता को वर्गीकरण:

(१) पूर्ण अशक्त अपाङ्गता :

आफ्नो दैनिक क्रियाकलाप सम्पादन गर्न निरन्तर रूपमा अरुको सहयोग लिँदा पनि कठिनाई हुने अवस्थाको व्यक्ति ।

(२) अति अशक्त अपाङ्गता :

वैयक्तिक क्रियाकलाप सम्पादन गर्न तथा सामाजिक क्रियाकलापमा संलग्न हुन निरन्तर रूपमा अरुको सहयोग लिनुपर्ने अवस्थाको व्यक्ति ।

(३) मध्यम अपाङ्गता :

भौतिक सुविधा, वातावरणीय अवरोधको अन्त्य, शिक्षा वा तालिम भएमा अरुको सहयोग लिई वा नलिई नियमित रूपमा आफ्नो दिनचर्या र सामाजिक क्रियाकलापमा सहभागी हुन सक्ने अवस्थाको व्यक्ति ।

(४) सामान्य अपाङ्गता :

सामाजिक तथा वातावरणीय अवरोध नभएमा नियमित रूपमा आफ्नो दिनचर्या र सामाजिक क्रियाकलापमा सहभागी हुन सक्ने अवस्थाको व्यक्ति ।

स्पष्टीकरण :

१. Fशारीरिक अङ्गहरूको बनोट र कार्य” भन्नाले शरीर सञ्चालनसम्बन्धी, दृष्टिसम्बन्धी, स्वर र सुनाईसम्बन्धी, मानसिक, मांसपेशी र स्नायुसम्बन्धी र अन्य प्रणालीका अङ्ग र कार्यलाई जनाउँछ ।

२. Fनियमित दिनचर्याका कार्यहरू र सामाजिक जीवनक्षेत्रमा सहभागिता” भन्नाले व्यक्तिको सिकाइ, दैनिक काम, सञ्चार, चलफिर, स्वयं हेरचाह, घरेलु जीवन अन्तरक्रिया, समाहित शिक्षा, रोजगारी, सामुदायिक एवम् नागरिक जीवनका क्षेत्रका कार्यहरू र सहभागितालाई जनाउँछ ।

३. F विद्यमान सामाजिक एवम्भौतिक वातावरणबाट सिर्जित अवरोध” भन्नाले मनोसामाजिक, प्रविधी, प्राकृतिक तथा मानव निर्मित वातावरण, धारणागत, सेवाप्रणाली र नीतिहरूबाट सिर्जना भएको अवरोधलाई जनाउँछ ।
४. सहभागिता, सुविधा तथा प्रतिनिधित्व समेतका लागि बौद्धिक अपाङ्गता र पूर्णअशक्तता भएका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका हकमा आमा, बाबु वा प्रत्यक्षस्वयम् पालनपोषणमा सम्लग्न व्यक्तिलाई परिवारका सदस्य वा सरोकारवाला मानिनेछ ।

यसरी अपाङ्गता परिचय-पत्र वितरण गर्दा केहि समस्या पनि आएको छ जस्तो कि, बहिरा भन्नाले असी डे सिबलभन्दा माथिको ध्वनि सुन्न नसक्ने वा सञ्चारका लागि साङ्केतिक भाषा प्रयोग गर्नुपर्ने व्यक्ति ।

असी डेसिबलसम्मको ध्वनि सामान्यत सुन्न सकिन्छ तर बुझ्न सकिदैन यसले बहिरा नागरिकहरूलाई वास्तविक रूपमा पहिचान पाउन समस्या भएको छ । अतः यसमा पनि अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन अनुसार बहिरा नागरिकहरूको परिभाषा प्रष्ट बनाउन जरुरी छ । हामीकहाँ यदाकदा सुन्न नसक्ने तर बोल्न सक्नेलाई सुस्तश्रवण पनि भन्ने गरेको पाइन्छ । सुनाइसम्बन्धी अपाङ्गताभिन्न बहिरा भनेको सुन्न सक्ने वा नसक्ने, कति मात्रामा सुन्न सक्ने भन्ने आधारमा तय हुने कुरा हो । त्यसकारण बोल्न सक्छ भन्दैमा त्यसलाई सुस्तश्रवण भन्न मिल्दैन ।

सुनाइसम्बन्धी अपाङ्गता : बहिरा

बहिरा (Deaf) भन्ने शब्दको प्रयोग कहाँबाट कसरी प्रचलनमा आयो भन्ने यकिन गर्न नसकिँदा पनि १७६० मा फ्रान्सेली साङ्केतिक भाषा अध्ययन केन्द्र तथा बहिरा विद्यालयको स्थापना संग बहिरा भन्ने शब्दको व्यापक प्रयोगको शुरुवात भएको देखिन्छ । अक्सफोर्ड शब्दकोशले बहिरा भन्ने शब्दको अर्थ सुन्ने क्षमताको ह्रास वा सुन्न नसक्नु भन्ने रहन्छ भनेको छ । युरोपियन देशहरू तथा तथा अमेरिकामा १८ औं शताब्दीमा साङ्केतिक भाषाको विकासको कार्यको शुरुवातसंगै पहिचानको मुद्दाले स्थान पाउन थाल्यो । १९८६ मा अमेरिकामा बहिराहरूका लागि छुट्टै विश्व विद्यालयको स्थापनासंगै बहिराहरूको एकताको अभियान अझै द्रुतगतिमा बढ्न थाल्यो ।

१९ औं शताब्दीमा युरोपका विभिन्न देशहरू तथा अमेरिकामा समेत बहिरा संघसंस्थाहरूको उदय हुन थाले को देखिन्छ र बीसौं शताब्दीमा आइपुग्दा एक सशक्त अभियानका रूपमा उदाउन थाल्यो । यस अभियानले बहिराहरूको अधिकारका साथै बहिरा संस्कृति सहित साङ्केतिक भाषा सहितको बहिरा पहिचानको सवाललाई समेत प्राथमिकतामा राखी सशक्त रूपमा अगाडी बढायो । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी सयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धीले पहिचानको सवाललाई ठोस योगदान गरी विभिन्न ७ स्थानमा साङ्केतिक भाषा प्रयोग गर्न पाउने अधिकार सहित बहिरा संस्कृति भनी किटान गरेर बहिराहरूको पहिचानलाई अझ सशक्त बनाएको छ ।

नेपालमा कल्याणकारी अवधारणाबाट निर्मित अपाङ्गता कल्याण ऐन २०३९ मा अपाङ्गताको ४ वर्गमध्ये एक वर्ग सुनाइसम्बन्धी अपाङ्गतामा बहिरा भन्ने शब्दको प्रयोग हुनुले बहिराहरूको पहिचानलाई महत्व दिएको देखिन्छ । पछि २०५१ मा निर्माण भएका अपाङ्गता नियामवली तथा सो पश्चात् २०५६ मा निर्माण भएको अपाङ्गता परिचय-पत्र निर्देशिका तथा २०७४ मा संसदबाट अनुमोदित अपाङ्गता अधिकार ऐनमा समेत बहिरा अपाङ्गताको वर्ग र परिभाष स्पष्टसंग उल्लेख गरिएको छ ।

नेपालमा बहिरा अधिकार अभियान

सुनाईसम्बन्धी अङ्गहरूको वनावट एवम् स्वरको पहिचान, स्थान उतारचढाव, स्वरको मात्रा र गुण छुट्याउने कार्यमा आएको समस्या भएका व्यक्तिहरूलाई बहिरा भनिन्छ । कानले आवाज ग्रहण गर्न एवम् पहिचान गर्न नसक्ने भएकाले बहिरा व्यक्तिहरूले आवाज सुनेर सञ्चार गर्न सक्दैनन् । बहिरा व्यक्तिहरूको सञ्चारका लागि साङ्केतिक भाषाको प्रयोग गर्दछन् र साङ्केतिक भाषा बहिरा नागरिकहरूको सञ्चारको पहिलो भाषा हो । समग्र अपाङ्गता समुदाय नै आधारभूत अधिकारबाट बञ्चितकरणमा परेको भएतापनि सञ्चारमा पहुँचको अभावका कारण सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू सामाजिक सहभागिता, विकासको मूलप्रवाहीकरण तथा आर्थिक, सांस्कृतिक र राजनैतिक अधिकार एवम् अवसरहरूबाट थप बञ्चितकरणमा पारिदै आएका छन् । बाहिरबाट हेर्दा अपाङ्गता नदेखिने बहिरा समुदाय सञ्चार अवरोधका कारण आधारभूत अधिकार उपभोगमा भन्नै पछाडि परेको छ ।

२०३७ मा काठमाण्डौ बहिरा संघको स्थापना भए पश्चात् नेपालमा बहिरा अधिकारसम्बन्धी गतिविधिहरू शुरु भएका देखिन्छ । २०५२ सालसम्म आईपुग्दा नेपालमा काठमाडौं, सुर्खेत, रूपन्देही, कास्की, सिरहा, मोरङ, सुनसरी र सिन्धुपाल्चोक जिल्लामा बहिरा संघहरू गठन भइसकेका थिए । तिनै आठ^१ जिल्ला बहिरा संघहरूको पहिलमा २०५२ सालमा राष्ट्रिय बहिरा महासंघ नेपालको स्थापना भएको देखिन्छ । महासंघको नाम शुरुमा राष्ट्रिय बहिरा तथा सुस्त श्रवण महासंघ नेपाल रहेको थियो । २०६८ सालमा विधान संशोधन गरी संस्थाको नाम राष्ट्रिय बहिरा महासंघ नेपाल बनाइएको थियो ।

हाल नेपालका ७७ मध्ये करिव ५३ जिल्लामा बहिरा संघ गठन भई ४८ जिल्ला बहिरा संघहरू महासंघमा आवद्ध रहेका छन् । देशले अवलम्बन गरेको संघीय संरचना अनुसार महासंघका ७ वटा प्रदेश समितिहरू समेत गठन भइसकेका छन् । महासंघले नेपाली साङ्केतिक भाषाको विकास, दोभाषे तालीम तथा दोभाषे सेवा, प्रदेश तथा जिल्ला बहिरा संघहरूको क्षमता विकास, नीतिगत तहमा बहिरा समुदाय तथा सवालको प्रतिनिधित्व, स्रोतसाधनमा बहिरा समुदायको पहुँच, बहिरा नागरिकहरूको शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, सञ्चार, राजनैतिक तथा सामाजिक सहभागिता, न्यायमा पहुँच, प्राकृतिक प्रकोप तथा बिपत्तिहरूबाट सुरक्षा, बहिरा समुदायलाई क्षमता विकास तथा जनचेतनामूलक कार्यक्रम लगायतका सवालहरूमा स्थापनाकाल देखि नै निरन्तर काम गर्दै आएको छ ।

वि.सं. २०६८ सालको जनगणना अनुसार नेपालको १.९४ प्रतिशत जनसङ्ख्यामा कुनै र कुनै प्रकारको अपाङ्गता रहेको देखाएको छ । उता कुल जनसङ्ख्याको १० प्रतिशत अपाङ्गता भएका व्यक्ति हुने विश्व स्वास्थ्य संगठनको प्रतिवेदनको तुलनामा नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको जनसङ्ख्या निकै कम रहेको देखिएको छ । जनगणना २०६८ ले नेपालमा बहिरा जनसङ्ख्या ७९,३०७ देखाएको छ । तर जनगणनाका क्रममा देखिएका विभिन्न त्रुटिहरूका कारण उक्त तथ्यांक विश्वसनीय नरहेको महासंघको ठहर छ । सन् २००१ मा युनिसेफले गरेको सर्वेक्षणले नेपालमा १९२,००० बहिरा नागरिकहरू रहेको देखाएको थियो । बहिरा

१ काठमाडौं बहिरा संघ, सुर्खेत बहिरा संघ, रूपन्देही बहिरा संघ, गण्डकी बहिरा संघ, सिरहा बहिरा संघ, मोरङ

बहिरा संघ, सुनसरी बहिरा संघ, सिन्धुपाल्चोक बहिरा संघ

नागरिकहरूको छाता संस्थाको रूपमा कार्यरत राष्ट्रिय बहिरा महासंघ, नेपालले नेपालमा भण्डै ३ लाखको हाराहारीमा बहिराहरू रहेको अनुमान गरेको छ । नेपालमा मोरङ्ग जिल्लामा सबैभन्दा बढी २,४०३, दोस्रोमा काठमाडौं २,३६८ र सबैभन्दा कम बहिरा जनसङ्ख्या क्रमशः मनाङमा ५१ मुस्ताङमा १०५ जना रहेको छ । नेपाली साङ्केतिक भाषा बहिराहरूको पहिलो भाषाको रहदै आएपनि यसको पर्याप्त विकास हुनसकेको छैन । नेपाली साङ्केतिक भाषामा हाल ४७०० शब्द सङ्केत प्रकाशन भै प्रयोगमा रहेका छन् । महासंघले हाल सम्ममा करिब ४,७०० शब्दहरूको सङ्केत निर्माण गरि साङ्केतिक भाषाको शब्दकोश, भिडियो र मोवाइल एप्लिकेशन निर्माण गरेको छ । नेपाली साङ्केतिक भाषाले बहिराहरूको पहिलो भाषाको रूपमा कानुनतः राष्ट्रिय मान्यता अर्भै पाएको छैन । सञ्चारको लागि दोभाषे प्रयोग गर्न पाउनु बहिरा समुदायको आधारभूत अधिकार हो । तर नेपालमा करीव २ दर्जनको हाराहारिमा मात्र नेपाली साङ्केतिक भाषाका पेशागत दोभाषेहरू कार्यरत रहेका छन्, दोभाषेहरूको सीमित सङ्ख्याका कारण बहिरा नागरिकहरूले आवश्यकता अनुसार शिक्षा, स्वास्थ्य, सञ्चार, रोजगारमुलक तालीम एवम् रोजगार लगायत सार्वजनिक सेवाहरूमा दोभाषे सेवा उपयोग गर्नबाट बञ्चित हुनुपरेको छ । दोभाषेहरूको तालीम तथा पेशागत विकासका लागि पाठ्यक्रम, तालिम, मूल्याङ्कन पद्धति अर्भै तयार हुन सकेको छैन ।

बहिरा विद्यालयहरूमा पढाउने शिक्षकहरूले अन्य साधारण स्कूलका शिक्षकहरूले जस्तो निवृत्तिभरण लगायतका सुविधाहरू पाउन सकेका छैनन् । शिक्षक बन्नका लागि प्राप्त गर्नु पर्ने शिक्षण अनुमति-पत्र लिने प्रावधान र प्रक्रिया बहिरामैत्री नभएकाले अधिकांश बहिरा नागरिकहरू शैक्षिक योग्यता पुरा गरेर पनि शिक्षण अनुमति-पत्र प्राप्त गर्न र शिक्षण पेशा अङ्गाल्नबाट समेत वञ्चित हुनु परेको छ । हाल देशभर २२ वटा बहिरा विद्यालयमा करीव २,२०० बहिरा विद्यार्थी अध्ययनरत छन् । शिक्षा विभागका अनुसार १७२ स्रोतकक्षामा भण्डै ११,००० बहिरा विद्यार्थी अध्ययनरत छन् । बहिरामैत्री पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षण तथा मूल्याङ्कन पद्धति एवम् साङ्केतिक भाषामा शिक्षा आर्जन गर्न पाउने बहिराहरूको अधिकार अर्भै सुनिश्चित हुन सकेको छैन । टेलिफोनको आवाज मार्फत सञ्चार गर्न नसक्ने बहिरा नागरिकहरूका लागि एसएमएस सेवा सञ्चारको माध्यम बनिरहको थियो । पछिल्ले समयमा नेपाल टेलिकम तथा एनसेलले दृश्यसञ्चार (video call) ले बहिरा नागरिकहरूको सञ्चारमा धेरै सहज भएको छ । बहिरा महासंघले भिडियो रिले सेवा स्थापना गर्नका लागि नेपाल सरकार समक्ष निरन्तर वकालत पैरवी गर्दै आएको छ । नेपाल टेलिभिजनबाट हप्तामा केवल १ पटक नेपाली साङ्केतिक भाषामा समाचार प्रसारण हुने गर्दथ्यो । अहिले महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयको सहयोगमा प्राइमटाइम टेलिभिजनबाट दिनको १ पटक बेलुका ६ बजे प्रत्येक दिन समाचारलाई साङ्केतिक गरी प्रसारण गर्ने गरिएको छ । सरकारले पहुँचयुक्त समावेशी नीति लागू गरेको भएतापनि अन्य टेलिभिजनबाट साङ्केतिक भाषामा समाचार प्रसारण हुन सकेको छैन । साथै बहिरा समुदायलाई लक्षित गरी टेलिभिजनहरूबाट साङ्केतिक भाषाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने कार्य अर्भै शुरू भएको छैन । विद्यमान कानुनी व्यवस्थाहरूमा सुनाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको हकअधिकार स्पष्ट नगरिएको वा विभेदपूर्ण रहेकोले बहिराहरूले देशको सम्मानित नागरिकको रूपमा जीवन जीउनका लागि सञ्चार एवम् सूचनामा पहुँच, सामाजिक एवम् राजनैतिक सहभागितामा विभिन्न अवरोध तथा विभेदहरू भेट्नु परेको छ ।

बहिरा भन्ने शब्दले मुलतः केही सवालहरूलाई महत्व दिन्छ :

१. पहिचान : सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता तथा अन्य शब्दहरूले बहिरा समुदायको भाषिक महत्व तथा विशिष्टकृत समुदाय तथा सस्कृतिको पहिचानलाई सम्बोधन गर्दैन । बहिरा भन्ने शब्दले अपाङ्गता का साथै बहिरा समुदाय, साङ्केतिक भाषा सहितको भाषिक विविधता तथा बहिरा संस्कृति जस्ता अलग्ग पहिचानलाई महत्व दिन्छ ।

२. अपनत्व र सम्मान: बहिरा भन्ने शब्दमा बहिरा व्यक्तिहरूले अपनत्व रहेको मान्दछन । सुन्न नसक्ने भन्दा सुनाईमा प्राथमिकता दिने र मानव विविधतालाई सम्बोधन नहुने भएकाले बहिरा भन्ने छुट्टै शब्दले विविधतालाई फल्काउने र सम्मानित शब्दका रूपमा रहेको मानिन्छ ।

सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गतासम्बन्धी केहि तथ्यहरू

भाषिक अल्पसंख्यक तथा अपाङ्गता भएको व्यक्ति

बहिरा व्यक्तिहरू अपाङ्गता भएका व्यक्ति हुन वा भाषिक अल्पसंख्यक भन्ने सवाल एउटा पेचिलो सवालका रूपमा रही आएको छ । कान नुसल्ने भएका सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्ति हुन् भन्ने एउटा तर्क र शारीरिक रूपमा कुनै समस्या नभएको सञ्चार साङ्केतिक भाषामा सञ्चार गर्नसक्ने अवस्थामा अपाङ्गता नै नहुने भन्ने अर्को तर्कबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिका रूपमा लिने वा भाषिक अल्पसंख्यक भन्ने सवालको जन्म भएको हो ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धी २००६ ले प्रदान गरेको अपाङ्गता को परिभाषा अनुरूप शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक वा इन्द्रियसम्बन्धी दीर्घ अशक्तताद्वारा सृजित विभिन्न अवरोधहरू संगको अन्तरक्रियाको कारणले समाजमा अन्य व्यक्ति सरह समान समान आधारमा पर्स्पर्ण र प्रभावकारी ढङ्गमा सहभागी हुन बाधा भएको व्यक्ति सम्भन्धु पर्दछ भनिएको छ । बहिरा व्यक्तिहरूको सुनाईसम्बन्धी इन्द्रियमा दिर्घकालीन अशक्ता रहने तथा सो कारण समाजमा सञ्चारका कारण अन्य व्यक्ति सरह पूर्ण र प्रभावकारी रूपमा सहभागितामा बाधा पुग्ने भएकाले बहिरा व्यक्तिहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू हुन् भन्ने सम्भन्धुका साथै उक्त महासन्धीको परिभाषामा भाषा भन्नाले साङ्केतिक भाषालाई सम्भन्धुपर्ने तथा धारा ३० मा बहिरा संस्कृति समेतको प्रवर्द्धन गर्नु पर्दछ भनिएकाले बहिरा समुदायलाई भाषिक अल्पसंख्यक रूपमा समेत सम्बोधन गरिएको छ ।

विश्वमा करीब ५ प्रतिशत अर्थात् ४६ करोड ६० लाख मानिसहरूमा सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता रहेको अनुमान गरिएको छ । जसमा बालबालिकाको सङ्ख्या ३ करोड ४० लाख रहेको छ । २०५० सम्ममा विश्वमा ९० करोड जनसङ्ख्यामा सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता (प्रति १० जनामा १ जना) हुनसक्ने अनुमान गरिएको छ । ११ करोड बालबालिकाहरू (१२ देखि ३५ उमेर समूह) ठुलो ध्वनिमा बस्ने बानीका कारण सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गताको उच्च जोखिममा रहेका छन् । १५ वर्ष मुनिका ६ प्रतिशत बालबालिकाहरूको सुनाईसम्बन्धी समस्या समयमै पहिचान गरियो भने निदान हुन सक्छन् । विश्व बहिरा महासंघका अनुसार विश्वमा ७ करोड बहिरा व्यक्तिहरू रहेका छन् ।

विश्व बहिरा महासंघको अवधारणापत्रका केही बुदाहरू

१. बहिरा नागरिकहरूले आफुलाई भाषिक अल्पसंख्यक रूपमा हेरेको भएता पनि बहिरा नागरिकहरूको अधिकारलाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी ऐन कानुन, नियमावलीले समेट्ने स्पष्ट पारेको छ । साथै बहिरा नागरिकहरूको एक मात्र संस्कृति तथा भाषा नभई वहुल भाषिका तथा सांस्कृतिक हुने पनि जनाएको छ ।

२. अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धी, नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अभिसन्धी (ICCPR) को विशेष धारा २७ अन्तर्गतको जातजाती, धर्म तथा भाषिक अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था, वालअधिकारको धारा ३० तथा जाताजाती, धार्मिक तथा भाषिक अल्पसंख्यकहरूको मानव अधिकारसम्बन्धी घोषणपत्र अन्तर्गतको अल्पसंख्यकको परिभाषा समेतले बहिरा नागरिकहरू अल्पसंख्यक समुदाय समेत रहेको स्पष्ट पार्दछ ।

३. बहिरा नागरिकहरूका केही भाषिक अधिकारहरू अपाङ्गताको सवालले मात्र समेट्न नसक्ने भएकाले भाषिक अल्पसंख्यक रूपमा भाषिक विकास र बहिरा संस्कृति तथा समुदायको विकासका सवाललाई प्राथमिकतामा राखिनुपर्दछ ।

२.१.२ बहिरापनमा भएको उपलब्धि (Deaf Gain)

बहिरा लाभ (Deaf Gain) ले इन्द्रिय तथा संज्ञानात्मक (sensory and cognitive) विविधता तथा मानवताको विकासमा “बहिरापनका” कारण मानव सभ्यताको विकासमा पुगेको योगदानलाई दर्साउँछ । बहिराहरू अन्य व्यक्तिहरू सरह सामान्य व्यक्ति हुन् । बहिरा व्यक्तिहरूको सुनाई ह्रासलाई मात्र प्राथमिकतामा राखेर बहिरा नागरिकलाई विभेदपूर्ण तरीकाले सोच्ने तरीका गलत र विभेदकारी हो । बहिरा व्यक्तिहरू मानव विविधताका एक अभिन्न अङ्ग हुन् । बहिरा भएकै कारण मानव विविधता अन्तर्गत भाषिक, सांस्कृतिक विविधतामा बहिरा समुदायले पुर्‍याएको योगदानलाई अवमूल्यन गर्न सकिदैन । बहिरा व्यक्तिहरूका कारण विभिन्न नवीनतम प्रविधिहरूको विकास हुन पुगेको छ र जसबाट आम समाजलाई धेरै फाइदाहरू पुगेको छ । बहिरा व्यक्तिहरू सामान्य होइनन् र सुन्न नसक्ने व्यक्ति हुन् भन्ने अवधारणा रही आएको छ । नसक्ने वा नभएको भन्ने अवधारणामा सुनाई शक्ति नहुनु सामान्य नहुनुका प्रतीकका रूपमा रहन्छ । वेलायतमा रहेका एक व्यक्तिले आफ्नो सुनाई हास हुँदै जाँदा परीक्षणका क्रममा सबै डाक्टरहरूले तपाईंको सुनाई शक्ति हास हुँदैछ, तपाईं नसुन्ने बन्दै हुनुहुन्छ भने । कसैले पनि तपाईं बहिरा हुँदै हुनुहुन्छ र तपाईं नयाँ कुरा सिक्नतिर अभिप्रेरित हुनुहुनेछ भन्ने भनेनन् । उनले साङ्केतिक भाषा तथा बहिरा संस्कृति सिके पश्चात् सुनाईसम्बन्धि शक्ति हास नभई बहिरा उपलब्धिका रूपमा पूर्ण परिभाषित हुनु आवश्यक रहेको तर्क प्रस्तुत गरेका थिए । बहिरा भन्ने शब्दले पहिचानलाई दर्शाउँदछ भने सुनाई शक्ति हासले नभएको कुरालाई मध्यनजर गर्दै बहिरा भए पश्चात् नयाँ भाषा सिक्ने अवसर, नयाँ संस्कृति तथा सोचको विकास हुने विषयलाई पूर्ण रूपमा नजर अन्दाज गरिदिन्छ । यसै सन्दर्भमा सुनाई हास भन्ने शब्दलाई बहिरा भन्ने शब्दमा पुर्नभाषित गर्ने सम्बन्धमा H-Dirksen L. Bauman, Ph.D., बलम Joseph M. Murray, Ph.D ले सोध गरेका थिए । उक्त अध्ययनले बहिरा व्यक्तिहरूले गर्दा भएका उपलब्धिहरू र समाजमा पारेको सकारात्मक प्रभावहरू र बहिरा नागरिकहरूले मानव विविधताको प्रवर्द्धनमा कसरी योगदान गरेको छ भन्ने सवाललाई स्पष्ट पारेको छ । बहिरा नागरिकहरूको अस्तित्वका कारण समाजले प्राप्त गरेको पहिलो मुख्य उपलब्धि भनेको साङ्केतिक

भाषा हो । विश्व बहिरा महासंघका अनुसार विश्वमा १३० भन्दा बढि राष्ट्रिय साङ्केतिक भाषा तथा ३०० भन्दा बढी स्थानीय साङ्केतिक भाषाहरु रहेका छन् । त्रिभुवन विश्वविद्यालय भाषा विज्ञान संकाय तथा इथो नोलगले २०१५ मा गरेको सर्वेक्षण अनुसार नेपालमा नेपाली साङ्केतिक भाषा, घान्द्रुक तथा जुम्ली गरी तीन फरक साङ्केतिक भाषाहरु प्रचलनमा रहेका छन् । जसले नेपालको साङ्केतिक भाषाको भाषिक विविधतालाई अभि सशक्त बनाएको छ ।

साङ्केतिक भाषाका अनेकौं फाइदाहरु भएका छन् । सङ्केतहरुको विकासका कारण कुनै कुराको बिषयमा छिट्टै दिमागमा तस्बीर बनाउने सक्ने क्षमता (Greater Ability to form quick mental images) को विकास हुनजान्छ । अनुहारको हाउभाउ पढ्ने राम्रो शिप (Better facial recognition skills) को विकास हुन गएको छ । बहिरा व्यक्तिहरु दृश्य अर्थात् भाषा साङ्केतिक भाषाका मार्फत सञ्चार गर्छन्, कतिपय क्षेत्रहरुमा बहिरा व्यक्तिहरुको अन्य व्यक्तिहरुभन्दा क्षमता राम्रो हुने अध्ययनले देखाएको छ । साङ्केतिक भाषा सिकेमा दृश्य सुचनाहरु सम्भन्ने क्षमतामा अभिवृद्धि हुने, शरीरको चाल र अनुहारको हाउभाउको प्रशोधन तथा अर्थ लगाउने शिपमा अभिवृद्धि हुने एवम् पढ्ने शिपमा अभिवृद्धि हुने अध्ययनले देखाएको छ । बहिरो पनबाट भएका उपलब्धिहरुका कारण सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता विश्व समुदायका लागि एक नयाँ उपलब्धि हो भन्ने भावनाको बुझाई विकास गर्नका सहयोग पुग्नेछ ।

२.१.३ अपाङ्गता(बहिरा)का सम्बन्धमा प्रचलनमा रहेका मिथक तथा सम्मानजनक शब्दावलीहरु

नेपालमा पनि बहिरा अपाङ्गतासम्बन्धी विभिन्न रुढिवादी दृष्टिकोण तथा मिथकहरु विद्यमान रहेका छन् । समाजमा अपाङ्गतालाई पूर्वजन्मको पाप ठान्ने, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु केहि गर्न सक्दैनन्, सुन्ने व्यक्ति सरह उनीहरुको क्षमता क्षमता छैन, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुलाई अरु समुदायलाई जस्तो समान अधिकार आवश्यक छैन, अपाङ्गता भएका व्यक्ति परिवार र समाजलाई बोझ हुन्छन् भन्नेजस्ता परम्परावादी र विभेदकारी सोचाईहरु संसारभरि व्याप्त रहेका छन् । त्यस्तै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुलाई अरुले दयामाया वा सहयोग गरिदिनुपर्छ, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अरु सरह शिक्षा, सामाजिक सहभागिता आदिको अधिकार र आवश्यकता पर्दैन, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु स्वाबलम्बी जीवनयापन गर्न सक्दैनन् भन्ने सोचाईहरु समेत विद्यमान रहेका पाइन्छन् । बहिरोपन भएका व्यक्तिहरुलाई कुराकानी गर्दा बेवास्ता गर्ने, बहिराहरु केहि गर्न सक्दैनन् भन्ने सोचाइ बनाउने, बहिरोपनलाई दुःख मनाउ गर्ने र विचरो ठान्ने, बहिरा व्यक्तिहरुलाई दयाको पात्र जस्तो व्यवहार गर्ने, रोजगारमा बिभेद गर्ने विभेदकारी प्रवृत्तिहरु अभि रहेका छन् । यसरी बहिरोपन भएकै कारण बहिरा नागरिकहरुमाथि हुने भेदभाव (AUDISM) हरू बिश्वव्यापी रूपमा समाजमा व्याप्त रहेका पाइन्छन् ।

अपाङ्गता भएका तथा बहिरा व्यक्तिहरुप्रती अपमानजनक शब्दावलीहरु समाजमा प्रयोग गर्ने र हेप्ने व्यवहारहरु हुने गरेकोमा बिभिन्न प्रकृतिका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुलाई सम्बोधन गर्न सम्मानजनक शब्दावलीहरुको प्रयोगको शुरु भएको छ । सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुलाई लाटो भनेर हेप्ने गरिन्थ्यो, आजकल बहिरा शब्दको प्रयोग गर्न शुरु भएको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुलाई सम्बोधन गर्दा प्रयोग गर्नुपर्ने मर्यादित शब्दहरु यसप्रकार रहेका छन् ।

अपमानजनक शब्दावली	मर्यादीत शब्दावली
लुलो, कुँजो, लङ्गडो, खोरण्डो, बाउन्नवीर, बामुपुङ्के, डुँडो	शारीरिक अपाङ्गता
लठेब्रो, गोज्याङ्गो, सुस्तमनस्थिति	बौद्धिक अपाङ्गता
खुँडे	शारीरिक अपाङ्गता
कानो, अन्धो	न्यून दृष्टियुक्त, दृष्टिविहीन
हकला	भकभके, स्वर बोलाइ सम्बन्धि अपाङ्गता
अन्धो लाटो	श्रवण दृष्टिविहीन
पागल, बहुला	मनोसामाजिक अपाङ्गता
बहिरो, बक्क लाटो	बहिरा व्यक्ति

२.२ दिगो विकासका लक्ष्यहरूमा बहिरा समावेशिकरणका सूचकहरू र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास

दिगो विकासका लक्ष्य अर्थात छोटकरीमा एसडीजी हाम्रो विश्वलाई रूपान्तरण गर्नका लागि तय गरिएका हुन् । दिगो विकासको लागि २०३० एजेन्डा अन्तर्गत १७ वटा लक्ष्यहरू, १६९ भौतिक गन्तव्य (Physical Targets) र २३९ भुमण्डलीय सूचकहरू (Global Indicators) तय गरिएको छ । यी लक्ष्यहरू संयुक्त राष्ट्रसंघका १९४ सदस्य राष्ट्रहरूले संयुक्त राष्ट्र संघका सदस्य राष्ट्रहरूले २०१५ को सेप्टेम्बर महिनामा न्यूयोर्कमा भेला भएर आफ्नो देश लगायत विश्वलाई रूपान्तरण गर्नका लागि गरेको प्रतिवद्धता हो ।

दिगो विकासका लक्ष्य(एसडीजी)हरूको उद्देश्य सन् २०३० सम्ममा विश्वबाट गरिबीको अन्त्य गर्नु हो । विश्वका नेताहरूले मानिस, पृथ्वी र समृद्धिका लागि एक कार्ययोजना तयार गरेका छन् । चरम गरिबी लगायत गरिबीका सबै स्वरूप तथा आयामहरूको उन्मूलन गर्नु विश्वको सबैभन्दा ठूलो चुनौती रहेको छ र दिगो विकासका लागि गरिबीको अन्त्य एउटा अपरिहार्य आवश्यकता बनेको छ । यी १७ विकास लक्ष्यहरूले सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (एमडीजी)हरूको उपलब्धिमा टेकेर त्यसबाट हासिल हुन नसकेका कुराहरूलाई पूरा गर्न खोजेका छन् । सबैका लागि मानव अधिकार प्राप्त

गर्ने र सबै महिला तथा बालिकाका लागि लैङ्गिक समानता तथा सशक्तीकरण हासिल गर्नु तिनको उद्देश्य रहेको छ । यी लक्ष्यहरू एकिकृत तथा अविभाज्य छन् र तिनले दिगो विकासका तीन आयाम- आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीय सन्तुलित कायम गर्दछन् ।

एसडीजी कार्यान्वयनका लागि कुनै कानूनी हैसियत नभएको यद्यपी उम्कनै नसक्ने गरी कसिलो नैतिक बन्धनले बाँधिएको छ । एसडीजी २०१६ को जनवरीदेखि लागू भई २०३० सम्मका लागि गरिएका प्रतिवद्धताहरू हुन् ।

एसडीजीले दिगो व्यवस्थापन र उपयोगलाई आधारभूत सिद्धान्तको रूपमा अपनाईएको छ । एसडीजीका पाँचवटा स्तम्भहरू रहेका छन् । यी स्तम्भहरूले अंग्रेजी अक्षरमा पाँच वटा पी (P) अर्थात् व्यक्ति (Person), पृथ्वी (Planet), समृद्धि (Prosperity), शान्ति (Peace) र साझेदारी (Partnership) को संयोजन गरेको

छ । यी पाँच पक्षको उचित संयोजन मार्फत चरम गरीवि र भोकमरीको अन्त्य गरी दिगोरूपमा समानताको प्रत्याभुत गर्न सकिन्छ भन्ने हो । पृथ्वीको क्षयीकरण रोक्ने, नयाँ प्रविधि र आर्थिक सामाजिक परिवर्तनका कार्यहरू प्रकृतिसंग सद्भाव हुनेगरी गर्ने, जलवायु परिवर्तन विरुद्ध कदमहरू चाल्ने कुराहरूमा एसडीजीले जोड दिएको छ । एसडीजीले विश्वमा हाल विद्यमान राजनैतिक, सामाजिक र सांस्कृतिक पक्षहरूमा ध्यान दिदै शान्तिपूर्ण, न्यायपूर्ण र समावेशी समाजको कल्पना गरेको छ । एसडीजीले मात्र लक्ष्यहरू प्राप्त गर्ने सपना मात्र देखिरहेको छैन तर विश्वव्यापी साभेदारी मार्फत यसको उचित कार्यान्वयन गर्ने बारेमा पनि ध्यान दिएको छ ।

नेपाल पनि एसडीजीको पक्षराष्ट्र हो र एसडीजी कार्यान्वयनका लागि राष्ट्रिय योजना आयोग मार्फत प्रत्यक्ष कार्यान्वयन हुने गरी कार्यान्वयनको संयन्त्र बनाइएको छ । देशको विद्यमान पन्ध्रौँ राष्ट्रिय विकास योजना पनि एसडीजीको जगमा टेकेर बनाइदै छ भने उक्त योजनाको आधारपत्र पहिले नै तय भईसकेको छ । यस क्रममा नेपाल सरकारले सम्माननीय प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा उच्चस्तरीय एसडीजी निर्देशक समिति बनाएको छ भने राष्ट्रिय योजना आयोगका उपाध्यक्षको अध्यक्षतामा एसडीजी समन्वय र कार्यान्वयन समिति समेत बनाएको छ । सोहि क्रममा राष्ट्रिय योजना आयोगका सदस्यहरूले विभिन्न विषयगत समितिहरूको अध्यक्षता गर्नुहुन्छ । यी कुनै पनि संरचनाहरूमा अपाङ्गता भएका समुदायका संघसंस्था र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व रहेको छैन र विभिन्न विषयगत योजनाहरू तय गर्दा अपाङ्गता विशेषका संस्थाहरूसंग परामर्श गर्ने अभ्यास पनि गरिएको छैन ।

एसडीजी र अपाङ्गता

एसडीजीको समग्र सिद्धान्त भनेको कोहि कुनै पनि समुदायलाई पछाडि नछाड्ने हो जुन अपाङ्गता भएका भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (यूएनसीआरपीडी) २००६ अनुसूच छ । यूएनयूएनसीआरपीडी र एसडीजीहरूले यूएनसीआरपीडी कार्यान्वयन गर्न कानुनी र कार्यक्रमगत ढाँचा प्रदान गरी एक अर्काको पूरक रहेका छन् । सन् २०१० मा नेपाल सरकारले यूएनसीआरपीडीलाई अनुमोदन गरेको छ र महासन्धिका प्रावधानअनुसूच अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार प्रवर्धन, संरक्षण र पूरा गर्न प्रतिबद्धता जनाएको छ । एसडीजीका १७ वटा लक्ष्यहरूमध्ये ४ वटा लक्ष्यहरू अपाङ्गता विषयसंग स्पष्ट रूपमा सम्बन्धित रहेका छन् । यसको मतलब उक्त लक्ष्य अन्तर्गत अपाङ्गता विषय पर्दैन भन्ने होईन । बाँकि ५ वटा लक्ष्यहरू र सो अन्तरगतका भौतिक गन्तव्यहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिसंग प्रत्यक्ष रूपमा सान्दर्भिक रहेका छन् । सबै एसडीजीको दायरा र सिद्धान्तहरू विश्वव्यापीता र समग्रतामा हुने भएकोले सबै लक्ष्यहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसँग सम्बन्धित छन् र एसडीजीले कोहि कसैलाई पछाडी पार्दैन (Leave Noone Behind) कुनै समुदायलाई पछाडि छोड्दैन । एसडीजीहरूले कमजोर र जोखीममा रहेका व्यक्तिहरूलाई शसक्तीकरण गर्ने भएकोले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई आफ्ना सबै सवालहरूमा गरीबी न्यूनीकरणको उन्मूलनको केन्द्रमा राख्छ । धेरै लक्ष्य र भौतिक गन्तव्य लक्ष्यहरूमा भएका समावेशी वाक्यांशले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू पनि समेटिन्छन् भन्ने यसको समग्र आशय हो ।

सामान्यतया एसडीजीका सबै लक्ष्यहरू अपाङ्गतासंग सम्बन्धित रहेका छन् । यद्यपी विशिष्टीकृत तवरले भन्नुपर्दा एसडीजीका १७ वटा लक्ष्यहरू मध्ये मध्ये ६ वटा लक्ष्यहरू १, ४, ८, १०, ११ र १६ मा अपाङ्गता

भएका व्यक्तिहरूका सवालहरूलाई पनि प्रत्यक्षरूपमा सम्बोधन गरिएको छ ।

एसडीजीका प्रत्येक लक्ष्य र उक्त लक्ष्यमा अपाङ्गताको समावेशीताबारे निम्नानुसार चर्चा गरिन्छः

लक्ष्य १: गरिबीको अन्त्य: सबै प्रकारका गरिबीलाई सबै ठाउँबाट अन्त्य गर्ने

- कुनै पनि प्रकारको गरिबीमा बाँचेका मानिसहरूको अनुपातलाई कम्तीमा आधा कम गर्ने
- सबैका लागि सामाजिक संरक्षण प्रणाली र उपाय लागु गर्ने र गरिब तथा जोखिममा रहेकाहरूलाई उल्लेख्य रूपमा समेट्ने ।

गरिब र जोखिमपूर्ण स्थितिमा रहेका मानिसहरूको सामना गर्ने क्षमताका निर्माण गर्ने

र वातावरणसँग सम्बन्धित विपत्तिजन्य प्रकोप तथा अन्य आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीय असर तथा विपद्सँगको उनीहरूको संसर्गलाई न्यून गर्ने

अपाङ्गतासंगको सान्दर्भिकता : यस लक्ष्य १ ले सन् २०३० सम्ममा उपयुक्त सामाजिक सुरक्षा प्रणाली तथा उपायहरू अवलम्बन गरी गरीब र जोखिममा परेका समुदायहरूलाई सामाजिक सुरक्षाको दायराभित्र समेट्ने कुरा उल्लेख गरेको छ । सो भौतिक लक्ष्यको मापनका लागि तय गरिएको सूचक नम्बर १.३.१ मा सामाजिक सुरक्षा प्राप्त गर्ने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू लगायतको जनसङ्ख्याको अनुपात राखिएको छ ।

लक्ष्य २: शून्य भोकमरी: भोकमरीको अन्त्य गर्ने, खाद्यसुरक्षा तथा उन्नत पोषण हासिल गर्ने र दिगो कृषिको प्रवर्द्धन गर्ने

- सबै प्रकारका कुपोषणको अन्त्य गर्ने र किशोरी, गर्भवती तथा सुत्केरी महिला र अन्य व्यक्तिका पोषणसम्बन्धी आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने
- विकासोन्मुख देशहरूमा कृषि उत्पादकत्व क्षमता वृद्धि गर्न ग्रामीण पूर्वाधार, कृषि अनुसन्धान, प्रविधि विकास, वनस्पति तथा चौपायाको जिन बैंक स्थापनामा लगानी वृद्धि गर्ने
- खाद्यमूल्यको चरम अस्थिरतालाई सीमित गर्नमा मद्दत पुऱ्याउन खाद्यवस्तु बजार र तत्सम्बन्धी कारोबारहरूको समुचित सञ्चालन हुने गरी उपायहरू अवलम्बन गर्ने

अपाङ्गतासंगको सान्दर्भिकता: यस लक्ष्यले स्पष्टरूपमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको बारेमा केहि नभनेतापनी कुपोषणको अन्त्य र पोषणसम्बन्धी आवश्यकताका विषय अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमा समेत लागू हुन्छन् ।

लक्ष्य ३: आरोग्यता तथा समृद्ध जीवन : स्वस्थ जीवन सुनिश्चित गर्ने र सबै उमेरका सबै मानिसको समृद्ध जीवन प्रवर्द्धन गर्ने

नवजात शिशु र पाँच वर्षमुनिका बालबालिकाको रोक्न सकिने मृत्युको अन्त्य गर्ने, परि वार नियोजन लगायत यौन तथा प्रजननसम्बन्धी स्वास्थ्य सेवा र सूचना तथा शिक्षामा सर्वसुलभ पहुँचका साथै तथा प्रजनन स्वास्थ्यलाई राष्ट्रिय रणनीति तथा कार्यक्रममा समायोजन गर्ने कार्यलाई सुनिश्चित गर्ने, सर्वसुलभ स्वास्थ्य सेवा, गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा पहुँच तथा सबैका लागि सुरक्षित, प्रभावकारी, गुणस्तरीय र उचित मूल्यमा अत्यावश्यक औषधी तथा खोपहरूमा पहुँच हासिल गर्ने

अपाङ्गता संगको सान्दर्भिकता : यस लक्ष्यले स्पष्ट रूपमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको बारेमा केहि नभने तापनी बाल मृत्युदर, प्रजनन तथा यौन स्वास्थ्य र समग्र स्वास्थ्य सेवा जस्ता विषय अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमा समेत लागू हुन्छन् ।

लक्ष्य ४: गुणस्तरीय शिक्षा : सबैका लागि समावेशी तथा गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने तथा आजीवन सिकाइलाई प्रवर्द्धन गर्ने

सबै किशोर तथा किशोरीहरूले निःशुल्क, समतामूलक तथा गुणस्तरीय प्राथमिक तथा माध्यमिक शिक्षा प्राप्त गर्ने कुरालाई सुनिश्चित गर्ने, शिक्षामा लैङ्गिक असमानताको उन्मूलन गर्ने र अपाङ्गता भएका व्यक्ति लगायत जोखिममा रहेका व्यक्तिहरू, आदिवासी तथा जनजाति र जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेका बालबालिकालाई सबै तहको शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिममा समान पहुँच सुनिश्चित गर्ने, दिगो विकास तथा दिगो जीवनशैली, मानवअधिकार, लैङ्गिक समानता, शान्ति तथा अहिंसाको संस्कृतिको प्रवर्द्धन गर्ने ।

अपाङ्गता संगको सान्दर्भिकता : यस लक्ष्यले स्पष्ट रूपमा सबैका लागि समावेशी र गुणस्तरीय शिक्षाको बारेमा लक्ष्यको तहमा नै स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ । यस लक्ष्यको भौतिक लक्ष्य ४.५ ले अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि सबै तहका शिक्षा र व्यावसायिक तालिमको समान पहुँच गर्ने कुरा सुनिश्चित गरेको छ । यसको सूचकको रूपमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको अनुपातलाई संलग्न गरिएको छ ।

यसै गरि भौतिक लक्ष्य ४.क ले अपाङ्गतामैत्री शैक्षिक सुविधाहरूको निर्माण लगायत प्रभावकारी सिकाईको वातावरण उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरेको छ र सो को सूचकको तहमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको आवश्यकता अनुरूप अनुकूलन गरिएका पूर्वाधार र सिकाई सामाग्रीलाई राखिएको छ ।

लक्ष्य ५: लैङ्गिक समानता : लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने र सबै महिला तथा किशोरीहरूको सशक्तीकरण गर्ने

ओसारपसार तथा यौनशोषण लगायत सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्रहरूमा सबै महिला तथा किशोरी बिरुद्ध हुने सबै प्रकारका हिंसाको उन्मूलन गर्ने, राजनीतिक, आर्थिक तथा सार्वजनिक जीवनका सबै निर्णायक तहमा नेतृत्वका लागि महिलाहरूको प्रभावकारी सहभागिता तथा समान अवसर सुनिश्चित गर्ने प्रवर्द्धन र सबै तहमा लैङ्गिक समानता र महिला तथा किशोरीहरूको सशक्तीकरणको प्रवर्द्धन का लागि नीति तथा कानूनहरूको

अवलम्बन गर्ने र तिनलाई सबल बनाउने ।

अपाङ्गता संगको सान्दर्भिकता: यस लक्ष्यले स्पष्ट रूपमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको बारेमा केहि नभने तापनी लैङ्गिक समानता र सबै महिला तथा किशोरीजस्ता शब्दावलीहरूले अपाङ्गता भएका महिलाहरू समेतलाई जनाउँदछ ।

लक्ष्य ६: सफा पानी तथा सरसफाइ : सबैका लागि सफा पानी तथा सरसफाइमा पहुँच सुनिश्चित गर्ने

सबैका लागि सुरक्षित तथा खर्चले धान्न सक्ने मूल्यमा पिउने पानीमा सर्वसुलभ तथा

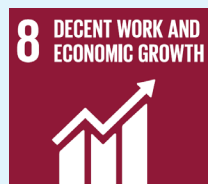
समतामूलक पहुँच हासिल गर्ने, सबैका लागि पर्याप्त तथा समतामूलक सरसफाई र स्वच्छतामा पहुँच हासिल गर्ने र खुला ठाउँमा दिसा गर्ने चलनको अन्त्य गर्ने, र पानी तथा सरसफाई व्यवस्थापनको सुधारका लागि स्थानीय समुदायहरूको सहभागितालाई साथ दिई त्यसलाई अभि सबल बनाउने ।

लक्ष्य ७: खर्चले धान्न सक्ने स्वच्छ ऊर्जा : सबैका लागि खर्चले धान्न सक्ने, भरपर्दो, दिगो तथा आधुनिक उर्जामा पहुँच सुनिश्चित गर्ने

खर्चले धान्न सक्ने, भरपर्दो र आधुनिक ऊर्जा सेवामा सर्वसुलभ पहुँच सुनिश्चित गर्ने, नवीकरणीय ऊर्जाको अंशलाई उल्लेख्य रूपमा वृद्धि गर्ने, नवीकरणीय ऊर्जा, ऊर्जा बचत तथा त्यसको व्यवस्थापन र अत्याधुनिक तथा स्वच्छ जीवाश्म इन्धन (fossil fuel) प्रविधिहरू लगायत स्वच्छ ऊर्जा अनुसन्धान तथा प्रविधिहरूमा हुने पहुँचलाई सहज तुल्याउन र ऊर्जा पूर्वाधार तथा स्वच्छ ऊर्जा प्रविधिमा लगानी प्रवर्द्धन गर्न अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग अभिवृद्धि गर्ने ।

लक्ष्य ८: मर्यादित काम तथा आर्थिक वृद्धि : सबैका लागि समावेशी तथा दिगो आर्थिक वृद्धि, रोजगारी तथा मर्यादित कामको प्रवर्द्धन गर्ने

अति कम विकसित मुलुकहरूमा राष्ट्रिय परिस्थिति अनुसार प्रतिव्यक्ति आर्थिक वृद्धि र कम्तीमा ७ प्रतिशत वार्षिक कुल गार्हस्थ उत्पादन (जीडीपी) वृद्धि कायम राख्ने, सबै महिला र पुरुषका लागि पूर्ण एवम् उत्पादनशील रोजगारी तथा मर्यादित कामका साथै समान कामका लागि समान ज्याला हासिल गर्ने, दिगो पर्यटन प्रवर्द्धनका लागि नीतिहरू तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने जसबाट रोजगारी सिर्जना हुनुका साथै स्थानीय संस्कृति तथा वस्तुहरूको उत्पादन प्रवर्द्धन हुन्छ ।

अपाङ्गता संगको सान्दर्भिकता: यस लक्ष्यको भौतिक लक्ष्य ८.५. ले सन् २०३० सम्ममा अपाङ्गता भएका व्यक्ति लगायत सबै महिला र पुरुषका लागि पूर्ण र उत्पादनमूलक रोजगारी र मर्यादित काम र समान प्रकृतिको कामका लागि समान ज्याला हासिल गर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ र यसको सूचक सङ्ख्या ८.५.२ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको बेरोजगार दर कायम गरिएको छ ।

लक्ष्य ९: उद्योग, नवीन खोज र पूर्वाधार : बलियो पूर्वाधार निर्माण गर्ने, औद्योगिकीकरणलाई दिगो बनाउने तथा नवीन खोजलाई प्रोत्साहन गर्ने

आर्थिक विकास र मानव कल्याणलाई सघाउ पुऱ्याउन दिगो तथा बलियो पूर्वाधार विकास गर्ने, समावेशी तथा दिगो औद्योगिकीकरणलाई प्रवर्द्धन गर्ने र राष्ट्रिय परिस्थिति अनुसार रोजगारी तथा कुल ग्राहस्थ उत्पादन (जीडीपी)मा उद्योगको अंशलाई उल्लेख्य मात्रामा वृद्धि गर्ने र अति कम विकसित देशहरूमा यसको अंश दोब्बर गर्ने र धान्न सकिने कर्जा लगायतका वित्तीय सेवाहरूमा लघु उद्योग तथा अन्य उद्यमहरूको पहुँचवृद्धि गर्ने र मूल्य शृङ्खला तथा बजारमा तिनको समायोजन गर्ने ।

लक्ष्य १०: न्यून असमानता : देशभित्रै वा देशहरूबीच रहेको असमानतालाई न्यून गर्ने

उमेर, लिङ्ग, अपाङ्गता, जातीयता, उत्पत्ति, धर्म वा आर्थिक वा अन्य हैसियत जेसुकै भए तापनि सबैका

10 REDUCED INEQUALITIES

लागि सामाजिक तथा राजनैतिक समावेशीतालाई प्रवर्द्धन गरी त्यसलाई सशक्त पार्ने, विभेदपूर्ण कानून, नीति र प्रचलनहरूको अन्त्य तथा तत्सम्बन्धी उपयुक्त कानून, नीति र प्रचलनको प्रवर्द्धन गर्ने लगायतका काम गरी सबैलाई समान अवसर सुनिश्चित गर्ने र परिणाममा असमानता कम गर्ने र क्रमशः बृहत्तर समानता हासिल गर्न वित्तीय, ज्यालासम्बन्धी र सामाजिक संरक्षण नीतिहरू अवलम्बन गर्ने

अपाङ्गतासंगको सान्दर्भिकता: यस लक्ष्यको भौतिक लक्ष्य १०.२. ले सन् २०३० सम्ममा जुनसुकै उमेर, लिंग, अपाङ्गता, वर्ण, जाति, उत्पत्ति, धर्म, आर्थिक वा अन्य जुनसुकै स्थिति भएपनि सबैको सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक समावेशीकरणको व्यवस्था गरेको छ । यसको सूचकको रूपमा सूचक नम्बर १०.२.१ ले मध्यम आए हुने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अनुपातलाई उल्लेख गरेको छ ।

लक्ष्य ११: दिगो सहर र समुदायहरू: सहरहरूलाई समावेशी, सुरक्षित, सबल र दिगो बनाउने

11 SUSTAINABLE CITIES AND COMMUNITIES

पर्याप्त, सुरक्षित तथा खर्चले धान्न सक्ने आवास र आधारभूत सेवाहरूमा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्ने र भुपडी वस्तीहरूको स्तरोन्नति गर्ने, सडक सुरक्षामा सुधार गर्दै सुरक्षित, धान्न सकिने, सहज र दिगो यातायात व्यवस्थामा पहुँच उपलब्ध गराउने र विपद् का कारण हुने मृत्यु, प्रभावित व्यक्तिहरूको सङ्ख्या र आर्थिक क्षतिलाई उल्लेख्य रूपमा कम गर्ने ।

अपाङ्गता संगको सान्दर्भिकता: यस लक्ष्यको भौतिक लक्ष्य ११.२. ले सन् २०३० सम्ममा सबैको लागि सुरक्षित, धान्न सकिने, सुलभ र दिगो यातायात प्रणालीमा पहुँच प्रदान गर्ने तथा महिला, बालबालिका, अपाङ्गता भएका ब्यक्ति र वृद्ध लगायत अरु जोखिममा परेका व्यक्तिहरूका आवश्यकतालाई विशेष ध्यान दिदै उल्लेखनीय किसिमले सडक सुरक्षा सुधार गर्न सार्वजनिक यातायात विस्तार गर्ने, भौतिक लक्ष्य नम्बर नम्बर ११.७ ले ११.७. सन् २०३० सम्ममा विशेष गरी महिला, बालबालिका, वृद्धवृद्धा तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू लगायत सबैको लागि सुरक्षित, समावेशी र पहुँचयोग्य, हरित तथा सार्वजनिक खुल्ला ठाउँहरूको पहुँच सर्वसुलभ गर्ने कुराको लक्ष्य तोकेको छ । उक्त भौतिक लक्ष्य मापनका लागि सूचक नम्बर ११.२.१ ले उपयुक्त सार्वजनीक यातायातमा पहुँच हुने अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अनुपात र सूचक नम्बर ११.७.१ मा निर्माण भएका शहरहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने औषत क्षेत्रफलको व्यवस्था गरेको छ ।

लक्ष्य १२: जिम्मेवारपूर्ण उपभोग तथा उत्पादन : दिगो उपभोग तथा उत्पादनको ढाँचा सुनिश्चित गर्ने

12 RESPONSIBLE CONSUMPTION AND PRODUCTION

प्राकृतिक स्रोतहरूको दिगो व्यवस्थापन तथा चुस्त प्रयोग हासिल गर्ने, स्रोतमै फोहोरको कम उत्पादन, न्यूनीकरण, पुनर्उत्पादन (रिसाइकल) र पुनःप्रयोग मार्फत् फोहोर उत्पादनमा उल्लेख्य मात्रामा कमी ल्याउने र दिगो विकास र जीवनशैलीबारे सबै ठाउँका मानिसहरूमा आवश्यक जानकारी र सचेतना होस् भन्ने सुनिश्चित गर्ने ।

लक्ष्य १३: जलवायुसम्बन्धी कारबाही : जलवायु परिवर्तन तथा यसका प्रभावहरू विरुद्ध लड्न तत्काल कारबाही थाल्ने

सबै मुलुकमा प्राकृतिक प्रकोप तथा जलवायु परिवर्तनसँग सम्बन्धित जोखिमहरूको सामना गर्नसक्ने र

13 CLIMATE ACTION
अनुकूलन क्षमता वृद्धि गर्ने, जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी उपायहरूलाई राष्ट्रिय नीति, रणनीति र योजनाहरूमा समायोजन गर्ने र जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण, अनुकूलन, प्रभाव न्यूनीकरण तथा पूर्व चेतावनी दिने सम्बन्धमा शिक्षा, जनचेतना अभिवृद्धि र संस्थागत क्षमतामा सुधार गर्ने

लक्ष्य १४: जलमृत्तिको जीवन : दिगो विकासका लागि महासागर, समुद्र र समुद्री साधन स्रोतहरूको दिगो प्रयोग तथा संरक्षण गर्ने

14 LIFE BELOW WATER
समुद्री र रसायनजन्य फोहोर लगायत सबै खाले प्रदुषण, खासगरी भूमिमा आधारित गतिविधिबाट हुने समुद्री प्रदुषणलाई नियन्त्रण र त्यसलाई पर्याप्त मात्रामा कम गर्ने, समुद्रलाई स्वस्थ र उर्वर राख्न र मत्स्य, जलीय कृषि र पर्यटनको दिगो व्यवस्थापन लगायत समुद्री संसाधनको दिगो प्रयोगबाट हुने आर्थिक लाभलाई बढाउने ।

लक्ष्य १५: जमिनमाथिको जीवन : वनको दिगो व्यवस्थापन गर्ने, मरुभूमीकरण विरुद्ध लड्ने, भूक्षयीकरण रोकेर त्यस्तो प्रक्रियालाई उल्ट्याउने तथा जैविक विविधताको क्षतिलाई रोक्ने

15 LIFE ON LAND
मरुभूमीकरण विरुद्ध लड्ने र खडेरी तथा बाढी प्रभावित भूमि लगायत अन्य भूमि तथा माटोमा आएको ह्रासलाई सुधार गर्ने, हिमाली पारिस्थितिक प्रणाली (इकोसिस्टम) को क्षमता अभिवृद्धि गर्न जैविक विविधता सहित तिनको संरक्षण सुनिश्चित गर्ने र संरक्षित जीवजन्तु तथा वनस्पतिको चोरी सिकारी तथा अवैध ओसारपसार अन्त्य गर्न तत्काल कारबाही थाल्ने

लक्ष्य १६: शान्ति, न्याय र सशक्त संस्थाहरू : न्यायपूर्ण, शान्तिपूर्ण र समावेशी समाजहरूको प्रवर्द्धन गर्ने

16 PEACE, JUSTICE AND STRONG INSTITUTIONS
राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय तहमा कानुनी शासनको प्रवर्द्धन गर्ने र सबैका लागि न्यायमा समान पहुँच सुनिश्चित गर्ने, सबै प्रकारका भ्रष्टाचार तथा घुसखोरीलाई उल्लेख्य मात्रामा घटाउने र जन्म दर्ता लगायतको कानुनी पहिचान सबैलाई प्रदान गर्ने

लक्ष्य १७: यी लक्ष्यका लागि साभेदारी : दिगो विकासका लागि विश्वव्यापी साभेदारीलाई पुनर्जीवन दिने

17 PARTNERSHIPS FOR THE GOALS
कर तथा अन्य राजश्व सङ्कलनका लागि आन्तरिक क्षमतालाई सुधार गर्ने, आन्तरिक स्रोत परिचालनलाई बलियो बनाउने, उत्तर-दक्षिण, दक्षिण-दक्षिण तथा त्रिकोणीय क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग तथा विज्ञान, प्रविधि सबै दिगो विकास लक्ष्यहरूको कार्यान्वयनका लागि राष्ट्रिय योजनाहरूलाई सहयोग गर्न विकासोन्मुख मुलुकहरूमा प्रभावकारी तथा लक्षित क्षमता निर्माणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग अभिवृद्धि गर्ने खोज अनुसन्धानमा पहुँच अभिवृद्धि गर्ने ।

२.३ बहिराका अवरोध तथा विभेद (Audism)

बहिरा नागरिकहरूले घर परिवार तथा समाजमा सञ्चार, सामाजिक तथा राजनैतिक सहभागितामा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष विभेदहरू भोग्नु परेको छ । व्यवहार जन्य, वातावरणीय तथा संरचना गत विभेदहरूका कारण बहिरा नागरिक घरपरिवार, समाज तथा राज्यले कानुनी रूपमा प्रदान गरेका अधिकार उपभोग तथा पहुँचमा समेत विभेद सामना गर्नु परेको छ । बहिरा नागरिकहरूले व्यवहार जन्य, वातावरणीय तथा संस्थागत विभेद र अवरोधहरू भेगदै आएका छन् । दैनिक व्यवहारमा घरपरिवारमा नै बहिरा नागरिकहरूमा विभेद हुने गरेको छ । आफ्नै घर परिवार वा सामाजमा समान व्यवहार नगरिनु जस्तै एउटै घरका बच्चाहरूमध्ये सपाङ्ग बच्चालाई निजी स्कूलमा पढाउने र बहिरा अपाङ्ग बच्चालाई सरकारी स्कूलमा पढाउने गरिएको छ । घर परिवारमा दैनिक खानेकुरा, शिक्षा, पैत्रीक सम्पत्ति, अश्विन्दामा बहिरा नागरिक माथि विभेद हुने गरेको छ । घर परिवारमा नै बहिरा नागरिकलाई कम महत्त्व दिने, सञ्चार गर्न नखोज्ने समेत गरिन्छ ।

बहिरा महिलाहरू माथि लैङ्गिक विभेद दोहोरो तेहोरो रहेको छ । बहिरा नागरिकहरूलाई पहिरनमा विभेद रहेको छ । बहिरा व्यक्तिलाई संस्थागत तथा व्यवसायिक कार्यमा कम लगाउने, घरायसी काम, बहिरा अपाङ्ग गता भएका बच्चाहरूलाई घरको काम घाँस, दाउरा बोक्न लगाउने गरिएको छ । रोजगारको लागी अपाङ्ग र सपाङ्ग सबैलाई खुल्ला प्रतिस्पर्धा गराई बहिरालाई कमजोर ठान्ने र मौका नदिने प्रचलन रहेको छ । सामाजिक विषयमा बहिरा व्यक्तिलाई नेतृत्व गर्न दिइदैन, बहिरा नागरिकहरूलाई विकाससम्बन्धी केही ज्ञान छैन भन्ने धारणा समाजका व्याप्त छ ।

बहिरा नागरिकहरूको पहिलो भाषा साङ्केतिक भाषाको विकासका लागि सरकारले अभै पनि ध्यान दिएको छैन । सरकारको नीति तथा कार्यक्रममा अभै पनि साङ्केतिक भाषाको विकास पर्न सकेको छैन । राज्यका निकाय, रोजगारी तथा राजनैतिक दलहरूका विधान, संरचना तथा कार्यक्रमहरूमा बहिरा नागरिकका सवाल तथा अधिकारहरूको उपेक्षा गर्ने गरिएको छ । सरकारी कार्यालयहरूमा तथा कार्यक्रमहरूमा दोभाषेको व्यवस्था गर्ने गरिएको छैन । बहिरा नागरिकहरूको सञ्चारका लागि अपरिहार्य दोभाषेहरूको तालीम प्रदान गर्ने काम राज्यले अभै शुरू गरेकै छैन । राजनैतिक पार्टीहरूले बहिराहरूलाई अवसर प्रदान नगर्ने तर मतको अपेक्षा गर्ने गरेका छन् ।

जसको सवाल उसकै नेतृत्व भन्ने भनाई प्रचलनमा रहेको भए पनि सो भनाई अनुसार बहिरा नागरिकहरूले नेतृत्वको अवसर पाउन सकेका छैनन् । सामाजिक सहभागिता, शिक्षा, राजनैतिक अधिकार, सञ्चार तथा सुभनामा पहुँचमा बहिरा नागरिकहरूले अवरोधको सामना गर्नुपरेको छ । साथीहरूसँग भेटघाट गरेर कुराकानी तथा सञ्चार गर्नमै बहिरा नागरिकहरूले अवरोध भेल्लुपरेको छ, सञ्चारको अवरोधका कारण मनमा लागेको कुरा गर्न इच्छा भएतापनि बहिरा व्यक्तिले आफ्नो विचार व्यक्त गर्न र सञ्चार गर्न नसक्ने अवस्था रहेको छ । शैक्षिक प्रणाली, शिक्षण विधि तथा सामाग्रीहरू बहिरा मैत्री नहुनाले बहिरा नागरिकहरूले गुणस्तरीय शिक्षामा अवरोध भोग्नुपरेको छ । साङ्केतिक भाषाको विकास नभएको एवम् दोभाषे नभएका कारण बहिरा नागरिकहरूको सामाजिक कार्यक्रमहरूमा सहभागिता निकै न्यून हुने गरेको छ, समाजमा घुलमिल हुन भाषा तथा सञ्चार अवरोध रहेको छ । रोजगारदाता एवम् सहकर्मीहरूसँग सञ्चार अवरोधका कारण रोजगारीमा समेत अवरोधको अवस्था छ । इच्छाएको ठाउँमा जाने इच्छा हुदाँपनि सहयोगी तथा दोभाषे र सञ्चारको

समस्या रहने गरेको छ । विरामी पर्दा डाक्टरलाई विरामी परेको विषयमा जानकारी गराउन समेत बहिरा नागरिकहरूले अवरोध भोग्नुपरेको छ । सरकारी निकाय तथा संघसंस्थाहरूमा सञ्चार गर्न नसक्ने, साङ्केतिक भाषाको जानकारी नहुनु, दोभाषे पहुँच नहुदा उपरोक्त कार्यालयहरूबाट प्राप्त हुने सेवा-सुविधासम्बन्धी पर्याप्त जानकारी एवम् सेवा-सुविधामा पहुँचमा अवरोध हुने गरेको छ । राज्यको संविधानमा समान अवसर भनिए तापनि लेखिएका अधिकारहरबारे जानकारी प्राप्त गर्नमै बहिरा समुदायलाई अवरोध रहेको छ ।

२.४ अपाङ्गता अधिकारका सम्बन्धमा अन्तराष्ट्रिय कानूनहरू र अभ्यासहरू

तलका विवरण अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको राजनैतिक जीवनमा सहभागितासम्बन्धी मानव अधिकारका क्षेत्रमा रहेका अन्तराष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय औजारहरूमा रहेका प्रावधानहरूबाट साभार गरिएका हुन् ।

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, डिसेम्बर १९४८, धारा २१

१. प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रत्यक्ष वा स्वतन्त्र रूपले छानिएका प्रतिनिधिहरू मार्फत आफ्नो देशको सरकारमा भाग लिन पाउने अधिकार छ ।

२. प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो देशको सार्वजनिक सेवामा समान पहुँच पाउने अधिकार छ ।

३. जनताको इच्छा नै सरकारको अख्तियारीको आधार हुनेछ । यो इच्छा विश्वव्यापी र समान मताधिकार द्वारा हुने आवधिक र निष्पक्ष निर्वाचनहरू द्वारा अभिव्यक्त गरिनेछ र यस्तो निर्वाचन गोप्य मतदान वा त्यस्तै स्वतन्त्र मतदान प्रक्रियाहरूबाट सम्पन्न हुनेछ ।

नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय अभिसन्धि, मार्च १९७६, धारा २५

प्रत्येक नागरिकलाई धारा २ मा उल्लेख गरिएका कुनै पनि भेदभावविना तथा अनुचित प्रतिवन्धहरू विना देहायका कुराको अधिकार तथा अवसर प्राप्त हुनेछः

(क) प्रत्यक्ष रूपमा वा स्वतन्त्र रूपमा छानिएका प्रतिनिधिहरू मार्फत सार्वजनिक जीवन सञ्चालनमा भाग लिने, ख) सर्वव्यापी तथा समान मताधिकारबाट र गोप्य मतदानबाट मतदाताहरूको इच्छाको स्वतन्त्र अभिव्यक्तिको प्रत्याभूति गर्ने स्वच्छ आवधिक निर्वाचनहरूमा मतदान गर्ने र निर्वाचित हुने,

(ग) आफ्नो देशमा समानताका सामान्य शर्तहरूमा सार्वजनिक सेवामा पहुँच प्राप्त गर्ने ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी अन्तर अमेरिकी महासन्धि, सेप्टेम्बर २००१, धारा ३

यस महासन्धिको उद्देश्य प्राप्तिका लागि पक्ष राष्ट्रहरूले देहाय बमोजिमका कार्यहरू गर्ने कबुल गर्दछन् :

१. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू विरुद्ध हुने भेदभाव निर्मूल गर्न कुनै पनि कानूनी, सामाजिक, शैक्षिक, श्रमसम्बन्धी वा अन्य कुनै पनि उपयाहरू अवलम्बन गर्न र समाजमा उनीहरूको पूर्ण समायोजन हुन तथा प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रत्यक्ष वा स्वतन्त्रतापूर्वक चुनिएका प्रतिनिधिहरू मार्फत आफ्नो देशको सरकारमा भाग लिने अधिकार छ ।

क) विभेदलाई विस्तारै निर्मूल गर्न तथा सरकारी निकाय र/वा निजी क्षेत्रले प्रदान गर्ने वस्तु वा सामग्री, सेवा, कार्यक्रमहरू र रोजगारी, यातायात, सञ्चार, आवास, मनोरञ्जन, शिक्षा, खेलकुद, कानूनको कार्यान्वयन र न्यायसम्बन्धी गतिविधिहरू र राजनैतिक तथा सामाजिक क्रियाकलापहरूमा समान रूपमा सहभागी हुने अधिकार रहेको छ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धि

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र बहिरा व्यक्तिहरूले पनि अन्य व्यक्ति सरह अधिकारको उपभोग गर्न पाउनु भन्ने हेतुले संयुक्त राष्ट्रसंघले नागरिक समाज समेतको सहभागीतामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि तयार गरी संयुक्त राष्ट्र संभको ६१ औं महासभाबाट १३ डिसेम्बर २००६ मा पारित गर्‍यो ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि UNCRPD अन्तर्राष्ट्रिय वाध्यकारी कानुन हो । विभिन्न सन्धी, अभिसन्धी तथा महासन्धीहरू पारित गरिए तापनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आधारभुत अधिकारहरू सुनिश्चित हुननसकेको कारण अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अन्तर्राष्ट्रिय कानुनका रूपमा UNCRPD निर्माण गरिएको हो । यो महासन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघको ६१ औं महासभाबाट सन् २००६ डिसेम्बर १३ मा पारित भई २००७ मार्च ३० मा सम्पूर्ण सदस्य राष्ट्रहरूका लागि हस्ताक्षर र अनुमोदनका लागि खुल्ला गरिएको हो । यस महासन्धीमा ५० वटा धारा रहेका छन् । नेपालले सन् २००८ जनवरी ३ तारीखमा यस महासन्धीमा हस्ताक्षर गरी २००९ डिसेम्बर २७ मा उक्त महासन्धी संसदबाट पूर्णसर्वसम्मतिबाट अनुमोदन गरेको हो । नेपाल उक्त महासन्धी अनुमोदन गरी पक्षराष्ट्र हुने ८६ औं मुलुक हो । नेपालमा उक्त महासन्धि जुन ५ सन् २०१० देखि लागू भएको छ ।

महासन्धिमा जम्मा ५३ वटा धाराहरू रहेका छन् । सबै धाराहरू अपाङ्गता भएका व्यक्ति लगायत बहिरा समुदायको लागि लागूहुन्छन् । धारा १ देखि ३० सम्म महासन्धिको सिद्धान्तहरू, र अपाङ्गता भएका व्यक्ति र बहिरा व्यक्तिका अधिकारहरू र उक्त अधिकार कार्यान्वयनमा राज्यको दायित्वका बारेमा उल्लेख गरिएका छन् भने बाँकि धाराहरूमा उक्त महासन्धि कार्यान्वयन, अनुगमन, अपाङ्गता को तथ्याङ्क संकलन र प्रतिवेदन तयार गर्ने विषयहरू समावेश गरिएको छ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय महासन्धि महासन्धि (UNCRPD)ले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र बहिराहरूको अधिकारको सुनिश्चितता गर्नुका यी अधिकारसम्बन्धी सामान्य सिद्धान्तहरू समेत प्रतिपादन गरेको छ । उक्त महासन्धिको सामान्य सिद्धान्त अन्तर्गत अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूको नैसर्गिक मर्यादा, आफ्नो बारेमा आफै निर्णय गर्न पाउने स्वतन्त्रता समेतको वैयक्तिक स्वायत्तता र व्यक्तिका स्वतन्त्रताको सम्मानलाई स्पष्ट रूपले उल्लेख गर्नका साथै समाजमा पूर्ण र प्रभावकारी सहभागिता तथा समावेशीकरणलाई सुनिश्चित गरेको छ । यसैगरी उक्त दस्तावेजहरूले मानवीय विविधता र मानवीयताको अङ्गका रूपमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र बहिरा व्यक्तिहरूको भिन्नताको सम्मान र स्वीकार्यता, अवसरहरूमा समानता र पहुँचलाई जोड दिएको छ । यसैगरी अपाङ्गता भएका र बहिरा बालबालिकाको विकास भइरहेको क्षमता तथा आफ्नो पहिचानको संरक्षण गर्न पाउने त्यस्ता बालबालिकाको अधिकारको सम्मानको सम्बन्धमा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र बहिरा व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकार, समान कानुनी अधिकारका साथै शोषण, हिंसा र दुराचारबाट स्वतन्त्रता जस्ता अधिकारहरू सुनिश्चित गरेको छ । यसैगरी उक्त महासन्धिले शारीरिक तथा मानसिक अखण्डताको सम्मानको अधिकार, हिँडडुल र राष्ट्रियतको स्वतन्त्रता, समुदायमा बसोबास गर्न पाउने अधिकार, विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, गोपनीयताको सम्मान तथा परिवारको सम्मान, शिक्षा, स्वास्थ्य एवम् रो

जगारीको अधिकारलाई सुनिश्चित गरिएको छ । यसका अतिरिक्त उक्त महासन्धिले राजनैतिक तथा सार्वजनिक जीवनमा सहभागिताको अधिकार तथा सांस्कृतिक जीवनमा सहभागिताको अधिकार समेत सुनिश्चित गरेको छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा महासन्धिका सबै धाराहरू बहिरा व्यक्तिहरूसँग सम्बन्धित रहेका छन् । यद्यपी ५ वटा धाराहरू बहिरा व्यक्तिहरूका लागि अभि बढि विशिष्टिकृत तरिकाले तय गरिएका छन् । यी यस प्रकार रहेका छन्:

धारा २: परिभाषा:

यस धारामा भाषा भन्नाले बोली र साङ्केतिक भाषा तथा अन्य प्रकारका ध्वनीरहित भाषा समेतलाई जनाउँछ भनि उल्लेख गरिएको छ ।

धारा ९: पहुँचयुक्तता

सर्वसाधारणलाई खुला भएको भवन भित्रका तथा अन्य सुविधाहरूमा पढ्न र बुझ्न सरल हुने ढङ्गमा साङ्केतिक भाषामा सूचना प्रदानगर्ने कुरा समावेश गरिएको छ । साथै सर्वसाधारणलाई खुला भएका भवन तथा अन्य सुविधाहरूमा व्यावसायिक साङ्केतिक भाषा अनुवादक उपलब्ध गराउने कुरा समेत उल्लेख गरिएको छ ।

धारा २९: विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता तथा सूचनामा पहुँच

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सर्वसाधारणका लागि लक्षित गरिएका सूचनालाई विभिन्न प्रकारका अपाङ्गतालाई उपयुक्त हुने गरी पहुँचयोग्य ढाँचा र प्रविधिमा समयमा नै र अतिरिक्त खर्च विना उपलब्ध गराउने र बहिरा व्यक्तिहरूले कार्यालयमा हुने अन्तरक्रियाहरूमा आफुले रोजेको साङ्केतिक भाषा साधन, तरीका र ढाँचा प्रयोग गर्न पाउने कुरालाई स्वीकार गरेको छ ।

धारा २४: शिक्षा

साङ्केतिक भाषा सिक्न र बहिरा समुदायको भाषिक पहिचानको प्रवर्द्धनलाई सहज बनाउने, बहिरा वा श्रवण दृष्टिविहिन व्यक्ति खासगरी बालबालिकाहरूलाई त्यस्ता व्यक्तिहरूका लागि सबैभन्दा उपयुक्तभाषा र तरीका तथा सञ्चार माध्यमबाट एवम् प्राज्ञिक र सामाजिक विकासलाई अधिकतम बनाउने वातावरणहरूमा शिक्षा प्रदान गरिएको सुनिश्चित गर्ने र साङ्केतिक भाषामा योग्य अपाङ्गता भएका शिक्षकहरू लगायत अन्य शिक्षकहरू नियुक्त गर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

धारा ३०: सांस्कृतिक जीवन, मनोरञ्जन, विश्राम तथा खेलकुदमा सहभागिता अन्य व्यक्तिहरू सरह समान आधारमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू पनि साङ्केतिक भाषा तथा बहिरा सँस्कृति लगायत विशेष सांस्कृतिक तथा भाषिक पहिचानको मान्यता र सहायता पाउने हक हुने व्यवस्था ।

मानव अधिकारसम्बन्धी युरोपेली अदालत, मे २०१०, किसविरूद्ध हंगेरी

(ख) समानुपातिकताको सिद्धान्त

३९. यो अदालत के टिप्पणी गर्दछ भने प्रश्नमा रहेको प्रतिबन्धले प्रवर्द्धन पूर्ण अभिभावकत्वमा रहेका र आंशिक अभिभावकत्वमा रहेकाहरूका बीचमा कुनै फरक गरेको छैन र अभिभावकत्व समाप्त भएपछि सो प्रतिबन्धलाई पनि हटाइने छ, जसका सम्बन्धमा निवेदकले पनि विवाद गर्नुभएको छैन) । तथापि, यसले अभिभावकत्वमा रहेका कारण मतदान गर्न नपाउने भनी मतदान गर्ने उमेरका ०.७५ प्रतिशत हंगेरियन जनताका विरूद्ध भे

दभाव गरेको छ भन्ने माथि अनुच्छेद २९ मा निवेदकले लिएको दावी, जसलाई सरकारले अस्वीकार गरेको छैन, का सम्बन्धमा विचार गरेको छ । यसरी प्रतिबन्ध लगाइएको सङ्ख्यालाई महत्वपूर्ण सङ्ख्याको रूपमा लिइएको छ र यसले नगन्य मात्रामा प्रभाव पार्दछ भनेर दावी गर्न सकिदैन ।

४०. आक्तनो निर्णयको परिणामको लेखाजोखा गर्नसक्ने र विवेकपूर्ण निर्णय गर्नसक्ने क्षमता भएका व्यक्तिलाई मात्र सार्वजनिक जीवनमा सहभागी हुनसक्ने नियमहरू बनाउनका लागि संसदलाई कानून बनाउन दिइनुपर्छ भनी युरोपेली संघको सदस्य राष्ट्रले आक्तनो सन्दर्भ हेरी कानून बनाउन पाउने सिद्धान्तका आधारमा सरकारले तर्क गरेको छ ।

४१. अदालत यो कुरा स्वीकार गर्दछ कि मतदान गर्ने अधिकारमा सिमितता ल्याउने सवाललाई आधुनिक समयमा तर्कसंगत गराउन सकिन्छ वा सकिदैन र सकिन्छ भने कसरी उचित सन्तुलन कायम गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा राष्ट्रिय सरकारलाई आक्तनो सन्दर्भ हेरी कानून बनाउन पाउने सिद्धान्तका आधारमा निर्णय लिन फराकिलो अधिकार दिनुपर्दछ । विशेष गरी, मनोसामाजिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू मतदान गर्नका लागि योग्य भए नभएको जाँच गर्नका लागि कस्तो नियम बनाउने भन्ने कुराको निर्णय गर्ने काम संसदको हुनुपर्दछ । अदालत यो मान्दछ कि अहिलेसम्म त्यस्ता अप्रत्यक्ष चासोहरूको लेखाजोखा गर्ने वा कित प्रतिबन्धित गर्ने भन्ने अनुपातको लेखाजोखा पनि अहिलेसम्म हंगेरियन संसदले गरेको छैन ।

४२. तर आंशिक अभिभाकत्वमा रहेका व्यक्तिहरूको दिमागको अवस्था जे जस्तो भए तापनि आक्तनो सन्दर्भ हेरी कानून बनाउन पाउने सिद्धान्तका आधारमा तिनीहरूले मतदान गर्न नपाउने गरी पूर्ण प्रतिबन्ध लगाउने कुरालाई स्वीकार गर्न यो अदालत तयार छैन । वास्तवमा, यो अदालत आक्तनो सन्दर्भ हेरी कानून बनाउन पाउने सिद्धान्त फराकिलो भए तापनि यसका आधारमा सबै काम गर्न सकिन्छ भन्ने होइन भनी पुनः जोड दिन चाहन्छ (हर्स्टविस्ड संयुक्त अधिराज्य (२ नम्बर) (जी.सी.), इउ। अष्टा, ६८२) । यसका अतिरिक्त, मानसिक अपाङ्गता भएका व्यक्ति जस्ता समाजमा धेरै अगाडि देखि नै विभेद भोग्दै बहिष्करणमा परेका कमजोर समुदायका मानिसहरूलाई यस्ता मौलिक अधिकारहरूमा प्रतिबन्ध लगाइएमा सन्दर्भ हेरी कानून बनाउन पाउने सिद्धान्त अन्तर्गत राज्यको क्षेत्राधिकार धेरैमात्रमा साँघुरिदै जान्छ र प्रतिबन्ध लगाउनुको समर्थनमा धेरै नै बलिया कारणहरू रहेको हुनुपर्छ । यस्ता समूहहरू प्रति ऐतिहासिक रूपमा नै पूर्वाग्रह राख्दा सामाजिक बहिष्करणमा परेकाले यो अवधारणा ल्याउनु परेको हो । यस्ता पूर्वाग्रह विधायकको पुरातनवादी सोच पनि हुनसक्छन् जसले व्यक्तिलाई आक्तनै क्षमताहरू र आवश्यकताहरूको मूल्याङ्कन गर्नबाट रोक्दछ ।

४३. आंशिक अभिभाकत्वमा भएका व्यक्तिहरूलाई मतदान गर्न नपाउने गरी स्वनियन्त्रित र निरपेक्ष रूपमा लगाइएको प्रतिबन्धका कारण यस मुद्दाका निवेदकले यस्तो व्यवस्थाबाट पीडित भएको दाबी गर्न सक्छ । अदालतले यो कुरा स्वेच्छिक आलेख नम्बर १ को धारा ३ को आवश्यकतासँग मिल्नेगरी मनोसामाजिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सिमित प्रतिबन्धहरू लगाइए पनि निवेदक अझै पनि मतदान गर्ने अधिकारबाट वञ्चित भएका हुनेछन् भनी अदालतले अनुमान गर्न सक्दैन (संयुक्त अधिराज्य (नम्बर २), इउ। अष्टा, §४८ देखि ५२) ।

४४. बौद्धिक वा मनोसामाजिक अपाङ्गता भएका सबै व्यक्तिलाई एउटै वर्गमा राखी गरिने व्यवहार प्रश्नयोग्य वर्गीकरण हो र उनीहरूका अधिकारलाई सिमित पार्ने कामलाई विशेष रूपमा धेरै विचार गरेरमात्र राख्नुपर्दछ

भन्ने यस अदालतको धारणा रहेको छ । यो पद्धति अन्य अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका लिखितहरूमा पनि प्रतिविम्बित भएको छ, जसलाई माथि सङ्केत गरिएको छ (अनुच्छेद १४-१७) । तसर्थ, अदालत यो निष्कर्ष निकाल्दछ कि व्यक्तिगत न्यायिक मूल्यांकनविना र मनोसामाजिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई आंशिक अभिभावकत्व आवश्यक परेको भन्ने आधारमा जथाभावी तरीकाले मतदान अधिकारबाट वञ्चित गर्ने कुरालाई वैधानिक तरिकाले मतदान गर्न पाउने अधिकारबाट वञ्चित गरेको हो भनी मान्न मिल्दैन । त्यसकारण, उक्त व्यवस्थाबाट महासन्धिको स्वेच्छिक आलेख नम्बर १ को धारा ३ को उल्लंघन भएको छ ।

आसियान समुदायमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहभागिता तथा भूमिका अभिवृद्धिसम्बन्धी बाली घोषणपत्र, नोभेम्बर २०११

हामी, दक्षिणपूर्वी एसियाली राष्ट्रहरूको संघका सदस्य राष्ट्रहरू ब्रुनाई दारेसलाम, कम्बोडिया अधिराज्य, गणतन्त्र इन्डोनेसिया, जनवादीको लोकतान्त्रिक गणतन्त्र लाओ, मलेसिया, म्यान्मारको संघ, गणतन्त्र फिलिपिन्स, गणतन्त्र सिंगापुर, अधिराज्य थाइल्याण्ड र समाजवादी गणतन्त्र भियतनामका नागरिक तथा यसको प्रतिनिधित्व गर्ने राष्ट्रप्रमुख वा सरकारका प्रतिनिधिहरू यो घोषणा गर्दछौं कि :

७) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई स्थानीय तथा राष्ट्रिय स्तरका नेता तथा संसद्को निर्वाचनहरूमा समान राजनैतिक सहभागिता तथा विकासका सबै पक्षहरूमा उनीहरूको सहभागिता बढाउन प्रोत्साहन गर्न ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको राजनैतिक तथा सार्वजनिक जीवनमा सहभागितासम्बन्धी पक्ष राष्ट्रहरूका मन्त्री स्तरीय समितिको युरोप परिषद् सिफारिश, नोभेम्बर २०११, सी.एम/रेक(२०११) १४

मतदान प्रक्रियाहरू, मतपत्र र सुविधाहरू

सबै तहका निर्वाचनको अगाडि वा पछाडि तथा आम नागरिकहरूलाई सहभागी गराई सञ्चालन गरिने सार्वजनिक गतिविधिहरूमा पक्ष राष्ट्रहरूले पहुँचयुक्त नियम तथा प्रक्रियाहरूको महत्व र आवश्यकताका बारेमा पर्याप्त ध्यान पुऱ्याउनुपर्दछ । नागरिकलाई राजनैतिक तथा सार्वजनिक जीवनमा सहभागी हुन उत्प्रेरित गर्नका लागि मतदान प्रक्रिया, मतपत्रहरू तथा यसका सुविधाहरूसम्बन्धी जानकारीहरूलाई पढ्न र बुझ्न सरल ढाँचा जस्ता पहुँचयुक्त ढाँचाका माध्यमबाट वृहत रूपमा वितरण गर्नुपर्दछ ।

सर्वमान्य संरचनाका मापदण्ड तथा सिद्धान्तहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको भौतिक वातावरण, सामान तथा सेवा, सूचना तथा सञ्चारर खासगरी मतदान प्रक्रिया र मतपत्र आदिमा उनीहरूको पहुँचसम्बन्धी विद्यमान अवरोधहरूलाई हटाउन सहयोग गर्दछ र नयाँ खालका त्यस्ता अवरोधहरू आउनबाट पनि रोक्दछ । एक्सन लाइन नम्बर ६ “वातावरणको निर्माण”, नम्बर ७ “यातायात”, नम्बर ३ “सूचना तथा सञ्चार” मा उल्लेख गरिए अनुसारका उद्देश्य तथा विशेष कार्यहरू र महासन्धिका सम्बन्धित प्रावधानहरू खासगरी धारा ९ “पहुँचयुक्तता”, धारा २१ “विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता तथा सूचनामा पहुँच” र धारा १३ “न्यायमा पहुँच” जस्ता प्रावधानलाई माथि उल्लेख गरिए अनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पूर्ण पहुँचयुक्तताका लागि मार्गदर्शक तरिकाहरूका रूपमा प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

कानूनी क्षमताको प्रयोग गर्दा हुने विभेद

युरोप अपाङ्गता कार्ययोजना २००६-२०१५ को एक्सन लाइन १२ मा उल्लेख गरिएको “कानूनी संरक्षण”सम्बन्धी व्यवस्थालाई र महासन्धिको सम्बन्धित धारा १२ “कानूनको अगाडि समान मान्यता” लाई ध्यानमा

राष्ट्रै राज्यका सबै कानूनहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको राजनैतिक तथा सार्वजनिक जीवनमा सहभागी हुन पाउने अधिकारको कुनै भेदभाव नगरेको पक्ष राष्ट्रहरूले सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । युएनसीआरपीडीको धारा २९ तथा पक्ष राष्ट्रहरू भईसकेका अन्य अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धित कानूनहरूले व्यवस्था गरे अनुसार त्यस्ता देशले जीवनका विभिन्न चरणमा आफ्नो कानूनी क्षमता प्रयोग गर्दा सहयोग चाहिने व्यक्तिहरू खासगरी मतदान गर्ने जस्ता विश्वव्यापी अधिकारको प्रयोग गर्दा उनीहरूलाई राज्यले आवश्यक सहयोग उपलब्ध गराउनुपर्दछ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मतदान गर्ने अधिकार वा निर्वाचनका पक्षमा बस्ने अधिकारबाट बञ्चित गर्ने प्रावधानहरू राज्यका सबै तहका कानूनहरूमा नभएको पक्ष राष्ट्रहरूले सुनिश्चित गर्नुपर्दछ ।

शारीरिक, ज्ञानेन्द्रिय वा बौद्धिक अपाङ्गता भएका, मानसिकरूपमा अस्वस्थ वा दीर्घरोगी जे भए पनि सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई अन्य नागरिक सरह नै मतदान गर्न पाउने अधिकार छ र व्यक्तिको समान कानूनी क्षमतालाई सिमित पार्ने कुनै पनि न्यायिक वा अन्य निर्णय वा व्यक्तिको अपाङ्गता, संज्ञानात्मक कार्यहरू, वा उनीहरूको ग्रहण गर्ने क्षमताका आधारमा बनाइएका कुनै पनि तरिकाहरूबाट उनीहरूको मतदान गर्न पाउने अधिकार लाई वञ्चित गर्नुहुँदैन । सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई अन्य नागरिक सरह निर्वाचनको पक्षमा उभिने अधिकार छ र व्यक्तिको समान कानूनी क्षमतालाई सिमित पार्ने कुनै पनि न्यायिक वा व्यक्तिको अपाङ्गता, संज्ञानात्मक कार्यहरू वा उनीहरूको ग्रहण क्षमताका आधारमा वा अन्य कुनै पनि उपयाहरूका आधारमा गरिएका निर्णयले उनीहरूलाई यस अधिकारबाट वञ्चित गर्नु हुँदैन ।

मतदान गर्ने, निर्वाचनको पक्षमा बस्ने, जनादेशको प्रयोग गर्ने र/वा राजनैतिक दल वा गैर-सरकारी संस्थामा सक्रिय हुने वा सार्वजनिक कर्तव्यको पालन गर्ने जस्ता राजनैतिक तथा सार्वजनिक जीवनका सबै क्षेत्रमा अपाङ्गताका आधारमा हुने भेदभावलाई रोक लगाइएको पक्ष राष्ट्रहरूले सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले पूर्णरूपमा राजनैतिक अधिकारहरूको प्रयोग गर्नका लागि उपयुक्त अनुकूलता (माथिको बुँदा २ हेर्नुहोस्, "पहूँचयुक्तता") को कार्यान्वयन गर्नुपर्ने दायित्व पूरा नहुनुलाई पनि विभेदपूर्ण गतिविधिहरूको रूपमा लिनुपर्दछ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको निर्वाचनमा सहभागितासम्बन्धी राम्रो अभ्यासको संहितासम्बन्धी परिमार्जित भेनिस आयोगको व्याख्यात्मक घोषणा, डिसेम्बर २०११

अ. कानूनद्वारा लोकतन्त्रका लागि युरोपेली आयोग (भेनिस आयोग)ले अक्टोबर २००२ मा पारित गरेको निर्वाचनसम्बन्धी राम्रा अभ्यासहरूको संहितामा उल्लेख भएको छ कि "युरोपको निर्वाचन संस्कृतिका पाँच अन्तरनिहित सिद्धान्तहरू विश्वव्यापी, समान, स्वतन्त्र, गोप्य र प्रत्यक्ष मताधिकार हो (आईएम अ) ।" यस संहिताको अ.१.१ मा "सैदान्तिक रूपमा विश्वव्यापी मताधिकारको अर्थ यो हो कि सबै मानवलाई मतदान गर्ने र निर्वाचनमा पक्षमा रहने अधिकार छ भन्ने पनि उल्लेख छ ।"

१. तसर्थ, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू पनि अन्य नागरिक सरह समान रूपमा निर्वाचित प्रतिनिधिहरूका रूपमा निर्वाचनमा मतदान गर्ने र राजनैतिक तथा सार्वजनिक जीवनमा सहभागी हुनको लागि सक्षम हुनुपर्दछ । लोकतान्त्रिक समाजको विकासका लागि सबै नागरिक राजनैतिक तथा सार्वजनिक जीवन र लोकतान्त्रिक प्रक्रियामा सहभागी हुनुअति महत्वपूर्ण छ ।

आचारसंहितामा उल्लेख गरिएका सिद्धान्तहरूलाई तलका विवरणहरूले पूरा गर्दछन् ।

१. सबै बालिगहरूका लागि प्राप्त मताधिकार
२. सबै बालिगहरूका लागि मताधिकार प्राप्त गर्न पाउनु युरोपको निर्वाचन संस्कृतिको आधारभूत सिद्धान्त हो । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको ६४ धारा २९ र मानव अधिकारसम्बन्धी युरोपेली अदालतको कानूनले सुनिश्चित गरे अनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई यस्तो व्यवस्थामा भेदभाव गरिने छैन ।
३. मतदान प्रक्रिया र सुविधाहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि पहुँचयुक्त हुनुपर्दछ, जसले गर्दा उनीहरू आफ्नो लोकतान्त्रिक अधिकारहरू प्रयोग गर्न सक्छन् र मतदान व्यक्तिगत हुनुपर्दछ भन्ने सिद्धान्तका आधारमा आवश्यकता अनुसार सहयोगी मार्फत मतदान गर्न पाउने प्रावधानहरूका निम्ति अनुमति प्रदान गर्दछ (संहिता, आइटम अ.४.ख) ।
४. मतदाताले मतदान गर्न सक्नेगरी र निर्वाचन सूचनामा पहुँच पुग्ने गरी सर्वमान्य संरचनाका सिद्धान्तहरूको प्रयोग र यसको निर्माणका सबै चरणहरूमा मतदाताहरूको प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष सहभागिता नै मतदान स्थल र निर्वाचन प्रक्रियालाई पहुँचयुक्त बनाउने प्रभावकारी तरिकाहरू हुन् ।

२. समान मताधिकार

५. “अवसरहरूमा समानताको सिद्धान्त सबै दल र उम्मेदवारलाई समान तरीकाले भएको सुनिश्चित गर्नुपर्दछ” (संहिता, आइटम अ.२.३.क) । अवसरहरूमा समानताको यो सिद्धान्त निर्वाचनमा सहभागी भएका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई पनि लागू हुनुपर्दछ ।

३. स्वतन्त्र मताधिकार

६. “मतदाताहरूलाई निर्वाचनमा सहभागी भएका उम्मेदवारहरूको सूची थाहा पाउन सक्षम बनाउने” (संहिता, आइटम अ.३.१.ख.आ) भन्ने कर्तव्य अन्तर्गत माथि उल्लेख गरिए अनुसारका सूचनाहरू यथासम्भव धेरै र उपयुक्त अनुकूलताको सिद्धान्तहरू ६७ अनुसार कानूनी नियम र वास्तविक सम्भाव्यतालाई पनि ध्यानमा राख्दै आवश्यक सबै वैकल्पिक ढाँचाहरूमा उपलब्ध तथा पहुँचयुक्त छ भनी सरकारी अधिकारिहरूले सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । त्यसरी उपलब्ध गराइएका सूचनाहरू सजिलै पढ्न र बुझ्न सकिने हुनुपर्दछ ।

४. गोप्य मताधिकार

७. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई मतदाताका रूपमा आफ्नो इच्छा स्वतन्त्ररूपमा अभिव्यक्त गर्नसक्ने अधिकार प्रत्याभूत गर्दै तथा यस उद्देश्य प्राप्तिका लागि उनीहरूको अनुरोधमा मतदान गर्न उनीहरूले रोजेको व्यक्तिको सहयोग प्राप्त गर्न अनुमति दिने र त्यस्तो अवस्थामा उनीहरू आफैँले छनौट गरेका व्यक्तिहरूले अनावश्यक प्रभाव पार्न नसक्ने गरी उनीहरूले गोप्य मतपत्रबाट मतदान गर्न पाउने अधिकारको संरक्षण गरिनु पर्दछ ।

डिसेम्बर २०११- एसिया तथा प्यासिफिक क्षेत्रका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघीय आर्थिक तथा सामाजिक आयोग - अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको एसिया तथा प्यासिफिक दशक २००३-२०१२ (दोस्रो सत्र)

कार्यान्वयनको अन्तिम पुनरावलोकनमा उच्चस्तरीय अन्तरसरकारी बैठकका लागि सरोकारवालाहरूसँग गरिएको क्षेत्रीय परामर्श

लक्ष्य २: राजनैतिक तथा निर्णय निर्माणमा प्रक्रियाहरू सहभागिताको प्रवर्द्धन ।

छलफलका लागि निम्न लिखित सल्लाहहरू दिइएको छ ।

(अ) “राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र स्थानीय पैरवी संस्थाहरूमा स्वावलम्बी संस्थाहरू र पारिवारिक वकालत समूहहरूको सहभागिता बढाउने” विषयक एउटा नयाँ लक्ष्य राख्ने ।

(आ) “अपाङ्गता भएका युवा”, “बौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू”, “मनोसामाजिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू”, “बहु/विविध अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले मतदान गर्ने अधिकार प्रयोग गर्नका लागि उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धि तथा उपयुक्त अनुकूलता” र “अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू तथा उनीहरूका परिवारका सदस्यहरूका संस्थाहरूको प्रतिनिधि” थप्ने ।

(इ) “अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको स्थानीय स्तरका व्यवस्थापकीय निकायहरू र न्यायिक प्रक्रियामा सहभागिता”, “अन्य विकासका क्षेत्रगत निकायहरूको निर्णय निर्माण तहमा”, “विविध अपाङ्गता भएका समूहहरूको राष्ट्रिय समन्वय संरचनामा मात्र होइन कि क्षेत्रीय समन्वय संरचनाहरूमा (प्रादेशिक/राज्य र स्थानीय) मा सहभागिता ।

(ई) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मतदाता नामावली दर्तालगायत विविध अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई निर्वाचनसम्बन्धी सूचना सामग्रीहरू र प्रक्रियाहरू पहुँचयुक्त बनाउनु पर्ने आवश्यक भए थप्ने ।

(उ) “राष्ट्रिय निर्वाचन आयोग वा त्यस्तै खालका निर्वाचन व्यवस्थापन निकायमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको समावेशीकरण” लाई थप्ने ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको राजनैतिक तथा सार्वजनिक जीवनमा सहभागितासम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयद्वारा गरिएको विषयगत अध्ययन, डिसेम्बर २०११

६८. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धिले उनीहरूको राजनैतिक सहभागिताका क्षेत्रमा एउटा नयाँ युगको थालनी गरेको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले अन्य नागरिक सरह राजनैतिक अधिकार तथा अवसरहरूको प्रयोग गर्न पाउने कुराको पक्ष राष्ट्रहरूले सुनिश्चितता गर्नु पर्ने धारा २९ ले उल्लेख गरेको छ । यस प्रावधानले कुनै कारण सहित रोक लगाउनु पर्ने आवश्यकता पनि देख्दैन र कुनै त्यस्ता अपवादजन्य कुराहरू गर्न स्वीकृति पनि दिँदैन । जीवनका सबै पक्षमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको कानूनी क्षमता अन्य नागरिक सरह समान भएको पहिचान गर्ने धारा १२ ले पनि यसको सैद्धान्तिक पक्षमा कुनै अपवाद भएको मानेको छैन र “अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले उनीहरूको कानूनी क्षमता समान रूपमा उपभोग गर्नमा पहुँच पुऱ्याउनका लागि आवश्यक पर्न सक्ने सहयोग” गर्नका लागि पक्ष राष्ट्रहरूले उपयुक्त उपयाहरू अवलम्बन गर्नु पर्ने आवश्यकता भएको औँलाएको छ ।

६९. यस महासन्धिका आधारमा यो निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ कि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको अपाङ्गता का आधारमा राजनैतिक अधिकारबाट वहिस्करण वा वञ्चितकरण गर्नु धारा २ को परिभाषा अनुसार “अपाङ्गता आधारमा भएको भेदभाव” हो र यस्तो विषय महासन्धिसँग बाफिन्छ ।

७०. ओएचसीएचआरका प्रश्नावलीमा प्रतिक्रिया दिएका धेरैजसो राष्ट्रले मनोसामाजिक र बौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी कानूनी क्षमतासँग सम्बन्धित संविधान वा कानूनी व्यवस्थाहरूका आधारमा मतदान गर्ने र निर्वाचित हुने अधिकारबाट निरन्तर वञ्चित भएका छन् । यस्ता प्रतिवन्धहरू पक्ष राष्ट्रहरू सहमत भएका महासन्धिका धाराहरू २, १२ र २९ अनुसार विमेल खाने खालका छन् र महासन्धिको धारा ४, अनुच्छेद १ (क) र (ख) अनुसार राष्ट्रिय कानूनहरूमा भएका यस्ता प्रावधान

प्राथमिकताका साथ हटाउनुपर्दछ । मनोसामाजिक वा बौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मतदान गर्ने र निर्वाचित हुने अधिकारलाई सुनिश्चित गर्नका लागि महासन्धिको धारा १२ को अनुच्छेद ३ र २९ को (क) (इ) अनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले रोजेको व्यक्तिको सहयोग लिनेलगायतका उनीहरूलाई आवश्यक पर्ने सहायोगहरू उपलब्ध गराउन पक्ष राष्ट्रहरूले उपयुक्त प्रयासहरू अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।

७१. नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको धारा २५ लाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मानव अधिकारको क्षेत्रमा भएका विकासहरूलाई पनि ध्यानमा राखी विश्लेषण तथा व्याख्या गरिनु पर्दछ । नवीनतम विकासका आधारमा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनमा भएका यस्ता प्रगति उन्मुख विकासलाई सम्बोधन गर्नका लागि सार्वजनिक जीवनमा सहभागी हुन पाउने अधिकार, मतदान गर्न पाउने अधिकार र सार्वजनिक सेवामा समान पहुँचसम्बन्धी अधिकारहरूसम्बन्धी सामान्य कैफियत सङ्ख्या २५ (१९९६) लाई मानव अधिकार समितिले पुनरावलोकन गर्नुपर्दछ ।

७२. यस्ता प्रश्नावलीमा दिइएका उत्तरहरूमा पक्ष राष्ट्रहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई पनि अन्य व्यक्तिसरह आफ्नो मतदान गर्ने अधिकार सुनिश्चित गर्नका लागि चालेका कदमहरूसम्बन्धी धेरै सकारात्मक उदाहरण छन् । तथापि, यसले यो पनि देखाएको छ कि धेरै देशमा अझै पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिले पहुँचयुक्त नभएका निर्वाचन स्थलहरू देखि पहुँचयुक्त ढाँचामा सूचना नपाउनेसम्मका भौतिक र सञ्चारसम्बन्धी अवरोधहरू भोग्नु परेको छ जसले उनीहरूको सार्वजनिक जीवनमा समान तथा प्रभावकारी सहभागितालाई सिमित पार्दछ वा रोक्दछ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिले राजनैतिक अधिकारको समान तथा प्रभावकारी उपभोग गरे को सुनिश्चित गर्नका लागि अझै धेरै गर्नुपर्नेछ ।

७३. मतदान गर्न पाउने अधिकार स्वतन्त्ररूपमा आफैँले प्रयोग गर्न नसक्ने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई उनीहरूले नै रोजेका व्यक्तिमार्फत मतदान गर्नका लागि पक्ष राष्ट्रहरूले उपयुक्त उपायहरू अवलम्बन गर्नु पर्ने आवश्यकता भएको धारा २९ (क) (इ) ले औँलाएको छ । यसको उत्तर स्वरूप पक्ष राष्ट्रहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई मतदान गर्ने अधिकार प्रयोग गर्नका लागि डाँकको माध्यमको प्रयोग, विशेष मतदान केन्द्र लगायत राजनैतिक सहभागिता सुनिश्चित गर्न प्रयोगमा ल्याइएका विभिन्न तरिकाहरूको सूची प्रस्तुत गरे का थिए ।

७४. मतदानसम्बन्धी यस्ता उपयाहहरूको प्रभावकारितालाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई समाजका सबै पक्षहरूमा समावेश हुनका लागि चाहिने सामान्य दायित्वहरूसँग दाँजेर हेर्नुपर्दछ र उनीहरूको स्वतन्त्रता, स्वायत्तता र मर्यादालाई प्रवर्द्धन गर्ने हुनुपर्दछ । अन्य व्यक्तिहरूले जस्तै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले पनि मतदान गर्न असम्भव भएका वा मतदान गर्न नसकिने अवस्थामा मात्र मतदानका वैकल्पिक तरिकाहरू प्रयोग गरिनु पर्दछ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको राजनैतिक सहभागिता सुनिश्चित गर्न आम विश्वासका आधार मा उनीहरूलाई मतदान गर्दा दिइने सहायता र मतदानका वैकल्पिक तरिकाहरू महासन्धिको धारा ४ र २९ अन्तर्गत पक्ष राष्ट्रहरूको सामान्य दायित्वसँग नमिल्ने पनि हुनसक्छ ।

निर्वाचनमा समान पहुँचसम्बन्धी बाली प्रतिवद्धता, नोभेम्बर २०१२

हामी, निर्वाचन व्यवस्थापन निकायहरू, अपाङ्गता भएका व्यक्तिका संस्थाहरू र नागरिक समाजका संस्थाहरू, अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूका सदस्यहरू, र शैक्षिक क्षेत्रका प्रतिनिधिहरू यो पहिचान गर्दछौं कि देशको राजनै

तिक प्रक्रियामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू प्रायजसो वहिष्करणमा परेको स्वीकार गर्दछौं र उनीहरूका लागि निर्वाचन प्रक्रियाहरू अझ बढी समावेशी तथा पहुँचयुक्त बनाउनका लागि आवश्यक पहलहरू गर्न प्रतिबद्ध छौं । हामी मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धिमा घोषणा गरिएका अधिकार तथा सिद्धान्तहरूको पुनपुष्टि गर्दछौं ।

हामी स्वतन्त्र, स्वच्छ र पहुँचयुक्त निर्वाचन र गोप्य मतपत्रको माग गर्दछौं । यी अधिकारहरू शारीरिक, ज्ञानेन्द्रिय, बौद्धिक वा मनोसामाजिक रूपमा अपाङ्गता भएका लगायत सबै नागरिकमा समानरूपले लागू हुन्छ । हामी दक्षिणपूर्व एसियाका प्रत्येक देशले यो स्वीकार गर्दछौं कि हाम्रा आ-आफ्नै खालका विशेष अवरोधहरू छन् । हामी आसियान सदस्य राष्ट्रहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहभागिता तथा भूमिका अभिवृद्धिसम्बन्धी बाली घोषणापत्रको धारा ७ मा घोषणा गरिएको प्रतिवद्धतालाई पुनस्मरण गर्दछौं ।

हामी सबै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पूर्ण र समान राजनैतिक सहभागिता विरुद्ध हुने सबै खालका विभेदहरू हटाउन प्रतिवद्ध हुने निर्णय गर्दछौं । यी दायित्वहरूलाई आत्मसात गर्दै, हामी यसपछि उल्लेख गरिए अनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको समान अवसरको सुनिश्चितताका लागि सँगसँगै कार्य गर्न मञ्जुरी गर्दछौं ।

१. राष्ट्रिय परिचयपत्र बनाउने र मतदानका लागि दर्ता हुने ।

२. निर्वाचन कानूनमा समान हैसियत गराउने ।

३. नागरिक तथा मतदाता शिक्षा र राजनैतिक दलका मञ्चहरूमा साङ्केतिक भाषा, ब्रेल, श्रव्य सामग्री, ठूलो छापा अक्षर, चित्रहरू र पढ्न र बुझ्न सरल जस्ता पहुँचयुक्त ढाँचामा प्राप्त गर्ने ।

४. मतदान केन्द्रमा सहयोगीको व्यवस्था, स्पर्श सञ्चार ढाँचामा मतपत्रसम्बन्धी मार्गनिर्देशिका, कम उचाईमा मतदान केन्द्र, ठूलो देखाउने सिसा (म्याग्निफाईड ग्लास) र समाल्ने ठाउँ ठूलो भएको कलम (लार्ज ग्रीप पेन) जस्ता उपयुक्त अनुकूलताका उपयाहरू अबलम्बन गर्ने ।

५. ज्याम्प र सहयोग सामग्री प्रयोग गर्ने व्यक्तिहरूका लागि सजिलै आवागमन गर्न सकिने भवनहरू जस्ता पहुँचयुक्त संरचनाहरू भएको ।

६. निर्वाचनको मतगणना र परिणामहरूको पहुँचयुक्त ढाँचामा घोषणा ।

७. उजुरी दिने र निर्वाचन विवाद निरूपण प्रक्रियामा सहभागिता जनाउने ।

८. उम्मेदवार, निर्वाचन व्यवस्थापन अधिकारी, निर्वाचन कार्यकर्ता र पर्यवेक्षक भई नेतृत्वदायी भूमिका लिने।

हामी यस सम्मेलनबाट आफ्नो देशमा फर्केपछि यहाँका अनुभव र उपलब्धी हाम्रा सरकार, अपाङ्गता भएका व्यक्तिका संस्थाहरू, नागरिक समाज, सञ्चारक्षेत्र र अन्य सरोकारवालाहरूसँग आदान-प्रदान गर्नेछौं । हामी यस सहकार्यलाई नियमित गर्न र हाम्रा सिकाइ तथा राम्रो अभ्यासहरू एक आपसमा साटासाट गर्न इच्छुक भएको पनि सुनिश्चित गर्दछौं ।

समग्रमा 'एक व्यक्ति, एक मत' भन्ने अवधारणा लोकतन्त्रको आधारभूत मान्यता हो । मतदान गर्ने अधिकारले सबै व्यक्तिलाई आफ्नो जीवनलाई असर गर्ने निर्णयहरूलाई प्रभावित गर्ने अवसर प्रदान गर्दछ । तथापि, कहिले काहीँ अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूलाई यस सन्दर्भमा भेदभाव गरिन्छ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकारहरूसम्बन्धी महासन्धि अपाङ्गता समावेशीकरणका लागि एक अन्तराष्ट्रिय स्तरको मार्गदर्शन हो । यसलाई संयुक्त राष्ट्र संघका ८२ प्रतिशत सदस्य राष्ट्रले हस्ताक्षर गरेका छन् भने ती राष्ट्रमध्ये ७२ प्रतिशतले यसको अनुमोदन समेत गरिसकेका छन् । १८ महासन्धिको धारा २९ले राजनैतिक तथा सार्वजनिक जीवनमा हुने सहभागितालाई जोड दिएको छ । यसले सदस्य राष्ट्रहरूलाई आहवान गरेको छः अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूले अन्य व्यक्तिसरह प्रत्यक्ष वा स्वतन्त्ररूपमा चुनेका प्रतिनिधि मार्फत राजनैतिक तथा सार्वजनिक जीवनमा प्रभावकारी एवम् पूर्ण सहभागिता हुनसकेको सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । त्यस अन्तर्गत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मतदान गर्ने तथा निर्वाचित हुने अधिकार र अवसर समेत पर्दछन् ।

महासन्धिको धारा १२ ले कानूनी क्षमतालाई जोड दिएको छ । बौद्धिक वा मनोसामाजिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मतदान गर्ने अधिकारलाई प्रभाव पार्ने कानूनी सवाललाई यसले समेटेको छ । यो धाराले सरकारले अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूलाई कानूनका अगाडि जहँतहाँ एउटा व्यक्तिको रूपमा चिनिने अधिकार भएको, उनीहरूले अन्य व्यक्ति सरह कानूनी क्षमताको उपभोग गर्नसक्ने र तिनीहरूलाई यी अधिकारहरूको प्रयोग गर्न सहयोग गरिने कुराको सुनिश्चितता गर्नुपर्ने बताएको छ । निर्वाचन तथा राजनैतिक प्रक्रियाहरूको सन्दर्भमा, निर्वाचनसम्बन्धी कानूनले अभिभावकको उपस्थितिमा व्यक्तिले मतदान गर्नसक्ने अधिकारमा हुने अवरोधसम्बन्धी प्रावधानहरू हटाइएको भन्ने बुझिन्छ । त्यसका साथै, यदि कुनै मतदातालाई सहयोगको आवश्यकता परेमा उक्त व्यक्तिलाई अन्य व्यक्तिको सहायता लिन दिनुपर्दछ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकारहरूसम्बन्धी महासन्धिका कारण विश्वव्यापी रूपमा अपाङ्गतालाई जोड दिने कार्यमा वृद्धि भएको छ । यसले अपाङ्गतासम्बन्धी अधिकारहरूका बारेमा जनचेतना जगाउन अवसर समेत प्रदान गर्दछ । साथै महासन्धिमा हस्ताक्षर गरेका राष्ट्रहरूमा निर्वाचन व्यवस्थापन निकाय तथा अन्य सरकारी निकायहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरू पूरा गर्न दवाव सिर्जना गर्दछ । उक्त महासन्धिले नयाँ र राजनैतिक स्थान प्रदान गर्दछ जहाँ, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले उनीहरूलाई महत्वपूर्ण लागेका सवालहरूमा सरकारलाई थप उत्तरदायी गराउन सक्छन् । यो अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका संस्थाहरूलाई महासन्धिमा हस्ताक्षर गर्न, अनुमोदन गर्न र महासन्धिमा रहेका प्रावधानहरूको पूर्ण कार्यान्वयन गराउन राज्यसँग वकालत गर्ने अवसरहरू समेत प्रदान गर्दछ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकारहरूसम्बन्धी महासन्धि कार्यान्वयनको अनुगमनले नीति-निर्माणकर्ताहरूका बीचमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले सहभागिताका लागि भोगेका अवरोधका बारेमा सम्वाद गर्ने र हरेक देशमा समावेशी सार्वजनिक नीतिहरू तर्जुमा गर्ने अवसर प्रदान हुन्छ ।

महासन्धिले निर्वाचनका बेलामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई राजनैतिक समावेशीकरणका लागि स्थान खुल्ला गर्न सक्छ । निर्वाचनमा सहभागी हुनपाउने अधिकारसम्बन्धी प्रावधानका अतिरिक्त नागरिकले महासन्धिमा रहेका मापदण्डहरूलाई व्यावहारिक संलग्नता तथा चासोका सवालहरू सम्बन्धमा वकालत गर्नका लागि प्रयोग गर्न सक्छन् । यसरी महासन्धिले अपाङ्गतासम्बन्धी सवालहरूका बारेमा राजनैतिक छलफल गर्ने उपयुक्त वातावरणका सिर्जना गर्दछ । यसले नागरिकहरूलाई स्वीकृत अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड तथा महासन्धिको दायित्वको आवश्यकता अनुसार छलफल गर्न र छलफललाई निश्चितताको तहसम्म पुऱ्याउन सकिन्छ ।

महासन्धिले सतही अन्तर्क्रिया नभई अर्थपूर्ण अन्तरक्रियाको लागि शुस्वात बिन्दु प्रदान गर्दछ ।

२.४.१ अपाङ्गता अधिकारका मुख्य सिद्धान्तहरू, अधिकारहरू विचको अन्तरनिर्भरता र अनुगमन

अपाङ्गता अधिकारको बारेमा कुरा गर्दा सबै भन्दा पहिला मानव अधिकारको बारेमा स्पष्ट हुनु जरूरी छ । संयुक्त राष्ट्रसंघ, मानव अधिका उच्चायुक्तका अनुसार मानव अधिकार भनेको सबै मानवजातिमा रहेको अधिकार हो, जुन हाम्रो राष्ट्रियता, निवास स्थान, लिंग, राष्ट्रिय वा जातीयता मूल, र वर्ग धर्म, भाषा, वा अन्य कुनै पनि कुराले फरक पार्दैन । हामी सबै विना कुनै भेदभाव हाम्रो मानव अधिकारको समान हकदार छौं । यी अधिकारहरू सबै अन्तरसम्बन्धित, परस्पर निर्भर र अविभाज्य छन् ।

विश्वव्यापी मानव अधिकारहरू प्रायः कानून, सन्धि, अन्तर्राष्ट्रिय कानून, सामान्य सिद्धान्त र अन्य स्रोतहरूको रूपमा व्यक्त र ग्यारेन्टी गरिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनले व्यक्ति वा समूहको मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रता लाई बढावा दिन र संरक्षण गर्नका लागि सरकारले केही खास तरिकाले कार्य गर्ने वा के हि कार्यहरूबाट अलग रहने दायित्व तोक्दछ । मानव अधिकार निम्नानुसारका सिद्धान्तहरूबाट निर्देशित हुन्छः सर्वव्यापी र अहरणीय

मानव अधिकारको विश्वव्यापीताको सिद्धान्त अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको आधारशिला हो । उक्त सिद्धान्तलाई मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणा पत्र १९४८ मा यो सिद्धान्तलाई सबैभन्दा बढि जोड दिइनुका साथै मानव अधिकारसंग सम्बन्धित अन्य अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्मेलन, घोषणा र प्रस्तावमा पनि पुनः प्रतिबद्धता गरिएको छ । कुनै पनि देशमा जुनसुकै राजनीतिक, आर्थिक र सांस्कृतिक प्रणाली वा अन्य कुनै विषमता भए पनि राज्यले आफ्ना नागरिकका सबै आधारभूत मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताको प्रवर्धन र संरक्षण गर्नुपर्ने दायित्व रहेको कुरा सन् १९९३ मा भएको मानव अधिकारसम्बन्धी भियना विश्व सम्मेलनले सुनिश्चित गर्‍यो ।

विश्वका देशहरू मध्ये हरेकले कम्तिमा पनि एउटा र ८० प्रतिशतभन्दा बढि सदस्य राष्ट्रहरूले ४ वटा भन्दा बढि अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारका औजार/सन्धिहरू पारित गरी पक्षराष्ट्र भएका छन् । यसको मतलब मानव अधिकारको सम्मान, प्रवर्धन र पालन गर्नका लागि उनीहरू सहमत रहेका छन् भन्ने हो । कुनै एउटा मानव अधिकारको सहजीकरण गर्दा अरुको अधिकारलाई थप मलजल गर्छ भने कुनै एक अधिकारबाट बञ्चितीकरणमा पार्दा अर्कोको अधिकारको हनन हुन पुग्छ ।

मानव अधिकार अहरणीय विषय हो । विशेष अवस्थामा बाहेक र निश्चित प्रक्रियाको अबलम्बन नगरिकन उक्त अधिकार हरण गर्न पाईदैन । उदाहरणको लागि कुनै व्यक्ति कानूनी रूपमा अदालतबाट अपराधि ठहरिँएमा उसको स्वतन्त्रता को अधिकार प्रतिबन्धित हुन सक्छ ।

अन्तरनिर्भर र अविभाज्य

सबै मानव अधिकार अविभाज्य छन्, चाहे तिनीहरू नागरिक र राजनैतिक अधिकार होउन, जस्तै जीवनको हक, कानूनको अगाडि समानता र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता वा आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरू, जस्तै कामको अधिकार, सामाजिक सुरक्षा र शिक्षा, वा सामूहिक अधिकारहरू, जस्तै विकास र आत्मनिर्णयको अधिकार यी अधिकारहरू अभिवाज्य, अन्तरसम्बन्धित र अन्तरनिर्भर छन् । एक अधिकारको सुधारले अरुको प्रगतिमा मद्दत गर्दछ । त्यस्तै गरी, एक अधिकारको अभावले अरुलाई प्रतिकूल प्रभाव पार्दछ ।

समान र विभेदरहित

गैर भेदभाव अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून मा एक साभा सिद्धान्त (Cross cutting) हो र उक्त सिद्धान्त प्रमुख सबै अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सन्धिहरूमा राखीएको हुन्छ । यसैगरी केहि अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारका महासन्धिहरूमा उक्त सिद्धान्तलाई मुख्य विषयवस्तुको रूपमा राखीएको हुन्छ । जस्तै जातीय भेदभावको उन्मूलनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि र महिलाप्रति गरिने सबै प्रकारका विभेदहरू अन्त्य सम्बन्धि महासन्धि ।

मानव अधिकारको यस सिद्धान्त लिङ्ग, जात, जाति, वर्ग, धर्म वा वर्णमा लागू हुन्छ र कसैलाई उल्लेखीत कुराको आधारमा भेदभाव गर्न निषेध निषेध गर्दछ । मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा १ मा भनिएभैं गैर भेदभावको सिद्धान्तलाई समानताको सिद्धान्तले परिपुर्ण गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । सबै मानिस स्वतन्त्र रूपमा जन्मिन्छन र स्वाभीमान र अधिकारका लागि समान हुन्छन् ।

अधिकार र दायित्व दुबै

मानव अधिकारले अधिकार र दायित्व दुबैलाई समेट्दछ । राज्यहरूले अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गत दायित्व र कर्तव्यहरूको सम्मान, संरक्षण र मानव अधिकार परिपुर्तिका गर्ने आफ्नो दायित्वबोध गर्छन् । सम्मान गर्नुपर्ने दायित्व भनेको राज्यले मानव अधिकारलाई मजाकको विषय नबनाउने वा संभावित हस्तक्षेप गर्नबाट रोक्नुपर्छ । संरक्षणको दायित्व भन्नाले राज्यले मानव अधिकार दुरुपयोग विरुद्ध व्यक्ति र समूहहरूको सुरक्षा गर्न आवश्यक कदम चाल्नुपर्छ । यसैगरी अधिकार परिपुर्तिको दायित्व भनेको राज्यहरूले आधारभूत मानव अधिकारको उपभोग गरी आनन्द लिनका लागि सहयोग पुऱ्याउनु सकारात्मक कदम चाल्नुपर्दछ भन्ने हो । व्यक्तिगत स्तरमा, जब हामी हाम्रो मानव अधिकारको हकदार छौं, हामीले अरुको मानव अधिकारको पनि सम्मान गर्नुपर्छ ।

मानव अधिकारका सिद्धान्तहरू र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धि संयुक्त राष्ट्र संघीय महासन्धि बिचको तादाम्यता:

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धि संयुक्त राष्ट्र संघीय महासन्धि (यूएनसीआरपीडी) को आधार शीला नै मानव अधिकार सम्बन्धि विश्वव्यापी घोषणा भएकोले मानि अधिकारका सिद्धान्तहरू नै अपाङ्गता अधिकारका सिद्धान्तहरू भनेर मान्न सकिन्छ । उक्त कुरा यूएनसीआरपीडीको प्रस्तावनामै उल्लेख गरिएको छ । यो महासन्धिले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको मर्यादा, सम्मान, सहभागिता, समावेशीकरण, समान अवसरसम्बन्धी मानव अधिकारका आधारभूत सिद्धान्तहरूलाई आत्मसात् गरेको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले पनि अन्य व्यक्तिसरह सबै प्रकारमा मानव अधिकार समान रूपले उपयोग गर्न पाउने व्यवस्था पनि गरेको छ ।

यूएनसीआरपीडीको प्रस्तावनामा उल्लेख गरिए अनुसार उक्त महासन्ध निम्न जगमा तयार गरिएको छ:

- ★ मानव परिवारका सम्पूर्ण सदस्यहरूको नैसर्गिक मर्यादा, मूल्य तथा समान र अहरणीय अधिकारलाई नै विश्वमा स्वतन्त्रता, न्याय र शान्तिको आधारशीलाको रूपमा मान्यता दिने संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रमा उद्घोषित सिद्धान्तहरू स्मरण गर्दै,
- ★ संयुक्त राष्ट्रसंघले मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र र मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय

प्रतिज्ञापत्रहरूमा प्रत्येक व्यक्ति तिनमा उल्लिखित सबै अधिकार तथा स्वतन्त्रताहरूको कुनै किसिमको भेदभाव विना हकदार भएको घोषणा र मन्जुरी गरेको कुरालाई स्वीकार गर्दै;

- ★ सबै मानव अधिकार तथा आधारभूत स्वतन्त्रताहरूको सर्वव्यापकता, अविभाज्यता, अन्तरनिर्भरता तथा अन्तरसम्बद्धता साथै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई विना कुनै भेदभाव त्यस्ता अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको पूर्ण उपभोगको प्रत्याभूति दिनु पर्ने आवश्यकतालाई पुनः पुष्टि गर्दै;
- ★ आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय महासन्धि, महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय विरुद्धको महासन्धि, बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, बसाई सरेका सम्पूर्ण कामदार तथा उनीहरूको अधिकारलाई स्मरण गर्दै,

यसै गरि यूएनसीआरपीडीको धारा ३ मा महासन्धिका सिद्धान्तहरूलाई स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेको छ, जुन यस प्रकार रहेका छन्:

क. नैसर्गिक मर्यादाको सम्मान, आफ्नो लागि आफै छनौट गर्न पाउने स्वतन्त्रता लगायतका वैयक्तिक स्वायत्तता तथा व्यक्तिको स्वतन्त्रताको सम्मान;

ख. गैर-भेदभाव;

ग. समाजमा पूर्ण र प्रभावकारी सहभागिता तथा समावेशीकरण;

घ. मानव विविधता एवम् मानवीयताको अंगको रूपमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको भिन्नताको स्वीकार्यता;

ङ अवसरहरूमा समानता;

च. पहुँचयोग्यता;

छ. पुरुष र महिला बीच समानता;

ज. अपाङ्गता भएका बालबालिकाको विकासोन्मुख क्षमताको सम्मान तथा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको आफ्नो पहिचानको संरक्षण गर्न पाउने अधिकारको सम्मान ।

मानव अधिकार र अपाङ्गता अधिकारको कार्यान्वयन अवस्थासम्बन्धी अनुगमन

संयुक्त राष्ट्रसङ्घले आफ्ना सदस्य राष्ट्रहरूको समग्र मानव अधिकारको अवस्था बारेमा आवधिक रूपमा जानकारी पाउन तथा मानव अधिकार अवस्थामा सुधार गर्न आवश्यक सिफारिश गर्ने प्रयोजनको लागि आवधिक रूपमा प्रत्येक साढे चार वर्षमा सम्बन्धित देशको मानव अधिकार अवस्थाको पुनरावलोकन गर्ने प्रकृया नै मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा हो । यसलाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घले मानव अधिकारको अनुगमन गर्ने विभिन्न प्रकृयाहरू मध्येको एक प्रकृया पनि भन्न सकिन्छ । यस प्रकृया अन्तर्गत संयुक्त र राष्ट्रसङ्घका सबै सदस्य राष्ट्रहरूको समग्र मानव अधिकार अवस्थाको बारेमा अनिवार्य रूपमा समीक्षा हुन्छ ।

समग्र मानव अधिकार अनुगमन र नेपाल

मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाको सुरुवात संयुक्त राष्ट्रसङ्घमा सन् २००६ मार्च १५ (२०६२ चैत्र २) मा मानव अधिकार परिषद्को स्थापना भएपछि शुरू भएको हो । मानव अधिकार परिषद्को स्थापनासँगै परिषद्को १८ जुन २००७ (२०६४ असार ४) को प्रस्ताव नं. ५।१ मा गरिएको छ । मानव अधिकार

को विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाको पहिलो सत्र सन् २००८ बाट शुरु भएको हो ।

मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षासम्बन्धी प्रकृत्यामा नेपाल उक्त समीक्षाको पहिलो सत्रदेखि नै सहभागी भएको हो । नेपालले पहिलो आफ्नो आवधिक प्रतिवेदन सहित पटक सन् २०११ मा यस प्रकृत्यामा सहभागी भएको हो । त्यसपछि सन् २०१५ मा नोभेम्बरमा भएको दोस्रो आवधिक समीक्षामा पनि सहभागी भएको थियो ।

विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाको पहिलो बैठकमा प्राप्त सुभावहरूको कार्यान्वयनको अवस्था साथसाथै मानव अधिकारका अन्य प्रतिबद्धताहरूको पालना र वर्तमान मानव अधिकार अवस्था समेतलाई समेटी नेपालको दोस्रो आवधिक समीक्षा नोभेम्बर ४, २०१५ मा सम्पन्न भयो । सो समीक्षाको लागि नेपाल सरकारबाट राष्ट्रिय प्रतिवेदन र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग र राष्ट्रिय दलित आयोगको संयुक्त प्रतिवेदन पेश भएको थियो । यसबाहेक गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरूबाट पनि संयुक्त र छुट्टाछुट्टै प्रतिवेदनहरू पेश भएका थिए । २२ मार्च, २०१६ मा यस समीक्षाका सिफारिशहरूलाई मानव अधिकार परिषदले अनुमोदन गरेको थियो ।

सो प्रतिवेदन माथि भएको समीक्षाबाट नेपाललाई १९५ वटा सिफारिशहरू प्राप्त भएका थिए । ती मध्ये नेपाल सरकारले १५२ वटालाई कार्यान्वयन गर्न स्वीकार गरेको र ४३ वटाको हकमा हाललाई कार्यान्वयन गर्न असमर्थता जनाएको छ ।

दोस्रो आवधिक समीक्षामा नेपाललाई मानव अधिकारका थप अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको अनुमोदन गर्ने^८, राष्ट्रिय कानूनहरूमा संशोधन गर्ने, महिला, बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, अल्पसङ्ख्यक तथा सीमान्तकृत वर्ग, तेस्रो लिङ्गीहरू माथि हुने विभेद र हिंसा रोक्ने, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लगायत मानव अधिकारका संस्थाहरूलाई थप सुदृढीकरण गर्ने, सङ्क्रमण कालिन न्यालाई थप मजबुत बनाउने, मौलिक हकहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने लगायत नागरिक तथा राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरूका विषयमा सुभावहरू प्राप्त भएका थिए । यसका साथै नेपाल सरकारको मानव अधिकार सम्बन्धि राष्ट्रिय कार्ययोजना बनाउनुपर्ने कुरा पनि सुभाव स्वरूप प्रदान गरिएको थियो ।

यूएनसीआरपीडी कार्यान्वयन र नेपाल

यसैगरी यूएनसीआरपीडीकोमा उल्लेख गरिएका अधिकारहरूको कार्यान्वयनको अनुगमन र प्रतिवेदन गर्ने^९ बारे यूएनसीआरपीडीकै विभिन्न धाराहरूमा स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ । यूएनसीआरपीडीको धारा ३३ मा महासन्धिको कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित कुराहरूका लागि आफ्नो संगठनको प्रणाली अनुसार सरकारी संरचना भित्र एक वा एक भन्दा बढी सम्पर्क बिन्दुहरू तोक्ने तथा विभिन्न क्षेत्र तथा तहहरूमा भएका सम्बन्धित कामहरू सहज तुल्याउन सरकारी संरचनाभित्र एक समन्वयकारी निकाय स्थापना गर्ने वा तोक्ने प्रावधान गरिएको छ । महासन्धिको कार्यान्वयनको प्रवर्द्धन, संरक्षण तथा अनुगमन गर्न उपयुक्तता अनुसार आफ्नो कानूनी तथा प्रशासनिक प्रणाली बमोजिम आफ्नो मुलुकमा एक वा सो भन्दा बढी स्वतन्त्र संयन्त्रहरू समेतको एक कार्य संरचना तोक्ने वा स्थापित गरि अनुगमन प्रक्रियामा नागरिक समाज खासगरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र तिनीहरूका प्रतिनिधि संस्थाहरूलाई पूर्णरूपमा संलग्न तथा सहभागी गराइने कुरा पनि सोहि धारामा उल्लेख गरिएको छ ।

पक्ष राष्ट्रहरूमा यूएनसीआरपीडी कार्यान्वयनको अवस्थालाई सहजीकरण र अनुगमन गर्नका लागि बढीमा १८ जना विशेषज्ञ सदस्यहरू रहने गरि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी समिति (सीआरपीडी समिति) रहने कुरा महासन्धिको धारा ३४ ले व्यवस्था गरेको छ । यसै गरी पक्षराष्ट्रले प्रस्तुत महासन्धि लागू भएको मितिले दुई वर्षभित्र प्रत्येक पक्ष राष्ट्रले यस महासन्धि अन्तर्गतका आफ्ना जिम्मेवारीहरू पूरा गर्न अवलम्बन गरेका उपायहरू तथा त्यस सम्बन्धमा हासिल गरेको प्रगतिसम्बन्धी विस्तृत प्रतिवेदन संयुक्त राष्ट्रसंघको महासचिव मार्फत समिति समक्ष पेश गर्ने र तत्पश्चात् कम्तीमा प्रत्येक चार वर्षमा र समितिले अनुरोध गरेको जुनसुकै बखत पछिल्ला प्रतिवेदनहरू पेश गर्नुपर्ने कुरा पनि यूएनसीआरपीडीको धारा ३५ मा उल्लेख गरिएको छ । संयुक्त राष्ट्रसंघको समितिमा प्राप्त प्रतिवेदनउपर आफूले उपयुक्त ठानेको कुनै पनि सुभाब र सामान्य सिफारिश गरी त्यस्ता सुभाब र सिफारिस सहित पक्ष राष्ट्रलाई पठाउने र पक्ष राष्ट्रले आफूले उपयुक्त ठानेको कुनै पनि जानकारीबारे समितिलाई जवाफ दिने लगायत समितिले प्रस्तुत महासन्धिको कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित थप जानकारी पक्ष राष्ट्रसँग अनुरोध गर्नसक्ने प्रावधान सीआरपीडीको धारा ३६ मा राखीएको छ । यसका साथै समितिमा पेश गरिएको प्रतिवेदन पक्ष राष्ट्रहरूले सर्वसाधारणलाई व्यापक रूपमा उपलब्ध गराउने तथा त्यस्ता प्रतिवेदनहरूसँग सम्बन्धित सुभाब र सामान्य सिफारिसहरूमा पहुँच सहज बनाउने विषय पनि धारा ३६ ले समेटेको छ । सीआरपीडीका पक्ष राष्ट्रहरूको हरेक दुई वर्षमा एकपटक सम्मेलन गरिने कुरा पनि धारा ४० मा व्यवस्था गरिएको छ ।

यसरी सरसर्ती भन्नुपर्दा यूएनसीआरपीडीमा भएका अधिकारहरू र सो को उपभोग सम्बन्धि पक्ष राष्ट्रहरूको अवस्थिती प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने, यूएनसीआरपीडी समितिले दिएका सिफारिसहरू कार्यान्वयन गर्नुपर्ने लगायत अवस्थिती प्रतिवेदनलाई संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभा र आर्थिक सामाजिक परिषदमा समेत पेश गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । सीआरपीडीको कार्यान्वयनका अवस्थाबारे पक्ष राष्ट्रको बाहेक नागरिक समाज, अपाङ्गताकर्मीहरू, मानव अधिकारकर्मीहरू र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका संस्थाले समेत छाँया/वैकल्पिक प्रतिवेदन वा राज्यले कुनै पनि प्रतिवेदन पेश नगरेको खण्डमा पनि नागरिक समाजले स्थिती प्रतिवेदन पेश गर्नसक्ने कुराको समेत व्यवस्था गरिएको छ ।

यूएनसीआरपीडी कार्यान्वयनसम्बन्धी पक्ष राष्ट्रहरूका प्रतिवेदनलाई संस्लेषण गरि संयुक्त राष्ट्र संघको महासभा र आर्थिक तथा सामाजिक परिषद्मा हरेक २ वर्षमा पेश गर्न सकिने कुरा यूएनसीआरपीडीको धारा ३९ मा व्यवस्था गरिएको छ ।

नेपाल यूएनसीआरपीडी लगायत नेपाल निम्न ९ वटा महासन्धि र अनुबन्धहरूको पक्ष राष्ट्र हो ।

- (१) सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५
- (२) नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार विषयक अनुबन्ध १९६६
- (३) आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार विषयक अनुबन्ध १९६६
- (४) महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि १९७९
- (५) यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय र अपमानजनक व्यवहार वा दण्डविरुद्धको महासन्धि १९८४
- (६) बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि १९८९
- (७) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धि संयुक्त राष्ट्र संघीय महासन्धि २००६

२.४.२ युएनसीआरपीडी कार्यान्वयन संबन्धमा पक्ष राष्ट्रको प्रतिवेदन र **UNCRPD** समितिको सिफारिस कुनै पनि पक्ष राष्ट्रले युएनसीआरपीडी पारित गरिसकेपछि महासन्धि लागू भएको मितिले दुई वर्षभित्र उक्त महासन्धि अन्तर्गतका आफ्ना जिम्मेवारीहरू पूरा गर्न अवलम्बन गरेका उपायहरू तथा त्यस सम्बन्धमा हासिल गरेको प्रगतिसम्बन्धी विस्तृत प्रतिवेदन संयुक्त राष्ट्रसंघको महासचिव मार्फत समिति समक्ष पेश गर्ने र तत्पश्चात् कम्तीमा प्रत्येक चार वर्षमा र समितिले अनुरोध गरेको जुनसुकै बखत पछिल्ला प्रतिवेदनहरू पेश गर्नु पर्ने कुरा पनि युएनसीआरपीडीको धारा ३५ मा उल्लेख गरिएको छ । संयुक्त राष्ट्रसंघको समितिमा प्राप्त प्रतिवेदन उपर आफूले उपयुक्त ठानेको कुनै पनि सुभाव र सामान्य सिफारिश गरी त्यस्ता सुभाव र सिफारिस सहित पक्ष राष्ट्रलाई पठाउने र पक्षराष्ट्रले आफूले उपयुक्त ठानेको कुनै पनि जानकारीबारे समितिलाई जवाफ दिने लगायत समितिले प्रस्तुत महासन्धिको कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित विषयमा पक्ष राष्ट्रसँग थप जानकारीका लागि अनुरोध गर्न सक्ने प्रावधान यूएनसीआरपीडीको धारा ३६ मा राखीएको छ । यसरी सरसर्ती भन्नुपर्दा युएनसीआरपीडीमा भएका अधिकारहरू र सो को उपभोग सम्बन्धि पक्ष राष्ट्रहरूको अवस्थिती प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने, यूएनसीआरपीडी समितिले दिएका सिफारिसहरू कार्यान्वयन गर्नुपर्ने लगायत अवस्थिती प्रतिवेदनलाई संयुक्त राष्ट्र संघको महासभा र आर्थिक सामाजिक परिषद्मा समेत पेश गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । युएनसीआरपीडीको कार्यान्वयनका अवस्थाबारे पक्ष राष्ट्रको बाहेक नागरिक समाज, अपाङ्गताकर्मीहरू, मानव अधिकारकर्मीहरू र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका संस्थाले समेत छाँया/बैकल्पीक प्रतिवेदन वा राज्यले कुनै पनि प्रतिवेदन पेश नगरेको खण्डमा पनि नागरिक समाजले स्थिती प्रतिवेदन पेश गर्नसक्ने कुराको समेत व्यवस्था गरिएको छ ।

नेपाल सरकारले संयुक्त राष्ट्रसंघको युएनसीआरपीडी समितिमा प्रारम्भिक प्रतिवेदन सन् २०१६ मा पेश गर्‍यो । युएनसीआरपीडी पारित भई लागुभएको २ वर्ष अर्थात् सन् २०१२ मा पेश गर्नुपर्ने प्रतिवेदन सरकारले ढिलो गरी पेश गरेको हुनाले सोको अधीनमा रहि डीपीओहरू लगायतका नागरिक समाजबाट छाँया प्रतिवेदन गर्ने कार्य पनि सन् २०१७ को पछिल्लो अवधिमा गरियो । सरकारी प्रतिवेदन र छाँया प्रतिवेदन पेश गरिसके पछि उक्त प्रतिवेदनमा आधारित रहि युएनसीआरपीडी समितिको बैठक संयुक्त राष्ट्रसंघको जेनेभा कार्यालयमा १९-२० फेब्रुअरी २०१८ मा भएको थियो । उक्त बैठकमा नेपाल सरकारका प्रतिनिधि लगायत अपाङ्गताका संस्थाहरू समेत सहभागी भएका थिए ।

सरकारी प्रतिवेदन, छाँया प्रतिवेदनहरू र बैठकमा भएका छलफल तथा अपाङ्गताका संस्थाहरूका प्रतिनिधिहरूसँग युएनसीआरपीडी समितिका प्रतिनिधिहरूले प्रत्यक्ष अर्न्तकृया गरिसकेपछि १ मार्च २०१८ मा यूएनसीआरपीडी समितिको प्रतिवेदन नेपाल सरकारलाई प्राप्त भएको छ । उक्त प्रतिवेदनमा विभिन्न २९ वटा सिफारिसहरू गरिएका छन् । केहि सामान्य र खासमा बहिरा विषयसँग सम्बन्धित सिफारिसहरू निम्नानुसार रहेका छन्:

समितिको प्रतिवेदनको बुदा नम्बर ५:

महासन्धिको अनुमोदन हुनुपूर्व नै नेपाल सरकारले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको हकको संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि विभिन्न कानूनहरू जस्तै अपाङ्गता संरक्षण तथा कल्याण ऐन १९९४ र अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण नियमावली १९९४ बनाई लागू गरेकोमा सो को सराहना गर्दछ । साथै महासन्धिको पूर्ण पालनका लागि

अपाङ्गता अधिकार ऐन २०१७ को जारी र चौधौ राष्ट्रिय विकास योजनामा अपाङ्गताका विषयहरू समावेश गरेकोमा युएनसीआरपीडी समितिले कृतज्ञता व्यक्त गर्न चाहन्छ ।

समानता र गैरभेदभाव (धारा ५)

समितिको सिफारिस क्र.सं ८:

अपाङ्गता भएका व्यक्तिका अधिकारहरू कार्यान्वयन गर्दा नेपालले मानवअधिकार ढाँचा/अवधारणाको अवलम्बन गर्ने । यस क्रममा नेपाल राज्यले मानव अधिकारको ढाँचामा आधारित रहि हालको अपाङ्गता वर्गिकरण भएको कुरा सुनिश्चित गर्ने । अपाङ्गता का खास प्रकृति समेटेर बर्गीकरण गर्दा अपाङ्गता का सबै वर्गहरू नसमीटिने हुनसक्छ । ग्रामीण ईलाकामा रहने र जनजाती अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अपाङ्गता परिचय पत्रमा पहुँच स्थापनाका लागि विद्यमान सबै खाले अवरोधहरू हटाउने ।

समितिको सिफारिस क्र.सं १०:

नेपालको संविधानले अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई विभेद गर्न नहुने कुराको संवैधानिक व्यवस्था हुदाहुदै पनि विभिन्न क्षेत्र र प्रकृतिका अपाङ्गता भएका व्यक्तिले विभेदको सामना गर्नु परेको जानकारीमा आयो । तसर्थ विभिन्न प्रकार र क्षेत्रहरू जस्तै अटिज्म भएका व्यक्ति, अपाङ्गता भएका मधेसी र जनजाती, मुस्लिम, दलित आदि प्रति गरिएका बहुविभेदहरूको अन्त्यका लागि विद्यमान गैरविभेदका कानूनहरू, नीतिहरू र कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्ने । यसका लागि सहज र प्रभावकारी संयन्त्रहरूको स्थापना गर्ने ।

अपाङ्गता भएका महिला (धारा ६)

समितिको सिफारिस क्र.सं १२:

राजनैतिक र सार्वजनिक जीवनमा सहभागिता सुनिश्चित गर्न र कानून सुधार र नीति परिवर्तन कार्यान्वयन गर्ने कुरामा विशेष ध्यान पुर्याउनका लागि अपाङ्गता भएका महिलाहरू र किशोरीहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने संस्थासँग परामर्श गर्ने । उनीहरूको परिवार, जीवन, शिक्षा, स्वास्थ्य सेवाहरू, रोजगारमा खास ध्यान दिनका लागि कानून र नीतिहरूमा आवश्यक परिवर्तन गर्ने । विद्यमान विभेदकारी व्यवहारको र विभेद हटाउन नीति, कानुनी र संस्थागत सुधारमा जोड दिइन्छ। अपाङ्गता भएका महिला र किशोरीहरूको बिस्वद्व हुने यौन हिंसा लगायत सबै प्रकारका हिंसाहरूको पहिचान, रोकथाम र सामना गर्न कानुनी सुधार लगायत पहुँचयुक्त अनुगमन र प्रतिवेदनका संयन्त्रहरू बनाउने ।

अपाङ्गता भएका बालबालिका (धारा ७)

समितिको सिफारिस क्र.सं १४:

राज्य पक्षले प्राथमिक विद्यालय शिक्षाका लागि अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको विद्यालयमा भर्ना गर्ने, समावेशी प्रारम्भिक बालशिक्षा र व्यवसायीक तालिमका अवसरहरूका लागि अपाङ्गता र अन्य सम्बन्धित जातीय अल्पसंख्यक र आदिवासी समूहहरूका प्रतिनिधि संगठनहरू सँग परामर्श गर्नुपर्छ । यसमा खास गरि ग्रामीण र हिमाली क्षेत्रमा रहेका र छेउ लगाईएका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू, विशेष गरी बौद्धिक र मनोसामाजिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई विशेष ध्यान दिनुपर्छ ।

सचेतना बढाउने (धारा ८)

समितिको सिफारिस क्र.सं १६:

राज्य पक्षले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको प्रतिनिधिमूलक संगठनसंग मिलेर अपाङ्गता अधिकारको बारेमा जनचेतना जगाउने र शिक्षा कार्यक्रमको विकास र कार्यान्वयन गर्ने । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अवस्थाका बारेमा संवेदनशील तरिकाले सञ्चार माध्यमहरू प्रस्तुत हुने । अपाङ्गताको बारेमा सरकारी अधिकारीहरू, न्यायाधीशहरू र वकिलहरू, प्रहरीहरू, सामाजिक कार्यकर्ताहरू र आम जनतामाभ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र मानव अधिकारको बारेमा सकारात्मक छवि कायम गर्ने ।

पहूँचयुक्तता (धारा ९)

समितिको सिफारिस क्र.सं १८:

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहूँचयुक्तता बढाउनका लागि राज्य पक्षले निम्नानुसार कार्य गर्ने:

क) ग्रामीण र दुर्गम पहाडी क्षेत्रहरूमा रहेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू लगायत अन्य सबै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहूँचको लागि पहूँचयुक्तताको नीतिलाई अझ विस्तार गर्ने ।

ख) ग्रामीण क्षेत्रका बसोबास गर्नेहरूलगायत सबै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि कम लागतको सफ्टवेयर र सहयोगी यन्त्रहरूको प्रावधान लगायत सूचना र सञ्चार प्रविधिहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहज पहूँच प्रदान गर्न सार्वजनिक खरीदसहितका अन्य उपायहरू अबलम्बन गर्ने ।

ग) अपाङ्गताको राष्ट्रिय नीति तथा कार्ययोजना २००६, सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २००७, पहूँचयुक्ततासम्बन्धी मार्गनिर्देशनहरू २०१३, तहौ र चौधौँ राष्ट्रिय विकास योजनामा रहेका पहूँचयुक्ततासम्बन्धी प्रावधानहरू सहित तरिकाले कार्यान्वयन भएको कुरा सुनिश्चित गर्नका लागि अनुगमन र बाध्यकारी संयन्त्रहरू भएको सुनिश्चित गर्ने ।

जोखिम र मानविय आपतकालिन अवस्था (धारा ११)

समितिको सिफारिस क्र.सं. २० :

राज्य पक्षले विपद जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी सेन्डाई खाका २०१५-२०३० अनुसार पहूँचयुक्त सञ्चार रणनीतिका लागि एक प्रभावकारी संयन्त्र बनाउने । उदाहरणका लागि हटलाइन सेवा, चेतावनी दिने सन्देश सेवा, साङ्केतिक भाषा र ब्रेलमा तयार गरिएका हाते पुस्तिकाहरू, आपतकालिन अवस्थामा अशक्त व्यक्तिहरूको सुरक्षित निकासका लागि व्यक्तिगत र स्थानीय योजनाहरूको विकास गर्ने र सो को लागि अपाङ्गताको प्रतिनिधित्व गर्ने संगठनहरू परामर्शमा गर्ने । विपद पश्चातको पुर्नस्थापनाका प्रयासहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई प्रभावकारी तवरले संरक्षण गर्न मानव अधिकारमा आधारित दृष्टिकोण अनुसरण गर्ने ।

कानूनका अगाडी समान मान्यता (धारा १२)

समितिको सिफारिस नम्बर २२:

अपाङ्गता भएका सबै व्यक्तिको अन्य व्यक्ति सरह पूर्ण कानुनी क्षमताको मान्यता दिन र कानूनका अगाडी समान मान्यता दिलाउन सहयोगात्मक निर्णय गर्ने (Supported Decision making) संयन्त्रको विकास गर्ने । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र उनीहरूका प्रतिनिधि संगठनहरूसँगको परामर्श र सहकार्यमा राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र स्थानीय तहमा रहेका सरकारी कर्मचारी, न्यायाधीशहरू र सामाजिक कार्यकर्ताहरू लगायतका सबै अधिकार कर्मीहरूलाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिको कानूनी क्षमता र सहयोगात्मक निर्णय गर्ने बारेमा तालीम प्रदान गर्ने ।

समितिको सिफारिस क्र.सं २४:

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अदालत, प्रहरी चौकि लगायतका स्थानहरूमा भौतिक पहुँच, सुलभ कानुनी सेवा र साङ्केतिक भाषा र ट्याक्टाईल साङ्केतिक भाषाका योग्य दोभाषेहरू भएको सुनिश्चित गर्न राज्यपक्षले उपयुक्त उपायहरूको अवलम्बन गर्ने । साथै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू अपाङ्गताकै आधारमा विभेद नगरि एको सुनिश्चित गर्नका लागि उपयुक्त उपायहरूको अवलम्बन गर्ने । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई साङ्केतिक भाषा वा ब्रेललिपीको आवश्यकता पर्न सक्छ वा कानूनी पेशाकर्महरू, प्रहरी र कारागार अधिकृतहरूमा अपाङ्गता र कानूनी विषयमा उचित प्रशिक्षणको अभावको हुनसक्छ ।

अभिव्यक्ति र विचारको स्वतन्त्रता, र सूचनामा पहुँच (धारा २१)

समितिको सिफारिस क्र.सं ३४:

राज्यले बहिरा व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने संस्थाहरूसंगको संलग्नतामा सांकेतिक भाषा अनुसन्धान केन्द्रको स्थापना गर्ने र साङ्केतिक भाषाका दोभाषेहरूको प्रशिक्षण, उनीहरूको प्रमाणीकरणका लागि उपयुक्त कदम चाल्ने ।

शिक्षा (धारा २४)

समितिको सिफारिस क्र.सं ३६:

शिक्षाको अधिकारसम्बन्धी समितिले गरेका टिप्पणी सङ्ख्या ४(२०१६) र दिगो विकासको लक्ष्य ४ र भौतिक लक्ष्य ४.५ र ४ (क) अनुसार समावेशी शिक्षा तर्फ निम्नानुसार सहकार्य गर्ने:

क) शिक्षकहरूलाई सूचक र गन्तव्य समावेशी शिक्षाका मोडेलसम्बन्धी अनिवार्य तालीम दिने नीति अलवम्बन गर्ने । तालीम प्राप्त शिक्षकहरूलाई सहयोग गर्दै र ब्रेल र साङ्केतिक भाषाका लगायत सञ्चारका अन्य वैकल्पिक माध्यम र विधिहरू, पढ्नका लागि सहज र अन्य सहायक सामग्रीहरू र माध्यमहरूको व्यवस्था गरी समावेशी शिक्षाको ग्यारेन्टी गर्ने ।

ग) देशका हर स्थानमा रहेका सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको समावेशी शिक्षामा पहुँच भएको सुनिश्चित गर्ने । यस अन्तरगत पौढ शिक्षा पनि पर्दछ । शिक्षाका ढाँचाहरूले सबैभन्दा दुर्गम क्षेत्रहरूलाई समेटेको, लैङ्गिक अवधारणा अवलम्बन गरेको र जातीय र सांस्कृतिक रूपमा सान्दर्भिक भएको कुराको ग्यारेन्टि गर्ने ।

पर्याप्त जीवन र सामाजिक सुरक्षा (धारा २८)

समितिको सिफारिस क्र.सं ४२:

देशमा रहेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सामाजिक र सामुदायिक समावेशीकरणमा आधारित समुदायमा आधारित पुर्नस्थापन सेवाहरू र पर्याप्त सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरूमा पहुँच पुऱ्याउन आवश्यक उपायहरू सुनिश्चित गर्ने । राज्य पक्षले अर्को अर्को प्रतिवेदन पेश गर्दा सरकारबाट सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमबाट लाभान्वित भएका अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सङ्ख्या र प्रतिशतको बारेमा अद्यावधिक तथ्याङ्क पेश गर्ने । उक्त तथ्याङ्कमा लिंग, उमेर, जाति समेत खुलेको हुनुपर्नेछ र विशेष गरी बौद्धिक, र/वा मनोसामाजिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू, सुनाई वा दृष्टिसम्बन्धी अपाङ्गता भएका र बहुअपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अलग तथ्याङ्क हुनुपर्नेछ ।

२.४.३ अपाङ्गता अधिकार सम्बन्धमा संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधान र मानव अधिकार

नेपालको संविधानमा मानव अधिकारसम्बन्धी देहाय बमोजिमका प्रावधानहरू समावेश गरिएको पाइन्छ :

(क) प्रस्तावनामा अविभेद, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानव अधिकार, बालिग मताधिकार, आवधिक निर्वाचन र पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता हुने लगायतका अधिकारहरूको उल्लेख भएको,

(ख) विभिन्न ३१ वटा मौलिक हकहरूको व्यवस्था,

(ग) मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्दै विधिको शासन कायम राख्ने सहित सामाजिक न्याय र समावे शीकरणसम्बन्धी राज्यको नीति रहने व्यवस्था भएको,

(घ) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग समेत मानव अधिकार सँग सम्बन्धित आठ वटा आयोगहरू र अन्य निकायहरू रहने व्यवस्था र

(ङ) मानव अधिकारको संरक्षणमा उल्लेख्य भूमिका खेल्दै आएको न्यायालयको व्यवस्था

यसैगरी राज्यले आफ्ना नागरिकहरूलाई प्रत्याभूत गर्न सुनिश्चित गरेका हक र अधिकारलाई मौलिक हक भनिन्छ । त्यस्ता मौलिक हकहरू संविधानमा व्यवस्था गरिएका हुन्छन् । मौलिक हकहरू आफ्नानागरिकलाई उपलब्ध गराउन राज्यले प्रतिवद्धता जनाएको हुन्छ । नेपालको संविधानमा नागरिकहरूको लागि मौलिक हकको संवैधानिक व्यवस्था सुरक्षित गरिएको छ । उक्त कुराहरू नेपालको संविधानको भाग ३ मा निम्नानुसार रहने व्यवस्था गरिएको छ :

१६. सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक,
१७. स्वतन्त्रताको हक,
१८. समानताको हक,
१९. सञ्चारको हक,
२०. न्यायसम्बन्धी हक,
२१. अपराध पीडितको हक,
२२. यातना विरुद्धको हक,
२३. निवारक नजरबन्द विरुद्धको हक,
२४. छुवाछूत तथा भेदभाव विरुद्धको हक,
२५. सम्पत्तिको हक,
२६. धार्मिक स्वतन्त्रताको हक,
२७. सूचनाको हक,
२८. गोपनीयताको हक,
२९. शोषण विरुद्धको हक,
३०. स्वच्छ वातावरणको हक,
३१. शिक्षासम्बन्धी हक,
३२. भाषा तथा संस्कृतिको हक,
३३. रोजगारीको हक,

३४. श्रमको हक,
३५. स्वास्थ्यसम्बन्धी हक,
३६. खाद्यसम्बन्धी हक,
३७. आवासको हक,
३८. महिलाको हक,
३९. बालबालिकाको हक,
४०. दलितको हक,
४१. ज्येष्ठ नागरिकको हक,
४२. सामाजिक न्यायको हक,
४३. सामाजिक सुरक्षाको हक,
४४. उपभोक्ताको हक,
४५. देश निकाला विरुद्धको हक,
४६. संवैधानिक उपचारको हक,
४७. मौलिक हकको कार्यान्वयन र
४८. नागरिकका कर्तव्य

माथि उल्लेखित हकहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू प्रति पनि आकर्षित हुन्छन् । उक्त हकहरूका साथै ने पालको संविधान २०७२ ले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि विशिष्ट प्रवाधानहरू गरेको छ । यी यस प्रकार रहेका छन्:

प्रस्तावना:

बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधतायुक्त विशेषतालाई आत्मसाथ गरी विविधताबीचको एकता, समाजिक सांस्कृतिक ऐक्यबद्धता, सहिष्णुता र सद्भावलाई संरक्षण एवम् संवर्द्धन गर्दै वगीय, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक, लैङ्गिक विभेद र सबै प्रकारका जातीय छुवाछुतको अन्त्यगरी आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने सङ्कल्प गर्दै,

थप व्याख्या

संविधान होस वा अन्यकानून, ऐन, नीति, नियमावली वा निर्देशिका आदिको प्रस्तावना सबैभन्दा महत्वपूर्ण हुन्छ । यही प्रस्तावनाले नै प्रस्तावना पछि लेखिने संविधान वा अन्य कानूनका विभिन्न प्रवाधानहरूलाई डोर्न्याएको हुन्छ । संविधान वा कानूनमा समावेश गरिने सबै व्यवस्थाहरू प्रस्तावनाको भावना विपरित हुनु हुदैन यो संविधान वा कानून लेखनको सिद्धान्त हो ।

थप व्याख्या ...

नेपालको संविधान २०७२ को प्रस्तावनाको मुख्य विशेषता भनेको जनताका अधिकारलाई सबैभन्दा प्रमुख केन्द्र विन्दुमा राखी लेखिएको छ । संविधान बन्नुभन्दा अगाडि नागरिकले भोग्नुपरेका विविध दलाई आत्मसात गर्दै भविष्यमा यस्ता किसिमका विभेदहरू भोग्नु नपरोस् अनि नदोहोरिउन भनी प्रस्तावनामै राखिएको छ । हिजोका दिनमा जात, जाति, वर्ण, लिङ्ग, वर्ग, क्षेत्र, भूगोलका साथै शारीरिक अवस्थाका आधारमा जुन विभेद र दलन भयो, अब त्यो विभेद र दलन नहोस भनेर प्रस्तावनामै उल्लेख गरिएको छ ।

माथि उल्लेखित यस व्यवस्थाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका सवाललाई पनि समेटेको छ । यो व्यवस्थाले कसैले पनि अपाङ्गता का आधारमा कुनै पनि किसिमको विभेद गर्न वा अधिकारबाट वञ्चित गर्न वा गराउन पाउने छैन । यदि कोही कसैले त्यस्तो कार्य गरे गराएमा कानुनबमोजिम सजायको भागिदार हुनुपर्ने छ ।

भाग ३: मौलिक हक

मौलिक हक भनेको के हो ?

मौलिक हक भनेको मानिसले आफू राज्यको नागरिक भएकै कारणबाट प्राप्त गर्ने अधिकारलाई मौलिक अधिकार भनिन्छ । यस्ता मौलिक अधिकारहरू मानव अधिकारको सिद्धान्तसँग प्रत्यक्ष रूपमा जोडिएको हुन्छ । हरेक मानिस सो राज्यको नागरिक भएर प्राप्त गर्ने मौलिक मानव अधिकारका सम्बन्धमा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रले पनि परिभाषित गरेको छ ।

नेपालको संविधान २०७२ मा मौलिक हकमा ३२ वटा धारा रहेका छन् । मौलिक हक कसैका लागि बढी र कसैकालागि कम भन्ने हुदैन यो सबै नागरिकलाई समान रूपमा लागु हुने गर्दछ । तर अपाङ्गता भएका नागरिकहरूका केही विशिष्ट अधिकार जस्ताई विशेष किसिमले सम्बोधन गर्नु पर्ने भएको कारणले गर्दा ८ वटा धारामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसँग सम्बन्धित अधिकारहरूलाई अपाङ्गता भएका नागरिक वा अन्य सिमान्तकृत नागरिकहरूलाई सम्बोधन हुने गरि उल्लेख गरिएको छ ती व्यवस्थालाई निम्न अनुसार क्रमसँग व्याख्या गरिएको छ ।

धारा १८: समानताको हक

धारा १८ को उपधारा २ मा भएको व्यवस्था

सामान्य कानुनको प्रयोगमा उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, शारीरिक अवस्था, अपाङ्गता, स्वास्थ्य स्थिति, वैवाहिक स्थिति, गर्भावस्था, आर्थिक अवस्था, भाषा वा क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गर्ने छैन ।

धारा १८ को उपधारा ३ मा भएको व्यवस्था

राज्यले नागरिकबीच उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जातजाति, लिङ्ग, आर्थिक अवस्था, भाषा, क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गर्ने छैन ।

तर, समाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएका महिला, दलित, आदिवासी, आदिवासी जनजाति, मधेशी, थारु, मुस्लिम, उत्पीडित वर्ग, पिछडा वर्ग, अल्पसङ्ख्यक, सीमान्तकृत, किसान, श्रमिक, युवा, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, गर्भावस्थाका व्यक्ति, अशक्त वा असहाय, पिछडिएको क्षेत्र र आर्थिकरूपले विपन्न खस आर्य लगायतका नागरिकको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानून बमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको मानिने छैन ।

थप व्याख्या

लोकतन्त्रमा समानता र समताको निकै व्याख्या हुने गर्दछ । लोकतन्त्रमा समतामूलक समाज र राज्य हुनु भनेको सो राज्यले पूर्णरूपमा मानव अधिकारको पालना गरेको छ भन्ने बुझिन्छ । समाजमा सबै एकै प्रकारका मानिस हुँदैनन् । समाज रहेका कुप्रथा, कुसंस्कार, गलत परम्परा वा राज्यको विभेदकारी नीतिले गर्दा मानिस विभेद हिंसाको चपेटामा पर्दछन् । जस्तै हाम्रो समाजमा सदियौदेखी जातजाति शारीरिक अवस्था लिङ्ग आदिका आधारमा हुदै आएको विभेद हो । जस्को कारणले हाम्रा समाजमा नागरिक बिच पुर्ण रूपमा आर्थिक सामाजिक रूपले असमानता छ ।

उदाहरणका लागि कोही आर्थिक सामाजिकरूपले निकै अगाडि हुन्छन् भने कोही अत्यन्त कमजोर अवस्थामा रहेका हुन्छन् । त्यसैले कमजोर वर्गलाई अगाडि ल्याउन वा उनीहरूको जीवनस्तर उकास्नका लागि राज्यले सकारात्मक विभेदको नीति अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।

यसै प्रसङ्गमा कानूनका अगाडि सबै समान भन्ने सिद्धान्त हुँदाहुँदै पनि माथि उल्लेखित सवाल संविधान मस्यौदा गर्दा विधायकहरूले राखेका हुन् । यस्तो अवस्थामा समाजमा कमजोर वा सीमान्तकृत वर्गलाई निश्चित समय सम्मको लागी आरक्षण वा विशेषाधिकार वा सुविधा प्रदान गर्दै समतामूलक सिद्धान्तलाई अवलम्बन गर्दै उनीहरूलाई आर्थिक सामाजिक र सांस्कृतिक रूपमा अगाडी ल्याउन विशेष व्यवस्था गर्ने गरिन्छ । त्यसैले यो व्यवस्था गरिएको हो ।

अपाङ्गता भएका व्यक्ति हाम्रो समाजका आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक लगायतका हरेक पक्षबाट निकै कमजोर नागरिकका रूपमा रहेका छन् । सबै नागरिकलाई हुने गरि बनाएका कानुनी व्यवस्थाले अपाङ्गता भएका ब्यक्तिहरू समान रूपमा लाभान्वित हुन सक्ने अवस्था रहदैन ।

त्यसैले अपाङ्गता भएका नागरिकहरूलाई अगाडी ल्याउन राज्यले अपाङ्गता भएका व्यक्तिलागायत अन्य सीमान्तकृत वर्गलाई विशेष कानून निर्माण गरेर विशेष किसिमको व्यवस्था र सेवा-सुविधाका अधिकार प्रदान गरि समाजमा उनीहरूलाई पनि सक्षम समृद्ध र आत्मनिर्भर बनाउन पर्दछ भनि यो व्यवस्था गरिएको हो ।

धारा २४: छुवाछुत तथा भेदभाव विरुद्धको हक

व्याख्यात्मक टिप्पणी

सबै मानिस कानुनका दृष्टिले समान हुन्छन । कुनै पनि बहानामा राज्यले कसैलाई काखा र कसैलाई पाखा गरि भेदभाव गर्नु हुदैन । एउटै राज्य भित्र बसोवास गर्ने वा रहने सो राज्यका नागरिकलाई कानुनद्वारा एक मानिसलाई एउटा कानुन र अर्को मानिसलाई अर्को कानुन बनाएर फरक फरक अधिकार दिने फरक फरक व्यवहार गर्न पाईदैन । यसो भएमा सो कार्य राज्यको संविधान, प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त र मानव अधिकारको सिद्धान्त भन्दा विपरित हुन्छ ।

सामान्यतया कानुनको दृष्टिकोणमा सबै नागरिक समान हुन्छन् भन्ने बित्तिकै सबै नागरिक समान हुनुपर्छ भन्ने मानव अधिकार प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तको अधिकार हो । तर, हाम्रो समाजमा मानिसले मानिसलाई वर्ग, धर्म, वर्ण, उत्पत्ति, जातजाति, शारीरिक अवस्था आदिका आधारमा हुने सामाजिक विभेद अभै कामयमै रहेको छ कानूनले यस्तो विभेद पुर्ण रूपमा उन्मुलन गरि गरिदिएको भएपनि पनि व्यावहारिक रूपमा समाजभित्र हुने यस किसिमका विभेदहरू एक प्रथा वा परम्परा जस्तै जकडीएर बसेको छ । यस्ता कुरालाई वर्तमान संविधानले पुर्ण रूपमा अमान्य घोषणा गरेको छ ।

विशेषगरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई अपाङ्गता भएकै आधारमा हाम्रो समाजमा विभेद गर्ने गरिएको छ । यस्ता किसिमका कुनै पनि विभेद नहोस् भन्ने मनसायले विधायीकाले यो धाराको व्यवस्था गरेर अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सवाल समेटेको हो ।

कुनै पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई अपाङ्गता भएकै आधारमा विभेद वा वहिष्करणमा पार्न पाईने छैन । यदी यसो गरिन्छ भने त्यसका बिरुद्ध न्यायिक निकाय अदालत वा अन्य अर्ध न्यायिक निकायमा सो विभेदमा पर्ने व्यक्तिले व्यक्तिले न्यायको लागी विभेद गर्ने बिरुद्ध उजुरी गर्न सक्दछ ।

धारा २४ को उपधारा १ मा भएको व्यवस्था

कुनै पनि व्यक्तिलाई निजको उपस्थितिमा जात, जाति, समुदाय, पेशा, व्यवसाय वा शारीरिक अवस्थाको आधारमा कुनै पनि निजी तथा सार्वजनिक स्थानमा कुनै प्रकारको छुवाछुत वा भेदभाव गरिनेछैन ।

धारा २४ को उपधारा ३ मा भएको व्यवस्था

थप व्याख्या

हाम्रो समाजमा अभै पनि जात, जाति आदिका आधारमा मानिसलाई विभेद गर्ने गरिएको छ । विशेषगरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई पनि अपाङ्गताका आधारमा विभेद गर्ने गरिन्छ । जस्तै: विद्यालय वा सार्वजनिक स्थानमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसँग बस्दा, रहँदा अपाङ्गता कुनै रोग हो, यो सर्न सक्छ भनी उनीहरूलाई अलग्याउने, कतै कतै त विद्यालयमा भर्ना गर्न नमान्ने प्रचलन रहेको छ । यस्ता किसिमका विभेद रोक्न यस धाराको व्यवस्था गरिएको हो । अब कसैले अपाङ्गताकै आधारमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई विभेद गर्ने गर्दछ भने यो व्यवस्थाको आधारमा संवैधानिक हक हनन् भएको भनि उजुरी दिन सक्दछ ।

कुनैपनि व्यक्तिको उपस्थितिमा, जात, जाति वा शारीरिक अवस्थाको आधारमा कुनै व्यक्ति वा समुदायलाई उच्च वा नीच दर्शाउने, जात, जाति वा छुवाछुतको आधारमा सामाजिक भेदभावलाई न्यायोचित ठान्ने वा छुवाछुत तथा जातीय उच्चता वा घृणामा आधारित विचारको प्रचार प्रसार गर्न वा जातीय विभेदलाई कुनै पनि किसिमले प्रोत्साहन गर्न पाइनेछैन ।

धारा २४ को उपधारा उपधारा ५ मा भएको व्यवस्था

यस धारामा प्रतिकूल हुनेगरी भएका छुवाछुत तथा भेदभावजन्य कार्य गम्भीर सामाजिक अपराधका रूपमा कानुन बमोजिम दण्डनीय हुनेछन् र त्यस्तो कार्यबाट पीडित व्यक्तिलाई कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ ।

थप व्याख्या

हाम्रो समाजमा एकले अर्कालाई होच्याउने वा सामाजिकरूपमा भेदभाव गर्ने । जात जाति उच्च निच भनि एकले अर्कालाई होच्याउने घृणा गर्ने प्रचलन अभै व्याप्त रहेको छ । कहिले काँही व्यक्ति आफैले कसैलाई होच्याउने नगरेपनि अरूलाई उस्काएर समाजमा होच्याउने, घृणा द्वेष फैलाउने आदि गर्ने गरिन्छ । यस्ता निन्दनीय कार्य रोक्न र सबै नागरिकको नैसर्गिक मानव अधिकारको सम्मान गर्नुपर्ने हुन्छ । यदि कसैले आफै वा कसैलाई उस्काएर घृणा वा विभेद गर्न पाईने छैन भन्ने यो धाराको व्यवस्था गर्नु विधायीकाको मनसाय रहेको हुनुपर्दछ ।

थप व्याख्या

कसैलाई छुवाछुत गर्ने, व्यक्तिको जात, धर्म, लिङ्ग, वर्ण आदिका आधारमा भेदभाव गर्ने जस्ता काम गर्न पाइँदैन । कसैले यस्तो काम गर्छ भने कानुन अनुसार सजाय हुन्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई यस किसिमको विभेद भयो भने सहेर बस्ने गरेको पाईन्छ । यस संविधानको भावना अनुसार अपाङ्गता भएका नागरिकहरूलाई यस किसिमको विभेद भयो भने सहेर बस्नु हुँदैन आफ्नो संवैधानिक अधिकार हनन भयो भनि उजुरी गर्न सकिन्छ ।

धारा ३१ को उपधारा ३ मा भएको व्यवस्था

अपाङ्गता भएका र आर्थिकरूपले विपन्न नागरिकलाई कानुन बमोजिम निःशुल्क उच्च शिक्षा पाउने हक हुनेछ ।

थप व्याख्या

शिक्षा मानव जीवनको अभिन्न अङ्ग हो । शिक्षाबिना मानव जीवनको यात्रा अपुरो हुन्छ । त्यसैले, जुनसुकै वर्ग वा समुदायका मानिसलाई पनि शिक्षा नभई नहुने अपरिहार्य चीज हो । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई शिक्षा प्राप्त गर्न कुनै बाधा व्यवधान नहोस् भनेर यो संविधान आउनुभन्दा अगाडि पनि अपाङ्गता संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९ को दफा ६ मा निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था गरिएको थियो । तर, यो कार्यान्वयन नभएका कारणले गर्दा सर्वोच्च अदालतमा रिट निवेदन दर्ता गर्नुपरेको थियो । कुनै पनि राज्यमा शिक्षा स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा जस्ता कुराहरू राज्यका दायित्व भित्र पर्न आउदछन् । यो संविधानले शिक्षालाई राज्यको दायित्व भित्र राखि समाजमा सबै भन्दा पछाडी परेका र कमजोर नागरिकहरूको लागि शिक्षा निःशुल्क गराउन संविधानमा नै व्यवस्था गर्नु भनेको र राज्यले नागरिक प्रतिको दायित्व वहन गर्न खोजेको देखिन्छ । यी अधिकार संविधानमा मात्र भएर हुदैन यसलाई कार्यान्वयनमा ल्याउन ऐन नियमावलीमा पनि उल्लेख हुनु पर्दछ यसकालागी हकवाला सकृय भई लाग्नु पर्दछ तवमात्र यो अधिकार कार्यान्वयन हुन सक्दछ ।

धारा ३१ को उपधारा ४ मा भएको व्यवस्था

दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेललिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई साङ्केतिक भाषाको माध्यमबाट कानुन बमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुनेछ ।

धारा ३९: बालबालिकाको हक

धारा ३९ को उपधारा १ मा भएको व्यवस्था

उपधारा १: असहाय, अनाथ, अपाङ्गता भएका, द्वन्द्व पीडित, विस्थापित एवम् जोखिममा रहेका बालबालिकालाई राज्यबाट संरक्षण र सुविधा पाउने हक हुनेछ ।

धारा ४२: सामाजिक न्यायको हक

थप व्याख्या:

कुनै पनि राज्यभित्र बसोवास गर्ने जुनसुकै वर्ग, समुदाय वा अवस्थाका नागरिक राज्यविहीनताको अवस्थामा हुनुहुँदैन । यसो हुनु भनेको मानव अधिकारको सिद्धान्त विपरीत हुन आउँछ । अहिले पनि हाम्रो समाजमा कतिपय अवस्थामा बालबालिका अभिभावक वा राज्यविहीनताको अवस्थामा रहेका छन् । जस्तै: सडक बालबालिका, परिवारबाट परित्यक्त जेष्ठ नागरिक आदि ।

अपाङ्गता भएका बालबालिका पनि कतिपय अवस्थामा अभिभावकविहीन हुने गरेका कैयन उदाहरण हामी पाउँछौं । विशेषगरी अपाङ्गता भएका बालबालिकामा अति अशक्त, पूर्ण अशक्त, बौद्धिक अपाङ्गता, अटिजम वा डाउनसिन्ड्रोम अपाङ्गता भएका बालबालिका बाबु आमाको मृत्यु पछि पूर्णरूपमा बेसहारा हुनेगरेका छन् ।

यस किसिमको राज्यविहीनताको अवस्था नहोस् भनेर नै यो व्यवस्था गरिएको हो । यी र यस्तै बालबालिकालाई राज्यविहीनताको अवस्था नहोस् भन्नाका लागि राज्यबाट विशेष संरक्षणको व्यवस्था गरिने छ भनिएको हो ।

थप व्याख्या

बहिरा व्यक्तिले साङ्केतिक भाषामा पढ्न पाउनु र दृष्टिबिहीन व्यक्तिहरूले ब्रेल वा उपयुक्त नवीनतम प्रविधिका माध्यमबाट पढ्न पाउनु उनीहरूको मौलिक मानव अधिकारको हकभित्र पर्न आउँछ । यस अधिकारलाई संविधानको मौलिक हकभित्रै संरक्षित गर्नु निकै सराहनीय कुरा हो ।

यस धारामा बहिरा दृष्टिविहीन र स्वर वा बोलाई सम्बन्धी भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । यहाँ उल्लेखित स्वर वा बोलाई भन्ने शब्दावलीको सट्टा सुनाई तथा बोलाई सम्बन्धी अपाङ्गता उल्लेख गर्नुपर्दछ भनि पटक पटक सरोकारवालाहरूले संविधान निर्माणका क्रममा अनुरोध गर्दा पनि यो शब्दावली परिवर्तन हुन सकेन । त्यसैले यसलाई सुनाई तथा बोलाई सम्बन्धी शब्दावली भनि बुझ्नु पर्ने हुन्छ भने भविष्यमा संविधान संशोधन हुदाको वखतमा यस शब्दावली सच्याउनु पर्ने देखिन आउदछ ।

हुन त यी अधिकार नीति-नियम र कानूनमा राखी राज्यबाट कार्यान्वयन गर्ने प्रतिवद्धता जाहेर गर्न पनि सकिन्थ्यो तर पनि ब्रेलमा पढ्न पाउने अधिकार र साङ्केतिक भाषामा पढ्न पाउने अधिकारलाई संविधानमै संरक्षित गरिनुका पछाडि विधायीकाले यो सवाललाई निकै महत्व दिएको देखिन्छ ।

अपाङ्गता भएका विद्यार्थीमध्ये बहिरा व्यक्तिले साङ्केतिक भाषामा र दृष्टिविहीन व्यक्तिले ब्रेल लिपिमा पढ्न पाउने अधिकारको सम्मान नभएको अवस्थामा अब यो व्यवस्थाले समयमा पाठ्यपुस्तक नपाउदा साङ्केतिक भाषामा पढ्न नपाउदा हकवालाहरू कानुनी उपचारमा जान पनि थप संवैधानिक अवसर मिलेको छ ।

थप व्याख्या:

यो धाराले सबैभन्दा बढी राज्यका निकायमा सीमान्तकृत समुदायको सहभागिताको विषयमा जोड दिएको छ । सदियौं देखिको विभेद र दलनका कारण हाम्रो समाजमा सबैभन्दा सीमान्तकृत रूपमा रहँदै आएका वर्गहरू जस्तै: महिला, दलित, आदिवासी, आदिवासी जनजाति, मधेशी, थारू, अल्पसङ्ख्यक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, सीमान्तकृत, मुस्लिम, पिछडा वर्ग, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक, युवा, किसान, श्रमिक, उत्पीडित वा पिछडिएको क्षेत्रका नागरिक राज्यका महत्वपूर्ण निकायमा सहभागी हुन घोषित वा अघोषित रूपबाट वञ्चित हुँदै आएको अवस्था पनि छ ।

यस्तो अवस्थालाई परिवर्तन गर्न संविधानको यो धाराले जति पनि सीमान्तकृत समुदाय छन् तिनलाई राज्यका हरेक निकायमा सहभागी हुन समान हक हुनेछ, कसैले कुनै पनि बहानामा विभेद वा वञ्चित गर्न र गराउन पाउने छैन भन्ने यस धाराको आशय हो ।

यो धारामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई पनि सीमान्तकृत र पाखा पारिएका वर्गको रूपमा लिइएको छ । अहिले पनि राज्यका महत्वपूर्ण निकायमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहभागिता भएको हामी पाउँदैनौं । त्यसैले यो व्यवस्थाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको राज्यका निकायमा सहभागिताको प्रवर्द्धन गर्नेछ । तर अधिकार कानूनमा लेखिएर मात्र हुदैन एकातिर अधिकार प्राप्त गर्न सक्ने गरि हकवालाहरूको क्षमता विकास गर्नु जरूरी हुन आउदछ भने अर्कोतिर हकवालाले अधिकारको दावी गर्न सक्ने पनि हुनु पर्दछ ।

धारा ४२ को उपधारा १ मा भएको व्यवस्था

सामाजिकस्थले पछाडि परेका महिला, दलित, आदिवासी, आदिवासी जनजाति, मधेशी, थारु, अल्पसङ्ख्यक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, सीमान्तकृत, मुस्लिम, पिछडा वर्ग, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक, युवा, किसान, श्रमिक, उत्पीडित वा पिछडिएको क्षेत्रका नागरिक तथा आर्थिकस्थले विपन्न खस आर्यलाई समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यको निकायमा सहभागिताको हक हुनेछ ।

धारा ४२ को उपधारा ३ मा भएको व्यवस्था

थप व्याख्या:

हरेक मानिसमा आ-आफ्नै क्षमता अवस्था र विविधता रहेको हुन्छ । यो विविधता विशेषगरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमा हुनेगर्दछ । जस्तै: अपाङ्गताको वर्गीकरण अनुसार, अपाङ्गताको प्रकृति अनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको विविधता हुनेगरेको छ । अपाङ्गताको विविधता अनुसारै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका आवश्यकता पनि फरक फरक हुने गर्छन् । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, २००६ अनुसार पनि विविधता र भिन्नतालाई स्वीकार गर्नुपर्दछ भन्ने कुरा उल्लेख छ ।

त्यसैले, अपाङ्गता को विविधता अनुसार आत्म-सम्मानको पहिचानका साथ हरेक सार्वजनिक सेवा सुविधाहरूमा पहुँचको प्रत्याभूति यस धाराले गरेको छ ।

अपाङ्गता भएका नागरिकलाई विविधताको पहिचान सहित मर्यादा र आत्म सम्मानपूर्वक जीवनयापन गर्न पाउने र सार्वजनिक सेवा तथा सुविधामा समान पहुँचको हक हुनेछ ।

धारा ४२ को उपधारा ५ मा भएको व्यवस्था

नेपालमा अग्रगामी लोकतान्त्रिक परिवर्तनका लागि भएका सबै जन-आन्दोलन, सशस्त्र सङ्घर्ष र क्रान्तिका क्रममा जीवन उत्सर्ग गर्ने शहीदका परिवार, वेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवार, लोकतन्त्रका योद्धा, द्वन्द्व पीडित र विस्थापित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, घाइते तथा पीडितहरूलाई न्याय एवम् उचित सम्मानसहित शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, आवास र सामाजिक सुरक्षामा कानुनबमोजिम प्राथमिकताका साथ अवसर पाउने हक हुनेछ ।

थप व्याख्या:

मुलुकमा अहिले भएको राजनीतिक परिवर्तन हामीले जुनसम्म देखेका छौं त्यो सबै परिवर्तन एकै दिन वा एकै रातमा आएको वा भएको होइन । यो परिवर्तन गर्न सबै नेपालीको योगदान रहेको छ । विभिन्न समयमा भएका राजनीतिक परिवर्तनका आन्दोलन वा सशस्त्र सङ्घर्षका कारणले गर्दा हजारौंको सङ्ख्यामा मानिस घाइते अङ्गभङ्ग भई अपाङ्गता को अवस्थामा पुगेका छन् ।

राज्यका परिवर्तनका लागि समग्र जीवन समर्पण गर्ने व्यक्ति जो आफ्नो शारीरिक अवस्थाको क्षति भई कठिन रूपमा जीवन व्यतित गरि बसेका छन् । उनिहरूका हकमा राज्यले कानुनबमोजिम सामाजिक सुरक्षा प्राप्त गर्ने हक हुनेछ भनिएको हो ।

धारा ४३: सामाजिक सुरक्षाको हकमा भएको व्यवस्था

आर्थिकरूपले विपन्न, अशक्त र असहाय अवस्थामा रहेका, असहाय एकल महिला, अपाङ्गता भएका, बालबालिका, आफ्नो हेरचाह आफै गर्न नसक्ने तथा लोपोन्मुख जातिका नागरिकलाई कानुनबमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ ।

भाग (४ राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्व, धारा ५१(ज) नागरीकका आधारभूत आवश्यकता सम्बन्धी नीतिको (१४):

थप व्याख्या:

समाजमा सबै नागरिकको आर्थिक र सामाजिक अवस्था एकै किसिमको हुदैन । आर्थिक र सामाजिक अवस्था एउटै नभएको कारणले ति नागरिकहरू समाजमा अन्य नागरिक सरह सक्षमताका साथ र हन सक्दैनन् । यस्तो अवस्थामा कतिपय नागरिकहरूको त जीवन व्यतित गर्ने समस्या रहेको हुन्छ । यस्तो अवस्थामा राज्यले त्यस्ता नागरिकहरूलाई सामाजिक सुरक्षाको विशेष व्यवस्था गर्नु पर्दछ । त्यसैले समाजमा आर्थिकरूपमा विपन्न वा अन्य कारणले कमजोर भएका नागरिकको सुरक्षाका लागि र राज्यले दिने सेवा सुविधालाई सामाजिक सुरक्षा भनिन्छ । यस्तो किसिमको सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था रोजागारी दिएर वा निश्चित आर्थिक, सामाजिक सुरक्षा भत्ताको रूपमा दिएर होस् वा आवासको व्यवस्था गरेर होस् दिने गरिन्छ । नेपाल सरकारले विशेषगरी रातो परिचयपत्र प्राप्त गर्नेलाई (क) वर्गका र नीलो परिचयपत्र प्राप्त गर्ने (ख) वर्गको अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सामाजिक सुरक्षा भत्ता दिंदै आएको छ ।

थप व्याख्या:

राज्यमा निर्मित हरेक सार्वजनिक संरचना सबै नागरिकहरूले समान रूपमा उपभोग गर्न पाउनु पर्दछ । मानव निर्मित वा मानवबाट श्रुजित कुनै पनि संरचनाले कसैलाई विभेद गर्नु हुदैन भन्ने संविधानको भावना हुन आउदछ ।

तर हाम्रो समाजमा बनेका सबै सार्वजनिक संरचना अपाङ्गता भएका नागरिकहरूको हकमा अमैत्री रहेका छन् । उदाहरणका लागि विशेष गरी सार्वजनिक भौतिक संरचना सार्वजनिक यातायात सबै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई प्रयोग गर्न सक्ने गरि सहज पहुँच पुग्ने गरि व्यवस्था गरिएको छैन । त्यसैले यातायात र सार्वजनिक क्षेत्रहरू अपाङ्गतामैत्री हुनु पर्दछ भनिएको हो ।

यातायात सुबिधामा नागरिकहरूको सरल, सहज र समान पहुँच सुनिश्चित गर्दै यातायात क्षेत्रमा लगानी अभिवृद्धि गर्ने र वातावरण अनुकूल प्रविधीलाई प्राथमिकता दिंदै सार्वजनिक यातायातलाई प्रोत्साहन र नीजि यातायातलाई नियमन गरी यातायात क्षेत्रलाई सुरक्षित, व्यवस्थित र अपाङ्गता भएका व्यक्ति अनुकूल बनाउने,

भाग ८: संघीय व्यवस्थापिका

धारा ८४: प्रतिनिधिसभाको गठन

धारा ८४ को उपधारा २ मा भएको व्यवस्था

समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबमोजिम हुने प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनका लागि राजनैतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा जनसङ्ख्याको आधारमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेशी, थारु, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्रसमेतबाट बन्द सूचीका आधारमा प्रतिनिधित्व गराउने व्यवस्था संघीय कानूनबमोजिम हुनेछ । त्यसरी उम्मेदवारी दिँदा प्रादेशिक सन्तुलनलाई समेत ध्यान दिनुपर्नेछ ।

धारा ८४ को उपधारा ३ मा भएको व्यवस्था

उपधारा २ बमोजिम राजनैतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको समेत प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था गर्नुपर्नेछ ।

थप व्याख्या:

लोकतान्त्रीक गणतन्त्रको स्थापना भईसक्दा पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको राजनीतिक सहभागितालाई उपेक्षा गरिने गरिएको छ । राजनैतिक दल वा राजनैतिक नेताहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू राजनितिक चरित्रका हुदैनन् भन्ने जस्तो व्यवहार गर्ने गर्दछन् ।

राजनीतिमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहभागीताको सवाल उठ्ने बित्तिकै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई राजनीतिबाट अलग गर्ने प्रयास गरिन्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू राजनीतिक चरित्रका भन्दापनि सामाजिक सुरक्षासँगमात्र सम्बन्धित हुन्छन्, शिक्षा आर्जन, रोजगारी वा सामाजिक सुरक्षा जस्ता कुरा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका आधारभूत कुरा हुन भन्ने गरिएको छ ।

नेपालको संविधान २०७२ आउनुभन्दा अगाडि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको राजनीतिक अधिकारलाई संविधान र कानूनमा संस्थागत गरिएको थिएन । त्यसैकारणले गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको राजनैतिक सहभागीताको अवस्था निकै कमजोर रहेको थियो ।

धारा ८६ राष्ट्रियसभाको गठन र सदस्यहरूको पदावधि

धारा ८६ को उपधारा ९(क) मा भएको व्यवस्था

राष्ट्रियसभामा देहायबमोजिमका उनान्साठी सदस्य रहनेछन्

क० प्रदेशसभाका सदस्य, गाउँपालिकाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा नगरपालिकाका प्रमुख र उपप्रमुख रहेको निर्वाचक मण्डलद्वारा संघीय कानूनबमोजिम प्रदेशसभाका सदस्य, गाउँपालिकाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा नगरपालिकाका प्रमुख र उपप्रमुखको मतको भार फरक हुनेगरी प्रत्येक प्रदेशबाट कम्तीमा तीन जना महिला, एक जना दलित र एक जना अपाङ्गता भएका व्यक्ति वा अल्पसङ्ख्यक सहित आठ जना गरी निर्वाचित ५६ जना ।

थप व्याख्या:

यो संविधानले केन्द्रमा प्रतिनिधिसभा र राष्ट्रिय सभा गरी दुई सदनको परिकल्पना गरेको छ । यसरी राष्ट्रियसभामा प्रतिनिधित्व गर्न र गराउनका लागि ५६ सिटको व्यवस्था गरेको छ । यी ५६ सिटमध्ये प्रत्येक प्रदेशबाट १ जना अपाङ्गता भएको व्यक्ति वा अल्पसंख्यक सहित ८ जना निर्वाचन गर्ने भन्ने उल्लेख गरिएको छ । यो अधिकारलाई हेर्दा १ जना अपाङ्गता भएका व्यक्ति राष्ट्रिय सभामा प्रतिनिधित्व गर्ने व्यवस्था देखिन्छ ।

सरसर्ति हेर्दा राष्ट्रिय सभामा १ जना मात्र अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सहभागिता हुने जस्तो देखिन्छ । संविधानले दिएको बाध्यात्मक व्यवस्थाको अधिकार १ जना मात्र भएको भएपनि हरेका राजनीतिक दलमा कृयाशिल अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू सकृय रूपमा लागी हरेक दलमा कडा लवि गर्न हो भने करिव ८ जना भन्दा बढी नै राष्ट्रिय सभामा सहभागी हुने अवसर रहेको छ । त्यसैले राष्ट्रिय सभामा १ जना भन्दा बढी सिट लिनका लागि दलमा आबद्ध अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको क्रियाशीलतामा भरपर्ने हुन आउँछ ।

भाग १४: प्रदेश व्यवस्थापिका

धारा १७६ प्रदेशसभाको गठन

धारा १७६ को उपधारा ६ मा भएको व्यवस्था

समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम हुने प्रदेशसभाको निर्वाचनका लागि राजनैतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा जनसङ्ख्या को आधारमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेशी, थारु, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्र समेतबाट बन्दसूचीका आधारमा प्रतिनिधित्व गराउने व्यवस्था संघीय कानुनबमोजिम हुनेछ । त्यसरी उम्मेदवारी दिँदा सम्बन्धित प्रदेशको भौगोलिक सन्तुलनलाई समेत ध्यान दिनुपर्नेछ ।

धारा १७६ को उपधारा ७ मा भएको व्यवस्था

उपधारा ६ बमोजिम राजनैतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको समेत प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था गर्नुपर्नेछ ।

थप व्याख्या:

धारा १७६ को उपधारा ६ मा प्रदेशसभाको गठन गर्दा समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अनिवार्य अपनाउनुपर्ने हुन्छ । त्यस्तो समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम हुने प्रदेशसभाको निर्वाचनका लागि राजनैतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा जनसङ्ख्याको आधारमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेशी, थारु, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्रसमेतबाट बन्दसूचीका आधारमा प्रतिनिधित्व गराउने व्यवस्था संघीय कानुनबमोजिम हुनेछ । त्यसरी उम्मेदवारी दिँदा सम्बन्धित प्रदेशको भौगोलिक सन्तुलनलाई समेत ध्यान दिनुपर्नेछ ।

माथि उल्लेखित वर्गहरूबाट दलहरूले बन्दसूचीमा उम्मेदवारी दिँदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था गर्नुपर्नेछ भनिएको छ । यो अधिकार प्रयोग गर्नका लागि यस क्षेत्रका अभियन्ताहरूले निर्वाचन सम्बन्धी कानुन निर्माण हुँदा होस् वा अन्य निर्वाचन सम्बन्धी नियमावली वा विनियमावली बनाउँदा होस् । यस व्यवस्था अनुसार अपाङ्गताको सवाल समावेश गराउन निरन्तर वकालत गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

भाग २७: अन्य आयोगहरू

धारा २५८: राष्ट्रिय समावेशी आयोग

उपधारा २५८ को उपधारा ६ मा भएको व्यवस्था

देहायको योग्यता भएको व्यक्ति राष्ट्रिय समावेशी आयोगको अध्यक्ष वा सदस्य पदमा नियुक्ति हुन योग्य हुनेछ ।

क) कम्तीमा १० वर्ष सामाजिक समावेशीकरण, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, अल्पसङ्ख्यक एवम् सीमान्तकृत समुदाय तथा पिछडिएको क्षेत्र र वर्गको हक हित वा विकास वा मानव अधिकारको क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान पुर्याएको,

ख) अध्यक्षको हकमा मान्यता प्राप्त विश्वविद्यालयबाट स्नातक उपाधि हासिल गरेको,

ग) पैतालिस वर्ष पूरा गरेको,

घ) नियुक्ति हुँदाको बखत कुनै पनि राजनैतिक दलको सदस्य नरहेको,

ङ) उच्च नैतिक चरित्र भएको ।

धारा २५९: राष्ट्रिय समावेशी आयोगको काम कर्तव्य र अधिकार

खस आर्य, पिछडा वर्ग, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, श्रमिक, किसान, अल्पसङ्ख्यक एवम् सीमान्तकृत समुदाय तथा पिछडिएको वर्ग र कर्णाली तथा आर्थिक रूपले विपन्न वर्ग लगायतका समुदायको हक अधिकारको संरक्षणका लागि अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने ।

खण्ड (क) मा उल्लेखित समुदाय, वर्ग र क्षेत्रको समावेशीकरणका लागि नेपाल सरकारले अवलम्बन गरेको नीति तथा कानूनको कार्यान्वयनको अवस्थाको अध्ययन गरी सुधारका लागि नेपाल सरकारलाई सुझाव दिने ।

खण्ड (क) मा उल्लेखित समुदाय, वर्ग र क्षेत्रको राज्य संयन्त्रमा उचित प्रतिनिधित्व भएनभएको अध्ययन गरी त्यस्तो समुदाय, वर्ग र क्षेत्रको प्रतिनिधित्वको लागि गरिएको विशेष व्यवस्थाको पुनरावलोकन गर्न नेपाल सरकारलाई सुझाव दिने ।

खण्ड (क) मा उल्लेखित समुदाय, वर्ग र क्षेत्रको संरक्षण, सशक्तीकरण र विकास सन्तोषजनक भएनभएको अध्ययन गरी भविष्यमा अवलम्बन गर्नुपर्ने नीतिको सम्बन्धमा नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने ।

थप व्याख्या:

यस धारामा समावेशी आयोगको परिकल्पना गरिएको छ । यसरी समावेशी आयोग गठन गर्दा अध्यक्ष वा सदस्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको समुदायबाट पनि गठन गर्न सकिने कुरा उल्लेख गरिएको छ । अनुसूची ८ मा (धारा ५७ को उपधारा (४), धारा २१४ को उपधारा (२), धारा २२१ को उपधारा (२) र धारा २२६ को उपधारा (१) संग सम्बन्धीत स्थानीय तहको अधिकारको सूची को क्रम संख्या १६ मा भएको व्यवस्था

जेष्ठ नागरिक अपाङ्गता भएका व्यक्ति र अशक्तहरूको व्यवस्थापन

थप व्याख्या:

स्थानिय तहमा रहेका स्थानिय निकायहरूले कार्य गर्दा यो संविधान अनुसार जेष्ठ नागरिक अपाङ्गता भएका व्यक्ति र अशक्तहरूको व्यवस्थापन स्थानिय निकायहरूले गर्नु पर्दछ भनिएको छ । यसको आशय हुन्छ तथ्याङ्क संकलन शिक्षा स्वास्थ्य रोजगारी र सामाजिक सुरक्षाको सवाल यसमा आकर्षित हुन आउदछ ।

परिच्छेद ३:

लोकतन्त्र, निर्वाचन र समावेशीकरण

३.१ लोकतन्त्र, निर्वाचन र बहिरा सहभागिता

आधुनिक राज्य सञ्चालनको मुख्य आधार लोकतन्त्रलाई मानिन्छ । लोकतन्त्र भनेको जनताको शासन अभिमतद्वारा शासन गर्ने प्रणाली हो । लोकतन्त्रलाई मुखरित गर्ने मुख्य माध्यम निर्वाचन हो । जनताले शासनमा सहभागीता जनाउन र शासकीय निर्णय प्रक्रियामा सहभागीताको लागि निर्वाचनको माध्यमद्वारा आफ्नाजनप्रतिनिधिको छनौट गरी पठाउँछन् । यसरी पठाएका आफ्ना प्रतिनिधिले बनाएको कानून मार्फत कानूनी राज्य सञ्चालन गर्दछन् । निर्वाचन आधुनिक राज्य व्यवस्थाको अनिवार्य शर्तको रूपमा रहेको छ । लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको आधार प्रतिनिधित्वको छनोट भएकाले निर्वाचनको महत्व अभै स्पष्ट हुनु पुगेको छ ।^१ लोकतन्त्र एउटा समाज सञ्चालनको प्रक्रिया हो जुन नेपाली समाजमा शासनको अभ्यासमा आउन थालेको इतिहास लामो छ । संसारका विभिन्न समाजको इतिहासमा लोकतन्त्रको अभ्यास भिन्न भिन्न कालमा भिन्न भिन्न स्वरूपमा क्रमिक परिष्कृत हुदै आएको पाइन्छ । त्यसैले लोकतन्त्रको परिभाषालाई निश्चित गर्न सकिदैन । यसको परिभाषा समयानुकूल परिष्कृत स्वरूपमा व्यक्त हुदै जान्छ । नेपालमा लोकतन्त्रको अभ्यास औपचारिक रूपले वि.सं.२००७ साल देखि थालनी भयो । हाम्रो अभ्यासको सन्दर्भमा समेत यसलाई परिवेश अनुकूल परिभाषित र परिष्कृत गर्दै आइरहेका छौं । त्यसैले लोकतन्त्र एउटा निरन्तर प्रक्रियाको बहस हो । यसलाई हाम्रो मत, हाम्रा माग, पृष्ठभूमि, सोच र दृष्टिकोणले अर्थात हामीले गर्ने राजनीतिले निर्धारण गर्छ । नेपाल अहिले लोकतान्त्रिक भनिने यसप्रकारको व्यवस्थाको पहिलो चरणमा छौं ।

नागरिकले आफ्नो व्यवस्थापनका लागि आफैँ सञ्चालन गर्ने शासन प्रक्रियामा आफ्नाप्रतिनिधि चुनेर पठाउने र शासन गर्ने परिकल्पना गरेर सुरुवात गरिएको लोकतन्त्र विश्वका अन्य मुलुकसँगै अहिले हामीकहाँ आइपुग्दा चुन्नेले चुनिरहने र चुनिएर जानेले आफु चुनिएरमात्रै गइरहने नैसर्गिक अधिकार जस्तो ठान्ने प्रवृत्तिले निरन्तरता पाइरहेको छ । त्यसपछि त्यहि चुनिएर मात्रै गइरहने समुहले लोकतन्त्रको परिभाषा दिई व्यवस्था चलाउने कारणको परिणाम नागरिक अधिकार कुण्ठित हुने परिस्थिति नै अन्य लोकतान्त्रिक भनिएका देश र नेपालको लोकतन्त्रको अनुभव र चुनौति दुवै हो ।

नेपालमा लोकतन्त्रको लागि दलहरू र समाजको उत्पिडित तप्कासँगै वा अलग अलग विभिन्न रूपमा संघर्ष गरे तर लोकतान्त्रिक व्यवस्था स्थापना गरेपछि जसको अधिकार सम्बोधन गर्नु पर्ने हो त्यो नभई हामीले अरुका लागि ल्याइदिएको लोकतन्त्र/दिएको भन्ने अर्थमा लोकतान्त्रिक व्यवस्था आफ्नो स्वार्थ अनुकूल एवम् सिमित गर्ने परिपाटि भएकै कारण लोकतन्त्र जनमुखी बन्न सकेको छैन । जसको परिणाम एउटा वर्चस्वशाली राजनैतिक वर्ग निर्माण हुने र निरन्तर चुनिने कुरालाई हक ठान्ने, शासनको नेतृत्वमा दोहोरिने अवस्था बन्न पुगेको छ ।

लोकतन्त्र भनेको लोकका लागि, नागरिकका लागि हो । लोकतान्त्रिक व्यवस्थाले नागरिकका समस्यालाई सम्बोधन गर्छ । हरेक दिन नयाँ-नयाँ समस्या आउछन् । क्रमशः समाधान र सुधार गर्दै जानु लोकतन्त्रको

१. हेर्नुहोस संविधानसभा, शासकीय स्वरूप निर्धारण समितिको अवधारणापत्र एवम् व्याख्यात्मक टिप्पणी सहितको प्रारम्भिक मसौदा प्रतिवेदन, ७ माघ २०६६, पृष्ठ ५९
बहिरा मैत्री राजनैतिक अधिकार, निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षा तालिमश्रोत पुस्तिका

विशेषता हो । यसर्थ लोकतन्त्र क्रमिक परिस्कार हुदै अगाडि बढ्ने व्यवस्था हो । नेपालमा व्यवस्था परि वर्तनको ताजा अवधिमा केहि महत्वपूर्ण परिवर्तन र सुधारका पक्षमा निर्णय गर्छौं त्यो सकारात्मक छ । तर बिचार, सिद्धान्त, मान्यता र व्यवहार बीच सामान्यस्यता ल्याउन नसक्दा वास्तविक लोकतन्त्र स्थापनामा कठिनता उत्पन्न भएको छ ।

स्वच्छ, स्वतन्त्र, विश्वसनीय, स्वीकार्य, आवधिक निर्वाचन, समान मताधिकार, गोप्य मतदान, पारदर्शी मतगणना तथा परिणाम घोषणा प्रकृया निर्वाचनको विश्वव्यापी मान्यता हुन । मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रत्यक्ष वा स्वतन्त्र रूपमा चुनिएका प्रतिनिधि मार्फत सर कारमा सहभागी हुन पाउने अधिकारको व्यवस्था गरेको छ । यस्तो अधिकार निर्वाचनका विश्वव्यापी मान्यता बमोजिम हुने स्वच्छ, स्वतन्त्र, विश्वसनीय आवधिक निर्वाचन मार्फत नागरिकले प्रयोग गर्न पाउने व्यवस्था गरे को छ ।² त्यसैगरी प्रत्यक्ष वा स्वतन्त्र रूपमा छानिएका प्रतिनिधिहरू मार्फत सार्वजनिक जीवन संचालनमा भाग लिने, सर्वव्यापी तथा समान मताधिकार र गोप्य मतदानबाट मतदाताहरूको इच्छा अभिव्यक्ति गर्ने, स्वतन्त्र अभिव्यक्तिको प्रत्याभूति गर्ने, स्वच्छ आवधिक निर्वाचनहरूमा मतदान गर्ने र निर्वाचित हुने अधिकारको ग्यारे न्टि नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध १९६६ ले समेत गरेको छ ।³

निर्वाचनको माध्यमद्वारा नागरिकले आफ्ना सार्वभौम अधिकार अभिव्यक्त गर्दछन् । यस अर्थमा निर्वाचन लो कतान्त्रिक शासन पद्धतीको वैधता पुष्टि गर्ने एक सशक्त माध्यम हो ।⁴ विधिको शासनलाई कार्यान्वयन गने माध्यमको रूपमा पनि निर्वाचनलाई स्वीकार गरिन्छ । हरेक लोकतान्त्रीक राष्ट्रहरूमा निर्वाचनको माध्यमबाट जनइच्छा र आकांक्षा बमोजिम वैधानिक आधारमा सरकारको चयन गर्ने गरिन्छ । निर्वाचनको माध्यमबाट सरकारलाई बढी जिम्मेवार र जनताप्रति जवाफदेही बनाउने र दलीय पद्धतिलाई बलियो बनाउने कार्य समे त सम्पन्न हुन्छ । स्वतन्त्र, स्वच्छ, निष्पक्ष र स्वीकार्य तवरबाट सम्पन्न हुने निर्वाचनले लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थाको सुदृढीकरण र निरन्तरताका लागि महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको हुन्छ किनकी प्रतिनिधिमुलक शासन व्यवस्थाका लागि निर्वाचन अनिवार्य मानिन्छ । सार्वजनिक विचारहरू व्यक्त गर्न सार्वजनिक विषयमा छलफल गर्ने माध्यम पनि निर्वाचन नै मानिन्छ ।

सन् २००५ मा जारी भएको अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षण सिद्धान्तसम्बन्धी घोषणापत्र अनुसार प्रजातान्त्रिक निर्वाचनबाट नै सम्बन्धित देशका जनताले आफ्नो मत जाहेर गर्दछन् । स्वतन्त्र रूपमा व्यक्त गरिएका नागरिकका भावनाहरूबाट मात्र सरकारले बैधता प्राप्त गर्दछ ।⁵ निष्पक्ष प्रजातान्त्रिक निर्वाचनले लोकतान्त्रिक शासनको सुनिश्चितता मात्र गर्दैन, गैर प्रजातान्त्रिक अभ्यासलाई निरुत्साहित गर्दै प्रजातन्त्रको जग बलियो बनाउने र राजनैतिक नेतृत्वलाई स्थापित गर्ने कार्य गर्दछ भने शान्तिपुर्ण रूपमा हुने राजनैतिक प्रतिस्पर्धालाई शक्ति प्रदान गर्नुकासाथै राजनैतिक स्थायित्व समेत प्रदान गर्दछ ।⁶ यसले राजनैतिक निश्चिततालाई गति

2. मानव अधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ को धारा २१ तथा आम निर्वाचन पर्यवेक्षण समिति, नेपाल, पर्यवेक्षण प्रतिवेदन, प्रतिनिधि सभा सदस्य र प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन २०७४, नेपाल कानून समाज, बबरमहल काठमाण्डौ, नेपाल, परिच्छेद ३, पृष्ठ १७

3. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध १९६६ को धारा २५

4. संयोजन सुवोधराज प्याकुरेल, समिक्षक तारानाथ दहाल र प्रदिप घिमिरे तथा अनुसन्धान समुह, डा. भिमार्जुन आचार्य, डा. विपिन अधिकारी, प्रा.डा. यज्ञ प्रसाद अधिकारी, डा. गोविन्द प्रसाद थापा र शुभदायक शाह "निर्वाचन प्रणाली सुधार", राष्ट्रिय निर्वाचन अनुगमन सञ्जाल (नेमा), काठमाण्डौ, प्रथम संस्करण, पुष २०६५, पृष्ठ १३

5. *FGenuine democratic elections are an expression of sovereignty, which belongs to the people of a country, the free expression of whose will provides the basis for the authority and legitimacy of a government.* " begins the 2005 Declaration of Principles for International Election Observation. See at http://aceproject.org/ace-en/focus/international-election-observation/copy_of_default

6 . as above

प्रदान गर्दछ भने कस्तिमा केही समयको लागि राजनैतिक दिशाको भविष्य सुनिश्चित समेत गर्दछ । निर्वाचनका केही आधारभूत निर्देशक सिद्धान्तहरू छन । स्वतन्त्र, स्वच्छ, विश्वसनीय र स्वीकार्य निर्वाचनको लागि कस्तिमा पनि निम्न कुराहरू सुनिश्चित हुनुपर्दछभन्ने मान्यता छ:

- क. जनमतको विश्वव्यापकता,
- ख. स्वतन्त्र रूपमा जनताको चाहना बमोजिम अभिव्यक्त गरिएका प्रजातान्त्रिक अधिकार,
- ग. आवधिक निर्वाचनको व्यवस्था,
- घ. निर्वाचन सञ्चालन गर्ने निकाय स्वतन्त्र, निष्पक्ष, पारदर्शी र जवाफदेहीयुक्त भएको,
- ङ. स्वतन्त्र, पारदर्शी, विश्वसनीय र जवाफदेही प्रक्रियाको अवलम्बन गरिएको, आदि ।

हालसम्म विश्वका १९९ मुलुकहरूले निर्वाचन मार्फत विधायीका/संसदको गठन गर्ने गरेको उदाहरण पाइन्छ । हाम्रो जस्ता द्वन्द्वबाट गुज्रिएका मुलुकहरूले निर्वाचनलाई संवैधानिक वा कानूनी रूपमा पारदर्शिता र समान बालिग मताधिकारमा विशेष जोड दिएको पाइन्छ, जसले गर्दा बढी भन्दा बढी जनता निर्वाचनमा सहभागि हुन रुचाउँछन् । निर्वाचन सम्बन्धमा नेपालको संविधानले गरेको व्यवस्था अनुरूप वि.सं. २०७४ सालमा सम्पन्न सबै तहको निर्वाचन सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्न हालसम्म १० वटा ऐन, ८ वटा नियमावली, ७४ वटा निदेशिका र एकीकृत निर्वाचन आचार संहिता समेत जारी गरिएको छ ।⁷ नेपालमा वि.सं. २०७४ सालमा सम्पन्न सबै तहका निर्वाचन अपेक्षाकृत सन्तोषजनक ढंगले सम्पन्न भई हाल संघीय नेपालको संविधान पूर्णरूपमा कार्यान्वयनको चरणमा छ । यति हुँदा हुँदै पनि आगामि निर्वाचन अझ बढि समावेशी बनाउन, अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरू समेतको पूर्ण र प्रभावकारी सहभागीताका लागि सम्बन्धित सबै सरोकारवालाहरू समयमै चनाखो हुनु आवश्यक छ ।

अपाङ्गता समावेशी निर्वाचनका लागि मौजुदा कानून पर्याप्त छन वा छैनन् ? भएका कानूनहरू इमान्दारताका साथ पालना भएका छन् वा छैनन् ? उक्त कानूनको कार्यान्वयनको लागि तोकिएका आवश्यक संयन्त्रहरू दक्ष र प्रभावकारी छन् वा छैनन् ? मुद्दाका पक्षले तोकिएको समय सीमाभित्र न्याय पाएका छन् वा छैनन् ? यदि छैनन् भने त्यसका कारण र समाधानका उपायहरू के के हुन सकलान् ? निर्वाचन विवाद वा अपराधसम्बन्धी जाहेरी वा सुनुवाईको कार्यविधि स्पष्ट र पारदर्शी छन्, छैनन् ? राजनैतिक दल, जिम्मेवार निकाय, अनुगमनकर्ता र मतदातालाई जिम्मेवार तथा जवाफदेही बनाउँदै निर्वाचन अपराधमा न्यूनता ल्याउन के कस्ता उपायहरू गर्न सकिन्छ ? अपराध वा कसूर भईहालेको अवस्थामा त्यसको छिटो, छरितो निराकरण गर्दै पीडितलाई न्याय र पीडकलाई समयमै कारवाही गरी निर्वाचनसम्बन्धी न्यायलाई कसरी प्रभावकारी बनाउन सकिनेछ ? निर्वाचनमा मतदाताको सचेतना, वैध मतदाता र मतदानको सुनिश्चितता, निर्वाचनलाई धाँधली रहित, स्वच्छ, मर्यादित र भ्रष्टाचार विहीन बनाउँदै सच्चा लोकतान्त्रिक आचरण र आवश्यकता अनुरूपको निर्वाचन प्रणालीको स्थापनाका लागि के कस्ता कानूनी र संरचनागत आधारहरू प्रभावकारी हुन सकलान् ? निर्वाचन न्यायका अवधारणा, निर्वाचन अपराध र त्यसको निराकरणको लागि विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरू के कस्ता छन् ? हाम्रा आफ्नै विगतका अनुभव र सिकाईका आधारमा के कस्तो रूपमा आगामि दिनको लागि कदम चाल्ने ? यी र यस्तै विषयहरूको गम्भीर अध्ययन

7. निर्वाचन आयोग, निर्वाचन समिक्षा, प्रकाशन, निर्वाचन आयोग, २०७५, पृष्ठ ३४.

गर्न जरूरी भएको छ ।

३.१.१ लोकतान्त्रिक निर्वाचन प्रणालीको सान्दर्भिकता

निर्वाचन प्रणाली एउटा यस्तो संयन्त्र पनि हो, जसले नागरिकका प्राथमिकता, इच्छा र चाहनालाई निर्वाचनमा खसेको मतको माध्यमद्वारा मुखरित गर्दछ । अर्थात् मतदानद्वारा दल वा व्यक्तिलाई विजयी गराई संविधान र कानूनको अधीनमा रही शासन गर्ने वैधानिकता प्रदान गर्दछ । निर्वाचन प्रणालीले निर्वाचन सम्बन्धमा अवलम्बन गरिने संवैधानिक व्यवस्था र मत पद्धती (Voting Method) लाई समेटेको हुन्छ । निर्वाचन प्रणालीको मुख्य उद्देश्य संविधान अन्तर्गत विभिन्न तहको शासन व्यवस्थाका लागि निर्वाचनको माध्यमबाट व्यक्ति वा दललाई छान्नु हो । यसको लागि संसारमा विभिन्न निर्वाचन प्रणालीहरू प्रचलित छन् । कुनै एक प्रकारको प्रणाली अवलम्बन गर्दा कुनै व्यक्ति छान्न सकिने अवस्था रहन्थ्यो भने अर्को प्रकारको प्रणाली अपनाउँदा नछानिन पनि सक्छ ।^१ निर्वाचन प्रणालीले मुख्यगरी दलीय पद्धतिको विकास र गठबन्धन जस्ता विषयलाई समेट्छ । यसले प्रतिनिधि निर्वाचित हुने प्रकृया, मतपत्रको प्रारूप, मतगणनाको प्रकृया, निर्वाचन क्षेत्र र सङ्ख्या, मतदाताको उमेर, आदि विषयलाई उजागर गरेको हुन्छ । मुलुकको शासकीय भविष्य निर्वाचन प्रणालीको चयनबाट निर्धारण हुने भएकोले लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा यसलाई महत्वपूर्ण राजनैतिक एवम् संस्थागत निर्णयको रूपमा लिइन्छ किनकी यसले राजनैतिक भविष्य समेत निर्धारण गर्दछ । यसले राजनीतिलाई कस्तो स्वरूपमा सञ्चालन गर्न उपयुक्त हुन्छ भन्ने विषय निर्धारण गर्न राजनैतिक दललाई मार्गदर्शन गर्दछ । त्यसैले यो प्रतिनिधि चयन गर्ने प्राविधिक विषय मात्र नभई समाज व्यवस्थापन र रूपान्तरण गर्ने महत्वपूर्ण अस्त्र पनि हो । निर्वाचन प्रणालीले राजनैतिक दिशालाई मुर्तस्म दिने हुँदा यसलाई शासकीय प्रारूपको परिदृश्यको रूपमा पनि लिइन्छ किनकी यो राजनीतिलाई सही बाटोमा ल्याउने एउटा सशक्त माध्यम पनि हो ।

निर्वाचन प्रणाली मतदाता लगायत मुलुकको माग र आवश्यकतालाई परिपूर्ति गर्ने किसिमको भएमा माथि उल्लेख गरिए भौँ शान्ति, सुरक्षा, न्याय र विकास कायम राख्नमा महत्वपूर्ण रूपमा सघाउ पुग्दछ भने यसले मतदाता र दलहरूको व्यवहारमा समेत प्रभाव पार्ने गर्छ । किनकि निर्वाचनले मतदाता र प्रतिनिधिबीच सम्बन्ध नजिक्याउँछ र सुमधुर सम्बन्ध कायम रहने र अपनत्वको भावनामा विश्वास गर्न सहयोगात्मक भूमिका निर्वाह गर्दछ । यसले मतलाई सीटमा बदल्ने हुँदा एक व्यक्ति एक भोटको मूल्य र मान्यतालाई उजागर गर्छ, सीमान्तीकृत वर्गको समावेशीतालाई सुनिश्चित गर्छ भने निर्वाचन क्षेत्रप्रति प्रतिनिधिको उत्तरदायित्व बढाउँछ । त्यसैले निर्वाचनले सरकारलाई वैधानिकता दिन सफल हुन्छ । यसर्थ निर्वाचन प्रणालीमा निम्न तत्वहरूको समावेशीता अनिवार्य मानिन्छ :

- क. भौगोलिक प्रतिनिधित्वको सुनिश्चितता,
- ख. दलगत प्रतिनिधित्व,
- ग. लैङ्गिक प्रतिनिधित्व,
- घ. जात, जाती तथा समुदायगत प्रतिनिधित्व,
- ङ. विभिन्न वर्ग, धर्म, वर्ण आदिको प्रतिनिधित्व आदि ।

नेपाल सामाजिक विविधतामा ज्यादै नै धनी मुलुक हो । विविधता पूर्ण जात, जातीयता, भाषा, लिङ्ग, धर्म,

अपाङ्गता नेपाली समाजको मुख्य विशेषता रहेको छ । विविधतामा एकता नेपालमा सामाजिक एकता कायम राख्ने प्रमुख सिद्धान्तको रूपमा रहेको छ । तर विगतमा भएको भेदभाव, बहिष्करण र सामाजिक तहगत संरचनाका कारण सबै नेपाली समुदायहरू समान रूपमा विकसित हुनसकेका छैनन् । जात, क्षेत्र, वंश, जातीयता, लिङ्ग, लैङ्गिक, अपाङ्गता तथा यौनिक भुकाव, धर्म जस्ता कुराहरू यस्तो बहिष्करण र भेदभावका लागि आधारको रूपमा रहेका छन् ।

नेपालको संविधान २०७२ ले समानुपातिक समावेशीकरणको सिद्धान्तलाई मौलिक हकको रूपमा स्पष्ट रूपले प्रत्याभूत गरेको थियो । अझै यसले महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, उत्पीडनमा परेका, अपाङ्गता, अल्पसङ्ख्यक समुदाय र लाभबाट वञ्चित अन्य समूहहरूका समस्यालाई वर्गीय, जातीय, भाषिक, लैङ्गिक, सांस्कृतिक, धार्मिक र क्षेत्रीय भेदभावको अन्त्य गर्दै सम्बोधन गरिने कुरा उल्लेख गरेको छ । नेपालको संविधानमा भएका उक्त व्यवस्था बमोजिमको निर्वाचनका कारण नेपालका राजनैतिक पदहरूमा उल्लेख मात्रामा महिलाहरूको प्रतिनिधित्व रहेको छ । राष्ट्रियसभा मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको समेत प्रतिनिधित्व रहेको छ ।

अतः संविधान तथा निर्वाचनसम्बन्धी कानूनहरूले लिङ्ग, क्षेत्र, जातजाती र समुदायको प्रतिनिधित्व समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा गर्ने व्यवस्था गरेको छन्, जसका कारणले हालको संघीय संसदको दुवै सदन, प्रादेशिक सभा र स्थानीय सभाहरूले अधिकतम रूपमा देशको विविधतालाई प्रतिनिधित्व गर्न सफल भएका छन् यद्यपि पूर्ण समावेशी हुन बाँकि नै छ ।

३.१.२ स्वच्छ, निष्पक्ष र विश्वसनीय निर्वाचन जनताको अधिकार र पूर्वशर्तहरू

निर्वाचन प्रणालीको सफलता र असफलता निर्वाचन प्रकृयाका आन्तरिक तथा बाह्य कार्यविधि एवम्समयावधिमा समेत निर्भर रहेको हुन्छ । निर्वाचन प्रणालीका प्रारूपहरू निर्धारण गर्ने क्रममा नै त्यस्तो निर्वाचन प्रणाली स्पष्ट र ग्राह्य भएको वा नभएको, तत्कालीन सन्दर्भ र आवश्यकता माथि विचार पुगे नपुगेको, उक्त पद्वतीले नागरिकको चाहना सम्बोधन गर्न सकेको वा नसकेको र देशभित्र भएको विभिन्न किसिमका विविधतालाई समेट्न सकेको वा नसकेको, सबै क्षेत्र, वर्ग लिङ्ग, जातजाती, धर्म, समुदाय आदिको अर्थपूर्ण सहभागीतालाई सुनिश्चित गर्न सकेको वा नसकेको जस्ता कुराहरूको निर्व्योम गर्नुपर्ने कार्यले अत्यन्तै महत्त्व राख्दछ ।

लोकतान्त्रिक निर्वाचनको विश्वसनीयता कायम गर्न मतदानको अधिकार सुनिश्चितताको लागि तय गरिएका विश्वव्यापी सिद्धान्तहरूमा आधारित, राजनैतिक समानता तथा सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वको सम्मान गरिएको हुनुपर्दछ । साथै निर्वाचन प्रशासनका सबै तहहरूमा पेशागत मर्यादाको पालना गरिएको, तथ्यपरक, पूर्वाग्रहरहीत र पारदर्शी हुनुपर्दछ । सफल निर्वाचन गर्ने दायित्व निर्वाचन सञ्चालन गर्ने प्रशासनिक निकायको मात्र नभएर राजनैतिक दलहरू, निर्वाचनसम्बन्धी सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूको हुन्छ । त्यसैगरी दल वा उम्मेदवारका समर्थक, नागरिक समाज र मतदाताको समेत सफल निर्वाचनका लागि दायित्व रहेको हुन्छ । असल निर्वाचन प्रक्रियाको लागि निर्वाचन पूर्वको वातावरण खुला र पारदर्शी हुनु पर्दछ, ता कि नागरिकहरू विना डर त्रास निर्वाचन प्रक्रियामा भाग लिन सक्नु, राजनैतिक दल, उम्मेदवार र सञ्चार जगतले बिना रोक्ताको काम गर्ने वातावरण बनोस्, स्वतन्त्र र सक्षम न्यायलयले पूर्वाग्रहरहीत ढङ्गले न्याय दिन सकोस् र निर्वाचनसम्बन्धी निकायहरूले विना भेदभाव र विना हस्तक्षेप काम गर्न सक्नु ।

स्वच्छ, निष्पक्ष र विश्वसनीय निर्वाचनको सर्वमान्य परिभाषा छैन तर केही मान्यताहरू भने छन । पहिलो मान्यता जनताको चाहाना प्रतिविम्बित हुनु हो । मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा २१ बमोजिम सरकार तथा निर्वाचन अधिकारीले निर्वाचन सफल वा असफल के हो भन्ने आधार जनताको चाहाना बमोजिम निर्वाचन भयो वा भएन भन्ने आधारमा हेर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ । उक्त प्रावधान बमोजिम आवधिक रूपमा स्वतन्त्र तवरले समानताको सिद्धान्तको आधारमा आफुले रोजेको उम्मेदवारलाई गोप्य मतदान गर्ने अवसर प्राप्त भए वा नभएको आधारमा हेर्नुपर्दछ । यदि ५० प्रतिशत भन्दा कम मतदाताले मात्र निर्वाचनमा भाग लिएका छन भने त्यस्तो निर्वाचन स्वच्छ भएको मान्न सकिदैन । दोश्रो महत्वपूर्ण आधार भनेको सम्पूर्ण योग्य राजनैतिक दलहरूले निर्वाचनमा भाग लिएको हुनुपर्दछ । यदि विभिन्न कारणले केही राजनैतिक दलहरूले मात्र निर्वाचनमा भाग लिएका छन् भने त्यस्तो निर्वाचन स्वच्छ मान्न सकिदैन । तेश्रो आधार भने निर्वाचन प्रक्रिया संग सम्बन्धित छ । यदि निर्वाचन प्रक्रियामा नै खोट छ, इमान्दारीतापूर्वक सञ्चालन गरिएको छैन वा स्वतन्त्र र स्वच्छ वातावरणमा निर्वाचन सञ्चालन गरिएको छैन भने नागरिकले अस्वीकार गर्न सक्दछन् । त्यसैगरी अर्को आधार वा विशेषता भनेको मतदाताको उपस्थितीको अवस्थालाई मान्न सकिन्छ । अन्तर संसदीय परिषद्द्वारा २६ मार्च, १९९४ मा पेरिसमा ग्रहण गरिएको स्वतन्त्र र स्वच्छ निर्वाचनका आधारहरूसम्बन्धी घोषणापत्रले मतदान गर्नबाट वा मतदाताको रूपमा आफ्नो नाम दर्ता गर्नबाट वञ्चित गरिएको कुनै पनि व्यक्तिलाई त्यस्तो निर्णयको पुनरावलोकन गर्न अधिकार प्राप्त अधिकारी वा निकाय समक्ष पुनरावेदन गर्ने र यस सम्बन्धमा भएका गल्तीहरू छिटो र प्रभावकारी तवरले सच्याउन पाउने अधिकार हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ । त्यसैगरी प्रत्येक व्यक्ति र राजनैतिक दललाई कानूनको संरक्षण र राजनैतिक एवम् निर्वाचनसम्बन्धी अधिकारको उल्लंघन भएको अवस्थामा उपचारको हक प्राप्त हुने, उम्मेदवारी, दलगत वा प्रचार प्रसारसम्बन्धी अधिकार हनन् भएको वा उपभोगबाट वञ्चित गरिएको कुनै पनि व्यक्ति वा राजनैतिक दललाई त्यस्तो निर्णयको पुनरावलोकन गर्ने अधिकार प्राप्त अधिकारी वा निकाय समक्ष पुनरावेदन गर्ने र यस सम्बन्धमा भएका गल्तीहरू छिटो र प्रभावकारी तवरले सच्याउन पाउने अधिकार हुने, र राज्यले मानव अधिकारको उल्लंघन र निर्वाचन प्रक्रियासँग सम्बन्धित उजुरीहरूको निरूपण निर्वाचन आयोग वा अदालत जस्ता स्वतन्त्र र निष्पक्ष निकायहरूद्वारा शीघ्र र निर्वाचन प्रक्रियाको समयसीमा भित्रै हुने कुराको सुनिश्चितता दिलाउनुपर्ने, निर्वाचन एवम् मतदाता नामावलीको तयारी र यसको आवधिक पुनरावलोकन जस्ता अन्य सार्वजनिक परामर्शजन्य गतिविधिहरूको सुपरीवेक्षण स्वतन्त्रता र निष्पक्षता सुनिश्चित गरिएका र उनीहरूको निर्णय न्यायिक अधिकारी वा अन्य स्वतन्त्र र निष्पक्ष निकायहरू समक्ष पुनरावेदन लाग्न सक्ने व्यवस्था भएका निकायहरूद्वारा गरिनेछ र यी अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको हनन् वा उल्लंघन भएको अवस्थामा मर्का पर्ने व्यक्ति वा व्यक्तिहरूलाई स्वतन्त्र र निष्पक्ष न्यायाधिकरण समक्ष सोको प्रचलन गराइ माग्ने अधिकार प्राप्त हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ ।

त्यसैगरी संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार आयोगको ७ मार्च १९८९ को प्रस्ताव नं १९८९/५१, भावी प्रयत्नहरूको रूपरेखाको अनुसुचि र आर्थिक तथा सामाजिक परिषद्को आधिकारिक अभिलेख, १९८९, पूरक सङ्ख्या २ मा राष्ट्रिय संस्थाहरूले आम र समान मताधिकारको साथै निष्पक्ष प्रशासनको सुनिश्चितता प्रदान गर्नुपर्दछ । निर्वाचनमा धाँधली हुनबाट रोक्न र विवादहरूको निरूपणको लागि स्वतन्त्र सुपरीवेक्षण, उपयुक्त

मतदाता नामावली दर्ता, भरपर्दो मतदान प्रक्रिया र विधिहरूको खास आवश्यकता पर्दछ । निर्वाचनसम्बन्धी कानून र कार्यविधिहरूले सरकार समर्थित उम्मेदवार भएकै कारणले कसैले फाइदा प्राप्त गर्ने अवस्थाबाट अरुहरूलाई संरक्षण प्रदान गर्नुपर्दछ । उम्मेदवारको योग्यतासम्बन्धी प्रावधानहरू स्पष्ट हुनुपर्दछ र महिला वा कुनै खास वर्ण वा जातीय समुह उपर भेदभाव गर्ने खालको हुनुहुदैन । अयोग्यतासम्बन्धी प्रावधानहरू स्वतन्त्र रूपले पुनरावलोकन गर्न सकिने हुनुपर्दछ । निर्वाचन परिणामहरूको बारेमा चुनौती दिने र मर्का पर्ने पक्षलाई उपचारको मौका प्रदान गर्नेजस्ता विषयहरू कानूनद्वारा नै व्यवस्थित हुनुपर्दछ । निवेदनको प्रक्रिया अन्तर्गत पुनरावलोकन गर्न सकिने क्षेत्र, कारवाही अगाडि बढाउने कार्यविधि र पुनरावलोकनको जिम्मेवारी पाएको स्वतन्त्र न्यायिक निकायको अधिकारहरूको बारेमा स्पष्ट उल्लेख हुनुपर्दछ । उपयुक्तता अनुसार पुनरावलोकनका एकभन्दा बढी तहहरू भएको अवस्थामा सो समेत उल्लेख हुनुपर्दछ ।

अनियमित काम कारवाहीहरूको फलस्वरूप निर्वाचनको परिणाममा पर्नसक्ने असर र परिणामहरूको बारेमा कानूनमा नै स्पष्ट उल्लेख हुनुपर्दछ । आफ्नो मताधिकार वा अन्य कुनै राजनैतिक अधिकार हनन् भएको भनी गुनासो गर्ने कुनै पनि व्यक्तिलाई त्यस सम्बन्धमा स्वतन्त्र पुनरावलोकन र उपचारको पहुँच प्राप्त हुनुपर्दछ भन्ने जस्ता व्यवस्थाहरू गरेको छ । त्यसैगरी राष्ट्रिय निर्वाचन कानूनले समग्र राजनैतिक प्रकृतिलाई भ्रष्टाचार, सरकारी स्रोत साधनको दुरुपयोग वा प्रकृत्यामा अवरोध, अपचलन, अनुचित प्रभाव, दुरुत्साहन, घुसखोरी, दबाब र छलकपटबाट संरक्षण प्रदान गर्ने सम्बन्धमा उपयुक्त व्यवस्था गर्नुपर्दछ । यससम्बन्धी अभियोजन, कारवाही र सजायसम्बन्धी व्यवस्था न्याय सम्पादनको सिलसिलामा अवलम्बन गरिने मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूप हुनुपर्दछ । मतदान स्थलहरूमा शान्ति र सुव्यवस्था कायम राख्ने सन्दर्भमा गरिने निर्णयहरू सुरक्षासम्बन्धी जनचासो र प्रहरी, अन्य सुरक्षा निकाय वा सेनाको उपस्थितिको कारण उत्पन्न हुन सक्ने सम्भावित त्रासको वीचमा उपयुक्त सन्तुलन कायम हुने गरी गर्नुपर्दछ । मतदान स्थलहरूमा सुव्यवस्था कायम गर्ने सिलसिलामा मतदान अधिकृतहरूलाई नै अख्तियारी प्रदान गर्नुपर्दछ । निर्वाचन अधिकारीहरूद्वारा हुने अपचलन, दुश्चलन र अचलन (malfeasance, misfeasance and nonfeasance) को लागि उनीहरू विरुद्ध देवानी र फौजदारी दायित्व सुम्पनुपर्दछ भन्ने समेतका व्यवस्थाहरू गरिएका छन् । अतः स्वच्छ, निष्पक्ष र विश्वसनीय निर्वाचनको लागि कम्तिमा निम्न प्रयासहरू गर्नु आवश्यक छ जुन विश्वसनीय निर्वाचनका पूर्वशर्तहरू हुन् :

- ★ निर्वाचनसँग सम्बन्धित कानूनहरू समयमै तयार गरी निर्वाचन आयोग वा निकायलाई सहज वातावरणको निर्माण गर्ने । हाल विभिन्न तह र पदका लागि भिन्न भिन्न निर्वाचन कानून बहाल रही कानूनको ठुलो सङ्ख्या, निर्वाचन प्रकृया तथा कार्यविधिहरूमा जटिलता र अनेक किसिमको क्षेत्राधिकारले एकिकृत, सरल र बोधगम्य कानूनको अभाव भएकोले सो पुर्तिको लागि एकिकृत कानून तयार गरी लागु गर्नुपर्ने,
- ★ निर्वाचनको मिति तोक्दा, स्थानीय चाडपर्व, मौसम लगायतका विषयमा ध्यान दिने, कार्यविधि तथा प्रक्रियाका सम्बन्धमा पर्याप्त तालिमको व्यवस्था गर्ने,
- ★ मतदातालाई सहज, स्वतन्त्र र सुसूचित भएर मतदान गर्न सघाउने उद्देश्यले मतदाता शिक्षालाई प्रभावकारी बनाउन सम्बन्धित सबै सरोकारवालाहरू सँग सल्लाह एवम् छलफल गरी प्रभावकारी उपायको विकास गर्दै शिक्षक वा सहजकर्तालाई आवश्यक तालिमदिने व्यवस्था गर्ने,

- ✦ निर्वाचनसँग सम्बन्धित क्षमतामुलक स्रोत सामाग्रीहरू समयमै तयार पारी विभिन्न स्थानीय भाषामा प्रकाशन गर्ने,
- ✦ मतदाता परिचयपत्र सहज रूपमा वितरण गर्ने र परिचयपत्र प्राप्त नभएका मतदाताहरूको लागि वै कल्पिक व्यवस्था गर्ने,
- ✦ निर्वाचन प्रकृत्यासम्बन्धी कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि निर्वाचनमा संलग्न कर्मचारीहरू, र राजनैतिक दल तथा अनुगमनकर्तालाई समयमै निर्वाचनका लोकतान्त्रिक मुल्यमान्यताको बारेमा यथेष्ट जानकारी गराउने,
- ✦ निर्वाचन कानूनमा पर्याप्त मात्रामा सवै जात, जाती बर्ग, धर्म, वर्ण, लिङ्गको यथोचित प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने,
- ✦ भयरहीत वातावरणमा स्वच्छ र निष्पक्ष निर्वाचनका लागि सुरक्षाको आवश्यक व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने,
- ✦ राजनैतिक दलहरूलाई आचारसंहिताका सम्बन्धमा आवश्यक तालीमको व्यवस्था गर्ने र घोषणा गरिएको आचार संहिता कडाईका साथ विना पुर्वाग्रह लागु गर्ने, गराउने,
- ✦ राजनैतिक दल तथा निर्वाचन प्रशासनबाट शान्तिपूर्वक निर्वाचनमा भाग लिन पाउने नागरिकको अधिकार को सम्मान गर्ने, मतदातालाई कुनै किसिमको दवाव र प्रभावबाट मुक्त गर्नको लागि आवश्यक व्यवस्था मिलाई शान्तिपुर्ण वातावरणमा निर्वाचन हुने कुराको सुनिश्चितता गर्ने,
- ✦ खानेपानी, मौसम अनुसारको ओत लाग्ने व्यवस्था, शौचालय, अपाङ्गता भएका र बहिरा मतदाताको लागि हिवील चेयर, ज्येष्ठ नागरिक, अस्वस्थ, सुत्केरी जस्ता मतदाताको आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी मतदान कार्यमा सहज पहुँचको समुचित व्यवस्था गर्ने,
- ✦ मतदाता नामावली आवधिक रूपमा अद्यावधिक गर्ने र नामावलीमा देखिएका वा देखिन सक्ने प्राविधिक त्रुटिहरू हटाउन रुजु लगायतका जो चाहिने व्यवस्था मिलाउने,
- ✦ मतदाता नामावली दर्ता गर्ने व्यवस्थालाई बढी प्रभावकारी बनाउन मतदाताको पहुँचका लागि स्थानीय तहका सरोकारवालाहरूसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने,
- ✦ मतगणना र निर्वाचन परिणाम घोषणाको लागि यथेष्ट सुरक्षा प्रबन्ध र वैज्ञानिक तथा पारदर्शी प्रणाली अपनाउने,
- ✦ निर्वाचनसँग सम्बन्धित कुनै अपराध वा घटना घटेमा तत्काल कानूनी उपचारको लागि प्रभावकारी कानूनी, संरचनागत र प्रकृत्यागत व्यवस्था कानूनद्वारा नै सुनिश्चित गर्ने,
- ✦ निर्वाचन कसूर र सो सम्बन्धमा न्याय दिलाउनको लागि सम्बन्धित न्यायलय र अन्य अर्धन्यायिक निकायहरूलाई आवश्यक क्षमतामुलक तालिमको व्यवस्था गर्ने, आदि ।

३.१.३ निर्वाचनसम्बन्धी सिद्धान्त

निर्वाचनका केही आधारभुत सिद्धान्तहरू हुन्छन् । निष्पक्ष निर्वाचनको लागि असल अभ्यास र निर्वाचनका आधारभुत मापदण्डका आधारमा कानूनी तथा संस्थागत रूपमै बल प्रदान गरिएको हुनुपर्दछ । देशको सामाजिक र राजनैतिक परिवेशका आधारमा आवश्यक मापदण्ड अपनाउन सकिन्छ तर स्वच्छ, निष्पक्ष र

विश्वसनीय निर्वाचन गर्ने उद्देश्य भने फरक हुनु हुँदैन । निर्वाचनका आधारभूत सिद्धान्तहरूको पालना विना निर्वाचन स्वच्छ हुन सक्दैन । अतः निम्न बमोजिमका निर्वाचनका सिद्धान्तहरूको अवलम्बन निर्वाचन प्रक्रिया वा प्रणालीको निम्ति आवश्यक हुन्छ :

- क. बालिग मताधिकारको व्यवस्था सुनिश्चित गरिएको,
- ख. निर्वाचन प्रक्रियामा पारदर्शीता अपनाईएको,
- ग. सहभागीतामुलक निर्वाचन पद्धतीको अवलम्बन गरिएको,
- घ. सबै मतदाताको समान पहुँच योग्य निर्वाचन पद्धतीको अवलम्बन भएको,
- ङ. निर्वाचनमा स्वच्छता अपनाईएको,
- च. उम्मेदवार, राजनैतिकदल र निर्वाचन आयोग स्वयंबाट कम खर्चिलो निर्वाचन गराइएको,
- छ. निर्वाचन धाँधलीरहीत सम्पन्न गरिएको र
- ज. विश्वसनीय/स्वीकार्य निर्वाचनको रूपमा सम्पन्न भएको आदि ।

माथि उल्लेखित सिद्धान्तहरू सबै प्रकारका निर्वाचनहरूको निम्ति आवश्यक हुन्छ । बालिग मताधिकार मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता र अधिकांश मुलुकका संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक अधिकार हो । निर्वाचनमा अधिक मात्रामा मतदाताहरूको सहभागीता अपरिहार्य मानिन्छ । सानो सङ्ख्या मा सहभागी भएका मतदाताहरू वा सवै क्षेत्र, वर्ग, लिङ्ग, जातजाती, समुदाय र अपाङ्गता समेतको प्रतिनिधित्व नभएको निर्वाचन सफल निर्वाचन मान्न सकिदैन भने त्यसले बैधता समेत प्राप्त गर्न सक्दैन । उक्त कार्यको लागि सवै क्षेत्रको पहुँच सुनिश्चित गर्न आवश्यक हुन्छ । निर्वाचनसम्बन्धी अधिकार प्राप्त निकायहरूले माथि उल्लेखित सिद्धान्तहरूको पालनाको सुनिश्चितता गर्न आवश्यक हुन्छ । त्यसको निम्ति आवश्यक कानूनी र संस्थागत सुधार लगायत मतदाता शिक्षाको सञ्चालन समयमै गर्नु अपरिहार्य हुन्छ ।

निर्वाचनमा निष्ठा (integrity) कायम गर्नको लागि केही आधारभूत मान्यताहरू समेत अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र प्रचलनमा छन् । ती मान्यताहरू तल उल्लेख गरिएको छ :⁹

- ★ लोकतान्त्रिक निर्वाचनका सिद्धान्तहरूको सम्मान गर्नु पर्ने,
- ★ नैतिक आचरण पालना गर्नुपर्ने,
- ★ पेशागत मर्यादाको सम्मान र तथ्यमा आधारित हुनुपर्ने,
- ★ संस्थागत संरक्षणको व्यवस्था गरिएको हुनुपर्ने,
- ★ भएका कानूनहरूको कार्यान्वयन र अनुगमनको प्रभावकारी व्यवस्था भएको हुनुपर्ने र
- ★ पारदर्शीता तथा जवाफदेहीता सुनिश्चित गरिएको हुनुपर्ने ।

निर्वाचन भन्दा अगाडी, निर्वाचन अवधिभर वा तत्पश्चात विभिन्न किसिमका अनैतिक गतिविधिहरू हुने सम्भावना सधैं हुन्छ । उक्त अनैतिक गतिविधिहरूलाई रोक्नको लागि प्रभावकारी कानून र आचारसंहिताको

9 . See ACE, The Electoral Knowledge Network, Electoral Integrity, 3rd Edition 2012, at <http://aceproject.org/ace-en/topics/ci/introduction/ci20>

व्यवस्था आवश्यक हुन्छ । उक्त गतिविधिहरूलाई न्यूनिकरण गर्न र स्वच्छ तथा स्वतन्त्र निर्वाचन सञ्चालन गर्नको लागि निर्वाचन प्रक्रिया निम्नानुसारका निश्चित सिद्धान्त, मुल्य र मान्यताका आधारमा सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

क. निष्पक्षता तथा तटस्थता

निर्वाचनको बैधानिकता र यसको उपादेयता सिद्ध गर्नको लागि सम्पूर्ण निर्वाचन प्रकृयाको अवधिभर सवै सहभागीहरूलाई तटस्थ रूपमा एकै किसिमको व्यवहार गर्नुपर्ने हुन्छ । जसको लागि ३ वटा आधारभुत तत्वहरूको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ:

- अ. स्पष्ट र स्तरीय कानून,
- आ. चुस्त, दुरुस्त र निष्पक्ष प्रसाशन, र
- इ. समान व्यवहार

ख. पारदर्शीता तथा जवाफदेहीता

निर्वाचनका लागि प्रक्रिया पारदर्शी हुनु अति आवश्यक छ । निर्वाचन पुर्वको अवस्था, निर्वाचन अवधिभर र निर्वाचन पश्चात्का सवै प्रक्रियाहरू पारदर्शी र कानून बमोजिम भए भने मात्र निर्वाचनले बैधता प्राप्त गर्दछ । निर्वाचन प्रक्रिया कसरी सञ्चालन हुन्छ भन्ने बारेमा सम्पूर्ण राजनैतिक दल, उम्मेदवारहरू तथा मतदाता स्पष्ट हुन आवश्यक छ । निर्वाचन प्रकृयाहरू स्पष्ट र पारदर्शी नभएमा परिणामप्रति अविश्वास र आशंका जन्मन सक्दछ । निर्वाचन प्रकृया, प्रणाली र यसको सुधार तथा समिक्षाका बारेमा बहस वा छलफल हुन सकेमा यसले सरोकारवालाहरू बीच निर्वाचनप्रति विश्वास पैदा गर्दछ । निर्वाचनमा पारदर्शीताको आधार भने को कुनै कुरा खोज्ने, प्राप्त गर्ने तथा सुचना प्रवाह गर्ने अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता पनि हो । यो निर्वाचनप्रति जनताको अपनत्व स्थापना गर्दै सरकार तथा निर्वाचन प्रकृयाका सञ्चालकहरूप्रति विश्वासको वातावरण तयार पार्ने आधार समेत हो ।

त्यसैगरी जवाफदेहीता नागरिक शासनको एक महत्वपूर्ण विशेषता हो । सरकार, राजनैतिक दलहरू, निर्वाचन आयोग तथा निर्वाचित व्यक्तिहरू नागरिकप्रति जवाफदेही हुन आवश्यक छ । जवाफदेहीताको अभावमा निर्वाचन प्रक्रिया सफल हुन सक्दैन ।

माथि उल्लेखित बाहेक पनि विभिन्न देशका निर्वाचन आयोग वा सरकारहरूले निर्वाचनका अन्य सिद्धान्त वा मान्यताहरूलाई समेत उपयोग गर्ने गरेका छन् ।

- ★ नागरिकको निगरानीले निर्वाचनलाई पक्षपाती हुन दिंदैन,
- ★ प्रभावकारीतालाई नजरअन्दाज गरेर पारदर्शीता हुन सक्दैन,
- ★ प्रविधिले सुरक्षा प्रणालीलाई हानी गर्दैन बरु निर्वाचन प्रणालीलाई सहयोग गर्दछ,
- ★ कानूनले मतदाता र मतपेटिकाको संरक्षण गर्दछ,
- ★ स्थानीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरूले निर्वाचन प्रक्रियालाई संरक्षण गर्दछन भने साक्षीको रूपमा उपस्थित हुन्छन्,

- ✦ निर्वाचन नागरिकको नियन्त्रणमा हुन्छ,
- ✦ समान सहभागीता र पहुँच कायम हुन्छ,
- ✦ गोपनीयताको अधिकारको सम्मान हुन्छ,
- ✦ प्रतिनिधित्वको अधिकारको सम्मान र संरक्षण हुन्छ,
- ✦ समावेशीकरण र अन्तरघुलनको सम्भावना प्रवल हुन्छ,
- ✦ पारस्परिक सहयोगमा आधारित हुन्छ, आदि ।

३.१.४ निर्वाचन इतिहास र अपाङ्गता तथा बहिरा सहभागिता

नेपालमा निर्वाचन इतिहास

जहानिया राणा शासनको अन्त्यतिर काठमाडौं नगरपालिकाको २००४ सालमा भएको निर्वाचन नेपालको पहिलो निर्वाचनका रूपमा रहेको पाइन्छ । सो पश्चात् २०१५ सालमा आवधिक निर्वाचन भई जनताले छानिएको जनप्रतिनिधिबाट प्रतिनिधिसभाको गठन भएको थियो । पञ्चायती व्यवस्था हुँदा २०३७ सालमा बहुदल वा निर्दल भन्ने सवालमा जनमत संग्रह गरिएकोमा सो लगत्तै २०३८ तथा २०४३ सालमा राष्ट्रिय पञ्चायतको सदस्यको निर्वाचन सम्पन्न गरियो । २०४७ सालमा प्रजातन्त्रको पुर्नस्थापनासँगै २०४८, २०५१ र २०५६ मा प्रतिनिधिसभाको आवधिक निर्वाचन, २०४९, २०६२ मा स्थानिय निकायको निर्वाचन भएको थियो । माओवादी सशस्त्र द्वन्दको अन्त्यसँगै २०६४मा प्रथम संविधानसभा तथा २०७० मा दोस्रो संविधानसभाको निर्वाचन तथा संविधानसभाबाट संविधान जारी गरिसके पश्चात् २०७४ मा स्थानिय तह, प्रदेश तथा प्रतिनिधिसभाको निर्वाचन सम्पन्न भएका छन् ।

सि. न.	निर्वाचन	निर्वाचन भएको मिति
१	काठमाण्डौ नगरपालिकाको निर्वाचन	२००४
२	प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचन (पहिलो आम निर्वाचन)	२०१५ फागुन ७ गतेबाट सुरु भई बैशाख २१ मा सम्पन्न
३	राष्ट्रिय जनमत संग्रह	२०३७, बैशाख २० गते
४	राष्ट्रिय पञ्चायत सदस्यको निर्वाचन (आम निर्वाचन)	२०३८, बैशाख २७ गते
५	राष्ट्रिय पञ्चायत सदस्यको निर्वाचन (आम निर्वाचन)	२०४३, बैशाख, २९, जेठ ५ र १२ गते
६	प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचन उप निर्वाचन (२ क्षेत्रका लागि) उप निर्वाचन (२ क्षेत्रका लागि)	२०४८, बैशाख २९ गते २०४८, माघ २६ गते २०५०, माघ २५ गते
७	स्थानीय निकाय निर्वाचन	२०४९, जेठ १५ र १८
८	स्थानीय निकाय निर्वाचन	२०५४, जेठ ४ र १३ गते
९	प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचन	२०५१, कार्तिक २९ गते

१०	प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचन उप-निर्वाचन (३ क्षेत्रका लागि)	२०५६, बैशाख २० जेठ ३ गते
११	स्थानीय निकाय निर्वाचन (नगरपालिका)	२०६२ माघ २६ गते
१२	संविधानसभा सदस्य निर्वाचन, २०६४ उप निर्वाचन (६ क्षेत्रका लागि)	२०६४, चैत्र २८ २०६५, चैत्र २८
१३	अर्को संविधानसभासदस्य निर्वाचन २०७०	२०७०, मंसिर ४ गते
१४	संविधानसभा सदस्य उप-निर्वाचन, २०७१ (४ क्षेत्रको लागि) उप निर्वाचन, २०७१ (१ क्षेत्रका लागि)	२०७१, असार ८ गते २०७१, चैत २८ गत
१५	स्थानीय तहको निर्वाचन २०७४ स्थानीय तहको निर्वाचन २०७४ स्थानीय तहको निर्वाचन २०७४	२०७४ बैशाख ३१ २०७४ असार १४ २०७४ असोज २
१६	प्रदेशसभा र प्रतिनिधिसभा निर्वाचन प्रदेशसभा र प्रतिनिधिसभा निर्वाचन	२०७४ मंसिर १० २०७४ मंसिर २१

७ दशक भन्दा पुरानो निर्वाचनको इतिहासमा बहिरा नागरिकहरूको सहभागिता भन्ने केवल एक दशक पुरानो मात्र रहेको छ । बहिरा नागरिकहरूले केही छुटपुट मात्रामा मतदानमा सहभागिता जनाएता पनि समग्र राजनैतिक दलमा सहभागिता, उम्मेदवारी तथा निर्वाचन प्रक्रियामा सहभागिता प्रथम संविधानसभामा रावघवीर जोशी समानुपातिक तर्फ ने.क.पा संयुक्तबाट सिफारिसमा परे पश्चात भएको हो । २०६४मा सम्पन्न ऐतिहासिक प्रथम संविधानसभामा बहिरा व्यक्ति राघववीर जोशी समानुपातिक तर्फबाट संविधानसभाको सदस्य चुनिनु भएको थियो । विश्वमा नै संविधानसभाको सदस्यमा चुनिएका राघववीर जोशी प्रथम बहिरा व्यक्ति थिए ।

बहिरा व्यक्तिहरूको राजनैतिक अधिकारको शुरुवात भएपश्चात विभिन्न समयमा बहिरा नागरिकहरूले विभिन्न राजनैतिक दलको सदस्यता लिएको देखिन्छ । यसै गरि २०७० सालमा मधेशी जनअधिकार फोरमको केन्द्रीय सदस्यमा रमेशलाल श्रेष्ठ पर्नु भएको थियो भने प्रदेश ४ बाट राष्ट्रियसभाको कोटामा ३ जनाको नाम सिफारिस हुँदा बहिरा व्यक्ति केदार प्रसाद अधिकारी सिफारिस हुन सफल हुनु भएको थियो ।

संवैधानिक रूपमा राष्ट्रियसभामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गरिएको भएता पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको तर्फबाट हालसम्म शाररीक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू मात्रको प्रतिनिधित्व हुन सकेको देखिन्छ भने हाल कुनै जनप्रतिनिधिमुलक संस्थामा बहिरा नागरिकहरूको प्रतिनिधित्व नरहेको देखिन्छ ।

राष्ट्रियसभा र प्रतिनिधि सभामा भएका अपाङ्गता भएका व्यक्ति को प्रतिनिधित्व, २०७४

क्र.स.	नाम	लिङ्ग	प्रतिनिधित्व गरिरहेको क्षेत्र	अपाङ्गताको किसिम
१	प्रकाश पन्थ	पुरुष	प्रदेश ४	शाररिक अपाङ्गता
२	राजकुमार कुँवर	पुरुष	प्रदेश ५	शाररिक अपाङ्गता
३	जीवन बुढा	पुरुष	प्रदेश ६	शाररिक अपाङ्गता

४	महेश कुमार महारा	पुरुष	प्रदेश ७	शाररिक अपाङ्गता
५	चुडामणि खड्का	पुरुष	समानुपातिक प्रतिनिधित्व	शाररिक अपाङ्गता
६	कुमार सिंह राठोर	पुरुष	समानुपातिक प्रतिनिधित्व	शाररिक अपाङ्गता

२०६४ सालको संविधान सभामा सुनाईसम्बन्धि अपाङ्गता भएका राघवबिर जोशी र शाररिक अपाङ्गता भएकी इन्द्रमाया गुरुङले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको समुदायको प्रतिनिधित्व गरेका थिए, दुवै जना समानुपातिक प्रणालीबाट निर्वाचित भएका हुन् ।

प्रदेश सभामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको प्रतिनिधित्व

क्र.स.	नाम	लिङ्ग	प्रतिनिधित्व गरिरहेको क्षेत्र	अपाङ्गताको किसिम
१	भीमसेन खत्री	पुरुष	प्रदेश २	शाररिक अपाङ्गता
२	शोभा लामा	महिला	प्रदेश २	शाररिक अपाङ्गता
३	कुमारी नन्द बम	महिला	प्रदेश ७	शाररिक अपाङ्गता

स्थानीय तहमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व

क्र.स	नाम	स्थानीय इकाई र तह	पद	अपाङ्गताको किसिम
१	बिमला थापा मगर	देबघाट, चितवन	उपाध्यक्ष	शाररिक अपाङ्गता
२	रूप थापा	बिदुर नगरपालिका -नुवाकोट	महिला वडा सदस्य	शाररिक अपाङ्गता
३	गोरी दर्जी	बेनी नगरपालिक वडा ७, म्याग्दी	दलित महिला वडा सदस्य	शाररिक अपाङ्गता
४	गौमती चापागाई	मालिका गाऊपालिका	महिला वडा सदस्य	

३.२ निर्वाचन प्रणाली परिवार र संघीय संरचना

३.२.१ निर्वाचन प्रणाली

निर्वाचन प्रणाली निर्वाचनसम्बन्धी एउटा पद्धति हो, जसले मतदानको तरिका र निर्वाचन परिणामसम्बन्धी बिधि तय गरेको हुन्छ ।¹⁰ निर्वाचन प्रणालीले निर्वाचन पश्चात् राजनैतिक दलहरू वा स्वतन्त्र उम्मेदवारहरू निर्वाचित हुने तरिकाको निर्धारण गर्दछ । साधारण अर्थमा भन्दा जनमतलाई तोकिएको पद वा स्थानमा रूपान्तरण गर्ने पद्धति नै निर्वाचन प्रणाली हो ।¹¹ देशको निर्वाचन प्रणाली निर्वाचन पश्चात् व्यक्ति वा दललाई प्रदान गरिने पदको गणनाको लागि अपनाईने पद्धति हो, निर्वाचन प्रणाली खासगरी पहिलो हुने निर्वाचित हुने, बहुमतीय निर्वाचन र समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीको रूपमा प्रचलनमा छन् ।¹² नेपालको संविधान र अन्य कानून बमोजिम हाल पहिलो हुने निर्वाचित हुने, समानुपातिक र बहुमतीय प्रणालीहरू प्रचलनमा छन्

¹⁰ Electoral system, Method and rules of counting votes to determine the outcome of elections. Winners may be determined by a plurality, a majority (more than 50% of the vote), an extraordinary majority (a percentage of the vote greater than 50%), or unanimity. Candidates for public office may be elected directly or indirectly. [Proportional representation](#) is used in some areas to ensure a fairer distribution of legislative seats to [constituencies](#) that may be denied representation under the plurality or majority formulas. See also party system, [plurality system](#), [primary election](#). For the further detail, see at <https://www.britannica.com/topic/electoral-system>

¹¹ See at <https://www.tutor2u.net/politics/reference/electoral-system>.

¹² See at http://faculty.georgetown.edu/kingch/Electoral_Systems.htm

। २०६३ सालको अन्तरिम संविधान अगाडी नेपालमा पहिलो हुने निर्वाचित हुने, एकल संक्रमणीय र मनो नयन गर्ने पद्धती मात्र प्रचलनमा थिए भने २०६३ सालको संविधानले पहिलो पटक समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीको व्यवस्था गर्‍यो, जस अन्तर्गत ६० प्रतिशत समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम र ४० प्रतिशत प्रत्यक्ष निर्वाचन प्रणाली बमोजिम नियुक्त गर्ने व्यवस्था भयो । हालको संविधान बमोजिमको निर्वाचन प्रणाली तत्तत् शिर्षकमा उल्लेख गरिएकोले यहाँ पुनरावृत्ति गरिएको छैन ।

कुनै राजनैतिक प्रणालीलाई कार्यान्वयन गर्ने राजनैतिक प्रकृया सो अन्तर्गत गरिने निर्वाचन प्रणालीबाट सुनिश्चित हुन्छ । निर्वाचन प्रणालीको छनौट एउटा यस्तो कार्य हो जसले मुलुकको राजनैतिक भविष्य को र्दछ । सवै खालका निर्वाचन प्रणालीका आ-आफ्नै बिशेषता र महत्व छन् । निर्वाचन प्रणाली आफैमा गुण नै गुण वा दोष नै दोषले भरिएको हुँदैन । निर्वाचन प्रणालीको छनौट गर्दा राजनैतिक अभ्यास, दलहरूको चरित्र, जनताको आवश्यकता र चाहना, देशको भौगोलिक अवस्था र समुदायगत विविधता तथा राष्ट्रको आवश्यकताका आधारमा चयन गर्नु उपयुक्त हुन्छ । त्यसबाहेक पनि निर्वाचन प्रणाली राज्यको शासकीय स्वरूप भन्दा पृथक रहन सक्दैन । कुन खालको शासकीय स्वरूपमा कुन प्रकारको निर्वाचन प्रणाली बढी उपयुक्त हुन्छ भन्ने कुरामा विचार पुर्‍याउनु आवश्यक हुन्छ ।

फरक फरक खालका निर्वाचन प्रणालीहरूका आ-आफ्नै विशेषता भएपनि निर्वाचनको महत्वका केही साभा तत्वहरू पनि छन् । जसलाई बुँदागत रूपमा तल उल्लेख गर्ने प्रयत्न गरिएको छः^{१३}

- ✦ संसद र सरकारमा जनप्रतिनिधित्वको सुनिश्चितता गर्नु जसले गर्दा शासनमा जनताको अप्रत्यक्ष सहभागीता हुन्छ । यस अन्तर्गत भौगोलिक, दलीय, क्षेत्रीय, लैङ्गीक र सामाजिक रूपमा सहभागीता सुनिश्चित हुन्छ ।
- ✦ सामान्य मतदातालाई निर्वाचन प्रक्रियामा भाग लिनको लागि अर्थपूर्ण र र पहुँचयोग्य बनाउँदछ ।
- ✦ सरकार र संसदलाई बैधता प्रदान गर्दछ ।
- ✦ जनतालाई सरकारको गतिविधि र कार्यहरूको पुर्नविचार गर्न अवसर प्रदान गर्दछ ।
- ✦ निर्वाचनमा एकलाएकलै भाग लिन अनिच्छुक दलहरूलाई अन्य दलहरूसँग मिलेर संयुक्त प्यानल मार्फत भाग लिन प्रोत्साहन गर्दछ ।
- ✦ कुशल र स्थिर सरकार निर्माण गर्न सहयोग गर्दछ ।
- ✦ सरकारलाई जवाफदेही बनाउन मद्दत गर्दछ ।
- ✦ जनप्रतिनिधिलाई जवाफदेही बनाउन मद्दत गर्दछ ।
- ✦ प्रतिनिधित्व क्षमता बढाउन र स्वीकार्य हुन राजनैतिकदललाई प्रोत्साहित गर्दछ ।
- ✦ विधायीकाको निर्णय प्रक्रियामा प्रतिपक्षीलाई सहभागीताको लागि प्रोत्साहन गर्दछ र उनीहरूको भूमिका सुनिश्चित गर्दछ ।
- ✦ निर्वाचन प्रकृया दिगो र विश्वसनीय बनाउन मद्दत गर्दछ ।

13 International IDEA, The Importance of Process in Electoral System Reform: an Information Brief, December 2014, PP-4-7, see at https://themimu.info/sites/themimu.info/files/documents/Ref_Doc_The_Importance_of_Process_in_Electoral_System_Reform_IDEA_A_Dec2014.pdf; also ACE website for the further detail.

□ निर्वाचनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अवलम्बन र कार्यान्वयन गर्न सहयोग पुग्दछ ।

निर्वाचन नागरिक तथा राजनैतिक दल दुवैको लागि सबै भन्दा महत्वपूर्ण समय हो । स्वतन्त्र र निष्पक्ष निर्वाचनले निर्वाचित सरकार र नागरिकबीच विश्वासको वातावरण श्रृजना गर्दछ ।¹⁴ निर्वाचनले सरकार सञ्चालन प्रणालीलाई व्यवहारिक साधन बनाउँदछ । सरकारको उद्देश्य नागरिकको हितको निम्ति विभिन्न नीतिहरू निर्माण गरी लागु गर्ने भएकोले उनीहरूप्रति प्रश्न खडा गर्ने अधिकार पनि नागरिकलाई हुन्छ ।¹⁵ कुनैपनि निर्वाचन प्रणाली वा निर्वाचन आफैमा पूर्ण हुँदैन । सुधारको गुन्जायस सधैं रहन्छ । त्यसैले गर्दा स्वच्छ, स्वतन्त्र र निष्पक्ष निर्वाचन न्याय पद्धतीको पनि विकास भएका छन् ।¹⁶ निर्वाचन प्रणाली किनपनि महत्वपूर्ण हुन्छन् भने यसले जनसहभागीतालाई सुनिश्चित गर्दछ, राजनैतिक नेतृत्व जन्माउँदछ, लोकतान्त्रिक प्रकृयाबाट सरकार बनाउन मद्दत गर्दछ, प्रतिनिधित्वको सुनिश्चितता गर्दछ, सरकार र संसदलाई बैधता प्रदान गर्दछ र उनीहरूलाई जनता/मतदाताप्रति जवाफदेही बनाउँदछ भने जनतालाई उपयुक्त राजनैतिक दल वा प्रतिनिधि छान्ने अवसर समेत प्रदान गर्दछ ।¹⁷

निर्वाचन प्रणालीहरू देशको आवश्यकता अनुसार विभिन्न रूपमा व्यवस्था गरिएको पाईन्छ । विभिन्न संवैधानिक प्रणाली अन्तर्गत कतै विधायिका र कार्यपालिकाको समेत प्रत्यक्ष निर्वाचन गरिन्छ भने कतै न्यायपालिकाको समेत निर्वाचन गर्ने गरिएको पाईन्छ । धेरै जसो मुलुकमा विधायिकाको निर्वाचन मात्र जनताको प्रत्यक्ष सहभागीतामा गर्ने गरिएको पाईन्छ ।

निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन गर्दा सरकारको स्थायित्वलाई बढी ध्यान दिने कि जनसङ्ख्याको विविधतालाई सम्बोधन गर्ने तर्फ बढी ध्यान दिने भन्ने विषय विवादमा छ । उदाहरणका लागि प्रत्यक्ष निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन गर्दा सामान्य तया एक दलले बहुमत हाँसिल गर्ने सम्भावना हुन्छ र स्थिर सरकार गठन गर्न बल पुग्दछ तर यसले मतदान गर्ने जनसङ्ख्याको विविधतालाई सम्बोधन गर्न निकै कठिन हुन्छ । त्यसको लागि या त खास समुदायको लागि निर्वाचन क्षेत्र नै आरक्षण (reserve) गर्नु पर्‍यो या दलहरूबीचको समझदार िबाट उम्मेदवार चयन गर्नु पर्‍यो । त्यसैगरी समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीले विविधतालाई सम्बोधन त गर्दछ तर अस्थिर सरकारको रूपमा अल्पमतको सरकार गठन गर्नुपर्ने हुन सक्दछ । प्रजातन्त्रको बलियो जग वा संस्कार भएका मुलुकहरूमा अल्पमतको सरकार पनि खासै समस्या हुँदैन तर उक्त संस्कार स्थापित नभएका मुलुकहरूमा भने सरकार अस्थिर हुने, जनप्रतिनिधिहरूको किनबेच हुने, सरकार पुर्ण अवधि नचल्ने लगाएतका समस्याहरू हुन्छन जसका कारण विकासका गतिविधिहरू समेत अवरुद्ध हुन पुग्दछन् ।

माथि उल्लेखित सामान्य मान्यताभन्दा पृथक अभ्यासहरू पनि विभिन्न देशहरूमा देखा परेका छन् । संसारमा विभिन्न किसिमका निर्वाचन प्रणालीहरू अभ्यासमा छन् भने उक्त प्रणालीहरूबाट ती मुलुकहरूले चाखलाग्दा अनुभवहरू समेत संगालेका छन् । उदाहरणका लागि हालका वर्षहरूमा पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणालीले स्थापित प्रजातान्त्रिक मुलुकहरू जस्तै क्यानडा र भारतमा दलगत प्रणालीलाई एकिकरणको निम्ति सहयो

14. See <https://www.legit.ng/1126733-importance-election-democracy.html>

15. http://pollingplacephotoproject.org/content.cfm/how_to_participate

16. Supra Note 6, P9

17. See at <https://www.facebook.com/tizambia/posts/the-importance-of-elections-elections-are-important-in-a-democracy-because-they-/984295538266575/>

ग पुन्याउन सकेन, न त यसले पपुआ न्युगिनी र नेपालमा बलियो र टिकाउ दलहरू गठनका लागी बाटो हरू देखाउन नै सक्थ्यो । यसैगरी समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणालीबाट नामीबिया, दक्षिण अफ्रिका र अन्यत्र पनि एकदलीय प्रभुत्वको सरकार निर्वाचित गर्‍यो । दक्षिण अफ्रिकाले सन् २००४ को निर्वाचनमा परम्परागत समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली उपयोग गरेको थियो र ६९.६९ प्रतिशत मत प्राप्त गरि अफ्रिकन नेशनल कांग्रेसले ६९.७५ प्रतिशत स्थानमा बिजय हाँसिल गरेको थियो । यसको ठिक विपरित मंगोलियामा सन् २००० मा भएको निर्वाचनमा दुई चरण प्रणाली अपनाइयो जसमा उम्मेदवारले बिजय हाँसिल गर्न २५ प्रतिशत बढीमत आवश्यक पर्दथ्यो । मंगोलियन पिपुल्स पार्टीले करिव ५२ प्रतिशत मत ल्याएर ७६ सदस्यीय संसदको ७२ स्थानमा बिजयी भयो । यस्तै परिणाम सन् २००३ मा जिवुटीमा भएको निर्वाचनमा पनि देखिन्छ जसमा दलगत एकमुष्ट मतप्रणाली अनुसार भएको निर्वाचनमा लोकप्रिय प्रगातिशील दलले जम्मा ६२.७ प्रतिशत मत ल्याएर बिधायीकाको सवै ६५ स्थानमा बिजयी भयो । सन् १९९८ मा लेसोथोमा भएको निर्वाचनमा लेसोथो कांग्रेस फर डेमोक्रसीले पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणाली अन्तर्गत ६० प्रतिशत मात्र मत प्राप्त गरेर बिधायिकाका सवै स्थान हाँसिल गर्‍यो ।

नेपालको प्रतिनिधि सभा ऐन २०७४ को परिच्छेद २, दफा ३ बमोजिम प्रतिनिधिसभाको दुई सय पचहत्तर सदस्य सङ्ख्या मध्ये एकसय पैसठ्ठी सदस्य सङ्ख्याको लागि पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली र एकसय दश सदस्य सङ्ख्याको लागि समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अपनाउने व्यवस्था गरिएको छ । पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत एक निर्वाचन क्षेत्र एक पदको आधारमा सबैभन्दा बढी मत प्राप्त गर्ने उम्मेदवार प्रतिनिधिसभाको सदस्यमा निर्वाचित हुने^{१८} र समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत सम्पूर्ण देशलाई एक निर्वाचन क्षेत्र मानी दललाई मत दिने र प्रत्येक दलले प्राप्त गरेको कूल मत सङ्ख्याको अनुपातमा त्यस्तो दलको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने उम्मेदवार प्रतिनिधिसभाको सदस्यमा निर्वाचित हुनेछन्^{१९} भन्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

नेपालको पछिल्लो निर्वाचन परिणाम अनुसार कुल २७५ सदस्यीय प्रतिनिधिसभाको लागि पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणाली बमोजिम निर्वाचित हुने १७५ सदस्य मध्ये जम्मा नौ वटा राजनैतिक दलबाट १७४ जना र १ जना स्वतन्त्र गरी १७५ तथा समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम निर्वाचित हुने ११० जना सदस्य मध्ये तीन प्रतिशत वा सो भन्दा बढी मत प्राप्त गरेका ५ वटा राजनैतिक दलबाट प्रतिनिधि सभामा प्रतिनिधित्व भएको छ । अतः निर्वाचन प्रणालीका आ-आफ्नै विशेषता छन् । प्रचलनमा भएका प्रणाली र उक्त प्रणालीका असल तथा सुधार गर्नुपर्ने पक्षहरू तत् शिर्षकहरूमा उल्लेख गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

निर्वाचन प्रणालीलाई विभिन्न १२ मुख्य प्रणालीमा विभाजन गर्ने प्रचलन छ । यद्यपी यसका अनगिन्ती विविधता छन् । ती मध्ये पनि अधिकांश ४ वटा प्रमुख परिवारहरू मध्ये पर्दछन् ।

१८ हे. प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन ऐन २०७४ को दफा ४

१९ ऐ. दफा ५

हालसम्म प्रचलनमा आएका निम्न लिखित निर्वाचन प्रणालीहरूको सम्बन्धमा संक्षिप्त चर्चा गर्ने प्रयत्न गरि एको छ ।

३.२.१.१ बढी मत/बहुमत प्रणाली (Majority System)

बढी मत/बहुमत प्रणाली तुलनात्मक रूपमा अन्य प्रणाली भन्दा अत्यन्तै सरल प्रणाली हो । बढीमत/बहुमत प्रणालीका पनि केही प्रकारहरू छन् जुन पहिलो हुने निर्वाचित हुने, एकमुष्ट मत, दलगत एकमुष्ट मत, बैकल्पिक मत तथा दुई चरण प्रणाली गरी ५ प्रकारका छन् । यस प्रणालीमा सदर खसेको मतमध्ये बढी मत ल्याउने उम्मेदवार, दल/निर्वाचन एकाईहरू बिजयी हुन्छन् । यसमा पूर्ण बहुमत ल्याउनै पर्छ भन्ने छैन । सापेक्ष बहुमत प्रणालीको नामबाट समेत चिनिने यो प्रणाली विश्वका ९९ राष्ट्रहरूमा प्रचलनमा रहेको छ । साधारणतया यसमा एक सदस्यीय निर्वाचन क्षेत्रको प्रयोग हुने गर्दछ ।

बहुमत प्रणालीको प्रयोग सामान्यतः एकल सदस्यीय निर्वाचन क्षेत्रमा गरिन्छ । जसमा एक निर्वाचन क्षेत्रबाट एकजना मात्र प्रतिनिधि चयन हुन्छ । यस पद्धतीमा न्यूनतम वा अधिकतम मतको सिमा तोकिएको हुँदैन । मतदाताले एकजना उम्मेदवार छान्न पाउँदछन् । सबै भन्दा बढी मत प्राप्त गर्ने उम्मेदवार बिजयी हुन्छ । नेपालमा हालसम्म एक निर्वाचन क्षेत्र एक सिटको आधारमा निर्वाचन हुने गरेको छ । यदि बहुसदस्यीय बढीमत/बहुमत प्रणाली अपनाएको छ भने मतदाताले सिटसङ्ख्या बराबर मतदान गर्न सक्दछन् । यस किसिमको पद्धतीलाई एकमुष्ट मत प्रणाली मानिन्छ ।

३.२.१.२ पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणाली (First Past the Post System)

पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणाली बढीमत प्रणाली अन्तर्गत सवैभन्दा सरल प्रणाली हो । यो प्रणाली मुख्यतया बेलायत र यसका प्रभावमा रहेका मुलुकहरू लगाएत क्यानाडा, भारत र अमेरिकामा बढी चर्चामा छ भने ल्याटिन अमेरिका, बेलिज, एशियाका ५ मुलुकहरू बंगलादेश, बर्मा, भारत, मलेशिया र नेपाल, अफ्रिकामा १५ मुलुकहरू गरि २२ प्रतिशत मुलुकहरूले यो प्रणाली अपनाएका छन् । यस प्रणालीमा एकल सदस्यीय

निर्वाचन क्षेत्रको प्रयोग हुन्छ । उम्मेदवार केन्द्रित मतदान प्रणाली भएकोले मतदाताले दल वा एकाईलाई भन्दा उम्मेदवारलाई जोड दिई मतदान गर्दछन् । बहुमत ल्याउने उम्मेदवार विजयी हुन्छ । यसको लागि समग्र मुलुकलाई निश्चित निर्वाचन क्षेत्रमा विभाजन गरिन्छ र हरेक क्षेत्रमा भएको निर्वाचनमा बढीमत प्राप्त गर्ने उम्मेदवारलाई बिजयी घोषित गरिन्छ । यस प्रणालीमा विभिन्न राजनैतिक दलहरूले आफ्ना प्रतिनिधिहरू उम्मेदवारको रूपमा खडा गर्दछन् र दलवीहिन रूपमा स्वतन्त्र उम्मेदवार पनि खडा हुन सक्दछन् । दलीय व्यवस्था भए पनि मतदाताले व्यक्तिलाई छनौट गर्ने अवसर यस प्रणाली अन्तर्गत प्राप्त गर्दछन् भने लोकप्रिय उम्मेदवारले बिजयी हांसिल गर्ने सम्भावना हुन्छ । बहुमतको सरकार र सबल प्रतिपक्षको परिकल्पना यस प्रणालीबाट गरिन्छ । यस प्रकारको प्रणालीले अतिवादी विचार राख्ने समुहका व्यक्तिहरूलाई निर्वाचित हुनबाट रोक्न सघाउ पुऱ्याउँदछ भने राजनैतिक रूपमा माथिल्लो तहको भएपनि जनहितमा काम नगर्ने व्यक्तिलाई अस्वीकार गर्दछन् र नयाँ पुस्ताका होनाहार व्यक्तिहरू वा स्वतन्त्र व्यक्तिलाई समेत विश्वास गरी नेतृत्व हस्तान्तरण गर्दछन् जसका कारण राजनैतिक दलहरू सधै नागरिकहरू प्रति जवाफदेही बन्न उत्प्रेरित गर्दछ । यो प्रणाली बालिग मताधिकारका आधारमा आफूलाई मनपर्ने प्रतिनिधि वा उम्मेदवारलाई मतदान गर्ने र जुन उम्मेदवारले सबैभन्दा बढी मत ल्याउँछ उही विजयी हुने निर्वाचन प्रणाली हो । व्यवस्थापकीय अङ्गका खासगरी तल्ला सदनहरू प्रायः यसै निर्वाचन प्रकृयाबाट निर्वाचित भै गठन गर्ने गरेको पाइन्छ । यस प्रणालीमा प्रतिनिधि र मतदाताहरूका बीचमा प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहेको मानिन्छ । यस प्रणालीले राजनैतिक दललाई आफ्ना नीति तथा कार्यक्रमहरू, निर्वाचन घोषणापत्र र दलको मार्गचित्र सहि भए वा नभएको जाँच गर्दछ भने नयाँ नयाँ बिचारहरू तथा दलहरूको सम्भावनालाई सधै मार्ग प्रशस्त गर्दछ । यति हुँदाहुँदै पनि यस प्रणालीका केही फाईदा र केही वेफाईदाहरू छन् :

३.२.१.३ एकमुष्ट मत प्रणाली (Block Vote System)

सामान्यतया बहुसदस्यीय निर्वाचन क्षेत्रमा प्रयोग हुने बढी मतप्रणालीको प्रयोग नै एकमुष्ट मतप्रणाली हो । यस प्रणाली बमोजिम निर्वाचन हुने सङ्ख्या जति छ, मतदाताले त्यति नै सङ्ख्या मा मतदान गर्नपाउँछन् र मतदाताले चाहे अनुसार घटी पनि मतदान गर्न सक्छन् भने बढीमत प्राप्त गर्ने उम्मेदवार विजयी हुन्छ । यस प्रणालीमा सामान्य तथा राजनैतिक दलभन्दा उम्मेदवारहरूलाई जोड दिई मतदान गरिन्छ । यस निर्वाचन प्रणालीमा मतदाताले आफु रहेको निर्वाचन क्षेत्रमा जतिजना प्रतिनिधि निर्वाचित गर्नुपर्ने हो, त्यतिनै सङ्ख्या का लागि आफुले रोजेका उम्मेदवारहरूलाई मतदान गर्न पाउँछन भने मतदाताले आवश्यकता भन्दा कम मतदान गर्न पनि सक्दछन तर आवश्यक सिट सङ्ख्या भन्दा बढीलाई मतदान गर्न सक्दैनन् । यस प्रणाली बमोजिम सबैभन्दा बढी मत ल्याउने उम्मेदवारहरू क्रमैसंग स्थान पुरा नभएसम्म निर्वाचित हुन्छन् । यो निर्वाचन प्रणाली बहुदलीय व्यवस्था कायम नरहेका मुलुकमा बढी प्रचलनमा छ भने नेपालमा पनि विगतको राष्ट्रिय पञ्चायतको निर्वाचन यसै प्रणाली बमोजिम सञ्चालन भएको थियो । अन्य मुलुकहरूमा माल्दिभ्स, कुवेत, लेवनान र लाओस लगाएतका मुलुकहरूमा प्रचलनमा छ ।

अतः यो बढीमत प्रणालीको प्रयोग हो जसमा एक व्यक्ति बढी मत हुन्छ जहाँ जति जनाको सीट सङ्ख्या छ, त्यतिनै सङ्ख्या मा मत दिने हुन्छ । अधिकांशमा चाहेजति बढी वा घटि मतदान गर्न व्यक्ति स्वतन्त्र हुन्छ । सन २००४ सम्ममा कुवेत, लाओस, लेवनान, टोंगा, माल्दिभ्स, तेभालु, सिरिया, प्यालेष्टाइन, अरब

गणतन्त्र, गएनर्सी, कैम्यान द्वीप, फकल्याण्ड द्वीपहरूले यो प्रणाली प्रयोग गरेका थिए भने १९८९ मा जोर्डन, १९९२ मा मंगोलियामा र १९९७ मा फिलिपिन्स तथा थाइल्याण्डमा समेत प्रयोग भएको थियो तर निर्वाचन परिणामको असहजताका कारण पछि यी सबै मुलुकहरूले परिवर्तन गरेका थिए ।

३.२.१.४ दलगत एकमुष्ट मत प्रणाली(Party Block Vote System)

यो प्रणालीलाई बहुसदस्यीय निर्वाचन क्षेत्र प्रयोग गर्ने बहुमत प्रणालीको रूपमा बुझिन्छ । यस अन्तर्गत पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणालीमा अपनाइएको भन्दा फरक रूपमा बहुसदस्यीय निर्वाचन क्षेत्रको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । यस प्रणाली अन्तर्गत मतदाताले उम्मेदवारलाई मतदान गर्दैनन् बरु आफुले रोजेको राजनैतिक दललाई मतदान गर्दछन् । यस निर्वाचन प्रणाली बमोजिम सबैभन्दा बढी मत प्राप्त गर्ने दलले सबै सिटहरूमा विजय हाँसिल गर्दछ । सो दलको सुचिमा रहेका सम्पूर्ण उम्मेदवारहरू बिधिवत निर्वाचित हुन्छन् । सन् २००४ सम्म सिंगापुर, चाड, जिबुटी र क्यामरूनमा यो प्रणालीलाई एकमात्र प्रणालीको रूपमा अपनाइएको थियो ।

३.२.१.५ वैकल्पिक मत प्रणाली (Alternative Vote system)

वैकल्पिक मत प्रणाली पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणाली जस्तै हो तर यसमा अन्य विकल्पहरू पनि हुन्छन् । यो एकल सदस्यीय निर्वाचन क्षेत्रमा प्राथमिकता दिइएको बढीमत/बहुमत प्रणाली हो । यस प्रणालीमा विभिन्न विकल्पहरूको प्रयोग गरी उम्मेदवारहरूलाई प्राथमिकता क्रममा मत दिन सकिन्छ । यो प्रणालीलाई उम्मेदवार केन्द्रीत मत प्रणाली भन्न सकिन्छ । यसमा बहुमत प्राप्त नहुँदा क्रमशः सबैभन्दा कम मत पाउने उम्मेदवार सूचीबाट हट्दै जान्छ । यस प्रणालीमा मतदाताहरूले अङ्कको प्रयोग गरी उम्मेदवारहरू मध्ये आफुले निर्वाचित गर्न चाहेको उम्मेदवारहरूको प्राथमिकता क्रम निर्धारण गरिदिन्छन् । यस प्रणालीलाई प्राथमिकता क्रमको मतदान पनि भनिन्छ । मतदाताले १, २, ३ नं गरि मत दिन सक्दछन जुन प्राथमिकताका आधारमा तय गरिन्छ तर मतदाताले सबै वा धेरै उम्मेदवारलाई एउटै प्राथमिकता क्रममा राख्न मिल्दैन । यो प्रणाली बमोजिम आफुले निर्वाचित गर्न चाहेको उम्मेदवारलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखि मतदान गर्दछन भने तत् पश्चात दोश्रो, तेश्रो गर्दै प्राथमिकता निर्धारण गर्दछन् । उम्मेदवारले विजय हाँसिल गर्नको लागि ५० प्रतिशत +१ मत र लोकप्रिय मत हाँसिल गर्न आवश्यक हुन्छ ।

मतगणनाको हिसावले यो प्रणाली फरक छ जसमा ५० प्रतिशत र थप एकमत कसैले नल्याएमा दोश्रो क्रम सुरु हुन्छ जसमा कम मतसङ्ख्या ल्याउने पछिल्लो क्रमलाई हटाइन्छ र निजका मतहरू बाँडिन्छ । एवम् रि तले उम्मेदवार बिजयी नहुन्जेल सम्म दोहोराइन्छ । यो प्रणाली अष्ट्रेलिया, पपुआ न्युगिनी तथा फिजीमा प्रयोग गरिन्छ भने गणतन्त्र आयरल्याण्डमा राष्ट्रपतिको निर्वाचनमा यसको प्रयोग गरिएको छ । यसले गणनाका पछिल्ला चरणमा मतहरू खेर जाने सम्भावनालाई हटाउदछ तर अवैध मतको सङ्ख्या भने बढ्न सक्ने हुन्छ । अभ्यासका क्रममा यस प्रणालीमा पनि केही सकारात्मक र केही नकारात्मक पक्षहरू देखा परेका छन् ।

३.२.१.६ दुई चरण वा दुई चक्र प्रणाली (Two Round System)

यस प्रणालीमा पनि पहिलो चरणमा कुनै पनि उम्मेदवार वा दलले निर्धारित स्तरको मतमा साधारणतया पूर्ण बहुमत (५१%+१) प्राप्त नगरेको खण्डमा सबैभन्दा बढी मत पाउने दुई उम्मेदवारहरू बीच दोस्रो चरणको निर्वाचन हुन्छ । दोस्रो चरणमा पूर्ण बहुमत प्राप्त गर्ने (५०%+१) विजयी हुन्छ । यदि उम्मेदवारले पहिलो चरणमै

आवश्यक मत प्राप्त गरेमा बिजयी घोषित हुन्छ र दोश्रो चरणको निर्वाचन गरिदैन ।

यो प्रणाली एउटा मात्र निर्वाचन नभएर दुई चरणमा र साधारणतया एक हप्ता वा एक पाक्षिकको अन्तरालमा हुने निर्वाचन हो । सामान्यतया यस प्रणाली बमोजिम दोश्रो चरणको लागि पहिलो चरणमा सबै भन्दा बढी मत प्राप्त गर्ने दुईजना उम्मेदवारहरू बीच प्रतिस्पर्धा गराईन्छ र जसले बहुमत हाँसिल गर्दछ अर्थात् ५०% +१ मत प्राप्त गर्दछ, सोही उम्मेदवार विजयी घोषित हुन्छ । यो प्रणाली पुर्व सोभियत, इरान, भियतनाम, हाईटी, अफ्रिकी गणतन्त्र, कंगो, माली, इजिप्ट, कोमोरस लगाएतका संसारका करिव ३० मुलुकहरूले अपनाएको पाईन्छ ।

यो पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणाली जस्तै प्रक्रियाबाट सम्पन्न गरिन्छ । तर यसलाई दलगत एकमुष्ट मत (माली) र एकमुष्ट मतप्रणाली (किरिवाटी) प्रयोग गरि बहुसदस्यीय निर्वाचन क्षेत्र पनि प्रयोग गर्ने गरिन्छ भने अधिकांश मुलुकहरूले राष्ट्रपतिको निर्वाचनमा यो प्रक्रिया अवलम्बन गरेका छन । आम रूपमा दोश्रो दौड प्रणाली प्रचलनमा छ भने फ्रान्समा संसदको निर्वाचनमा यस अर्न्तगत पहिलो चरणमा १२.५ प्रतिशत भन्दा बढि मत प्राप्त गर्ने उम्मेदवार दोश्रो चरणमा उठ्न सक्दछ र दोश्रो चरणमा जसले सबैभन्दा बढि मत प्राप्त गर्दछ, सोही बिजयी घोषित हुन्छ । यसमा बहुमत हुदैन जहाँ दोश्रो चरणमा ५ देखि ६ जना सम्म उम्मेदवार हुन्छन । यो प्रणाली अपनाउने मुलुकहरू २२ वटा छन जहाँ फ्रान्स तथा यसको प्रभावमा रहेका मुलुकहरू तथा अफ्रिकी मुलुकहरू र केही पुर्व सोभियत मुलुकहरू छन । त्यसैगरि जर्जिया, कजकिस्तान तथा ताजिकिस्तान जस्ता अन्य मुलुकहरूमा प्रतिनिधिहरूको निर्वाचनमा मिश्रित निर्वाचन प्रणालीको अंशको रूपमा दुई चरणको निर्वाचन प्रणाली अपनाउने गरिन्छ । यो प्रणालीका पनि केही सकारात्मक तथा नकारात्मक पक्षहरू छन ।

३.२.१.७ समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली (Proportional Representation System)

यो प्रणाली अन्तर्गत मतदाताले सिधै उम्मेदवारलाई मतदान गर्ने प्रणाली नभई विभिन्न राजनैतिक दलहरूमध्ये आफ्नो विचार र भावनाको प्रतिनिधित्व गर्ने दललाई मतदान गर्ने र सामान्यतया राजनैतिक दलहरूले मतदाता समक्ष आफ्नो उम्मेदवारको एउटा सूची प्रस्तुत गर्छन् र मतदाताले दलको लागि मतदान गर्दछन् । यस प्रणाली बमोजिम राजनैतिकदलले राष्ट्रिय निर्वाचनमा प्राप्त गरेको मतको आधारमा निर्वाचित हुने वा स्थान प्राप्त गर्ने हुन्छ । विभिन्न दलहरूद्वारा आफूले प्राप्त गरेको कुल मतको अनुपातमा आफ्नो स्थान निश्चित गरिन्छ र दलद्वारा प्रस्तुत सूची अनुसारका उम्मेदवारहरू मध्येबाट सम्बन्धित दलले छनौट गरी तयार पारेको सूचीका आधारमा निर्वाचित भएको घोषणा गरिन्छ । हाम्रो सन्दर्भमा पनि दुवै संविधानसभाको निर्वाचनका लागि तथा २०७४ सालको संसदीय निर्वाचनहरूमा हामीले यो प्रणाली अवलम्बन गरिसकेका छौं । यो निर्वाचन प्रणाली बहुसदस्यीय निर्वाचन क्षेत्रमा प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गरिन्छ । यो प्रणालीबाट धेरै भन्दा धेरै मतको कदर गर्दै खेरजाने मतको न्यूनीकरणमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । सबै वर्ग, क्षेत्र, लिङ्ग, जाति, भाषा र धर्मको सहि रूपमा प्रतिनिधित्व हुने अपेक्षा गरिन्छ । निश्चित प्रतिशतसम्मका लागि यो प्रणालीलाई पनि अवलम्बन गरिनु उपयुक्त हुन्छ ।

समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली मूलतः सदर मतको हिस्सा र सोही बराबरको अनुपातमा विधायीको स्थानमा हुने रूपान्तरण हो । समानुपातिकतालाई दलहरूले प्राप्त गरेको मतका साथै सामाजिक, सांस्कृतिक परिवेशका सन्दर्भमा समेत हेर्ने गरिन्छ । विविधतापूर्ण समाजमा सबैको प्रतिनिधित्व गराउन यो प्रणाली अपनाइएको

हुन्छ । यो प्रणालीको विशेषतानै कुनैपनि दल, बर्ग वा समुदायले प्राप्त गरेको मत खेर जान नपाओस्, र उक्त दल वा समुदायको समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुन सकोस भन्ने उद्देश्यले यो प्रणाली अवलम्बन गरिन्छ । यस प्रणाली बमोजिम छुट्टाईएको सिटसङ्ख्या मा दल वा समुदायले प्राप्त गरेको मत प्रतिशतका आधार मा उक्त दल वा समुदायले सिट सङ्ख्या प्राप्त गर्दछन् । विश्वका विभिन्न मुलुकहरूमा यो प्रणालीको प्रयोग भिन्न भिन्न रूपमा गरिएको पाईन्छ । यो प्रणाली अन्तर्गत मूलतः ३ प्रकारले प्रयोग गर्ने अभ्यास रहेको छ ।

१. सुचि समानुपातिक प्रणाली,
२. एकल संक्रमणीय मत प्रणाली, र
३. मिश्रित सदस्यीय समानुपातिक प्रणाली

३.२.१.७ सूची समानुपातिक प्रणाली (List Proportional Representation System)

सुचि समानुपातिक प्रणालीमा राजनैतिक दलहरूले बहुसदस्यीय निर्वाचनको लागि उम्मेदवारहरूको एकीकृत सूची सिंगो निर्वाचन क्षेत्रकोलागि प्रस्तुत गर्दछन् । उक्त सुचि बन्द वा खुला वा स्वतन्त्र हुन सक्दछ । अर्थात एकपटक सुचि तयार भई सार्वजनिक भएपछि परिवर्तन गर्न नमिल्ने किसिमको बन्द सुचि र सुचिमा भएमा उम्मेदवारहरू निर्वाचन परिणाम पछि दल वा निर्वाचन आयोगले परिवर्तन गर्न सक्ने खुला सुचि पर्दछन । यस प्रणालीमा मतदाताले दल/निर्वाचन एकाईको नाममा मत दिन्छन् । निर्वाचन एकाईहरूले प्राप्त मतको अनुपातमा विधायिकी निकाय/सभामा प्रतिनिधित्व प्राप्त गर्दछन् । निर्वाचनमा दल एकाईलाई मतदान गरिन्छ र सदर मतको हिस्सा अनुसार दललेस्थान प्राप्त गर्दछन् । यस किसिमको निर्वाचनको प्रयोजनको लागि अधिक शेष विधि वा उच्च औषत विधि अवलम्बन गर्ने प्रचलन छ ।

समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणालीहरू मध्ये सुचि प्रणाली नै बढी प्रयोगमा रहेको र उपयोगी मानिन्छ । समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन गरेका मुलुकहरू मध्ये करिव ७० राष्ट्रहरूले सुचिमा आधारित समानुपातिक प्रणाली अवलम्बन गरेका छन् । समानुपातिक प्रतिनिधित्वको लागि बन्द सुचिनै बढी प्रभावकारी हुन्छ । यस प्रणालीको अवलम्बन गर्दा सुचि कसरी तयार पार्ने? कुन समुदायको प्रतिनिधित्व के कुन आधार मा सुनिश्चित गर्ने? प्राथमिकताहरू के, कसरी र कुन सिद्धान्तका आधारमा तय गर्ने ? खुला सुचि हो भने विश्वसनीयता कसरी कायम गर्ने जस्ता महत्वपूर्ण विषयहरूमा ध्यान दिन आवश्यक छ ।

नेपालको संविधानले सबैका लागि केही निश्चित अधिकारहरू प्रत्याभूति गर्ने र सबै किसिमका विभेद उन्मूलन गर्ने उद्देश्य लिएको छ । महिला, आदिवासी जनजाति, दलित, मधेशी र अन्य वर्ग तथा समुदायलाई पनि संघीय तथा प्रान्तीय व्यवस्थापिका र स्थानीय तहमा समावेश गर्ने निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन गरेको छ जसमा सुचि समानुपातिक प्रणाली पनि पर्दछ । नेपालमा प्रतिनिधि सभा र प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचनको लागि बन्द सुचिको व्यवस्था गरिएको छ ।^{२०} जस अनुसार समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अनुसार हुने निर्वाचनमा भाग लिन चाहने दलले आफ्नो दलको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने उम्मेदवारको बन्दसूची तयार गर्नु पर्ने छ । बन्दसूची तयार गर्दा कुल सदस्य सङ्ख्याको कम्तीमा दश प्रतिशत सदस्यका लागि उम्मेदवारी दिने गरी बन्दसूची तयार गर्नु पर्ने, कम्तीमा पचास प्रतिशत महिलाको नाम समावेश गर्नु पर्ने, भूगोल र प्रादेशिक सन्तुलनलाई समेत ध्यान दिई जनसङ्ख्याको आधारमा दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेसी, थारु,

मुस्लिम पिछडिएको क्षेत्र तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको समेत प्रतिनिधित्व हुने गरी समावेशी सिद्धान्त बमोजिम तयार गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

यो प्रणाली अवलम्बन गर्दा न्यूनतम सिमा (Threshold) निर्धारण गर्नु उपयुक्त हुन्छ, अन्यथा दल वा समुहको सङ्ख्या बढ्न गई सरकार अस्थिर हुने वा अनुचित प्रभाव बढ्ने हुन सक्दछ । उदाहरणको लागि नेपालको पहिलो संविधानसभाको निर्वाचनबाट १ मात्र सिट प्राप्त गर्ने दलहरूको सङ्ख्या ११ थियो जसबाट दलका प्रमुखनै निर्वाचित भएकोले समावेशीकरणको उद्देश्य समेत माथि गम्भिर प्रभाव परेको थियो । न्यूनतम सिमाको सम्बन्धमा विभिन्न देशहरूमा फरक फरक अभ्यासहरू रहेका छन् । उदाहरणको लागि दक्षिण अफ्रिकामा शुन्य प्रतिशत, नेदरल्याण्डमा ०.६७ प्रतिशत न्यूजिल्याण्ड, रूस तथा जर्मनीमा ५ प्रतिशत र टर्कीमा १० प्रतिशतको सिमा निर्धारण गरिएको छ भने नेपालमा प्रतिनिधि सभाको लागि ३ प्रतिशत र प्रदेश सभाको लागि १.५ प्रतिशत कायम गरिएको छ ।

३.२.१.८ एकल संक्रमणीय मत प्रणाली (Single Transferable Voting System)

एकल संक्रमणीय मत प्रणाली प्राथमिकताका आधारमा मत दिने प्रणाली हो । यस प्रणाली अन्तर्गत बहुसदस्यीय निर्वाचन क्षेत्रका उम्मेदवारहरूको क्रम निर्धारण गरी मतदानगरिन्छ । यस प्रणाली अनुसार निर्वाचित हुनका लागि उम्मेदवारले निश्चित कोटा पार गर्नु पर्दछ । यस प्रणालीमा मतदाताहरूले उम्मेदवारको प्रथमिकता निर्धारण गरिदिन्छन र कोटा पार गर्ने उम्मेदवार निर्वाचित हुन्छ भने बाँकी मत दोश्रो प्रथमिकता क्रमको उम्मेदवारलाई प्राप्त हुन्छ । कम मत प्राप्त गर्ने उम्मेदवारहरू क्रमशः सूचीबाट हटाइन्छ । इस्टोनिया, आयरल्याण्ड र माल्टामा यो प्रणाली प्रमुख रूपमा अपनाईएको छ । यो प्रणाली जटिल प्रणाली मानिन्छ भने यस प्रणालीमा समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीका सकारात्मक र नकारात्मक पक्षहरू विद्यमान हुन्छन् ।

३.२.१.९ मिश्रित सदस्य समानुपातिक प्रणाली (Mixed Member Proportional System)

यो प्रणाली बमोजम प्रत्यक्ष/बढीमत/बहुमत प्रणालीबाट निर्वाचित भएका प्रतिनिधिहरू बाट समावेशीकरणको उद्देश्य पूर्ति नभएकोमा समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबाट क्षतिपूर्ति वा कोटा पुरा गर्ने गरी निर्वाचन गरिन्छ । यस प्रकारको निर्वाचन प्रणाली इटली, न्यूजिल्याण्ड, जर्मनी, बोलिभिया, हंगेरी, मेक्सिको, भेनेजुएला, लेसोथो र अल्बानिया जस्ता मुलुकहरूमा गर्ने गरिएको छ भने नेपालमा पनि दुवै संविधानसभार २०७४ सालको प्रतिनिधि सभा तथा प्रदेश सभाका निर्वाचनहरूमा गरिएको थियो । यस प्रकारको निर्वाचन प्रणालीमा प्रत्यक्ष वा समानुपातिक तर्फको न्यूनतम सिमा तोक्ने प्रचलन पनि छ जस अन्तर्गत प्रत्यक्षमा कम्तिमा १ सीट र समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीमा कम्तिमा निश्चित प्रतिशत मत प्राप्त गर्ने राजनैतिकदलले मात्र सीटको गणना गरिने हुन्छ । उदाहरणको लागि न्यूजिल्याण्डमा प्रत्यक्ष तर्फ कम्तिमा १ सीटमा विजय हाँसिल गरेको र समानुपातिक प्रणाली अन्तर्गत ५ प्रतिशत मत प्राप्त गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

यो प्रणालीले राष्ट्रको आवश्यकता र चाहना बमोजिम पुर्ण समानुपातिक प्रतिनिधित्वको सुनिश्चितता गर्दछ भने मतदाताले दुईवटा मतपत्र अर्थात एउटा दलको लागि समानुपातिक र अर्को प्रत्यक्ष तर्फ उम्मेदवार केन्द्रित मतदान गर्दछन् । यो प्रणाली केही जटिल हुने र समानुपातिक तर्फबाट कोटा पुरा गर्ने गरी आएका प्रतिनिधिहरू प्रति केही नकारात्मक धारणा हुने सम्भावना पनि हुन्छ ।

३.२.१.१० मिश्रित प्रणाली (Mixed System)

मिश्रित प्रणाली पनि फरक फरक प्रकृतिको हुन सक्दछ । दुई वा सो भन्दा बढी निर्वाचन प्रणालीको प्रयोग नै मिश्रित प्रणाली हो । यस अर्थमा माथि उल्लेखित मिश्रित सदस्य समानुपातिक प्रणाली पनि मिश्रित निर्वाचन प्रणालीको एक रूप हो भने त्यस बाहेक पनि पृथक रूपमा प्रत्यक्ष र समानुपातिक प्रणालीको मिश्रण वा प्रत्यक्ष, समानुपातिक र मनोनयनको मिश्रण आदि हुन सक्दछन् । यस अर्थमा कतिपय अवस्थामा प्रत्यक्ष, समानुपातिक तथा मनोनयनको प्रकृया समेत अवलम्बन गरी व्यवस्थापिकीय अंगको गठन गर्न सकिन्छ । संघीय व्यवस्थापिकाको तल्लो सदन र इकाईका व्यवस्थापिकाहरूको गठन प्रकृत्यामा यो प्रणाली अवलम्बन गर्ने प्रचलन विभिन्न देशहरूमा विद्यमान छन् ।

मुलतः देशको राजनैतिक अवस्था, प्रतिनिधित्वको लागि आवश्यकता, भौगोलिक जटिलता, जातीय, लैङ्गिक वा क्षेत्रीय प्रतिनिधित्वको आवश्यकता आदिलाई मध्यनजर गरी यस किसिमको प्रणाली अवलम्बन गर्ने प्रचलन छन् । मिश्रित प्रणाली बढीमत/बहुमत वा समानुपातिक र अन्य उल्लेखित प्रणालीका सकारात्मक पक्षहरूलाई एकत्रित गर्छ । यसको लागि विभिन्न निर्वाचन सुत्रहरू प्रयोग गरिन्छ । यस अन्तर्गत सिमित मत प्रणाली, समानान्तर प्रतिनिधित्व प्रणाली र एकल असंक्रमणीय मत प्रणालीको रूपमा प्रयोग गर्ने प्रचलन छन । सीमित मत प्रणाली(Limited Voting System) बहु सदस्यीय निर्वाचन क्षेत्रमा प्रयोग भएको बढीमत/बहुमत प्रणाली हो, जुन उम्मेदवार केन्द्रित निर्वाचन प्रणालीमा आधारित हुन्छ । यस प्रणालीमा मतदातालाई एकभन्दा बढी निर्वाचन गर्नुपर्ने उम्मेदवारहरू छनोट गर्नुपर्ने हुन्छ । कुल मतमा सबै भन्दा बढी मत ल्याउने उम्मेदवार विजयी हुन्छ । त्यसैगरी समानान्तर प्रणाली(Parellel System) मा बढीमत/बहुमत प्रणाली र समानुपातिक प्रतिनिधित्व दुवैको विशेषतामा जोडदिइएको हुन्छ । दुई निर्वाचन प्रणालीहरू छुट्टाछुट्टै तथा फरक रहन्छन् तर स्थान वितरणका लागि एक अर्काप्रति निर्भर हुँदैनन् । त्यसैगरी एकल असंक्रमणीय मत प्रणाली(Single Non-Transforable Voting System) मा उम्मेदवार केन्द्रित मतदान प्रक्रियाबाट निर्वाचित हुने गर्दछ भने मतदाताहरूले बहुसदस्यीय निर्वाचन क्षेत्रमा एकल मतदान गर्दछन । कूलमतको सबैभन्दा बढीमत प्राप्त गर्ने उम्मेदवारहरू विजयी घोषित हुन्छन् ।

३.२.१.११ सहमतीय प्रणाली (Consensus Government)

सहमतीय प्रणाली एउटा फरक खालको लोकतान्त्रिक प्रणाली हो । यस अन्तर्गत प्रतिस्पर्धा नभई सहमतिका आधारमा प्रतिनिधिहरू चयन गरिन्छ । यस प्रकारको प्रणाली स्वीस अध्यक्ष मण्डलको निर्वाचनको लागि गरिन्छ । त्यहाँ ७ जनाको संघीय परिषदको गठन कार्यकारी प्रमुखको रूपमा हुन्छ । उक्त परिषदको निर्वाचन संसदले गर्दछ भने उक्त परिषदले सामुहिक रूपमा राष्ट्रप्रमुखको भूमिका निर्वाह गर्दछन । हरेक अध्यक्षले एक एक मन्त्रालयको जिम्मा लिन्छन जस अन्तर्गत अर्थ, आर्थिक मामिला तथा शिक्षा, आन्तरिक मामिला, सुरक्षा तथा खेलकुद, उर्जा, ट्राफिक तथा वातावरण र न्याय मन्त्रालयहरू छन् । ४ वटा प्रमुख दलहरूबाट उक्त परिषदका अध्यक्ष मण्डलको चयन गरिन्छ भने सदस्यहरूको समयावधि किटान गरिएको छैन तर हरेक वर्ष अध्यक्ष क्रमानुसार फेरिन्छन् । यस किसिमको प्रणालीका कारण स्वीस सरकारले स्थायित्व प्राप्त गरेको छ ।²¹ सरकारले गर्ने मुख्य निर्णयहरू सम्मेलन मार्फत वा परिषदका ७ जना सदस्यको बहुमतबाट हरे

21 . See <https://www.worldatlas.com/articles/what-type-of-government-does-switzerland-have.html>

क हप्ता लिईन्छ ।²²

सन् १८४८ मा आधुनिक स्वीटजरल्याण्डको विकास हुँदादेखि एकमात्र राजनैतिक दल निर्वाचित हुने भएको ले १८९१ सम्म संघीय परिषदमा अर्को दलले प्रतिनिधित्व गर्ने अवसर पाएन । सन् १९५९ मा ४ वटा राजनैतिक दलहरू आफ्नो शक्ति अनुसार सीटहरू विभाजन गर्ने निर्णयमा पुगे र सोही बमोजिम सहमति गरे । यस तथाकथित “जादुयी सुत्र”लाई स्वीटजरल्याण्डमा सहमतीय प्रजातन्त्र भन्ने प्रचलन छ । यस किसिमको मान्यताको आधार बहुमत तथा अल्पमत सबैको समर्थन होस भन्ने नै हो । यो प्रक्रिया विना प्रश्न लामो समयसम्म चल्थो तर सन् २००३ मा एउटा दल स्वीस जनता दलले संसदमा बहुमत प्राप्त गरेर पनि एक मात्र परिषद सदस्य प्राप्त गरेपछि भने आलोचना हुन थालेको छ ।²³

३.२.१.१२ आरक्षण तथा कोटा प्रणाली

आरक्षण तथा कोटा प्रणाली सीमान्तकृत तथा बहिष्करणमा परेका समुदायहरूको उचित प्रतिनिधित्वको निम्ति गरिन्छ । राज्यका हरेक तह तथा संरचनामा देशका विभिन्न समुदायको सहभागिता र प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने उपायहरूको निम्ति विभिन्न देशहरूमा सकारात्मक विभेदको उपायको रूपमा आरक्षणको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । यस्तो प्रणालीको कार्यान्वयनबाट विगतका विभेद, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा राजनैतिक प्रतिकूल अवस्था तथा लैङ्गिक असमानताका कारण विभेदमा परेका बहिष्कृत तथा सीमान्तकृत समुदायहरूको स्थितिमा अर्थपूर्ण रूपमा सुधार आउने अपेक्षा गरिन्छ । यसले अन्ततः सबै समूहमा समानता विकसित गरी कुनै विशेष समूह वा समुदायले आफूहरू बहिष्करणमा परेको महसुस नगर्ने वातावरण श्रृजना गर्ने प्रयत्न गर्दछ ।

संवैधानिक कोटालाई संविधानमै प्रत्याभूत गरिएको हुन्छ । व्यवस्थापिकासम्बन्धी कोटा निर्वाचनमा खडा गरिने उम्मेदवारहरूको निश्चित प्रतिशित सुनिश्चित गर्ने निर्वाचनसम्बन्धी कानून, राजनैतिक दलसम्बन्धी कानून र अन्य सम्बन्धित कानूनहरूमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । स्वैच्छिक पार्टी कोटा कानुनी रूपमा बाध्यकारी हुँदैन र केही निश्चित सङ्ख्यामा उम्मेदवारहरूको उम्मेदवारी सुनिश्चित गर्न दलहरूले स्वैच्छिक रूपमा निर्धारण गरिएको हुन्छ ।

अधिकांश मुलुकहरूमा कोटा प्रणालीलाई सामाजिक समावेशीकरणका विषय सम्बोधन गर्न अवलम्बन गरिएको छ । नर्वेले सरकारी कम्पनीहरूमा ४०% सिट महिलाहरूका लागि सुरक्षित गरेको छ । जर्मनीमा महिला र पुरुष समानरूपमा दक्ष रहेछन् भने महिलाहरूलाई प्राथमिकता दिइन्छ । ब्राजिलमा जातीय अल्पसङ्ख्यकहरू (काला र आदिवासी ब्राजिलियन), गरिब तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई आरक्षण सुनिश्चित गरिएको छ । मलेसियामा आदिवासी समूहहरूलाई भूमिमाथि विशेष अधिकार दिइएको छ । फ्रान्समा महिला र अपाङ्गता भएका समूहहरूलाई आरक्षण दिइएको छ । त्यसैगरी, सिरिया र लेबनानमा केही निश्चित धार्मिक अल्पसङ्ख्यकहरूलाई संसदमा आरक्षण सुनिश्चित गरिएको छ भने नाइजेरियाले विशेष जातीय समुदायहरूका लागि सकारात्मक पहलका कार्यक्रमहरू अवलम्बन गरेको छ ।

त्यसै गरी क्यानाडामा “लाभबाट वञ्चित व्यक्ति वा समूहहरू लगायत जात, राष्ट्रियता वा जातीय उत्पत्ति, रङ्ग, धर्म, लिङ्ग, उमेर वा मानसिक वा शारीरिक दुर्बलताका कारण वञ्चित भएका व्यक्तिको अवस्थामा

22 . See <http://swiss-government-politics.all-about-switzerland.info/>

23 . See https://www.swissinfo.ch/eng/magic-formula_how-are-swiss-federal-councillors-elected-/44593530

सुधार गर्ने उद्देश्यले कुनै कानून, कार्यक्रम वा गतिविधिलाई रोक लगाएको मानिने छैन” भनेको छ । भारतमा सामाजिक र शैक्षिक रूपले पिछडिएका नागरिकको उत्थानका लागि विशेष व्यवस्था गर्न सकिने व्यवस्था गरे को छ । खासगरी यसले अनुसूचित जाति र जनजातिलाई उनीहरूको शिक्षा र सरकारी रोजगारीको निम्ति हुने नियुक्तिहरूमा आरक्षणसम्बन्धी विशेष व्यवस्था गरेको छ । अनुसूचित जाति तथा अनुसूचित जनजातिका लागि उनीहरूको जनसङ्ख्याका आधारमा हरेक पञ्चायत र नगरपालिकामा सिटको आरक्षण गर्नुपर्ने कुरा सुनिश्चित गरेको छ र त्यसमध्येबाट पनि एक तिहाइ सीट ती समुदायका महिलाका लागि आरक्षित गरि एको छ । अनुसूचित जाति र अनुसूचित जनजाति तथा एङ्लो इन्डियन (युरोपेली मूलका बाबुबाट जन्मे का सन्ततिहरू) का लागि लोकसभा र राज्यका विधानसभामा सीटको आरक्षण गरिएको छ । यस्तो आरक्षण ६० वर्षपछि स्वतः समाप्त हुने कुरा समेत उल्लेख गरिएको छ । त्यसैगरी दक्षिण अफ्रिकामा अन्याय पूर्ण भे दभावमा परेका व्यक्ति वा त्यो वर्गका व्यक्तिहरूको संरक्षण र उत्थान गर्न कानुनी र अन्य उपायहरू अवलम्बन गर्ने व्यवस्था गरेको छ । यसले सांस्कृतिक, धार्मिक र भाषिक समुदायहरूको प्रवर्द्धन तथा संरक्षणका लागि सांस्कृतिक, धार्मिक र भाषिक समुदायहरूको प्रवर्द्धन तथा संरक्षण आयोग र लैङ्गिक समानता, संरक्षण र विकासको लागि लैङ्गिक समानता आयोगको समेत व्यवस्था गरेको छ ।

महिलाहरूको समावेशीकरणका सम्बन्धमा भने लैङ्गिक कोटाको सफल प्रतिनिधित्व कोस्टारिका, स्विडेन र स्वाण्डाले गर्छन् । कोस्टारिकामा सबै दलहरूका लागि व्यवस्थापिकाको उम्मेदवारसम्बन्धी ४०% कोटाको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यसको पालना नगरेको अवस्थामा दण्डको व्यवस्था गरिएको छ, जसमा राजनैतिक दलको सूची अस्वीकार हुने सम्भावना पनि एक हो । महिला सांसदको प्रतिशत ३८.६% सहित कोस्टारिका विश्वमा संसदमा महिला प्रतिनिधित्वको सवालमा आठौँ स्थानमा छ । स्विडेनमा राजनैतिक दलका उम्मेदवार को सूचीका लागि स्वेच्छिक कोटाको व्यवस्था छ । वामपन्थी दलहरूले ‘प्रत्येक दोस्रो महिला’ भन्ने सिद्धान्त अवलम्बन गरेका छन । जसअनुसार उम्मेदवारको सूचीका लागि ५० प्रतिशत स्वेच्छिक कोटाको व्यवस्था हुन्छ । दक्षिणपन्थी राजनैतिक दलहरूको कोटासम्बन्धी कुनै नियम नभए तापनि आफ्नो सूचीमा पुरुष र महिला उम्मेदवारलाई आलोपालो अनुसार राख्ने गरेका छन् । महिला सांसदहरूको सङ्ख्या ४७.३% रहेको स्विडेन महिला प्रतिनिधित्वको सवालमा स्वाण्डा पछि दोस्रो स्थानमा आउँछ । स्वाण्डामा निर्वाचनमा आधारित सीट आरक्षणको व्यवस्था गरिएको छ । प्रत्येक जिल्लाबाट दुई जना महिला निर्वाचित हुनैपर्छ । स्वाण्डामा ५६.३ प्रतिशत महिला सांसदको प्रतिनिधित्वसम्म पुग्यो ।

आरक्षण र कोटासम्बन्धी व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान २००७ बाट सुरु भएको पाइन्छ । जस अनुसार सरकारले महिलाहरूका लागि विशेष प्रावधानहरूको व्यवस्था गर्नुका साथै आफ्ना सेवाहरूमा पर्याप्त प्रतिनिधित्व हुन नसकेको भन्ने पाइएमा पिछडिएका वर्गका नागरिकहरूका लागि विभिन्न नियुक्ति वा पदहरूमा आरक्षणको व्यवस्था गर्नुपर्ने छ । “दुवै लिङ्गहरूका लागि खुल्ला सरकारी जागिरमा लैङ्गिक विभेद गरिने छैन” भन्ने उल्लेख गरी नेपालको संविधान, २०१५ मा पनि महिला र पुरुष दुवैका लागि रोजगारीमा समान अवसर हुने कुरा उल्लेख गरिएको थियो । नेपालको संविधान, २०४७ अनुसार प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनमा महिला उम्मेदवारी कम्तीमा पनि ५% हुनुपर्ने र राष्ट्रियसभामा कम्तीमा ३ जना महिला हुनुपर्ने व्यवस्था थियो । अन्तरिम संविधान २०६३ मा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, दलित समूहहरू लगायत पिछडिएका समुदाय

आदिका लागि समानुपातिक तथा समावेशी सहभागिताको अधिकारसम्बन्धी प्रावधानहरू राखिएका थिए । ने पालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३५ (१४) अनुसार बहिष्करणमा परेका र पिछडिएका समुदायहरूका लागि राज्यले आरक्षण र सकारात्मक विभेदको नीति अवलम्बन गर्ने व्यवस्था गरेअनुसार २०६५ र २०७० का निर्वाचनको क्रममा समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली अपनाइएको पाइन्छ । नेपालको संविधान २०७२ मा पनि महिलाको लागि ३३ प्रतिशत सुनिश्चित हुने व्यवस्था गरिएको छ भने दलित तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि पनि निश्चित प्रतिशत तोकिएको छ यद्यपी यो अभै स्पष्ट छैन । कतिपय पदहरूमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वको समेत व्यवस्था गरिएको छ ।²⁴

३.२.२.१ संघीय संरचना

विकासलाई जनतामाभू पुर्‍याउनका लागि संघीय व्यवस्था संसारमै अब्बल मानिन्छ । यो एक राजनैतिक र विकासे अवधारणा हो जहाँ राज्यका सञ्चालन तहमा स्थानीय सदस्यहरू चुनिएर प्रतिनिधिमार्फत केन्द्रमा आइपुग्छन् । यसको सार्वभौमिकतालाई संविधानगत केन्द्रीय शासन अधिकारबाट स्थानीय तह र राजनैतिक इकाइहरूमा शक्ति तथा प्रशासनिक विकेन्द्रीकरण गरिन्छ । संघीयता राज्य सञ्चालनको त्यस्तो व्यवस्था हो, जुन प्रजातान्त्रिक नियम र संस्थाहरूमा आधारित हुन्छ । जहाँ शक्तिको बाँडफाँड केन्द्रीय र राज्य सर कारहरूलाई प्रदान गरिन्छ । इतिहास नियाल्दाखेरि विश्वमा थालनी १९ औँ शताब्दीबाट भएको पाइन्छ । जनतासँग पुग्ने माध्यमका रूपमा यसलाई गतिलो सारथिका रूपमा लिने गरिन्छ । यसकारण पनि विकासोन्मुख देशहरूमा एकीकृत देश विकासका लागि संघीयताको आवश्यकता महसुस गरियो । स्रोतसाधन र विविधता भएर पनि प्रशासनिक एवम् अन्य तरिकाले पछाडि परेका समुदाय, क्षेत्र आदिको समतामूलक विकासका लागि यो व्यवस्था सबैको रोजाइमा पर्‍यो ।

द्वैध, स्वायत्त वा अन्य जुनसुकै प्रकारको संघीयताको मोडल किन नहोस, सबैको उद्देश्य भनेको स्थानीय सर कार, प्रान्तिय सरकार र केन्द्रीय सरकार बिच शक्तिको बाँडफाँड, आवश्यकता र सेवाको उचित वितरण नै हो । चाहे ती ठूला सहर हुन्, चाहे साना गाउँहरू नै किन नहुन्, सबैको सम्मानजनक प्रगतिमा हुन्छ संघीय प्रणाली । त्यही विविधतालाई एकतामा जोड्नका लागि पनि संघीयता सँग ग्रामीण, अर्धसहरी र सहरी क्षेत्रहरू र तिनको उन्नतिमा अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको हुन्छ । जब देशका हरेक पक्ष केन्द्रबाट विकेन्द्रित हुन्छन् तब मात्र विकास तथा अन्य क्रियाकलापहरू गाउँगाउँ छिर्छन् । यसकारण पनि ग्रामीण क्षेत्रहरू संघीयतामा बढी नै आशावादी छन् । केन्द्रीय शासन तथा व्यवस्था प्रान्त र स्थानीय सरकारतर्फ जाने हुनाले पनि हरे क कार्यक्रम छिटो र सहज पूरा हुने साथै विकासको स्वादलाई जस्ताको तस्तै चाख्नका लागि पनि दे श विकासमा संघीयता आवश्यक बनेको हो । यसबाट सामाजिक, आर्थिक, प्राविधिक र राजनैतिक फाइदा प्रशस्तै पाउने देखिन्छ तर, सिद्धान्ततः प्रयोग भने हुनुपर्छ । संघीय शासन प्रणालीबाट देशको दिगो आर्थिक विकासमा औजार सावित हुनेछ, जसका लागि वैज्ञानिकतामा आधारित संघ भने अपरिहार्य छ ।

संघीय संरचनाले गर्दा जनताको सहभागिता, अवसर र एकतामा वृद्धि भई साधारण जनता पनि निर्णय तहमा पुग्ने गर्छन् । विकासको मूल त्यतिबेला फुट्छ जतिबेला निर्णयको अधिकार स्थानीय जनतामा आधारित हुन्छ

। यसको मतलब मनलागी गतिविधिका लागि भने होइन ।

नेपालले आफ्नो संविधान २०७२ जारी गरिसकेपछि पूर्णरूपमा संघिय संरचनामा गएको छ । नेपालमा हाल ७५३ स्थानीय तह, ७ वटा प्रदेश र एक संघ रहेको छ । संघियताको पूर्ण र प्रभावकारी कार्यान्वयन भने अबै पनि प्रारम्भिक चरणमा रहेको विज्ञहरू बताउछन् ।

३.२.२.२ संघियता र निर्वाचन

नेपालमा निर्वाचन प्रणालीको सम्बन्धमा फरक फरक पदहरूको निम्ति फरक फरक प्रकृतिको व्यवस्था संविधानले गरेको छ । नेपालको संविधान २०७२ जारी हुनुभन्दा अगाडिका निर्वाचन प्रणाली र तत् पश्चातको निर्वाचन प्रणालीहरूमा स्वभावैले केही फरकहरू देखा परेका छन् । मुलतः पहिलो हुने निर्वाचित हुने र समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली गरी मिश्रित निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन गरिएको भएपनि संघीय प्रणाली बमोजिम संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका निर्वाचनहरू लगायत राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनसम्बन्धी व्यवस्था अन्तर्गत मतदाताहरू र तिनको मतभारको व्यवस्था सम्बन्धमा नेपालको संविधानमार्फत केही फरक प्रकृतिका विशेष व्यवस्थाहरू गरिएका छन् ।

३.२.२.२.१ राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन

निर्वाचन प्रणाली सम्बन्धमा राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको लागि निर्वाचन आयोगले संघीय संसद तथा प्रदेश सभाका सदस्यले दिएको मतको आधारमा नेपालको संविधानको धारा ६२ र ६९ को अधिनमा रही निर्वाचन गर्ने व्यवस्था छ । निर्वाचक मण्डलको सम्बन्धमा निर्वाचन प्रयोजनका लागि संघीय संसदका सदस्य र प्रदेश सभाका सदस्यको मतभार संघीय कानून बमोजिम फरक फरक फरक हुने र तत्काल कायम रहेको कुल मतको बहुमत प्राप्त गर्ने व्यक्ति राष्ट्रपति निर्वाचित हुने व्यवस्था छ । पहिलो चरणमा कुनै उम्मेदवारले बहुमत प्राप्त गर्न नसकेमा सवैभन्दा बढीमत प्राप्त गर्ने दुई उम्मेदवारहरू बीच मतदान हुने र त्यस्तो मतदानमा कुल मतको पचास प्रतिशत भन्दा बढी मत प्राप्त गर्ने उम्मेदवार राष्ट्रपति निर्वाचित व्यवस्था छ । दोस्रो चरणमा पनि कुनै उम्मेदवारले कुल मतको पचास प्रतिशतभन्दा बढी मत प्राप्त गर्न नसकेमा तेस्रो चरणको मतदानमा कुल सदर मतको बढी मत प्राप्त गर्ने व्यक्ति निर्वाचित हुने व्यवस्था छ ।^{२५} राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन फरक फरक लिङ्ग वा समुदायको प्रतिनिधित्व हुने गरी गर्नुपर्ने^{२६} व्यवस्था समेत संविधानमा गरिएको छ ।

मतभारको सम्बन्धमा संघीय कानून बमोजिम हुने व्यवस्था गरिएको छ भने राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनसम्बन्धी ऐन, २०७४ को अनुसुचि बमोजिम संघीय संसदका सदस्यको मतभार पछिल्लो राष्ट्रिय जनगणनाका आधारमा भएको नेपालको कुल जनसङ्ख्या लाई संघीय संसदका सदस्यहरूको कुल सङ्ख्या ले भाग गरी आएको भागफललाई पुनः १००० ले भाग गर्दा हुन आउने सङ्ख्या लाई संघीय संसदका सदस्यको मतभार कायम गरिएको छ भने प्रदेश सभाका सदस्यको मतभार पनि सोही बमोजिम कुल जनसङ्ख्या लाई प्रदेश सभाका कुल सदस्यले भाग गरी आएको भागफललाई पुनः १००० ले भाग गर्दा आउने भागफललाई मतभार कायम गरिएको छ । पछिल्लो निर्वाचनमा यस प्रक्रिया बमोजिम निर्वाचन गर्दा संघीय संसदका सदस्यको मतभार ७९ र प्रदेश सभाका सदस्यको मतभार ४८ हुन आएको थियो । यसरी हेर्दा र

२५ ऐ. धारा ६२

२६ ऐ. धारा ७०

राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपति जस्तो गरिमामय पदहरूको निम्ति संघ र प्रदेश सभा दुवैले निर्वाचित गर्न पाउने पद्धती अत्यन्तै महत्वपूर्ण उपयुक्त भएपनि यो प्रक्रिया केही जटिल हुने र हरेक निर्वाचनमा मतभार फरक भई अन्योल र अनिश्चितता थपिने सम्भावना हुन्छ ।

३.२.२.२ प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन

कानूनी व्यवस्था

संघीय संसदको प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनको लागि संविधानले दुई प्रकारको निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन गर्ने व्यवस्था गरेको छ । प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनको लागि नेपाललाई जनसङ्ख्या र भौगोलिक अनुकूलता तथा विशिष्टताका आधारमा एकसय पैसड्डी निर्वाचन क्षेत्र कायम गरी प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रबाट एकजना रहने गरी पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली बमोजिम निर्वाचित हुने एकसय पैसड्डी सदस्य र सम्पूर्ण देशलाई एक निर्वाचन क्षेत्र मानी राजनैतिक दललाई मत दिने समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम निर्वाचित हुने एकसय दश सदस्य गरी जम्मा २७५ सदस्य रहने व्यवस्था छ । समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम हुने प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनका लागि राजनैतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा जनसङ्ख्या को आधारमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस, आर्य, मधेसी, थारू, मुस्लिम, पिछडीएको क्षेत्र समेतबाट बन्द सुचिका आधारमा प्रतिनिधित्व गराउने व्यवस्था संघीय कानून बमोजिम हुनेछ भन्ने व्यवस्था समेत गरिएको छ । त्यसरी उम्मेदवारी दिँदा भूगोल र प्रादेशिक सन्तुलनलाई समेत ध्यान दिनुपर्ने, यसरी दलले उम्मेदवारी दिँदा अपाङ्गता भएको व्यक्तिको समेत प्रतिनिधित्व हुनेगरी व्यवस्था गर्नुपर्ने भन्ने व्यवस्था छ भने संघीय संसदमा प्रतिनिधित्व गर्ने प्रत्येक राजनैतिक दलबाट निर्वाचित कुल सदस्य सङ्ख्याको कम्तीमा एकतिहाई सदस्य महिला हुनुपर्नेछ । त्यसरी निर्वाचित गर्दा पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली बमोजिम निर्वाचित सदस्यहरू मध्ये कुनै राजनैतिक दलको एक तिहाई सदस्य महिला निर्वाचित हुन नसकेमा त्यस्तो राजनैतिक दलले समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम निर्वाचित गर्दा आफ्नो दलबाट संघीय संसदमा निर्वाचित हुने कुल सदस्यको कम्तीमा एक तिहाई महिला सदस्य हुनेगरी निर्वाचित गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । प्रतिनिधिसभाको पहिलो बैठक प्रारम्भ भएको मितिले पन्ध्र दिनभित्र प्रतिनिधि सभाका सदस्यहरूले आफुमध्ये बाट प्रतिनिधि सभाका सभामुख र उपसभामुखको निर्वाचन गर्ने र सभामुख तथा उपसभामुख फरक फरक दल र लिङ्गबाट प्रतिनिधित्व गरेको हुनुपर्ने व्यवस्था समेत संविधानमा गरिएको छ ।

कार्यान्वयनको स्थिती

यस किसिमको व्यवस्थाले संविधानको समावेशीकरण प्रतिको प्रतिवद्धतालाई पुरा गर्नको निम्ति सघाउ पुऱ्याउँदछ तर संगसँगै जटिलता पनि थप्ने गरेको छ । विभिन्न जात, जाती, वर्ग र क्षेत्रको प्रतिनिधित्वको सुनिश्चितताको लागि यस किसिमको व्यवस्था अन्तर्गत कम सङ्ख्या मा राजनैतिक दल हुने र उक्त दलहरूले पर्याप्त सीट सङ्ख्या मा विजयी हाँसिल गर्ने भएमा खासै समस्या पर्दैन तर कम सीट सङ्ख्या भएका धेरै राजनैतिक दल भएमा यसले समावेशीकरण प्रतिको लक्ष्य पुरा गर्नमा बाधा पुऱ्याउँदछ । उदाहरणको लागि नेपालको पहिलो संविधानसभामा ११ वटा राजनैतिक दलहरूले १, १ वटा मात्र सीटमा विजय हाँसिल गरे भने सवै दलहरूले दलको प्रमुखलाई नै समानुपातिक तर्फ बिजयी बनाएर पठाए जसमा सवैजसो पुरुष र माथिल्लो बर्ग तथा समुदायका व्यक्तिहरू थिए । यस किसिमको व्यवस्थाले निम्त्याउने अर्को समस्या भनेको

पर्याप्त क्षमता र दक्षता विना प्रतिनिधित्व गराउनु पर्ने बाध्यता हो जसका कारण उसले गर्ने भूमिकामा प्रश्न चिन्ह उठ्ने गरेको छ भने प्रभावकारी रूपमा उक्त समुदायबाट प्रतिनिधित्व गराउने वा केवल सङ्ख्या को लागि मात्र ? भन्ने प्रश्नहरू उठ्ने गरेका छन् । सुचि तयार गरी सकेपछि पनि निर्वाचन परिणाम प्राप्त भए पश्चात राजनैतिकदलले आफुखुसी फेरबदल गर्न सक्ने भएका कारण राजनैतिक दलको नेतृत्वले अनुचित प्रभावका आधारमा व्यक्तिहरू छनौट गरी पठाउने सम्भावना पनि यस पद्धतिमा हुन्छ, जसले गर्दा उक्त दलको लागि जनताले मतदान गरेको जनमतको कदर हुन सक्दैन ।

३.२.२.३ राष्ट्रियसभा सदस्य निर्वाचन

कानूनी व्यवस्था

राष्ट्रियसभा सदस्यको लागि निर्वाचन प्रणाली मिश्रित प्रकारको निर्वाचक मण्डलबाट विभिन्न प्रदेशबाट निर्वाचित हुने व्यवस्था संविधानले गरेको छ । राष्ट्रियसभा मा प्रदेश सभाका सदस्य, गाउँपालिकाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा नगरपालिकाका प्रमुख र उप-प्रमुख रहेको निर्वाचक मण्डलद्वारा संघीय कानून बमोजिम मतको भार फरक हुने गरी प्रत्येक प्रदेशबाट कम्तीमा तीनजना महिला एक जना दलित र एकजना अपाङ्गता भएका व्यक्ति वा अल्पसंख्यक सहित आठजना गरी निर्वाचित छपन्न जना र नेपाल सरकारको सिफारिसमा राष्ट्रपतिबाट मनोनित कम्तीमा एक जना महिला सहित तीन जना गरी जम्मा ५९ जना सदस्य रहने व्यवस्था गरिएको छ । राष्ट्रियसभाको पहिलो बैठक प्रारम्भ भएको मितिले पन्ध्र दिनभित्र राष्ट्रियसभाका सदस्यहरूले आफुमध्येबाट राष्ट्रियसभाका अध्यक्ष र उपाध्यक्षको निर्वाचन गर्ने व्यवस्था संविधानमा गरिएको छ ।

प्रतिनिधित्वको आधार र अनुपात

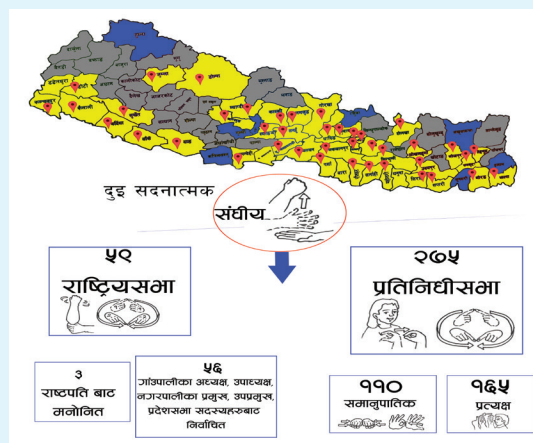
संघीय प्रणालीलाई एकल शासन र सह-शासनको एकिकृत रूपका आधारमा व्याख्या गर्ने प्रचलन संसारभर रहेको छ । सामान्यतया संघीय प्रणालीमा माथिल्लो सदन (second chamber) मा प्रदेशहरूको प्रतिनिधित्व हुने र यसले प्रदेशका विषयहरूमा छलफल गर्ने प्रचलन छ । यसर्थ एकात्मक शासन प्रणाली र संघीय प्रणालीमा हुने माथिल्लो सदनको प्रकृति र कार्यादेश केही फरक हुने हुन्छ । यो सह-शासनको एउटा रूप समेत हो । संसारका विभिन्न संघीय मुलुकहरूका माथिल्लो सदनमा २ प्रकारले प्रदेशको प्रतिनिधित्व हुन्छ ।

अ. हरेक प्रदेशबाट बराबर सङ्ख्या मा प्रतिनिधित्व हुने, **(symmetrical federalism)**

आ. प्रदेशहरूबाट जनसङ्ख्या का आधारमा फरक फरक प्रतिनिधित्व हुने **(assymetrical federalism)**

हरेक प्रदेशबाट बराबर प्रतिनिधित्व गराउने प्रणाली अमेरिकामा प्रचलित छ, जहाँका ५० वटा राज्यहरूले बराबर सङ्ख्या मा माथिल्लो सदनमा प्रतिनिधित्व गर्दछन भने जनसङ्ख्या का आधारमा प्रतिनिधित्व गराउने प्रचलन भारतमा छ जहाँ फरक फरक सङ्ख्या मा हरेक राज्यहरूले माथिल्लो सदनमा प्रतिनिधित्व गर्दछन् । नेपालको संविधान निमार्णको क्रममा प्रदेशबाट बराबर सङ्ख्या मा प्रतिनिधित्व गराउने वा जनसङ्ख्या का आधारमा फरक फरक प्रतिनिधित्व गराउने वा अधिकतम र न्यूनतम सिमा तोकेर फरक फरक प्रतिनिधित्व गराउने (उदाहरणको लागि अत्याधिक जनसङ्ख्या भएको प्रदेशले पनि ९ जना भन्दा बढी प्रतिनिधित्व गरिउन नपाउने र सानो जनसङ्ख्या भएको प्रदेशले पनि ६ जना भन्दा कम प्रतिनिधित्व नगराउने) भन्ने विषयमा लामो बहस र छलफल समेत भएको थियो । अन्ततः संविधानसभा बराबर सङ्ख्या मा प्रतिनिधित्व

गराउने निष्कर्षमा पुग्यो ।

प्रतिनिधित्वको हिसावले प्रत्येक प्रदेशबाट ३ जना महिला, एकजना दलित र एकजना अपाङ्गता भएका व्यक्ति वा अल्पसङ्ख्यक समुदायबाट प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्थामा अल्पसङ्ख्यक वा अपाङ्गता भएका व्यक्तिमध्ये कसलाई र कुन आधारमा उम्मेदवार चयन गर्ने ? उक्त समुदायबाट पुरुष मात्र हुने की महिला पनि हुन सक्ने ? अपाङ्गताको प्रकृति अनुरूपको विविधता कसरी कायम गर्ने भन्ने बारेमा थुप्रै अलमलहरू रहेका छन् ।

यस किसिमको समस्याको निराकरणका लागि समानुपातिक रूपमा प्रतिनिधित्वको व्यवस्था गर्दै दलित वा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू मध्येबाट अपाङ्गताको

विविधता सहित (बहिराको समेत प्रतिनिधित्व हुने गरी) लैङ्गिक सन्तुलन समेत कायम गरि स्पष्ट व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

३.२.२.२.४ प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन

प्रदेश सभासम्बन्धी व्यवस्था नेपालको इतिहासमा पहिलो पटक भई हाल सातवटै प्रदेशहरूमा कायम छन् । संघीय प्रणाली बमोजिम स्थापना भएका प्रदेशहरूमा सरकार गठन र सञ्चालनको लागि जनसङ्ख्या र भूगोलका आधारमा सिट सङ्ख्या हरू तय गरिएको छ । प्रदेश सभाको निर्वाचनको लागि पनि संघीय संसदको प्रतिनिधिसभाको लागि अवलम्बन गरिने प्रणाली नै संविधान तथा अन्य कानूनहरूले व्यवस्था गरेका छन् । अतः प्रदेश सभाको निर्वाचन प्रणाली निम्न बमोजिमको हुने व्यवस्था संविधानले गरेको छः

- क. पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली,
- ख. समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली ।

पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत एक निर्वाचन क्षेत्र एक पदको आधारमा सबैभन्दा बढी मत प्राप्त गर्ने उम्मेदवार प्रदेश सभाको सदस्यमा निर्वाचित हुने र समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत प्रत्येक प्रदेशले सम्पूर्ण प्रदेशलाई एक निर्वाचन क्षेत्र मानी दललाई मत दिने र प्रत्येक दलले प्राप्त गरेको कुल मत सङ्ख्याको अनुपातमा त्यस्तो दलको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने उम्मेदवार प्रदेश सभाको सदस्यमा निर्वाचित हुने व्यवस्था गरिएको छ ।

संविधान बमोजिम प्रदेशको व्यवस्थापिका एकसदनात्मक हुने जसलाई प्रदेशसभा भनिने^{४०} सम्बन्धित प्रदेशबाट प्रतिनिधि सभामा पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली बमोजिम निर्वाचित हुने सदस्य सङ्ख्या को दोब्बर सङ्ख्या मा हुन आउने सदस्य, यसरी कायम हुने सदस्य सङ्ख्या लाई साठी प्रतिशत मानि बाँकी

चालीस प्रतिशतमा समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबाट निर्वाचित हुने सदस्य^{६६} गरी मिश्रित निर्वाचन प्रणालीका आधारमा प्रदेश सभा गठन हुने व्यवस्था छ । राजनैतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा महिला, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको समेत प्रतिनिधित्व हुने गरी दिनुपर्ने र कुल सदस्य सङ्ख्या को कम्तिमा एक तिहाई महिला अनिवार्य हुनुपर्ने व्यवस्था समेत गरिएको छ । प्रदेश सभाका सभामुख र उपसभामुख प्रतिनिधि सभाका सभामुख र उपसभामुखको निर्वाचन प्रक्रिया बमोजिम हुने व्यवस्था समेत संविधानले गरेको छ ।

संविधान र प्रदेश सभा निर्वाचन ऐन, २०७३ को आधारमा संघीय संसदको प्रतिनिधि सभा र प्रदेश सभाको निर्वाचन संगसँगै गर्ने कार्यतालिका बमोजिम नेपालको इतिहासमा पहिलो पटक संघीय प्रणाली बमोजिम २०७४ सालमा २ चरणमा निर्वाचन सम्पन्न भएका थिए । पहिलो चरणमा निर्वाचन भएका जिल्लामा २०७४ साल मंसिर १० गते दोस्रो चरणमा निर्वाचन भएका जिल्लामा मंसिर २१ गते निर्वाचन सम्पन्न भएका थिए । उक्त निर्वाचनबाट निर्वाचित भएका प्रदेश सभाका सदस्यहरू निम्न बमोजिम छन्:

सि. नं.	प्रदेश नं./नाम	पहिलो हुने निर्वाचित हुने तर्फ	समानुपातिक तर्फ	जम्मा
१.	प्रदेश नं. १	५६	३७	९३
२.	प्रदेश नं. २	६४	४३	१०७
३.	प्रदेश नं. ३	६६	४४	११०
४.	गण्डकी प्रदेश	३६	२४	६०
५.	प्रदेश नं. ५	५२	३५	८७
६.	कर्णाली प्रदेश	२४	१६	४०
७.	सुदुर पश्चिम प्रदेश	३२	२१	५३
कुल जम्मा		३३०	२२२	५५०

प्रदेश सभाको निर्वाचन प्रणालीलाई ६० प्रतिशत पहिलो हुने निर्वाचित हुने र ४० प्रतिशत समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम विभाजन गरिएको छ । प्रदेश सभाको २०७४ सालको निर्वाचन परिणाम अनुसार पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणाली बमोजिम कुल ३३० सीट सङ्ख्या मध्ये जम्मा १७ जना महिला र बाँकि ३१३ जना पुरुषहरू निर्वाचित भएका छन् । जस मध्ये प्रदेश नं. १ बाट २ जना, प्रदेश नं. २ बाट ५ जना, प्रदेश नं. ३ बाट ५ जना, गण्डकी प्रदेशबाट २ जना, प्रदेश नं. ५ बाट २ जना र सुदुर पश्चिम प्रदेशबाट १ जना मात्र निर्वाचित भएका छन् भने कर्णाली प्रदेशबाट एकजना पनि निर्वाचित भएका छैनन् । अन्य जात जाती र समुदाय (खास गरी दलित र अल्पसङ्ख्यक) को प्रतिनिधित्व पनि पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणाली बमोजिम अत्यन्तै कमजोर देखिएको छ जुन कुरा संघीय संसदको प्रतिनिधिसभाको पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणालीमा पनि लागु हुन्छ ।

यसरी हेर्दा समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबाट नै बाँकि कोटा पुरा गर्नुपर्ने बाध्यता छ भने विभिन्न समुदाय र महिलाको प्रतिनिधित्वको लागि पनि दलको लागि बन्द सुचि र मतदाताको लागि खुला सुचि नभएका कारण मतदाताले आफुले रोजेको व्यक्तिलाई जिताउने भन्दा दलको इच्छा बमोजिम व्यक्तिहरू निर्वाचित हुने सम्भावना

प्रवल छ भने महिला तथा अन्य पछाडि परेका जातजाती समुदायलाई पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणालीमा उम्मेदवार नै नबनाउने संस्कार समेत देखिएको छ । त्यसैगरी महिला तथा अल्पसंख्यकबाट प्रतिनिधित्व गरि उँदा पनि उच्च घरानाका वा नजिकका नातेदार वा आर्थिक चलखेलका आधारमा सांसद बनाउने प्रचलनको विकास हुँदै गएको देख्न सकिन्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई प्रतिनिधित्व गराउने विषयमा सकेसम्म उम्कने प्रयास गर्ने वा अपाङ्गताको मर्म, भावना र अधिकारको बारेमा जानकारी नभएका व्यक्तिको छनोट गर्ने परम्पराको समेत थालनी भएको छ ।

यस किसिमको समस्याको निराकरणका लागि पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणाली अन्तर्गत समानुपातिक रूपमा उम्मेदवार चयन गर्ने व्यवस्था गर्ने, उक्त लिङ्ग वा समुदायको उम्मेदवारहरूलाई जित्ने सम्भावना बढी भएका (winnable seats) निर्वाचन क्षेत्रहरूमा प्राथमिकता दिने वा निर्वाचन क्षेत्र नै सुरक्षित गर्ने, समानुपातिक सुविधा राजनैतिकदलको लागि बन्द तर मतदाताको लागि खुला गर्ने, राजनैतिक दलभित्रै सम्पूर्ण तहमा पुर्ण समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुनुपर्ने व्यवस्था गर्ने र सरकार, निर्वाचन आयोग तथा राजनैतिक दल, नागरिक समाज र विकास साभेदारहरूले क्षमता विकास र नेतृत्व विकास जस्ता कार्यक्रमहरू व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गर्न सकेमा मात्र उच्चस्तरको, दक्ष, जिम्मेवार र पुर्ण समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्न सकिन्छ ।

३.२.२.२.५ स्थानीय तहको निर्वाचन

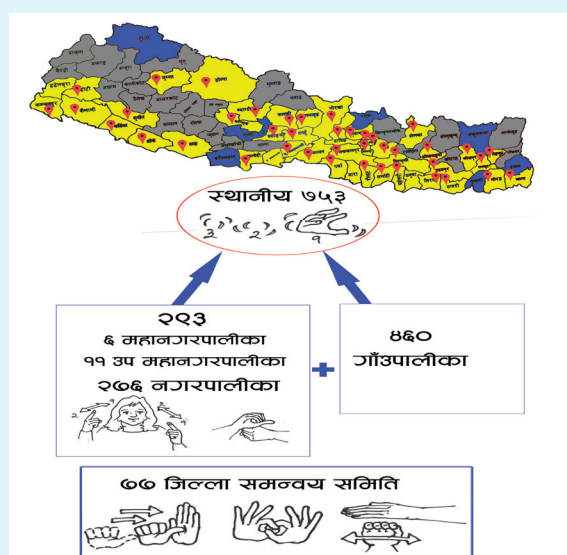
स्थानीय तहको निर्वाचन प्रणाली सम्बन्धमा गाउँपालिकाका अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, नगरपालिकाका प्रमुख, उपप्रमुख वा वडा अध्यक्षको निर्वाचनमा एक पद एक मतको आधारमा पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीको व्यवस्था गरिएको छ । गाउँपालिका वा नगरपालिकाको वडा समितिमा रहने दलित महिला तथा महिला सदस्यको निर्वाचनमा एक पद एक मतको आधारमा पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली, दुई जना वडा सदस्यको निर्वाचनमा सबै भन्दा बढी मत ल्याउने दुईजना निर्वाचित हुने र गाउँ कार्यपालिकाको महिला सदस्यको निर्वाचनमा चारजना र नगर कार्यपालिकाको महिला पाँचजनालाई दिईने एकमतको आधारमा सबै भन्दा बढी मत ल्याउने पाँच जना तथा गाउँ कार्यपालिकाका दलित वा अल्पसंख्यक समुदायबाट हुने सदस्यको निर्वाचनमा दुईजनालाई दिईने एक एक मतको आधारमा सबै भन्दा बढी मत प्राप्त गर्ने दुईजना र नगर कार्यपालिकाका दलित वा अल्पसंख्यक समुदायबाट हुने सदस्यको निर्वाचनमा तीन जनालाई दिईने एक एक मतको आधारमा सबै भन्दा बढी मत प्राप्त गर्ने तीन जना निर्वाचित हुने गरी निर्वाचन प्रणाली अपनाईएको छ ।

त्यसैगरी जिल्ला समन्वय समितिका प्रमुख, उपप्रमुख वा एकजना दलित वा अल्पसंख्यक समुदायबाट निर्वाचित हुने सदस्यको निर्वाचनमा एक पद एक मतको आधारमा पहिलो हुने निर्वाचित हुने, महिला सदस्यको हकमा तीन जनालाई दिईने एक मतको आधारमा सबै भन्दा बढी मत प्राप्त गर्ने तीनजना, र अन्य सदस्यको हकमा जति जना सदस्य निर्वाचित गर्नु पर्ने हो, त्यति जनालाई दिईने एक मतको आधारमा सबै भन्दा बढी मत प्राप्त गर्ने निर्वाचित हुने प्रणाली अवलम्बन गरिएको छ ।

प्रत्येक गाउँपालिकामा एक गाउँ सभा रहने, गाउँ सभामा गाउँ कार्यपालिका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष, वडा अध्यक्ष र प्रत्येक वडाबाट निर्वाचित चारजना सदस्य र संविधानको धारा २१५ को उपधारा (४) बमोजिम दलित वा

अल्पसंख्यक समुदायबाट निर्वाचित गाउँ कार्यपालिकाको सदस्य रहने, गाउँ सभामा प्रत्येक वडाबाट कम्तीमा दुईजना महिलाको प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था गरिएको छ भने प्रत्येक वडामा वडा अध्यक्ष र चारजना सदस्यहरू रहेको वडा समिति गठन हुने व्यवस्था छ । त्यस्तो वडा अध्यक्ष र वडा सदस्यको निर्वाचन पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली बमोजिम हुने व्यवस्था समेत गरिएको छ । त्यसैगरी प्रत्येक नगरपालिकामा एक नगर सभा रहने, नगर सभामा नगर कार्यपालिका प्रमुख र उपप्रमुख, वडा अध्यक्ष र प्रत्येक वडाबाट निर्वाचित चारजना सदस्य र संविधानको धारा २१६ को उपधारा (४) बमोजिम दलित वा अल्पसंख्यक समुदायबाट निर्वाचित नगर कार्यपालिकाको सदस्य रहने, नगर सभामा प्रत्येक वडाबाट कम्तीमा दुईजना महिलाको प्रतिनिधित्व हुने र प्रत्येक वडामा वडा अध्यक्ष र चारजना सदस्यहरू रहेको वडा समिति गठन हुने व्यवस्था छ । त्यस्तो वडा अध्यक्ष र वडा सदस्यको निर्वाचन पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली बमोजिम हुने व्यवस्था समेत संविधानले गरेको छ । त्यसैगरी स्थानीय तहको कार्यकारिणी अधिकार यो संविधान र संघीय कानूनको अधिनमा रही गाउँ कार्यपालिका वा नगर कार्यपालिकामा हुने र व्यवस्थापिकीय अधिकार गाउँ सभा र नगर सभामा रहने, जिल्ला भित्रका गाउँपालिका र नगरपालिकाहरूबीच समन्वय गर्न एक जिल्ला सभा रहने जिल्ला सभाले जिल्ला समन्वय समितिको निर्वाचन गर्ने समेत व्यवस्था छ ।

कार्यान्वयन सम्बन्धमा स्थानीय तहको निर्वाचन प्रणाली अलिकति जटिल किसिमको छ जसका कारण कतिपय स्थानहरूमा दलित वा अल्पसंख्यक समुदायबाट प्रतिनिधित्व गराउन राजनैतिक दलहरूलाई समस्या परेको, एउटै व्यक्ति दुई वा बढी दलको उम्मेदवारको रूपमा रहेको, निर्वाचन प्रणाली जटिल भएका कारणले ठुलो सङ्ख्या मा मतपत्रहरू रद्द गर्नु परेको, मतपत्रको साईज सानो बनाउँदा नबुझिने हुने भएकोले निकै ठुलो हुन पुगेको जस्ता चुनौतिहरू देखा परेका थिए भने प्रत्येक गाउँपालिका र नगर पालिकाका अध्यक्ष वा उपाध्यक्ष, प्रमुख वा उपप्रमुख मध्ये एक जना महिला हुनुपर्ने व्यवस्था भएकोमा करिव ९३ प्रतिशत महिला उपाध्यक्ष र उपप्रमुखमा निर्वाचित भएका छन् भने प्रमुख वा अध्यक्षमा केवल १८ जना मात्र निर्वाचित हुन सकेका छन् । यस किसिमको नतिजाले बाध्यात्मक व्यवस्थाका कारण मात्र समावेशीकरण सम्भव भएको, त्यसमा पनि

दोश्रो पदमा मात्र महिला उम्मेदवारहरू दिईएको जस्ता कमजोरीहरू नेपालमा भएको पछिल्लो निर्वाचनबाट देखा परेको छ । यस किसिमका समस्याहरू निराकरण गर्नको लागि हरेक दलले कम्तीमा ५० प्रतिशत महिला प्रमुख पदको लागि उम्मेदवारी दिने, दलित वा अल्पसंख्यक समुदायबाट उम्मेदवारी दिने सम्भावित व्यक्तिहरूको क्षमता विकासमा समयमै ध्यान दिने दलभित्रै पुर्ण समानुपातिक नेतृत्वको विकासको लागि राजनैतिक दलसम्बन्धी व्यवस्थामा स्पष्ट व्यवस्था गर्ने गर्दा प्रभावकारी नेतृत्वको विकास सम्भव हुन्छ ।

स्थानीय तहमा अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्वका बारेमा ऐनले कुनै पनि व्यवस्था गरेको छैन

न । अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूले सेवा, सुविधा र अधिकारका लागि स्थानीय सरकारहरूसँग बढि अन्तरकृया गर्नुपर्ने हुदा अपाङ्गता र बहिरा व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्वका लागि कानूनी व्यवस्था हुनु आवश्यक छ ।

नयाँ संघीय संरचना अनुसार नेपालमा जम्मा ७५३ स्थानीय निकाय रहेका छन् । त्यसमध्ये ४६० गाउँपालिका र २९३ नगर पालिका रहेका छन् । २९३ नगरपालिमा अन्तर्गत ६ महानगरपालिका, ११ उपमहानगरपालिका तथा २७६ नगरपालिका रहेका छन् । पहिले ७५ जिल्ला रहेकोमा रूकुम जिल्लालाई छुट्याएर रूकुम पूर्व र रूकुम पश्चिम गरी दुई जिल्ला बनाइएको छ । त्यसैगरी नवलपरासी जिल्लालाई टुक्र्याएर नवलपूर र परासी जिल्ला बनाइएको छ । हाल नेपालमा ७७ जिल्ला रहेका छन् । हरेक जिल्लामा जिल्लाभित्र रहेका स्थानीय निकायहरूबीच समन्वय गर्नका लागि ७७ जिल्ला समन्वय समिति रहेका छन् ।

३.३ बहिरामैत्री निर्वाचन प्रक्रिया

अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरू मैत्री निर्वाचनको बारेमा कुरा गर्नुपर्दा समग्र निर्वाचन चक्र र उक्त चक्रका हरेक चरणहरूमा अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूले भोग्नुपर्ने निश्चित चुनौतीहरूका बारेमा छलफल र सो कुरामा ल्याउनुपर्ने सुधार ल्याउने तथा उनीहरूको राजनैतिक संलग्नतामा अभिवृद्धि गर्ने उपायहरूको बारेमा छलफल गर्नु पर्छ । तसर्थ अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्ति मैत्री निर्वाचनका लागि निम्नानुसार कुरामा ध्यान दिनु पर्छ :

निर्वाचन प्रक्रियाका पारस्परिक तत्वहरूका साथै अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूको आवश्यकता तथा समावेशीकरणका अवसरहरूलाई समायोजना हुनेगरी हरेक निर्वाचन चक्रको व्याख्या गरिएको छ । निर्वाचन चक्रले सहायता रणनीतिहरूको विश्लेषण तथा तर्जुमाका लागि ढाँचा प्रदान गर्नेछ । सहायता रणनीतिहरूले अझ खुल्ला, समावेशी, विश्वसनीय र पहुँचयुक्त चुनावी प्रक्रियाहरूका लागि सहयोग गर्दछन् । यो निर्वाचन चक्रलाई मोटामोटी ३ वटा खण्टिका अवधिहरूमा विभाजन गर्न सकिन्छ । निर्वाचन पूर्वको अवधि, निर्वाचनको अवधि र निर्वाचन पछिको अवधि ।

निर्वाचन चक्रको शुस्वात र अन्त्यका बिन्दु निश्चित हुँदैनन् र हरेक अवधि विभिन्न आधारभूत पक्षहरूबाट व्यवस्थित गरिएको हुन्छ, जसले दिगो निर्वाचन प्रक्रियाहरूलाई सुनिश्चित गर्न सहयोग गर्दछ । उदाहरणका लागि, निर्वाचन पूर्वको अवधि योजना बनाउने, बजेटको व्यवस्था गर्ने, तालिम चलाउने तथा नामावली दर्ता गर्ने समय हो । निर्वाचनको अवधि अभियान चलाउने, मतदान गर्ने, मतगणना गर्ने र उजुरी गर्ने समय हो । निर्वाचन पश्चात्को अवधि पुनरावलोकन गर्ने, परिमार्जन गर्ने र रणनीतिहरू बनाउने समय हो । केही पक्ष, जस्तै: मतदाता शिक्षा र नागरिकको संलग्नता आदि, सम्पूर्ण चक्रभरि चलिनै रहन्छन् ।

निर्वाचनका बेलामा अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूको राजनैतिक सहभागिता वृद्धि गर्ने कार्यक्रमहरूले पहुँचका अवरोधहरू र उनीहरूका संस्थाको शक्तिको प्रयोग गरी प्रभाव पार्ने क्षमताको विकास गर्न सकेमा कमजोर पक्षहरूलाई सम्बोधन गर्न सक्छन् । अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूको राजनैतिक जीवनमा मूलप्रवाहीकरण गर्नका लागि सञ्चार र पहुँच नै पहिलो महत्वपूर्ण कुरा हो । निर्वाचनले अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूका संस्थाहरूलाई उनीहरूको राजनैतिक चिनारी बनाउन अनगिन्ती अवसरप्रदान गर्दछ

। निर्वाचनमा उठेका उम्मेदवारहरूका माफ़ अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूलाई महत्वपूर्ण लागेका सवालमा छलफलमा गर्ने, नीति निर्माणकर्ताहरू सँग सम्बन्ध बढाउने, वकालत अभियान सञ्चालन गर्नकालागि संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने आदि गरेर राजनैतिक सहभागिता बढाउन सकिन्छ । यो दोहोरो अवधारणाले निर्वाचन पश्चात समेत सारभूतस्तरमा राजनैतिक संलग्नतालाई सुनिश्चित गर्ने आधार प्रदान गर्न सक्छ ।

३.३.१ निर्वाचन पूर्वको अवधि:

निर्वाचन पूर्वको अवधि निर्वाचनको तयारीमा केन्द्रित हुन्छ । पहुँचयुक्त निर्वाचन योजनाका लागि सहयोग गर्न, सहायता कार्यक्रमहरूले निर्वाचन हुने निश्चित नभएसम्म तथा निर्वाचनको सम्पूर्ण ढाँचा तयार नभई सक्दासम्म कुनै सक्दैनन् । मुख्य सरोकारवालाहरूले निर्वाचनको अवधिमा गरिने प्रक्रियाहरूमा सुधार ल्याउन तयारीहरू गर्न निर्वाचन पूर्वको अवधिको फाइदा लिनुपर्ने हुन्छ । केही प्रावधानका लागि अतिरिक्त आर्थिक स्रोतको आवश्यकता पर्नसक्छ भने पहिले नै तयारी गरेको खण्डमा केहीका लागि अतिरिक्त रकमको आवश्यकता नपर्न पनि सक्छ । साथै केही क्रियाकलाप कुनै आर्थिकभार नपर्ने खालका पनि हुन्छन् । यो परिच्छेदले निर्वाचन पूर्वको महत्वपूर्ण समय तालिकाको अवधिमा निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकाय र अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूका संस्थाहरू र समग्र नागरिक समाजका संस्थाहरूले खेल्नुपर्ने भूमिका तथा जिम्मेवारीहरूका बारेमा प्रकाश पार्नेछ । यो परिच्छेद विशेषगरी देहायका क्रियाकलापहरूमा केन्द्रित हुनेछ :

✿ **निर्वाचन पूर्व प्राविधिक मूल्याङ्कन गर्ने:** अवरोधहरू पत्ता लगाउने र त्यसका लागि सम्भावित कार्यक्रमहरू निर्धारण गर्ने पहिलो कदम भनेको विद्यमान अवस्थाको लेखाजोखा अर्थात् समीक्षा गर्नु हो । निर्वाचन पूर्व गरिने प्राविधिक मूल्याङ्कनले निर्वाचन प्रक्रियाका सम्पूर्ण पक्षहरूको पुनरावलोकन गर्दछ । यो मूल्याङ्कनमा अपाङ्गता क्षेत्र लगायत बहिरा क्षेत्रको दृष्टिकोणबाट समेत विश्लेषण गर्नुपर्दछ । यसरी गरिने मूल्याङ्कनले समग्र अपाङ्गता लगायत बहिरा समुदायको सवालहरूलाई विश्लेषण गरि उनीहरूको समावेशीकरणको आधार तय गर्न सहयोग पुग्छ । मूल्याङ्कन गर्ने समूहले अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूका प्रतिनिधिमुलक संस्थाहरूसँग भेटगरी उनीहरूले भोगेका निश्चित अवरोधहरू र तिनलाई हटाउने उपायहरूका सम्बन्धमा उनीहरूका परामर्श गर्न ज्यादै जरुरी हुन्छ । नेपालले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकारसम्बन्धी महासन्धि २००६ लाई पारित गरि सोहि महासन्धिको मर्म र भावना अनुरूप अपाङ्गता भएको व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन २०७२ समेत जारी गरेको परिप्रेक्ष्यमा सुधारका लागि दिइने कुनै पनि सिफारिशहरू महासन्धिको धारा २९ र ऐनको दफा ११ अन्तर्गतको अधिकार हुन आउछ ।

✿ **निर्वाचनसम्बन्धी ऐन तथा नियमावलीहरूको निर्माण:** निर्वाचनसम्बन्धी कानूनहरूको सुधार निर्वाचनसम्बन्धी कानून तथा नियमनकारी संरचना निर्वाचन प्रक्रियाको एउटा महत्वपूर्ण तत्व हो । यसले निर्वाचनमा सहभागी हुनका लागि आवश्यक मापदण्ड निर्धारण गर्नुका साथै नीतिको व्याख्या समेत गरेको हुन्छ । विश्वव्यापी स्तरमा निर्वाचन र राजनैतिक प्रक्रियाहरूमा अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूको बढ्दो पहुँच प्रवर्द्धनका लागि धेरै सकारात्मक विकासहरू भएका छन् । त्यसो भए तापनि नेपालमा बहिरा व्यक्तिहरू भने अझै पनि निरन्तर स्तरमा लाञ्छना तथा भेदभाव भोगिरहेका छन् । उनीहरूले कहिले काहीँ आफ्नो बहिरोपनकै कारण मतदान गर्न पाउने अधिकारमा समेत अवरोधको सामना गर्दछन् । अर्थात्, तथ्य कुरा के हो भने उनीहरू अभिभावकको

संरक्षणमा निर्भर रहेका हुन्छन् । यी सवालहरूका बारेमा संयुक्तराज्य अमेरिकामा व्यापक वहस गरिएको थियो । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा १२ र ऐनको दफा ७ अनुसार राज्यले निर्वाचनसम्बन्धी कानूनलगायत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले जीवनका सबै पक्षमा अन्य नागरिकसरह कानूनी क्षमताको उपयोग गर्न पाउने सवाललाई स्वीकार गर्न पाउनुपर्छ र यदि उक्त प्रकृयाहरूमा केहि अवरोधहरू भएमा महासन्धिका धारा २, १२ र २९ बमोजीम पक्ष राष्ट्रहरूले बाध्यात्मक पालना गर्नुपर्ने दायित्वहरूसँग मे ल नखाएको ठहरीने भएकोले ती कानूनी अवरोधहरूलाई सम्बन्धित राष्ट्रको कानून बनाउने प्रक्रिया तथा अभ्यासको प्राथमिक विषय अन्तर्गत राखी निरूपण गर्नुपर्दछ ।

तसर्थ निर्वाचनसम्बन्धी ऐन नियम बनाउदा अपाङ्गता र बहिरा समावेशीताको पक्षलाई ध्यान दिने । नेपालमा हाल नीति नियम तय गर्दा अपाङ्गता को पक्षलाई निकै सतही रूपले हेर्ने गरिन्छ भने अपाङ्गता को प्रकृति अनुरूपका आवश्यकता र बहिरा व्यक्तिहरूका खास समस्याहरूलाई खासै ध्यान दिईदैन । निर्वाचन कानूनहरू बनाउदा अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूका प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरूसँग परामर्श गर्ने ।

★ आर्थिक तथा प्रशासनिक योजना बनाउने । यस अन्तर्गत अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूका खास आवश्यकता संबोधन गर्न आवश्यक रकम समेत छुट्टयाउनु पर्छ ।

★ निर्वाचनमा खटिने कर्मचारीहरूको नियुक्ति तथा तालीम,कर्मचारी नियुक्त गर्दा अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूलाई समेत नियुक्त गर्ने

★ निर्वाचनको योजना तथा सामग्री खरिद । सामग्री खरिद गर्दा अपाङ्गता र बहिरा व्यक्तिहरूका खास आवश्यकता संबोधन हुने गरि भए/नभएको एकिन गर्ने । सामान खरिदपूर्व जँचसूचि बनाउने ।

★ मतदाता नामावली दर्ता, राजनैतिक दल दर्ता तथा उम्मेदवारहरूको मनोनयन दर्ता गर्ने, अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरू मतदाता नामावलीमा नाम लेखाउन, उम्मेदवारीका लागि उत्साहित गर्ने, शसक्त बनाउने । यसका लागि अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूका प्रतिनिधिमूलक संस्था मार्फत अलग्गै मतदाता शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने । आवश्यकतानुसार साङ्केतिक भाषामा तयार गरिका सामाग्रीहरू र साङ्केतिक भाषाका दोभाषेहरू तयार गर्ने, परिचालन गर्ने ।

★ निर्वाचन पर्यवेक्षणका लागि पर्यवेक्षकहरूलाई स्वीकृति दिने । पर्यवेक्षण गर्नका लागि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र बहिरा व्यक्तिहरूका संस्था/प्रतिनिधिहरूलाई समेत संलग्न गर्ने

★ **पहँच युक्त निर्वाचन केन्द्र:** अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूका लागि मतदान केन्द्रहरूमा पहँचयुक्तता कायम गर्नुपर्छ । बहिरा व्यक्तिहरूको हकमा साङ्केतिक भाषामा तयार गरिएका चिन्हहरू र साङ्केतिक भाषाका दोभाषे वा साङ्केतिक भाषामा तालिमप्राप्त निर्वाचन कर्मचारीहरू तयार गर्नुपर्छ ।

सबै निर्वाचन केन्द्रहरू बहिरा मैत्रि बनाउने कार्य खर्चिलो पनि हुनसक्छ । तयसर्थ मतदाता नामावली संकलन गर्ने समयमा कुन कुन स्थानमा बहिराहरू बस्छन् भनि मापन गर्दासम्बन्धीत क्षेत्रमा मतदान गर्ने

बहिरा व्यक्तिहरूलाई उनीहरूले मतदान गर्ने केन्द्र बहिरा मैत्रि बनाउन सकिन्छ । उदाहरणका लागि सन् २०१२ मा स्वतन्त्र जीवनयापनका लागि जर्जियन गठबन्धनले देशको कुन कुन स्थानमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू बस्छन् भन्ने निर्धारण गर्न घरदैलो सर्बेक्षण गरेको थियो । त्यसपछि उनीहरूले त्यो जानकारी

निर्वाचन व्यवस्थापन निकायलाई पेश गरेका थिए । त्यस जानकारीले निर्वाचन व्यवस्थापन निकायलाई मतदान केन्द्रहरूको छनौट गर्न तथा सहयोगी सामग्रीहरू वितरण गर्नमा सहयोग पुऱ्यायो । सन् २००९ मा लिबियाको फिजिकल ~याण्डीक्याप युनियन रइन्टरनेशनल फाउण्डेशन फर इलेक्टोरल सिस्टम्सको साथै दारीमा पहुँचयुक्त नभएका मतदान केन्द्रहरू पतालगउन भौगोलिक सूचना प्रणाली मार्फत ती केन्द्रहरूको नक्शाङ्कन गरिएको थियो । त्यसपछि ती सूचनाहरूलाई डाटाबेसमा राखेर सरकारलाई बुझाउनुका साथै अनलाइनमा पनि राखिएको थियो । त्यो परियोजनाले पार्किङस्थल, प्रवेशद्वार, शौचालयको उपलब्धता लगायत पहुँचसम्बन्धी सामान्य ६ वटा मापदण्डका आधारमा मतदान केन्द्रहरूको मूल्याङ्कन गरेको थियो । त्यो कदमको परिणामस्वरूप सरकारले निर्वाचन हुनुभन्दा पहिले १८ वटा मतदान केन्द्र रहने भवनहरूलाई पहुँचयुक्त बनाउन रकम उपलब्ध गराएको थियो ।

अहिले त्यो र त्यस्तै अन्य सुधार पनि भइरहेका छन् । अर्मेनियामा सन् २००७ मा अपाङ्गता भएका मतदाताहरू र अपाङ्गता नभएका मतदाताहरूलाई लक्षित गरी सञ्चालन गरिएको मतदाता शिक्षा अभियान सँगसँगै मतदान केन्द्रहरूमा न्याम्प बनाउने अभियान पनि सञ्चालन गरिएको थियो । पारोस नामक स्थानीय एक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको संस्थाले भिडियो ३६ निर्माण गरी हालसम्म भएका सुधारहरू र अतिरिक्त न्याम्पहरूको आवश्यकतालाई प्रस्तुत गरेको थियो । त्यो अभियानको परिणामस्वरूप एउटा राजनैतिक दलले थप न्याम्पहरू निर्माण गर्न आर्थिक सहयोग गरेको थियो । ती न्याम्पहरू उक्त राजनैतिक दलको बलियो पकड भएको क्षेत्रमा मात्र केन्द्रित नभएको सुनिश्चित गर्नका लागि स्थानहरूको छनौट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका संस्थाले नै गरेका थिए ।

तालीम

अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूले मतदानमा सहभागी हुँदा भोग्ने अवरोधहरू र ती अवरोधहरूको समाधान गर्ने उपायहरूका बारेमा कहिलेकाँही निर्वाचन व्यवस्थापन निकायहरूमा चेतनाको अभाव हुन्छ । त्यसैले निर्णयकर्ताहरू र निर्वाचन व्यवस्थापन निकायका मध्यम तहका अधिकारीहरूलाई विशेष गरी अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूको अधिकारहरूसम्बन्धी महासन्धिको धारा २९ का प्रावधान सम्बन्धमा दिइने तालीममा वृद्धि गर्नुपर्दछ । त्यसका अतिरिक्त, निर्वाचनमा खटिने कर्मचारीहरूलाई पनि अपाङ्गता र बहिरा अधिकार लक्षित तालीम दिनुपर्दछ । ती कर्मचारी नै निर्वाचनका दिननिर्वाचन व्यवस्थापन निकायका प्रतिनिधि हुन्छन् । कुनै देशको निर्वाचन कानून समावेशी भएको अवस्थामा समेत निर्वाचनमा खटिने कर्मचारीलाई अपाङ्गता र बहिरासम्बन्धी तालीम अपुगदो भएको खण्डमा त्यसले अपाङ्गता भएका मतदाताहरू मतदान गर्नबाट बञ्चित हुन सक्छन् ।

उदाहरणका लागि, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकारहरूसम्बन्धी महासन्धि र सोसम्बन्धी नेपालको ऐनमा यदि कुनै अपाङ्गता भएका र बहिरा मतदाताले मतदान गर्न अन्य व्यक्तिको सहयोग लिन वा नलिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ । तथापि, निर्वाचनमा खटिएका कर्मचारीलाई यस सम्बन्धमा तालिम दिइएको छैन भने उनीहरूले निर्वाचनमा खटिएको व्यक्तिलाई मात्र सहयोगका लागि पठाउन सकिन्छ भनेर अडान लिन सक्छन् । अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरू, जेष्ठ नागरिक बहिरा, गर्भवती बहिरा महिलालाई मतदान गर्नका लागि प्राथमिकता दिइएको छ ? वा तिनीहरूले पनि लाइनमा बसेर पालो कुर्नुपर्दछ ? लाइनमा नबस्नका

लागि मतदाता आफैँले भन्नुपर्दछ ? वा के मतदानमा प्राथमिकता दिनुपर्ने व्यक्तिहरूलाई पहिचान गर्ने जिम्मेवारी निर्वाचनमा खटिएका कर्मचारीहरूको हो ? बस्नका लागि कुर्सीहरू दिइएको छ ? यी प्रश्नहरूको उत्तर देश अनुसार फरक फरक हुनसक्छन् तर त्यसका लागि निर्वाचन व्यवस्थापन निकायसँग सान्दर्भिक यो जनाहरू हुनुपर्दछ ।

मतदाता नामावली दर्ता

मतदाता नामावली दर्ता प्रक्रियाका लागि प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्ने कार्य अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूको निर्वाचनमा सहभागिता सुनिश्चित गर्ने एउटा महत्वपूर्ण उपाय हो । यदि अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरू मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता नभएको खण्डमा उनीहरूले निर्वाचनका दिन पहुँचसम्बन्धी कुनै पनि प्रावधानहरूबाट फाइदा लिन सक्दैनन् ।

निर्वाचनको सम्पूर्ण प्रक्रियालाई असर गर्ने सवालहरू जस्तै: पहुँच नपुग्ने सूचना तथा स्थलहरूका अतिरिक्त जन्मदर्ता प्रमाणपत्र वा नागरिकता प्राप्त गर्नुपर्ने लगायत सम्बन्धित अभिभावकको सहयोग नभई नहुने आदि प्रावधानहरू मतदाता नामावलीमा दर्ताका लागि बाधा पुऱ्याउने अतिरिक्त अवरोधहरू हुन् । मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गर्न सामान्यतया नागरिकता वा जन्मदर्ता वा अपाङ्गता परिचय-पत्र भए पुग्ने कुराको व्यवस्था गर्नुपर्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले मतदाता नामावलीमा दर्ता हुनका लागि ती परिचय पत्रहरू चाहिन्छन् भन्ने कुराको बारेमा पनि यथेष्ट जानकारी दिइएको हुनुपर्छ ।

केही देशमा मतदाता नामावली दर्ता प्रक्रियाको अंशको रूपमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसम्बन्धी सूचना संङ्कलन गरिन्छ । कहिलेकाहीँ त्यो जानकारी परिचयपत्रमा समावेश गरिएको हुन्छ भने कहिलेकाहीँ निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायको आन्तरिक प्रयोजनका लागि राखिन्छ । यो तथ्याङ्क भएमा निर्वाचन व्यवस्थापन निकायलाई अनुकूलताहरू जस्तै: साङ्केतिक भाषामा सामग्रीहरू बनाउन र वितरण योजना बनाउन सहयोग पुग्दछ ।

अपाङ्गता र बहिरा मतदाता शिक्षा

मतदाता शिक्षाका लागि दुईद्वार अवधारणाको प्रयोग गर्नुपर्दछ । अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूलाई विशेषरूपमा लक्षितगरी मतदाता शिक्षा दिनुपर्दछ । त्यसका साथै मतदाता शिक्षासम्बन्धी कार्यक्रममा अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूलाई समावेश गराई मूलप्रवाहीकरण पनि गर्नुपर्दछ । मतदाता शिक्षा कार्यक्रममा अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूलाई समावेश गराई मूलप्रवाहीकरण गर्दा ती कार्यक्रमहरू महँगा हुन्छन् भन्ने हुँदैन । उदाहरणका लागि, निर्वाचन व्यवस्थापन निकायतथा राजनैतिक दलहरूले उनीहरूका टेलिभिजन विज्ञापनहरूमा अपाङ्गता भएका र बहिरा कलाकारलाई थप खर्चबिन्नै समावेश गराउन सक्छन् । त्यसका लागि छुट्टै खर्च लाग्दैन ।

निर्वाचन व्यवस्थापन निकाय तथा राजनैतिक दलहरूले सञ्चालन गर्ने मतदाता शिक्षा कार्यक्रमका अतिरिक्त दाताहरूले अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूका संस्थाहरू मार्फत अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूलाई लक्षित गरी मतदाता शिक्षा अभियान सञ्चालन गर्न सहयोग गर्नुपर्दछ । विशेषगरी कुनै निश्चित तालीमको आवश्यकता पर्ने अवस्था, जस्तै: मतपत्र प्रयोगसम्बन्धी साङ्केतिक भाषामा तयार गरिएका सूचनामूलक

सामाग्रीबारे जानकारी । मतपत्र प्रयोग गर्ने तरिकाको सन्दर्भमा यस्तो तालिम अत्यन्त उपयोगी हुन्छ । अनुभवहरूले यो प्रमाणित गरिसकेको छ कि निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकाय र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका संस्थाहरूले निर्वाचनमा खटिने कर्मचारी र मतदाताहरूलाई एकै प्रकारको शिक्षा दिएको खण्डमा मतपत्र प्रयोग सम्बन्धी अपाङ्गता भएका र बहिरा मतदाताहरू अझ बढी जानकारी हुन्छन् ।

निरक्षर वा कम साक्षर बहिरा व्यक्तिहरूलाई पढ्न र बुझ्न सरल हुने साङ्केतिक भाषामा तयार गरिएका चित्रसहितका मतदाता शिक्षा सामग्री उपयोगी हुन सक्छन् । साथै घरदैलो मतदाता शिक्षा अभियानहरूमा त्यस्ता निरक्षर वा कम साक्षर बहिरा व्यक्तिले साङ्केतिक भाषा जानेका मतदाता प्रशिक्षकहरूसँग व्यक्तिगत रूपमा प्रत्यक्ष कुराकानीसमेत गर्न सक्ने भएकाले उनीहरूको लागि घरदैलो मतदाता शिक्षा अभियान प्रभावकारी हुन्छ । निर्वाचन व्यवस्थापन निकायको वेवसाइटमा राखिएका सूचना/जानकारी अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूका लागि पहुँचयुक्त हुनुपर्दछ । बहिरा व्यक्तिहरूका लागि साङ्केतिक भाषामा तयार गरिएका शिर्षक र छोटो व्याख्या सहितका दृष्टात्मक सामग्री उपयुक्त हुन्छ ।

कहाँ र कसरी मतदान प्रक्रियामा भाग लिने भन्ने कुराको अतिरिक्त अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूले जानीबुझी निर्णय गर्नका लागि राजनैतिक दलको पृष्ठभूमि र उम्मेदवारहरूका बारेमा पहुँचयुक्त ढाँचामा जानकारी पाउनु पर्दछ । बहिरा व्यक्तिहरूको सन्दर्भमा कुरा गर्दा साङ्केतिक भाषामा तयार गरिएका संक्षिप्त व्याख्या सहितका भिडियोहरू उपयुक्त हुन्छन् । यसका साथै निर्वाचन व्यवस्थापनका निकायहरूले तयार गर्ने 'वेवसाइट, हातेपर्चा, पोष्टर लगायतका छपाई सामग्रीहरू, रेडियो र टेलिभिजनमा प्रसारण हुने सार्वजनिक सूचना, राजनैतिक दलका घोषणपत्रहरू र उम्मेदवारसम्बन्धी जानकारीहरू साङ्केतिक भाषा सहितको दृष्टात्मक भिडियोमा तयार गरिएको हुनुपर्छ ।

निर्वाचन पर्यवेक्षण

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षक समूहहरू र अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिका संस्थाहरू बीचमा साभे दारी गराउन अन्तर्राष्ट्रिय दाताहरू र कार्यान्वयनकारी साभेदारहरूले सहजीकरण गर्न सक्छन् । अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूलाई पनि छोटो र लामो समयका लागि पर्यवेक्षकका रूपमा समावेश गराउनु पर्दछ । लामो समयका पर्यवेक्षकहरूले निर्वाचन भन्दा अगाडि नै मतदाता नाम दर्ता प्रक्रियाहरूको पनि पर्यवेक्षण गर्दछन् । मूलधारका पर्यवेक्षकहरूको पर्यवेक्षण सूचीमा निर्वाचन पहुँचसम्बन्धी प्रश्नावलीहरू समावेश गरि र अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूको निर्वाचन पहुँचको अनुगमन कसरी गर्ने भनी तालिमपनि दिनुपर्दछ । यस्ता निर्वाचनका नयाँ अनुगमन सामग्रीहरूले अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूका साभेदार संस्थाहरूलाई विश्वसनीय अनुगमन तथ्यहरूका आधारमा आवश्यकताको प्राथमिकिकरण तथा लक्षित अवसरहरूको प्रयोग गरी निर्वाचन चक्रभरि अपाङ्गतामैत्री वातावरण बनाउन सहयोग गर्छ । अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूका पहुँचसम्बन्धी सवालहरूको पर्यवेक्षण गर्ने कार्यमा अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरू मूलधारका निर्वाचन पर्यवेक्षणमा संलग्नहुनु आवश्यक छ । यस कुरालाई विशेष जोड दिनुपर्दछ कि अपाङ्गता भएका र बहिरा पर्यवेक्षकहरू निर्वाचन केन्द्रमा उपस्थित हुँदा अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरू पनि समाजिक जीवनमा सहभागी हुनसक्छन् भन्ने समाजको धारणा तथा विचार परिवर्तन गर्न मद्दत पुग्दछ । अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिलाई पनि आफू समाजको अभिन्न अङ्ग भएको कुरामा पनि यसले जोड दिन्छ ।

मूलधारका पर्यवेक्षण समूहहरूले आफ्ना पर्यवेक्षण प्रश्नावलीहरूमा अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूको पहुँचयुक्त निर्वाचनसम्बन्धी प्रश्नहरू समावेश गर्नुपर्दछ । नेपालमा अधिकांस पर्यवेक्षण समूहहरूले अपाङ्गता र बहिराका सवाललाई खासै चासो दिईएको पाईदैन वा अधिकतम चासो भनेको मतदान स्थलमा न्याम्पको व्यवस्था छ वा छैन भनि मात्र हेर्ने गर्छन । यसो गरे पनि धेरैले भने गरेका छैनन् । निर्वाचनमा अपाङ्गताका सवालहरूलाई पर्यवेक्षण प्रतिवेदनमा समावेश गर्न ज्यादै कम अतिरिक्त खर्च र तालिमको आवश्यकता पर्दछ । यो भविष्यमा हुने निर्वाचन चक्रहरूमा अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूको अधिकारहरूको सम्मान तथा सुनिश्चितताको लागि एउटा महत्वपूर्ण तरिका हुनसक्छ ।

उम्मेदवारी मनोनयन

अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूले दलहरूको सम्भावित उम्मेदवार हुनुभन्दा अगाडि अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूले कुनै राजनैतिक दलको सदस्य हुने र त्यसमा सक्रिय हुनै पर्दछ । यदि अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरू कुनै राजनैतिक दलमा आवद्ध छैनन् भने उनीहरूले स्वतन्त्र उम्मेदवारी पनि दिन पाउने कानूनी व्यवस्था हुन्छ यद्यपी राजनैतिक दलमा भएको आवद्धताले सामाजिक समावेशीकरण र उम्मेदवार बनिसकेपछिको विजय हुने संभावना बढाउँछ । अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूको कम सहभागिता हुनुको कारण मध्येमा सामाजिक अपहेलनाले गर्दा धेरैजसो निष्क्रिय भएर बस्नु, आत्मबलको कमी वा परिवारको दबाब आदि रहेका छन् । निष्क्रियताले सबै मतदातालाई प्रभाव पार्छ तर समावेशी कार्यक्रमहरूले पहुँचयुक्त ढाँचामा सूचना नदिएका कारण यस्ता निष्क्रियता भएका होईनन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । यस्ता कार्यक्रमले अपाङ्गता भएका र बहिरा सदस्यहरू र/वा उम्मेदवारहरूलाई ल्याउन चाहने जस्ता राजनैतिक दलहरूले गर्ने विभेदहरूलाई पनि सम्बोधन गर्नुपर्दछ । जिम्बाबे जस्ता केही देशले संसदमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गराउन आरक्षणको व्यवस्था पनि लागू गरेका छन् । त्यस्ता प्रतिनिधिहरूको कार्यकारी अधिकार क्षेत्र अन्य सदस्यहरूको जस्तो नहुने भन्नेधारणाका कारण पनि यस्तो आरक्षणको व्यवस्था कार्यान्वयन चुनौतीपूर्ण हुनसक्छ । लैङ्गिक आरक्षणको जस्तै अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूले आरक्षण मार्फत प्रतिनिधित्व भए तापनि कार्यकारी अधिकारका लागि संघर्ष गर्नुपरेको छ । अपाङ्गता र बहिरा आरक्षणलाई कसरी कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ भनेर धेरै प्रश्न उब्जिएका छन् । निर्वाचन प्रणालीका प्रकार अनुसार भए पनि के प्रत्येक दलले निश्चित सङ्ख्या मा अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूलाई मनोनयन गर्ने पर्ने प्रावधानलाई कानूनले अनुमति दिन्छ ?

न्यूनतम सङ्ख्यामा अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरू निर्वाचित भएको राज्यले कसरी सुनिश्चित गर्न सक्छ ? त्यसैगरी, अपाङ्गता वा बहिरा भएको हो भनी कसले प्रमाणित गर्छ ? के उम्मेदवारको अपाङ्गता प्रष्ट देखिने खालको हुनैपर्छ वा बहिरोपना हेर्दै देखिने कुरा हो ? के उम्मेदवारले विभिन्न प्रकारका अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व गर्नुपर्छ ? आरक्षणमा केन्द्रित हुनुभन्दा मतदाता शिक्षाका क्रियाकलापहरू, जसले आम मानिसलाई अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूका अधिकार तथा क्षमताहरू बारेमा सचेत बनाउने क्रियाकलापहरूमा केन्द्रित हुनु भन् बढी प्रभावकारी हुनसक्छ । राजनैतिक दल केन्द्रित वकालतका क्रियाकलापहरूले दलहरूको अपाङ्गता र बहिरासम्बन्धी बुझाइ नै परिवर्तन गर्न सक्छ । परिणाम स्वस्म्य अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरू नेतृत्व तहमा समावेश भई अन्य सदस्यहरू समान हुन्छन् ।

अपाङ्गता र बहिरोपनासँग सम्बन्धित अवहेलनाका अतिरिक्त अपाङ्गता भएका उम्मेदवारहरूले आर्थिक अवरोधहरू पनि भोग्नुपर्दछ । संयुक्त अधिराज्यले निर्वाचित कार्यालय कोषमा पहुँच हुने प्रावधान लागू गरेको छ । यस्ता कोषले अपाङ्गता भएका उम्मेदवारहरूलाई पहुँचयुक्त यातायात वा साङ्केतिक भाषा अनुवादकका लागि लाग्ने अतिरिक्त खर्चको व्यवस्था गर्न सहयोग गर्दछ । यो कोषले उम्मेदवारहरूलाई बेलायती पाउण्ड १०,००० (अमेरिकी डलर १६,०००) सम्मको मौद्रिक सहयोग दिन्छ । यदि नेपालमा अपाङ्गता भएका र बहिरा नागरिकहरूको राजनीति फाँटमा बलियो उपस्थिती सुनिश्चित गर्ने हो भने पहुँच युक्तताको प्रावधान ज्यादै कसिलो बनाउनुपर्छ र साङ्केतिक भाषाका दोभाषेको सहयोग बिना राजनैतिक लगायत समग्र बहिरा क्षेत्रको सशक्तिकरणमा सिमितता ल्याउँछ ।

निर्वाचन अभियानहरू

अपाङ्गता र बहिरा समावेशी अभियान प्रक्रियाको एउटा सबैभन्दा ठूलो अवरोध भनेकोनै पहुँचयुक्त ढाँचामा सूचनाहरूको अभाव हुनु हो । अपाङ्गता भएकार बहिरा मतदाताहरूले सचेत भएर मतदान गर्नका लागि राजनैतिक दलका घोषणापत्रहरू, उम्मेदवार र निर्वाचन अभियानका क्रियाकलापहरूको सूचना थाहा पाउनु पर्दछ । निर्वाचन व्यवस्थापन निकाय तथा उम्मेदवारहरूलाई विभिन्न तरिकाले सहयोग पुऱ्याउन सकिन्छ, जसलेगर्दा अपाङ्गता भएका र बहिरा मतदाताहरूले आफ्नो रोजाइका बारेमा समीक्षा गर्ने अवसर पाएको सुनिश्चित गर्दछ । निर्वाचन सम्बन्धि प्रतिबद्धताको तर्जुमा राजनैतिक दलहरू तथा राजनैतिक नेताहरूलाई अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूका सवालहरू सम्बोधन गर्ने खालका सार्वजनिक अपीलमा हस्ताक्षरका लागि आहवान गर्न निर्वाचनको अवधिमा अपाङ्गता भएकार बहिरा व्यक्तिका संस्थाहरूलाई अवसर पनि प्रदान गर्दछ । र राजनैतिक कार्यकर्ताहरू स्वाभाविक रूपमा विभिन्न जनसमुदायको मत जति सक्थे धेरै संकलन गर्न आफ्नो प्रतिवद्धताहरू गर्न उद्धत हुन्छन् । निर्वाचनका वेला सृजना हुने यस्ता राजनैतिक अवसरहरूलाई अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिका सवालहरू तथा अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिका संस्थाहरूले सञ्चालन गरेका वकालतका क्रियाकलापहरूमा उनीहरूको ध्यानकृष्ट गर्न प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

निर्वाचन अपीलहरूको तर्जुमा गर्नाले अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिका संस्थाहरूलाई अपाङ्गता र बहिरा समुदायका आवश्यकताहरूलाई सम्बोधन गर्नका लागि सकारात्मक दवावमूलक वातावरण सिर्जना गर्दछ । यस्ता निर्वाचन अपिलहरू अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिका संस्थाहरूको समग्र वकालत रणनीतिको एउटा प्रमुख पक्ष हुनसक्छ, जसले अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिका संस्थाहरूलाई निर्वाचन पश्चात्को अवधिमा त्यस्ता अपिलहरू अनुसार काम भए नभएको अनुगमन गर्नका लागि सहयोग गर्दछ । अपाङ्गता र बहिरासम्बन्धी सवालहरूका बारेमा राजनैतिक दलको अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूका संस्थाहरूसँगको अन्तर्क्रियालाई बढाउँछ, जसले निर्वाचन पछाडिको अवस्थाको यिनीहरू बीचको सहकार्यात्मक सम्बन्धलाई सुदृढ गर्दछ । अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूसम्म पुग्न उम्मेदवारहरूको विशेष पहलहरू निर्वाचनका नियमित अभियानका सामग्रीहरू सबै नागरिकका लागि पहुँचयुक्त बनाउने कामका अतिरिक्त अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिका संस्थाहरूले निर्वाचनको यो अवसरलाई अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिका सवालहरूका बारेमा उम्मेदवारहरूलाई बुझाउने काममा पनि निर्वाचनलाई प्रयोग गर्न सक्छन् ।

आचार संहिता

निर्वाचनमा भाग लिने राजनैतिक दलहरू र उम्मेदवारहरूलाई जिम्मेवार बनाउन नागरिक समाजले आचार संहिताको प्रवर्द्धन गर्छन् । यस्ता आचार संहिताले राजनैतिक दलहरू र उम्मेदवारहरूलाई निर्वाचन प्रक्रिया सञ्चालन गर्ने नीति-नियमहरू प्रति सम्मान गर्न र जालसाजी र अनावश्यक वा अनैतिक प्रभाव पार्नबाट जो गाउँछ । आचार संहिताको निर्माणका वेला अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिका संस्थाहरूलाई संलग्न गरि उनाले सबै नागरिकका लागि निर्वाचन अभियानहरू पहुँचयुक्त बनाउनका लागि उनीहरूलाई प्रतिज्ञा गराउँन मौका प्रदान गर्दछ । यसका अतिरिक्त, यस्ता आचारसंहिताहरू भएमा निर्वाचन अधिकारीहरूलाई पहुँचयुक्तता र समावेशिताका सवालहरूमा अभूतजिवी जवाफदेही बनाउन अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिका संस्थाहरूलाई मौका पनि प्रदान गर्दछ ।

निर्वाचन बहस

नागरिकले विभिन्न उम्मेदवारका बारेमा जान्ने र निर्वाचनका दिन आफैँले रोजेर मतदान गर्नलाई सजिलो बनाउने एउटा महत्वपूर्ण तरिका निर्वाचन बहस हो । अन्तर्राष्ट्रिय दातृ निकायहरू र कार्यान्वयनकारी संस्थाहरूले निर्वाचन व्यवस्थापन निकायलाई यस्ता बहसहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि कसरी पहुँचयुक्त बनाउने भनेर मार्ग निर्देशन दिई सहयोग गर्न सक्छन् । उदाहरणका लागि, ग्वाटेमालामा निर्वाचन व्यवस्थापन निकायले निर्वाचन बहसका लागि पेशागत साँकेतिक भाषाका दोभाषेहरू उपलब्ध गरायो, जसले गर्दा बहिरा र सुस्तश्रवण भएका मतदाताहरूले टेलिभिजनमा यस्ता बहसहरूमा समावेश हुन पाए । बहस सञ्चालन गर्ने संस्थाहरूसँग अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिका संस्थाहरूले समन्वय गर्नुपर्दछ, जसले गर्दा उनीहरूले बहस सञ्चालन हुने स्थान र यससम्बन्धी सूचनाको आदानप्रदान गर्न सक्छन् र अपाङ्गता र बहिरा समुदायका महत्वपूर्ण सवालहरूका बारेमा उम्मेदवारहरूलाई प्रश्नहरू पनि दिन सक्छन् ।

३.३.१ निर्वाचनको समयमा:

निर्वाचन अगाडिको अवधिमा गरिएको योजनाले नै निर्वाचनको दिन कति बहिरा पहुँचयुक्त र समावेशी हुन्छ भनी निर्धारण गर्दछ । निर्वाचन कानून, मतदान केन्द्र र सोमा गरिएको पहुँचयुक्ततासम्बन्धी व्यवस्थापन, मतदानका लागि गरिएका प्राथमिकताहरू र साङ्केतिक भाषाका दोभाषे वा साङ्केतिक भाषा अनुवादको व्यवस्था जस्ता विषय वस्तुहरूले निर्वाचनलाई प्रभाव पार्दछन् तर मतदान भन्दा अगाडि नै यिनीहरूलाई तयार पार्नुपर्दछ ।

निर्वाचन कार्यकर्ताहरूले मतदानका दिन आउन सक्ने समस्याहरूसम्बन्धी आवश्यक सहयोग लिनका लागि केन्द्रकृत प्राविधिक सहायता उपलब्ध हुनुपर्दछ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू वा अन्य कसैले पनि मतदान केन्द्रहरू पहुँचयुक्त नभएको, निर्वाचन कार्यकर्ताहरूको नराम्रो व्यवहार वा अन्य यस्तै समस्याहरू बारेमा खबर गर्न निर्वाचन व्यवस्थापन निकायले सम्पर्क नम्बर उपलब्ध गराउनुपर्दछ ।

निर्वाचन परिणाम अद्यावधिक जानकारी र अन्तिम घोषणा

सञ्चारक्षेत्र पहुँचयुक्त नभएका कारण अपाङ्गता भएका र बहिरा मतदाताहरूले कहिलेकाहीँ निर्वाचनको नतिजा अन्तिममा मात्र थाहा पाउँछन् । यस्तो प्रवृत्तिलाई समाधान गर्न केन्याको सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको राष्ट्रिय संघले २०१३ को निर्वाचन नतिजा घोषणा गर्दा एक राष्ट्रिय समाचार च्यानललाई

त्यसको साङ्केतिक भाषामा प्रत्यक्ष प्रसारण गर्न साभेदारी गर्‍यो । सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्ति, सुस्तश्रवण भएका व्यक्ति र सुन्नसक्ने व्यक्तिहरूले एकैपटक निर्वाचनको परिणामसम्बन्धी सूचना पाएको के न्यामा यो पहिलो पटक हो ।

निर्वाचन विवाद निरूपण

निर्वाचन उजुरी तथा विवादको उपचार पाउने अधिकार प्रभावकारी निर्वाचन उजुरीको निर्णय प्रणालीको सात मध्ये एक प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड हो । अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरू प्रायःजसो यस्ता निर्वाचन उजुरी निर्णय प्रणालीको प्रक्रियामा छुट्छन् । निर्वाचनको परिणामलाई चुनौति दिँदै उजुरी गर्न तथा मतदानको दिन भएका दुर्व्यवहार विरुद्ध उजुरी गर्न पनि अपाङ्गता भएका र बहिरा मतदाताहरू सक्षम हुनुपर्दछ । निर्वाचन व्यवस्थापन निकायले उजुरी कसरी गर्ने भनी पहुँचयुक्त ढाँचामा मतदाता शिक्षा अभियान सञ्चालन गर्नुपर्दछ । अनलाइन वा टेलिफोनबाट उजुरी गर्न मिल्ने जस्ता पहुँचयुक्त ढाँचाहरूमा घटना व्यवस्थापन प्रणालीको विकास गर्नुपर्दछ । अनुसन्धानकर्ताहरू र न्यायाधीशहरूलाई यससम्बन्धी अभिमुखीकरण तालिमहरू पनि सञ्चालन गर्नुपर्दछ । उदाहरणका लागि, मेक्सिकोमा भएको २०१२ को निर्वाचनमा एकजना बौद्धिक अपाङ्गता भएकी महिलालाई मतदान गर्नका लागि अनुमति दिइएन ।

निर्वाचनमा उजुरी निर्णय प्रणाली पहुँचयुक्त थियो, त्यसैले उनी निर्वाचन व्यवस्थापन निकायमा उजुरी गर्न सफल भइन्, जसले उनको उजुरीमाथि अनुसन्धान शुरु गर्‍यो । मानसिक क्षमता कम भएका व्यक्तिहरूले मतदान गर्न नपाउने भन्ने संघीय निर्वाचन निकाय तथा प्रक्रियाहरूसम्बन्धी संहितामा भएको विभेदकारी प्रावधानका अनुसार मतदान अधिकारीले उनलाई मतदान गर्नबाट बञ्चित गरेको कुरा अनुसन्धानमा पत्ता लाग्यो । निर्वाचन व्यवस्थापन निकायले निर्वाचन अगाडि नै यस प्रावधानमा संसोधन गरेको थियो र ती मतदान अधिकारीले यो सशोधित प्रावधानका बारेमा पहिला नै थाहा पाएको भए ती महिलाले मतदान गर्न सक्ने थिइन । यस उदाहरणले निर्वाचन कार्यकर्ताहरूका लागि प्रभावकारी तालीमको महत्त्व देखाउँछ तर उजुरी दिनका लागि पहुँचयुक्त सूचनाले कसरी अपाङ्गता भएका नागरिकको सक्रिय सहभागितामा योगदान पुऱ्याउँछ भनेर पनि देखाउँछ ।

३.३.३ निर्वाचन पश्चात्:

निर्वाचन पश्चात्को अवधिले निर्वाचनको कार्यान्वयनको लेखाजोखा गर्ने एउटा मौका दिन्छ । अपाङ्गता र बहिरा समावेशीकरणको दृष्टिकोणबाट हेरिनु पर्ने मुख्य क्रियाकलापहरू हुन् :

- ✦ मतदान स्थलको लेखाजोखा- के मतदान कर्मचारीहरूमा अपाङ्गता र बहिरा विषयमा यथेष्ट जानकारी थियो, मतदान कर्मचारीमा साङ्केतिक भाषाको सीप थियो वा दोभाषेको व्यवस्था गरिएको थियो ? धेरै जस्तो अवस्थामा पहुँचयुक्त निर्वाचन स्थलहरूका लागि कानूनहरू बनेका हुन्छन् तर निर्वाचन स्थलहरूको छनौट यस्ता कानूनहरू अनुसार गरेको पाइँदैन । निर्वाचनको दिन पहुँचयुक्तताको अनुगमन गर्ने एउटा सरकारी निकाय नै हुनुपर्दछ, जसले पहुँचयुक्तताका मापदण्डहरू नभएको पाएमा कारवाही पनि गर्न सकोस् । उदाहरणका लागि, संयुक्त राज्य अमेरिकाको न्याय विभागले पहुँचयुक्ततासम्बन्धी राष्ट्रिय कानूनहरू अनुसार निर्वाचन पहुँचयुक्त भए नभएको अनुगमन गर्दछ । कानून अनुसार पहुँचयुक्त नभएका

त्यस्ता स्थानीय सरकारी निकायहरूलाई आवश्यक कानूनी कारवाही पनि गर्दछ । यस्तो प्रावधानले कानूनहरू सही तरीकाले कार्यान्वयन भएको सुनिश्चित गर्न सहयोग गर्दछ ।

- ★ अधिल्ला निर्वाचन चक्रहरूसँग तुलना गर्दा के कति हिसाबले उक्त चुनाव बढि बहिरामैत्री भयो ? थप के कुरामा सुधार ल्याउनुपर्दछ ? कानून, कर्मचारी, मतदाता शिक्षा, मतदान केन्द्र, मतदान कर्मचारीहरू र व्यवहार तथा सरकारी कार्यालयहरूको पहुँचयुक्ततामा के कस्ता सुधारहरू गर्नुपर्छ ?
- ★ सूचना र सञ्चारमूलक सामाग्रीहरू, राजनैतिक दलका घोषण-पत्रहरू र अन्य निर्वाचन सम्बन्धित प्रकाशनहरू बहिरामैत्री भए/नभएको एवम् अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूका सवालहरूमा निर्वाचित अधिकारीहरूको जवाफदेहीतालाई सुनिश्चित गर्न अनुगमन योजना बनाउने ।

सिकाइहरूको संङ्कलन

निर्वाचनको पुनरावलोकनमा निर्वाचन व्यवस्थापन निकाय, अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूको संस्था तथा पर्यवेक्षकहरूका विचार पनि समेटिनुपर्दछ । यस्ता पुनरावलोकनहरूले पहुँच अभिवृद्धि गर्नका लागि सञ्चालन भएका क्रियाकलापहरूको प्रभावका बारेमा लेखाजोखा गर्नुपर्दछ । के अधिल्ला निर्वाचनमा भन्दा यस निर्वाचनमा केही सुधार भए ? भविष्यमा अझ बढी समावेशी निर्वाचनका लागि सरोकारवालाहरूले के गर्नसक्छन् ? निर्वाचन व्यवस्थापन निकायहरूले निर्वाचनका अधिल्ला चरणहरूमा प्रयोग गरिएका स्पर्श सञ्चार को ढाँचामा बनाइएको मतपत्र निर्देशिका जस्ता सामग्रीहरूको प्रभावकारिताको पनि लेखाजोखा गर्नुपर्दछ । राजनैतिक दलहरूले अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूका लागि यस निर्वाचनमा गरेका क्रियाकलापहरू पर्याप्त भए नभएको हेर्ने र भविष्यमा अपनाउनु पर्ने रणनीतिहरू पनि तयार पार्नुपर्दछ । नागरिक समाजका संस्थाहरूले सञ्चालन गरेका नागरिक शिक्षा तथा पर्यवेक्षणलाई अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरू समावेशी तथा पहुँचयुक्त बनाउनका लागि यस्ता क्रियाकलाप सञ्चालनका तरिकाहरूमा सुधार गर्नुपर्ने छ कि भनी लेखाजोखा गर्नुपर्दछ ।

निर्वाचन पछिको अवधिका अवसरहरू प्रयोग गर्दै अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिका संस्थाहरूले नीतिमा नै सुधार ल्याउन स्पष्ट खालका सिफारिशहरू गर्नुपर्दछ । यस्ता पुनरावलोकनहरूमा लामो र छोटो अवधिमा कार्यान्वयन गर्न सकिने नीतिगत सुधारहरूको विश्लेषण पनि समावेश गर्नुपर्दछ । निर्वाचनपछिको अवधिमा हुने निर्वाचन कानूनहरूको सुधारसम्बन्धी कुनै पनि क्रियाकलापहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका संस्थाहरू संलग्न हुनुपर्दछ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिका र बहिरा संस्थाहरूले निर्वाचनका बेला राजनैतिक शक्तिहरूसँग विकास भएको सम्बन्धलाई पनि प्रगाढ बनाई राख्नु पर्दछ । यदि अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिका संस्थाहरूले निर्वाचनमा पहुँचयुक्तताका बारेमा पर्यवेक्षण गरेको भए त्यस्ता पर्यवेक्षणबाट पत्ता लागे अनुसारका सिफारिशहरू निर्वाचन पछिको अवधिमा तर्जुमा गर्नुपर्दछ । यदि अपाङ्गता भएका व्यक्तिका संस्थाहरूले निर्वाचनभन्दा अगाडि राजनैतिक दलहरूसँग पैरवी गरेको र समावेशी नीतिहरू बनाउने बारेमा दलहरूसँग कुनै सहमति भएको भए चुनाव जितेका उम्मेदवारहरूसँग त्यस्ता नीतिहरूको कार्यान्वयन भएको सुनिश्चित गराउन निर्वाचन पछिको अवधिमा अनुगमन गर्नुपर्दछ ।

३.४ समावेशीकरण र निर्वाचन कानूनमा बहिरा अधिकारको मापन

निर्वाचनसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था

वि.सं.२००४ सालदेखि प्रारम्भ भएको नेपालको निर्वाचन गर्ने प्रक्रिया अन्तर्गत वि.सं.२०७४ साल सम्मको समयावधिमा देशमा विभिन्न तहका १४ वटा निर्वाचन सम्पन्न भएका छन् । २००४ सालमा काठमाडौं नगर पालिकाको निर्वाचन हुदै जनमत संग्रह, प्रतिनिधिसभा, स्थानीय निकाय एवम् संविधानसभा र राज्य संघीयतामा गईसकेपछिको स्थानीय, प्रदेश र संघीय गरि १६ वटा निर्वाचन सम्पन्न भएका हुन् । पहिलो निर्वाचन २००४ सालदेखि पछिल्लो निर्वाचन २०७०/०७१ सम्म अपाङ्गता भएका नागरिक र अझ खास गरी सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकहरूको अधिकार एवम् सहभागिताका लागि गरिएका कानुनी व्यवस्थाको चर्चा यहाँ गर्न खोजिएको छ ।

३.४.१ नेपालको संविधान २०७२

संविधानसभाले २०७२ असोज ३ मा संविधान जारी गर्‍यो । विभिन्न समुदाय, जाति तथा क्षेत्रका मागहरूलाई समावेशी ढंगले सम्बोधन गर्न खोजिएको नेपालको संविधानमा अपाङ्गताको सवाललाई केही हदसम्म सम्बोधन गरिएको छ । खासगरी अपाङ्गता भएका नागरिकहरूको राजनैतिक अधिकारलाई संविधानमा समावेश गर्नका लागि नेपालमा कार्यरत विभिन्न अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको संस्था (DPO) हरूले विभिन्न दवाबमूलक कार्यक्रमहरू संचालन गरेका थिए । फलस्वरूप नेपालको संविधान २०७२ ले अपाङ्गता भएका नागरिकहरूको राजनैतिक तथा सामाजिक समावेशीकरणको सवालहरूलाई केही सम्बोधन गरेको छ ।

नेपालको संविधान २०७२, धारा ८४ को उपधारा ३ मा प्रतिनिधिसभामा समानुपातिक तर्फको उम्मेदवारी दिदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको समेत प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था गर्ने प्रावधान रहेको छ । यसै गरि संविधानको धारा ८६(क) मा राष्ट्रियसभामा अपाङ्गता भएका ब्यक्ति वा अल्पसंख्यक समुदाय मध्येबाट कम्तिमा पनि ९ जना व्यक्तिहरू राष्ट्रियसभामा छनोट भई आउने व्यवस्था रहेको छ । त्यसैगरी प्रदेश सभाको समानुपातीक निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत धारा १७६ को उपधारा ७ मा राजनैतिक दलले उम्मेदवारी दिदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको समेत प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था गर्नुपर्नेछ । सबै प्रदेश सदस्यहरूमा दलहरूले समानुपातिक तर्फको उम्मेदवारी दिदा कम्तिमा पनि एकजना अपाङ्गता भएको व्यक्तिको प्रतिनिधित्व हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । बाध्यकारी व्यवस्थाहरू हुन् अव यी अधिकार प्रयोग गर्न हरेक दलमा आवद्ध अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू सकृय रूपमा लाग्नुपर्ने अपरिहार्य रहेको छ । यी व्यवस्थाहरूले कम्तिमा पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यूनतम राजनैतिक सहभागिताको हुने मार्ग प्रशस्त गरेको छ । धारा २५८ ले राष्ट्रिय समावेशी आयोगको व्यवस्था गरी उपधारा ६ मा कम्तीमा दश वर्ष सामाजिक समावेशीकरण, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, अल्पसंख्यक एवम् सीमान्तकृत समुदाय तथा पिछडिएको क्षेत्र र वर्गको हकहित, विकास वा मानव अधिकारको क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको^{२९} क्षेत्रबाट मनोनयन गर्ने व्यवस्था गरेको छ । यस व्यवस्थाले राष्ट्रिय समावेशी आयोगमा समेत एक जना अपाङ्गता भएको व्यक्तिको प्रतिनिधित्व हुने सम्भावना देखाएको छ ।

संविधानले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहभागिता एवम् प्रतिनिधित्वको सुनिश्चितता गरेको अवस्थामा के सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकहरूले सहज रूपमा त्यो अधिकार समानुपातिक ढङ्गले उपभोग गर्न सक्लान् त भन्ने सवाल अहम् रूपमा उठेको छ । समानुपातिक रूपमा प्रत्येक प्रकारका अपाङ्गता भएका

समुदायले उपरोक्त प्रावधान बमोजिम प्रतिनिधित्व प्राप्त गर्नका लागि निश्चय नै राजनैतिक अधिकारप्रतिको ज्ञान तथा राजनैतिक सहभागिताको आवश्यक पर्दछ । तर व्यवहारिक रूपमा र दलहरूको अपाङ्गता प्रतिको सचेतना, निर्वाचनसम्बन्धी कानूनहरू र २ वर्ष अगाडी स्थानीय, प्रदेश र संघीय तहमा सम्पन्न चुनावहरूमा गरिएका अभ्यासहरू हेर्दा खास रूपमा अधिकारमुखी आन्दोलनको प्रतिनिधित्वको विषयमा अभै पनि प्रस्तुत जटिलताहरू रहेका छन् । एकातर्फ अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूको सुचना तथा सञ्चारको पहुँचमा कठिनाई भोगेका बहिरा भने अर्कोतर्फ राजनैतिक अधिकार अपभोगको बुझाइको कमी रहेको छ । संवैधानिक रूपमा यथेष्ट मार्ग प्रशस्त हुँदा हुदै पनि संघियता पछि सम्पन्न पहिलो चुनावका अभ्यासहरू हेर्दा अपाङ्गता र बहिरा समुदायको प्रतिनिधित्वका लागि थप संघर्ष गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

३.४.२ निर्वाचन कानून, समावेशीकरण र बहिरा अधिकार

समावेशीकरणले राज्य सञ्चालनमा हरेक क्षेत्र, वर्ग र समुदायको प्रतिनिधित्वको सुनिश्चित गर्दछ । समावेशीकरणले महिला, अपाङ्गता भएका समुदाय, गरिब, दलित, पिछडिएको वर्ग तथा क्षेत्रको राज्यको नीति निर्माण, निर्णय प्रक्रिया एवम् कार्यसम्पादन प्रक्रियामा अर्थपूर्ण सहभागिता गराउँछ । महिला, अपाङ्गता भएका समुदाय, गरिब, दलित, पिछडिएको वर्ग तथा क्षेत्रको निर्वाचन प्रक्रियामा सहभागिता तथा राजनैतिक अधिकारमा समावेशीकरणका लागि राज्यले समावेशीकरण नीति अवलम्बन गरेको छ । निर्वाचन आयोगले लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरण नीति निर्माण गरेको छ ।

अपाङ्गता समावेशीकरणसम्बन्धी प्रावधानहरू बहिरा नागरिकहरूले उक्त समावेशी र आरक्षण प्रावधान उपभोग गर्न पाएका छैनन् । अपाङ्गताको आरक्षण कम तथा अपाङ्गताभित्र पनि समावेशीकरणको नीति अवलम्बन नगरिएका कारणले सवै प्रकारका अपाङ्गतालाई समावेश गर्न वाध्यात्मक नीति छैन । निर्वाचनमा कुनै राजनैतिक दलबाट उम्मेदवार बन्नलाई बहिरा नागरिकहरूको विभिन्न समस्या भेल्ले पने अवस्था छ । अपाङ्गता भएका नागरिकहरूको राजनैतिक अधिकारको आरक्षणलाई अपाङ्गताभित्र पनि विभाजन गरी उपयुक्त हिसावले बहिरा नागरिकहरूको समावेशीकरणमा ध्यान दिन नितिगत तहमा वकालत आवश्यक भएको अवस्था छ ।

निर्वाचनसम्बन्धी कानून निर्वाचन आयोगले मस्यौदा गरेर गृह मन्त्रालय समक्ष पेश गर्दछ । उक्त मस्यौदा कानून गृह मन्त्रालयले सुभाब सहित कानून मन्त्रालयमा पेश गर्दछ र अर्थ मन्त्रालय समेतको सुभाब लिएर कानून मन्त्रालयले मन्त्रिपरिषदमा पेश गर्दछ । मन्त्रिपरिषदले आवश्यक सुभाब सहित पारित गरि संसदमा पेश गर्दछ । कानून बनाउने प्रक्रियामा, निर्वाचनमा समावेशीकरण र अपाङ्गता भएका समुदायका लागि आरक्षण तथा समावेशीकरणका सवालहरू समावेश भएका हुनेछन् ।

३.४.२.१ निर्वाचन आयोग ऐन २०७३

निर्वाचन आयोग ऐन २०७३ को दफा ३२ मा आयोगले वा आयोगका पदाधिकारीले स्वच्छ र स्वतन्त्र तवरबाट निर्वाचन गर्ने सन्दर्भमा कुनै राजनैतिक दल वा नागरिक समाजका प्रतिनिधि, निर्वाचनसम्बन्धी विज्ञ वा अन्य सम्बन्धित व्यक्ति वा संस्थासँग छलफल वा परामर्श गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस किसिमको छलफल वा परामर्शका लागि अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरू र उनीहरूका प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरूसँग समेत छलफल वा परामर्श गरिएमा निर्वाचनसम्बन्धी बाँकि कानूनहरूलाई अपाङ्गता र बहिरा समावेशी बनाउन

सकिन्छ ।

यसैगरि दफा २२ र २३ मा आचार संहिता र सोको अनुगमनसम्बन्धी संयन्त्रहरूको बारेमा उल्लेख गरिएको छ यद्यपी अपाङ्गता र बहिरा समुदायको दृष्टिकोणबारे केहि उल्लेख गरिएको छैन ।

यसैगरी उक्त ऐनको दफा ४२ मा निर्वाचनसम्बन्धी नीति निर्धारण गर्दा, कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा, कर्मचारी खटाउँदा, अनुगमन वा पर्यवेक्षण गर्दा वा गराउँदा लैङ्गिक मैत्री र समावेशी सिद्धान्तलाई अवलम्बन गर्नुपर्नेछ भनेर उल्लेख गरेको छ । यद्यपी अपाङ्गता र बहिराको पक्षलाई पूर्ण रूपमा वेवास्ता गरेको छ ।

३.२. राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन

निर्वाचन प्रणाली सम्बन्धमा राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको लागि निर्वाचन आयोगले संघीय संसद तथा प्रदेश सभाका सदस्यले दिएको मतको आधारमा नेपालको संविधानको धारा ६२ र ६९ को अधिनमा रही बहुमतीय प्रणाली बमोजिम गरिने व्यवस्था छ । निर्वाचक मण्डलको सम्बन्धमा निर्वाचन प्रयोजनका लागि संघीय संसदका सदस्य र प्रदेशसभाका सदस्यको मतभार संघीय कानून बमोजिम फरक फरक फरक हुने र तत्काल कायम रहेको कुल मतको बहुमत प्राप्त गर्ने व्यक्ति राष्ट्रपति निर्वाचित हुने व्यवस्था छ । राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन संघीय संसदका सदस्य र प्रदेश सभाका सदस्य मतदाता रहेको निर्वाचक मण्डल (Electoral College) बाट हुनेछ । संघीय संसदका सदस्य र प्रदेश सभाका सदस्यको मतभार संघीय कानून बमोजिम फरक हुनेछ । यसमा राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपति निर्वाचनसम्बन्धी ऐन को दफा ५४ ले अनुसुचिमा तोकिए अनुसारको मतभार रहने व्यवस्था गरी अनुसुचीमा संघीय व्यवस्थापीका सदस्यको मतभार ७९ तथा प्रदेश सभा सदस्यको मतभार ४८ रहने व्यवस्था गरिएको छ । निर्वाचक मण्डलको कुल मतको बहुमत (५० प्रतिशत^{३०}) प्राप्त गर्ने व्यक्ति राष्ट्रपति निर्वाचित हुने व्यवस्था छ ।

यसरी निर्वाचन गर्दा कुनै उम्मेदवारले बहुमत प्राप्त गर्न नसकेमा सबैभन्दा बढी मत प्राप्त गर्ने दुई उम्मेदवारहरू बीच पुन मतदान हुनेछ र त्यस्तो मतदानमा कुल मतको पचास प्रतिशतभन्दा बढी मत प्राप्त गर्ने उम्मेदवार राष्ट्रपति निर्वाचित हुने व्यवस्था छ । कुनै उम्मेदवारले कुल मतको पचास प्रतिशतभन्दा बढी मत प्राप्त गर्न नसकेमा पुनः मतदान हुनेछ । त्यस्तो मतदानमा खसेको कुल सदर मतको बढी मत प्राप्त गर्ने उम्मेदवार राष्ट्रपति निर्वाचित हुने व्यवस्था छ ।^{३०} निर्वाचन, मनोनयन वा नियुक्ति हुने राजनैतिक पदमा बहाल रहेको व्यक्ति राष्ट्रपति निर्वाचित भएमा निजको त्यस्तो पद स्वतः रिक्त हुने व्यवस्था छ । राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन फरक फरक लिङ्ग वा समुदायको प्रतिनिधित्व हुने गरी गर्नुपर्ने^{३१} व्यवस्था समेत संविधानमा गरिएको छ ।

मतभारको सम्बन्धमा संघीय कानून बमोजिम हुने व्यवस्था गरिएको छ भने राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनसम्बन्धी ऐन, २०७४ को अनुसुचि बमोजिम संघीय संसदका सदस्यको मतभार पछिल्लो राष्ट्रिय जनगणनाका आधारमा भएको नेपालको कुल जनसङ्ख्यालाई संघीय संसदका सदस्यहरूको कुल सङ्ख्याले भाग गरी आएको भागफललाई पुनः १००० ले भाग गर्दा हुन आउने सङ्ख्यालाई संघीय संसदका सदस्यको मतभार कायम गरिएको छ भने प्रदेश सभाका सदस्यको मतभार पनि सोही बमोजिम कुल जनसङ्ख्यालाई

30 . ऐ. धारा ६२

31 . ऐ. धारा ७०

प्रदेश सभाका कुल सदस्यले भाग गरी आएको भालफललाई पुनः १००० ले भाग गर्दा आउने भागफललाई मतभार कायम गरिएको छ । पछिल्लो निर्वाचनमा यस प्रक्रिया बमोजिम निर्वाचन गर्दा संघीय संसदका सदस्यको मतभार ७९ र प्रदेश सभाका सदस्यको मतभार ४८ हुन आएको थियो । यसरी हेर्दा राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपति जस्तो गरिमामय पदहरूको निम्ति संघ र प्रदेश सभा दुवैले निर्वाचित गर्न पाउने पद्धति अत्यन्तै महत्वपूर्ण र उपयुक्त भएपनि यो प्रक्रिया केही जटिल हुने र हरेक निर्वाचनमा मतभार फरक भई अन्योल र अनिश्चितता थपिने सम्भावना हुन्छ । राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको पदावधि निर्वाचित भएको मितिले पाँच वर्षको हुन्छ ।

३.४.२.२ प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४

उक्त ऐनको दफा २८ को उपदफा (६) मा समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अनुसार हुने निर्वाचनमा भाग लिन चाहने दलले आफ्नो दलको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने उम्मेदवारको बन्दसूची तयार गर्दा पिछडिएको क्षेत्र तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको समेत प्रतिनिधित्व हुने गरी गर्नु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । उक्त व्यवस्थाले अपाङ्गताको प्रतिनिधित्वलाई उचित सम्मान गर्दै र संवैधानिक हकको पूर्ण रूपमा उल्लङ्घन गर्दछ । जबकी नेपालको संविधान २०७२ धारा को उपधारा मा केवल अपाङ्गता भएको व्यक्तिलाई मात्र तोकेको छ । उम्मेदवारको बन्द सूची तयार गर्ने दफा ६० मा समानुपातिक निर्वाचनको परिणामको घोषणाका लागि दलहरूले पेश गरेको बन्द सूचीमा अपाङ्गता भएका वा पिछडिएको क्षेत्रको नाम पेश गर्ने र यथासम्भव सोहि सूचीबाट नाम समावेश गराउनुपर्ने छ भन्ने व्यवस्था गरेको छ । सोहि ऐनको अनुसूची १ मा दलहरूले पेश गर्नुपर्ने बन्दसूचीको लागि समावेशी आधारमा केवल दलित, आदिवासी जनजाती, खस आर्य, मधेशी, थारु र मुस्लिमलाई मात्र समेटिएको छ भने अपाङ्गता विषयलाई जानीजानी पन्छ्याईएको देखिन्छ । संवैधानिक व्यवस्थाभन्दा प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन ऐनलाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिको प्रतिनिधित्वका हिसाबले तोडमोड गरिएको छ । संविधानमा स्पष्ट व्यवस्था हुदाहुदै पनि उक्त ऐनमा यथासंभव जस्ता पदावलीको प्रयोगले निर्वाचनसम्बन्धी नीति निर्माता र राजनैतिक दलले खास रूपमा अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिको प्रतिनिधित्वका लागि संवेदनशील नभएको जनाउँछ ।

प्रतिनिधि सभा ऐनको धारा ४२ मा गरिएको व्यवस्था हो जहाँ दृष्टिविहिन वा शारीरिक अशक्तता वा अरु कुनै कारणले मतदान गर्न अरुको सहयोग चाहिएमा आफ्ना एकाघरका व्यक्तिलाई सहयोगीको रूपमा लै जान सकिने व्यवस्था गरिएको छ । यद्यपी उक्त दफा बहिराहरूको सन्दर्भमा भने मौन रहेको छ । जेष्ठ नागरिक बहिरा, गर्भवती बहिरा महिला लगायत सहयोग आवश्यक पर्ने बहिरा व्यक्तिहरूलाई सहयोगी लै जान पाउने व्यवस्था गर्नपर्ने देखिन्छ । अपाङ्गतालाई अशक्तताको दृष्टिकोणले नहेरी अपाङ्गता शब्दकै प्रयोग गर्नु बान्छनीय देखिन्छ । मतदान केन्द्रको समग्र पहुँचयुक्तता र बहिरा व्यक्तिहरूको पहुँचयुक्तताको बारे मा सो ऐनले बोलेको छैन ।

३.४.२.३ राष्ट्रियसभा निर्वाचन ऐन २०७५

यस ऐनको दफा ३ (ग) मा सदस्यको निर्वाचन अन्तरगत प्रत्येक प्रदेशले अपाङ्गता भएका व्यक्ति वा अल्पसङ्ख्याक समुदायबाट प्रतिनिधित्व गर्ने व्यक्ति निर्वाचित गर्ने व्यवस्था गरेको छ । जुन निकै नै सकार

आत्मक पक्ष हो । संविधान र ऐनमा स्पष्ट व्यवस्था हुँदाहुँदै पनि दलहरूले अपाङ्गता भएको समुदायबाट उम्मेदवारी खडा गर्दा अपाङ्गताको मर्म र भावना नबुझ्ने अनुभव पहिलो पटक भएको राष्ट्रियसभाको निर्वाचनले देखायो । उक्त व्यवस्थालाई अर्थपूर्ण तवरले व्यवहारमा ल्याउनका लागि अपाङ्गताका संस्थाहरू र अधिकारकर्मीहरूले ठोस रूपमा आफु संलग्न राजनैतिक दलहरूसँग छलफल र बहस गर्नु जरुरी देखिन्छ ।

राष्ट्रियसभा ऐनको धारा ४१ मा दृष्टिविहिन वा शारीरिक अशक्तता वा अरु कुनै कारणले मतदान गर्न अरुको सहयोग चाहिएमा आफ्ना एकाघरका व्यक्तिलाई सहयोगीको रूपमा लैजान सकिने व्यवस्था गरिएको छ । यद्यपी उक्त दफा बहिराहरूको सन्दर्भमा भने मौन रहेको छ । जेष्ठ नागरिक बहिरा, गर्भवती बहिरा महिला लगायत सहयोग आवश्यक पर्ने बहिरा व्यक्तिहरूलाई सहयोगी लैजान पाउने व्यवस्था गर्नपर्ने देखिन्छ । अपाङ्गतालाई अशक्तताको दृष्टिकोणले चित्रण नगरी अपाङ्गता शब्द प्रयोग गर्नु बान्छनीय देखिन्छ । अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूका लागि मतदान केन्द्रको पहुँचयुक्तताका बारेमा ऐन मौन रहेको छ ।

३.४.२.४ प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४

उक्त ऐनको दफा २८ को उपदफा (६) मा समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अनुसार हुने निर्वाचनमा भाग लिन चाहने दलले आफ्नो दलको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने उम्मेदवारको बन्दसूची तयार गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको समेत प्रतिनिधित्व हुने गरी गर्नुपर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो संवैधानिक प्रावधानको पालना हो । यसैगरी सोहि ऐनको धारा ४२ मा दृष्टिविहिन वा शारीरिक अशक्तता वा अरु कुनै कारणले मतदान गर्न अरुको सहयोग चाहिएमा आफ्ना एकाघरका व्यक्तिलाई सहयोगीको रूपमा लैजान सकिने व्यवस्था गरिएको छ । यद्यपी उक्त दफा बहिराहरूको सन्दर्भमा भने मौन रहेको छ । जेष्ठ नागरिक बहिरा, गर्भवती बहिरा महिला लगायत सहयोग आवश्यक पर्ने बहिरा व्यक्तिहरूलाई सहयोगी लैजान पाउने व्यवस्था गर्नपर्ने देखिन्छ । अपाङ्गतालाई अशक्तताको दृष्टिकोणले नहेरी अपाङ्गता शब्दकै प्रयोग गर्नु बान्छनीय देखिन्छ । यसैगरी समानुपातिक निर्वाचनसम्बन्धी धारा ६० मा राजनैतिक दलले सुची पेश गर्दा (६) उपदफा (५) बमोजिम दलले सुची पेश गर्दा जनसङ्ख्या र सो दलले प्राप्त गरेको सिट सङ्ख्याको आधारमा दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेशी, थारू, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्र, अल्पसङ्ख्यक समुदाय तथा अपाङ्गता भएको व्यक्तिको प्रतिनिधित्व हुने गरी यथासम्भव बन्द सूचीमा नाम समावेश भएको क्रम अनुसार सुची पेश गर्नुपर्नेछ । यद्यपी यथासम्भव शब्द संविधानको मर्म नभएकोले अनिवार्य रूपमा अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्ति भनेर उल्लेख गर्नुपर्दछ ।

३.४.२.५ मतदाता नामावलीसम्बन्धी ऐन २०७३, नियमावली २०७३

मतदाता नामावलीसम्बन्धि ऐनले अपाङ्गताको विषयमा कतै पनि केहि उल्लेख गरेको छैन । तसर्थ अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूका लागि मतदाता नामावली दर्ता हुनका लागि सहजीकरण हुने प्रावधानहरू राख्नुपर्ने हुन्छ ।

नियमावलीको दफा ७ मा मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक गर्नका लागि नाम दर्ता अधिकारीलाई सहयोग पुऱ्याउन आयोगले नेपाल सरकारको वा नेपाल सरकारको स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको वा नेपाल सरकारको अनुदानमा सञ्चालित संस्था वा निकाय वा स्थानीय निकायका कर्मचारी वा सामुदायिक

विद्यालयका शिक्षकलाई सङ्कलकको रूपमा काम गर्न खटाउन सक्ने र दफा ८ मा मतदाता नामावली सङ्कलन तथा अद्यावधिक गर्ने सिलसिलामा मतदाताको फोटो खिच्ने, औला छाप सङ्कलन गर्ने र मतदाताको नाम तथा विवरण मतदाता दर्ता कितावमा दर्ता गरी कम्प्युटरमा प्रविष्ट गर्ने समेतका काम गर्नको लागि आयोगले कार्यक्रममा उल्लेख भए बमोजिम दर्ता कर्मचारी र सहायक दर्ता कर्मचारी निर्वाचनसम्बन्धी प्रचलित कानून बमोजिम नियुक्त गर्न सक्नेछ ।

मतदाता नामावली संकलन गर्दा सो मा खटिई आउने कर्मचारीहरूमा अपाङ्गता र बहिरा विषयको जानकारी हुनुपर्ने वा सो कार्यका लागि अपाङ्गता र बहिरा व्यक्ति, उनीहरूका संस्थाहरूको परिचालन गर्न सकिने व्यवस्था गर्नुपर्ने विषयमा ऐन र नियमावली चुकेका छन् । यसैगरी मतदाता नामावली सङ्कलन सम्बन्धमा अपाङ्गता र बहिरा व्यक्तिहरूमा पहुँचयुक्त ढाँचामा सूचना प्रवाह गर्नुपर्ने, आवश्यकतानुसार साङ्केतिक सामग्री र साङ्केतिक भाषाका दोभाषेहरूको व्यवस्था र परिचालन गर्ने विषयमा पनि उक्त ऐन र नियमावली मौन रहेका छन् । ठोस व्यवस्था सहितको ठोस कदम नचालेसम्म अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरू मतदाता नामावली र मतदानको मूल प्रवाहमा आउन सक्दैनन् ।

३.४.२.६ स्थानीय तह निर्वाचन ऐन २०७३

अपाङ्गताको दृष्टिकोणबाट भन्नुपर्दा स्थानीय तह निर्वाचन ऐन निकै नै अधिकारी विरोधी रहेको छ । स्थानीय तहहरू भनेका स्थानीय सरकारहरू भएका, राज्य प्रदत्त अधिकार र सेवा प्राप्तिको हिसाबले अपाङ्गता भएका व्यक्तिका दैनिक जीवनमा असर पार्ने नीति, नियम, योजना र बजेट समेत तयार हुने भएकोले उक्त ऐनले महिला, दलित, अल्पसङ्ख्यक समुदायको बारेमा स्पष्ट व्यवस्था गर्दागर्दै पनि अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिको सहभागीतालाई नजरअन्दाज गर्नु अपाङ्गता र बहिरा अधिकारप्रतिको अपमान ठहर्छ ।

सोहि ऐनको दफा ३८ मा दृष्टिविहिन वा शारीरिक अशक्तता वा अरु कुनै कारणले मतदान गर्न अरुको सहयोग चाहिएमा आफ्ना एकाघरका व्यक्तिलाई सहयोगीको रूपमा लैजान सकिने व्यवस्था गरिएको छ । यद्यपी उक्त दफा बहिराहरूको सन्दर्भमा भने मौन रहेको छ । जेष्ठ नागरिक बहिरा, गर्भवती बहिरा महिला लगायत सहयोग आवश्यक पर्ने बहिरा व्यक्तिहरूलाई सहयोगी लैजान पाउने व्यवस्था गर्नपर्ने देखिन्छ । अपाङ्गतालाई अशक्तताको दृष्टिकोणले नहेरी अपाङ्गता शब्दकै प्रयोग गर्नु बान्छनीय देखिन्छ । मतदान केन्द्रको समग्र पहुँचयुक्तता र बहिरा व्यक्तिहरूको पहुँचयुक्तताको बारेमा सो ऐनले बोलेको छैन ।

३.४.२.७ राजनैतिक दलसम्बन्धी ऐन २०७३

यस ऐनको दफा १५(३) मा दलको संगठनात्मक ढाँचामा निर्वाचन, मनोनयन वा नियुक्ति गर्दा नेपालको सामाजिक विविधता प्रतिबिम्बित हुने गरी आफ्ना सदस्यहरू मध्येबाट त्यस्ता समितिमा समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा सहभागिता हुने व्यवस्था गर्नुपर्नेछ भनिएको छ भने सोहि दफाको उपदफा ४ मा दलको सबै तहको समितिमा कम्तीमा एक तिहाई महिला सदस्य हुने व्यवस्था गर्नुपर्नेछ भन्ने व्यवस्था कायम गरिएको छ । राजनैतिक दलमा समावेशीकरण अपाङ्गता र बहिरा समावेशीकरणको पहिलो कुरा हो । जबसम्म अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू राजनैतिक दलका निर्णय गर्ने तहसम्म पुग्दैनन्, राज्य संरचनाका अन्य निकायमा पुग्ने कुरा असम्भव जस्तै हो । यसका लागि दोहोरो पद्धतिको लागि अवलम्बन गर्नुपर्दछ । पहिला, राजनै

तिक दलका सबै संरचनामा पनि निश्चित प्रतिशतमा अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिको प्रतिनिधित्व हुने गरि राजनैतिक दलसम्बन्धी ऐनमा संशोधन र दोश्रो अपाङ्गता को अवधारणा र राजनैतिक प्रतिनिधित्वको आवश्यकतासम्बन्धी राजनैतिक दलसँग निरन्तर बहस र छलफल गर्ने ।

३.४.२.८ प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रियसभा निर्वाचन पर्यवेक्षण नीति २०७४

निर्वाचनको क्षेत्रमा अनुभव र प्रतिष्ठा आर्जन गरेका राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय संघ/संस्था तथा व्यक्तिहरूबाट आयोगद्वारा स्थापित मापदण्ड अनुसारको पर्यवेक्षण गराई निर्वाचन प्रणाली र प्रक्रिया अझ चुस्त बनाई निर्वाचनको स्वतन्त्रता, निष्पक्षता र विश्वसनियता अभिवृद्धि गर्नको लागि निर्वाचन आयोगले प्रतिनिधि सभा र प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन पर्यवेक्षण नीति, २०७४ बनाएको छ । उक्त नीतिमा विभिन्न राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूको पर्यवेक्षण गर्ने कार्यको बारेमा सरसरर्ती व्याख्या गरिएको छ यद्यपी अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्ति र उनीहरूका प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरूको सहभागीताको बारेमा ठोस रूपमा उल्लेख गरिएको छैन । नीतिको कार्यनीति ४.१३ मा पर्यवेक्षण गर्ने संघ/संस्थाहरूलाई अनुमति दिँदा सबै वर्ग, लिङ्ग, क्षेत्र र समुदायको सहभागितालाई सुनिश्चित गराउने नीति तथा कार्यक्रमलाई समेत आधार मान्ने भनिएको छ । यद्यपी यसमा अपाङ्गता र बहिरा व्यक्तिहरूका संस्थाहरू भन्ने शब्दावलीको प्रयोग गर्दा पर्यवेक्षको क्षेत्र र सहभागीता अपाङ्गता र बहिरा समावेशी हुने ।

३.४.२.९ स्थानीय निर्वाचन निर्वाचन पर्यवेक्षण नीति २०७४

निर्वाचन पर्यवेक्षणमा अनुभव र प्रतिष्ठा आर्जन गरेका राष्ट्रिय संघ/संस्था तथा व्यक्तिहरूबाट निर्वाचन पर्यवेक्षणको लागि स्थापित मापदण्ड अनुसारको पर्यवेक्षण गराई निर्वाचन प्रणाली र प्रक्रियामा निरन्तर सुधार गर्न तथा निर्वाचनको स्वच्छता र निष्पक्षता अभिवृद्धि गर्नको लागि निर्वाचन आयोगले यो स्थानीय तह निर्वाचन पर्यवेक्षण नीति, २०७३ बनाएको छ । यस नीतिको बुदाँ नम्बर ३ सहभागिता अन्तरगत निर्वाचन पर्यवेक्षणको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्न निर्वाचन पर्यवेक्षणलाई समावेशी तथा सहभागितामूलक बनाउने र सो को उपदफा (क) मा मुलुक भित्रका राष्ट्रिय स्तरका ख्याति प्राप्त व्यक्तिलाई निर्वाचनको दिन मतदान कार्यको अवलोकनका लागि आमन्त्रण गर्न सक्ने र (ख) मा निर्वाचन पर्यवेक्षण गर्ने राष्ट्रिय संघ/संस्थाहरूलाई अनुमति दिँदा सबै वर्ग, लिङ्ग, क्षेत्र र समुदायको सहभागितालाई सुनिश्चित गराउने नीति तथा कार्यक्रमलाई समेत आधार मान्ने । उपयुक्त बुदाँहरूमा अपाङ्गता र बहिरा व्यक्ति एवम् उनीहरूका प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरू समेत खुट्टयाउदा निर्वाचन पर्यवेक्षण अपाङ्गता र बहिरा समावेशी हुने ।

३.४.२.१० निर्वाचन आचार संहिता २०७२, स्थानीय निर्वाचन आचारसंहिता २०७३

निर्वाचन आयोगले सञ्चालन गर्ने निर्वाचनलाई स्वच्छ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष, पारदर्शी र विश्वसनीय ढङ्गबाट सम्पन्न गर्नको लागि सरोकारवालाहरूले पालना गर्नुपर्ने आचरणलाई व्यवस्थित गर्नका लागि निर्वाचन आयोगले जले आचार संहिता बनाई लागू गरेको छ । उक्त आचार संहिताको बुँदा नं ४(ठ) मा निर्वाचन सामाग्री तयार गर्दा वा प्रचारप्रसारको क्रममा अपाङ्गता भएको व्यक्तिको भावनामा आँच आउने किसिमले निर्वाचन प्रचार प्रसार गर्न वा गराउन नहुने, गरी प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश राखीएको छ । उक्त प्रावधानलाई कम्तीमा पनि स्वतः गर्नेपछि यद्यपी निर्वाचन सामाग्री वा प्रचार-प्रसारका सामाग्रीहरू अपाङ्गता र बहिरामैत्री हुने कुरामा

समेत थप जोडबल दिनुपर्छ ।

यसैगरी स्थानीय तहको निर्वाचनलाई स्वच्छ र निष्पक्ष ढङ्गबाट सम्पन्न गर्नको लागि सरोकारवालाले पालना गर्नुपर्ने आचरणलाई व्यवस्थित गर्न “स्थानीय तहनिर्वाचन आचार संहिता, २०७३ तयार गरी लागू गरेको छ । उक्त ऐनमा पनि माथि उल्लेख गरिएका भन्दा थप प्रावधानहरू गरिएका छैनन् ।

३.४.२.१० मतदाता शिक्षा कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका, (२०७४)

निर्वाचनमा आम मतदातालाई सुबूचित गर्ने प्रयोजनार्थ निर्वाचन आयोगले “मतदाता शिक्षा कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका, २०७४” जारी गरी निर्वाचनको समयमा लागू गर्ने गरेको छ । उक्त कार्यक्रममा मतदाता शिक्षा सामग्री “मतदाता शिक्षा जिल्ला समन्वय समिति” (बुँदा ४) “मतदाता शिक्षा स्थानीय समन्वय समिति (बुँदा ७),” (बुँदा ६), “वडा स्तरीय मतदाता शिक्षा समन्वय समिति” (बुँदा ८), निर्वाचन शिक्षा कार्यकर्ता/स्वयम्सेवक (बुँदा १२) निर्वाचन शिक्षाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा टोल सुधार समिति, सहकारी संस्था, आमा समूह, ज्येष्ठ नागरिक समाज, एकल महिला समूहजस्ता स्थानीय स्तरका समिति, समूहहरूसँगको समन्वयमा मतदाता शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने भनि उल्लेख गरिएको छ ।

माथिका कुनै पनि संरचनाहरूमा अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिको प्रतिनिधित्वको सवाल र मतदाता शिक्षा कार्यक्रममा अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्ति र उनीहरूका प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरूको परिचालन वा सहकार्यको बारेमा केहि पनि उल्लेख गरिएको छैन ।

यसैगरी मतदाता शिक्षा सामाग्रीको विकास, वितरण, प्रसारण लगायतका विषयमा पनि उक्त कार्यक्रमले उल्लेख्य व्यवस्था गरे पनि अपाङ्गता र बहिरा व्यक्तिहरूमैत्री सामग्रीको विकास र प्रसारणको बारेमा मौन रहेको छ ।

३.४.२.१० प्रतिनिधि सभा सदस्य तथा प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन (मतदान) निर्देशिका, २०७४ स्थानीय तह निर्वाचन (मतदान) निर्देशिका, २०७४

प्रतिनिधि सभा र प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन मतदान निर्देशिकामा मतदान केन्द्रको निर्माण गर्दा सम्भव भएसम्म अपाङ्गता भएका व्यक्तिको लागि समेत सहज हुने गरी निर्माण गर्नुपर्नेछ । उक्त प्रावधानलाई अपाङ्गता र बहिरा मतदाताको दृष्टिकोणबाट यथोचित मान्न नसकिने भएकोले वाध्यात्मक बनाउनुपर्दछ ।

प्रतिनिधि सभा र प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन मतदान निर्देशिका (१४८) र स्थानीय तह निर्वाचन मतदान निर्देशिका २०७४ को बुदा नं.४६ मा दृष्टिविहीन वा शारीरिक रूपले अशक्तता भएका वा अरु कुनै कारणले आफ्नै मत सङ्केत गर्न नसक्ने मतदाताले आफ्नो साथमा आएको एकाघरको परिवारको सदस्यलाई आफूसँग मत सङ्केत गर्ने गोप्य कक्षमा आफूसँगै लैजाने अनुमति मागेमा मतदान अधिकृतले त्यस्तो व्यक्तिलाई मतदाताको साथमा मत सङ्केत गर्ने गोप्य कक्षमा प्रवेश गर्न अनुमति दिनु पर्ने, उम्मेदवार वा उम्मेदवारका निर्वाचन प्रतिनिधि वा मतदान प्रतिनिधिलाई त्यस्तो मतदाताको साथ लगाई पठाउन नहुने र सो अवस्था आएमा मत सङ्केत गर्ने मतदान अधिकृतले त्यस्तो मतदाताको मतपत्रमा मत सङ्केत गर्ने गोप्य कक्षमा गई निजको इच्छा अनुसार मत सङ्केत गर्ने काममा सहयोग गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । यद्यपी उक्त दफा बहिराहरूको सन्दर्भमा भने मौन रहेको छ । जेष्ठ नागरिक बहिरा, गर्भवती बहिरा महिला लगायत सहयोग

आवश्यक पर्ने बहिरा व्यक्तिहरूलाई सहयोगी लैजान पाउने व्यवस्था गर्नपर्ने देखिन्छ । दुबै निर्देशिकाहरूमा अपाङ्गतालाई अशक्तताको दृष्टिकोणले नहेरी अपाङ्गता शब्दकै प्रयोग गर्नु बान्छनीय देखिन्छ ।

३४.२.११ प्रतिनिधि सभा सदस्य तथा प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन (मतगणना) निर्देशिका, २०७४ स्थानीय तह निर्वाचन (मतगणना) निर्देशिका, २०७४

प्रतिनिधि सभा सदस्य तथा प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन (मतगणना) निर्देशिका, २०७४ को बुँदा नम्बर १० र स्थानीय तहको निर्वाचन ११ मा मतगणना सम्बन्धित जानकारी, प्रगति र नतिजाको बारेमा सर्वसाधारणलाई माईक र सूचनापाटि मार्फत अद्यावधिक जानकारी दिने कुरा उल्लेख गरिएको छ । अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूको उपयुक्त माध्यम र ढाँचामा सूचना पाउने अधिकारलाई पूर्ण रूपमा वेवास्ता गरिएको देखिन्छ । समग्रमा भन्नुपर्दा नेपालको संविधान अपाङ्गता समावेशी रहेको छ । सरकारले निर्वाचन कानूनको तर्जुमा गर्दा कमश अपाङ्गता भएका र बहिरा समुदायको राजनैतिक अधिकारलाई क्रमश खुम्च्याउँदै लगेको देखिन्छ । माथि समिक्षा गरिएका करिब १६ वटा ऐन, नियमावली, नीतिनियम र निर्देशिकाहरूको सारलाई संक्षेपमा भन्नुपर्दा निम्नानुसार निचोड निकाल्न सकिन्छ:

- ✦ अपाङ्गतालाई अभै पनि असक्ततासँग जोडेर हेर्न सोहि बमोजिम केहि व्यवस्थापन गर्न खोजेजस्तो देखिन्छ । यद्यपी समग्र निर्वाचन चक्र भरिने अपाङ्गता र बहिरा समुदायको सहभागिताका विषयमा नियमावली, नीति र निर्देशिकाहरू मौन जस्तै देखिन्छन् ।
- ✦ मतदाता नामावली, मतदाता शिक्षा, मतदान केन्द्र, मतदान प्रकृया, मतगणना र अद्यावधिक सूचनाका विषयमा कुनै पनि ऐन, नियम, नीति, निर्देशिकाहरूले पहुँचयुक्तताको बारेमा बोलेका छैनन् । अपाङ्गता भएका र बहिरा मतदाताहरूलाई अभै पनि नीतिगत र कानूनहरूले अधिकारको भाषा प्रयोग गरिएको आभाष हुदैन ।
- ✦ निर्वाचनमा आयोगले निर्वाचन सम्बन्धि कर्मचारी खटाउँदा समावेशी रूपमा अपाङ्गता भएका कर्मचारी समेत खटाउनुपर्ने प्राबधान भएतापनि बहिरा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू निर्वाचन गराउने कर्मचारीमा समावेश हुन सकेका छैनन् ।
- ✦ निर्वाचनमा सहभागी हुने सबै समुदायलाई समान अवसर हुन्छ तर बहिरामैत्री निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन नगरिएको कारण बहिरा नागरिक मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गर्न, राजनैतिक दल तथा उम्मेदवारहरूका बारेमा सहि जानकारी हासिल गर्न, सहि तरिकाले निर्वाचन गर्ने तरिका हासिल गर्न, निर्वाचनसम्बन्धी सुचना तथा जानकारी हासिल गर्न, निर्वाचनमा आफ्नो मत आफै गर्न, निर्वाचनमा उम्मेदवार हुनबाट वञ्चित हुनुपरेको छ ।

परिच्छेद ४

निर्वाचन चक्र, निर्वाचनमा अवरोध तथा सहभागिताका उपायहरू

४.१ निर्वाचन चक्र र यसमा बहिराका मुद्दाहरू (अवरोध र समाधानका उपायहरू)

निर्वाचन जनताले गोप्य मतदानबाट आफूलाई मन परेको उम्मेदवार तथा राजनैतिक दललाई आत्तनो प्रतिनिधिका रूपमा निर्वाचित गर्ने एक चुनौतीपूर्ण एवम् वृहत जन सहभागितात्मक व्यवस्थापकीय कार्य हो । निर्वाचन यसो हेर्दा एक दिनमा सम्पन्न हुने कार्यजस्तो देखिन पनि सक्छ । तर यो निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो । निर्वाचन चक्र प्रक्रियाका विभिन्न चरणमा विभिन्न क्रियाकलापहरू सम्पन्न गरिन्छन् । निर्वाचन चक्र अन्तर्गतका विभिन्न चरण र क्रियाकलापहरूको स्पष्ट बुझाईले मात्र समग्र निर्वाचन प्रक्रियाहरूमा समाजका विभिन्न समुदाय एवम् क्षेत्रको प्रभावकारी सहभागिता एवम् अपनत्व सुनिश्चित हुनसक्छ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष र विश्वसनीय निर्वाचन गराउन सम्भव हुन्छ । निर्वाचनको समग्र व्यवस्थापनमा त्यस अन्तर्गतका विभिन्न स-साना क्रियाकलापहरूको समेत गहिरिएर चिरफार गर्नुपर्ने हुन्छ ।

निर्वाचन चक्र

निर्वाचन एक चुनौतीपूर्ण एवम् वृहत व्यवस्थापकीय कार्य हो । निर्वाचन व्यवस्थापनमा विधि र प्रक्रियालाई बढी महत्व प्रदान गरिन्छ । निर्वाचन एक दिनमा सम्पन्न हुने कार्य होइन । यो निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो । निर्वाचन चक्रले निर्वाचन प्रक्रियाका मुख्य मुख्य चरण र ती चरणमा गरिने क्रियाकलापहरूको बारेमा जानकारी गराउँछ । निर्वाचन चक्रमा पर्ने विभिन्न चरण र क्रियाकलापहरूको स्पष्ट बुझाईले र सो अनुरूप सम्पादित क्रियाकलापहरूले मात्र स्वतन्त्र, निष्पक्ष र विश्वसनीय निर्वाचन गराउन संभव हुन्छ । निर्वाचनको समग्र व्यवस्थापनमा त्यस अन्तर्गतका विभिन्न साना

मसीना क्रियाकलापहरूलाई समेत गहिरिएर र चिरफार गर्नुपर्ने हुन्छ । क्रियाकलापहरूलाई यथोचित पहिचान र विश्लेषण गर्न सकिएन भने त्यसबाट निर्वाचनको समग्र व्यवस्थापनमै अवरोध पुग्न जान्छ । त्यसैले निर्वाचन चक्रलाई निर्वाचनको योजना बनाउने एउटा प्रभावकारी साधनको रूपमा लिइन्छ । अतः निर्वाचन चक्रमा पर्ने विविध क्रियाकलापहरूलाई चरणबद्ध रूपमा विश्लेषण गर्न उपयुक्त हुन्छ । सामान्यतया निर्वाचन क्रियाकलापहरूलाई तीन चरणमा विभक्त गरी विश्लेषण गर्ने प्रचलन रहको छ ।

चरण १: निर्वाचन पूर्व (Pre election phase)

चरण २: निर्वाचन अवधि (During election phase)

चरण ३: निर्वाचन पश्चात् (Post election phase)

चरण १: निर्वाचन पूर्व (Pre election phase)

यस चरणमा निर्वाचन सुधारका कार्यहरू तथा रणनीतिक योजनाले निर्देश गरेका क्रियाकलापहरू प्रारम्भ

गरिन्छ । निर्वाचन कानून, साङ्गठनिक सुधार, संस्थागत एवम् जनशक्तिको क्षमताको अभिवृद्धि गरिन्छ । ने पालको सन्दर्भमा निर्वाचनको मिति घोषणा वा मतदानको मिति भन्दा १ सय २० दिन भन्दा अगाडिको अवधि नै निर्वाचन पूर्वको चरण हो ।

चरण २: निर्वाचन अवधि (During election phase)

निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३ का अनुसार “निर्वाचन अवधि” भन्नाले निर्वाचन हुने मिति भन्दा एकसय बीस दिन अगाडि देखि निर्वाचनको अन्तिम परिणाम सार्वजनिक नभएसम्मको अवधि सम्झनु पर्छ । तर एक सय बीस दिनभन्दा कम अवधि रहने गरी निर्वाचन मिति घोषणा भएमा त्यसरी घोषणा भएको मितिदेखि निर्वाचनको अन्तिम परिणाम सार्वजनिक नभएसम्मको अवधिलाई निर्वाचन अवधि मानिनेछ । यस चरणमा राजनैतिक दल तथा उम्मेदवारले प्रचारप्रसारको कार्य गर्दछन् भने निर्वाचन आयोगले निर्वाचन आचार संहिता लागु गर्दछ साथै निर्वाचनको लागि आवश्यक पर्ने निर्वाचन सामग्रीको व्यवस्थापन, जनशक्तिको आँकलन, व्यवस्थापन र तालिम तथा मतपत्र छपाई दुवानी आदि गरिन्छ । मतदान, मतगणना तथा परिणाम घोषणा गरी निर्वाचन सम्पन्न गरिन्छ । निर्वाचन आचार संहिताको पालना गर्नु सबै नागरिक तथा सरोकारवालाहरूको कर्तव्य हो ।

चरण ३: निर्वाचन पश्चात् (Post election phase)

निर्वाचनको अन्तिम परिणाम सार्वजनिक भइसकेपछि यो चरणको प्रारम्भ हुन्छ । यस चरणमा सम्पन्न भएको निर्वाचनको समग्र मूल्याङ्कन गरी प्रतिवेदन तयार पारिन्छ । निर्वाचन पर्यवेक्षण संस्थाहरूको प्रतिवेदन प्राप्त हुन्छन् । सम्पन्न निर्वाचनमा देखिएका कमी कमजोरीहरू हटाउन रणनीतिक योजनाको निर्माण गरिन्छ । मतदाता नामावली संकलन तथा प्रशोधन, तालिम, मतदाता/निर्वाचन शिक्षा कार्यक्रम जस्ता कार्यक्रमहरू निर्वाचन चक्रका तीनवटै चरणहरूमा निरन्तर चलिरहन्छन् ।

निर्वाचनका चरणमा विभिन्न क्रियाकलापहरू सञ्चालन गरिन्छन् । निर्वाचन प्रक्रियामा मतदाता नामावली संकलन र अध्यावधिक गर्ने, तालिम कार्यक्रम, मतदाता तथा निर्वाचन शिक्षा कार्यक्रम, निर्वाचन प्रक्रिया अन्तर्गतका महत्वपूर्ण क्रियाकलाप हुन् । निर्वाचन प्रणालीको निर्धारण, निर्वाचन कानून तथा निर्देशिका निर्माण, परिमार्जन र सुधार, निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण, निर्वाचन कार्यतालिका निर्माण, मतदाता नामावली संकलन तथा अध्यावधिक गर्ने, निर्वाचन सरोकारवालाहरू सँग छलफल र परामर्श, मतदान केन्द्र निर्धारण, निर्वाचन सामग्री तयारी र व्यवस्थापन, आवश्यक जनशक्तिको आँकलन गरी निर्वाचन प्रशिक्षण सञ्चालन गरिन्छ, मतदाता शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गरिन्छ । निर्वाचन कार्यक्रम र मनोनयन र मतदान अधिकृतको कार्यालय स्थापना गरी मतदान केन्द्रको तयारी र मतदान गरिन्छ । निर्वाचन सुरक्षासम्बन्धी प्रबन्ध गरिन्छ । निर्वाचन आचार संहिताको निर्माण तथा कार्यन्वयन गरिन्छ । मतदान पश्चात् मत बाकसहरू संकलन गरी मतगणना गरी परिणाम घोषणा गरिन्छ ।

विभिन्न प्रकृतिका अपाङ्गता भएका समुदायहरूको अधिकारको सुनिश्चितता एवम् अर्थपूर्ण सहभागिताको लागि यथोचित पहिचान र आवश्यकताको विश्लेषण गर्नुपर्दछ । त्यसैले निर्वाचन चक्रलाई निर्वाचनको समग्र यो जना बनाउने एउटा प्रभावकारी साधनको रूपमा लिइन्छ । सामान्यतया निर्वाचन क्रियाकलापलाई तीन चरणमा

विभक्त गरी विश्लेषण गर्ने प्रचलन रहेको छ ।¹

निर्वाचन प्रक्रिया र त्यस अन्तर्गत सञ्चालन गरिने महत्वपूर्ण क्रियाकलापहरू

- क) निर्वाचन प्रणालीको निर्धारण,
- ख) निर्वाचन कानून तथा निर्देशिका निर्माण, परिमार्जन र सुधार,
- ग) निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण,
- घ) निर्वाचन कार्यतालिका निर्माण (निर्वाचन बजेट र स्रोतसाधनको अनुमान तथा निर्धारण)
- ङ) मतदाता नामावली संकलन तथा अद्यावधिक
- च) निर्वाचन सरोकारवालाहरूसँग छलफल, परामर्श तथा अन्तर्क्रिया
- छ) मतदान केन्द्र निर्धारण
- ज) निर्वाचन सामग्री तयारी तथा व्यवस्थापन
- झ) जनशक्ति आंकलन र परिचालन
- ञ) निर्वाचन प्रशिक्षण (क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम)
- ट) निर्वाचन/मतदाता शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन
- ठ) निर्वाचन कार्यक्रम र मनोनयन/कार्यालय स्थापना
- ड) निर्वाचन सुरक्षा व्यवस्था
- ढ) निर्वाचन आचार संहिताको कार्यान्वयन
- ण) निर्वाचन पर्यवेक्षण र अनुगमन
- त) मतदान केन्द्रको तयारी र मतदान
- थ) मतगणना र परिणाम घोषणा
- द) निर्वाचन विवाद निरूपण
- ध) प्रतिवेदन र पृष्ठपोषण

यी तीन चरणमा सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकहरूका लागि सुचनामा पहुँच एवम् सञ्चारको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । निर्वाचन पूर्वको चरणमा निर्वाचनमा सहभागी वन्नका लागि निर्वाचनको महत्व, आवश्यकता एवम् सहभागिताका चरणहरूका सम्बन्धमा सुषुचित भएको हुनुपर्दछ । मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गर्नेदेखि निर्वाचनमा उम्मेदवार बन्न, उत्कृष्ट उम्मेदवार छनौट गर्ने एवम् सही तरीकाले मतदान गर्ने सम्मको जानकारी आवश्यकता पर्दछ । सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकहरूका लागि सुचना सञ्चार मा हुने वञ्चितकरणले उनीहरूको राजनैतिकपहुँचको अवस्थालाई निर्धारण गर्दछ ।

राजनैतिक दलको विधान तथा निर्वाचन चुनावी घोषणा पत्रमा रहेको महत्वपूर्ण विषयलाई संक्षेपमा प्रकाशित गर्नुपर्दछ । अशिक्षित बहिराहरूको लागि पनि बुझ्न र बुझाउन सक्ने व्यवहारिक चित्र घोषणा पत्रमा समावेश गर्ने गरिएको छैन । निर्वाचन कार्यक्रम, निर्वाचनसम्बन्धी सुचना तथा राजनैतिक दलहरूको कार्यक्रमहरूमा दोभाषेको व्यवस्था नभएको कारण बहिरा नागरिकहरूको पहुँच स्थापित हुन सकेको छैन । सुचना सम्प्रेषण

1 निर्वाचन स्रोत पुस्तिका, निर्वाचन आयोग नेपाल, २०७०

गरिने विभिन्न माध्यमहरू युट्युव, भिडियो, टि.भी आदिमा दोभाषेको व्यवस्था नभउका कारण बरि नागरिकहरू सुचनाबाट वञ्चित हुनुपरेको छ । निवर्तमानको समिक्षा र रणनिति निर्माण गर्दा त्यस भित्रका कमजोरी र सुधारका उपाय अवलम्बन गरी नयाँ योजना तर्जुमा गर्न बहिरा समुदायको सवाल समेत समेटिनु पर्नेमा बहिरा समुदायका सवालहरू समेटिने गरेका छैनन् । मतदाता नामावली दर्तासम्बन्धी सुचनामा पहुँच तथा नामदर्ता गर्ने वातावरण बहिरामैत्री हुन सकेको छैन । निर्वाचन चक्रका तीनै चरणमा सञ्चालन गरिने क्रियाकलापहरूमा बहिरा नागरिकहरूको पहुँच बुझाई स्थापना हुन सकेको छैन । मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता, निर्वाचनका समयमा मतदाता शिक्षामा बहिरा नागरिकको पहुँचयोग्य सुचना, दलका बिधान निर्वाचन तथा चुनावि घोषणा पत्र प्रचार प्रसार, निर्वाचन अवधिमा दोभाषेको व्यवस्था, निर्वाचन परिणाम घोषणामा बहिरा नागरिकहरूको पहुँच योग्य सुचना प्रणाली, समिक्षा र रणनितिक योजना निर्माणमा बहिरा समुदायको प्रतिनिधित्वको व्यवस्था आदि निर्वाचन चक्रमा बहिरा महुदायका महत्वपूर्ण सवालहरू हुन् ।

बहिरा समुदायमा निर्वाचन भन्नाले अधिकांशले निर्वाचनका दिन निर्वाचन केन्द्रमा पुगेर मतदान गर्ने काम भन्ने बुझाइ रहेको पाइन्छ । शहरी क्षेत्रमा रहने सिमीत बहिरा नागरिकहरू राजनैतिक दलसंग आवद्ध भएका छन् । तर समग्रतामा बहिरा नागरिकहरूको राजनैतिक अधिकारमा पहुँच, राजनैतिक दलहरूमा प्रतिनिधित्व अत्यन्तै न्युन रहेको छ । साङ्केतिक भाषाको समेत ज्ञान नभएका ग्रामिण तथा शहरी क्षेत्रका सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकहरूका लागि साङ्केतिक भाषाको विकास एवम् सञ्चारमा पहुँच स्थापना नगरी र राजनैतिक अधिकार, प्रतिनिधित्व एवम् सहभागिताका सम्बन्धमा जानकारी दिलाउनु निरर्थक हुन्छ । समग्रतामा सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकहरू निर्वाचनको ठोस आवश्यकता र बुझाइसंग साक्षात्कार छैनन् । कतिपय सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकहरू नागरिकता लिदा लाटो वा लाटी नामको पछाडि आफ्नो थर लेखाउन वाध्य छन् । निर्वाचनका दिनमा आफ्नो रोजाइ भन्दा पनि परिवारका सदस्यको रोजाइमा मतदान गर्न वाध्य छन् । अन्य मानिसहरूले उनीहरूको सहयोगीका रूपमा बहिरा नागरिकको इच्छा विपरित मतदान गरिदिएका दृष्टान्तहरू समेत बहिरा समुदायभित्र प्रशस्तै छन् ।

नेपालको संविधान २०७२ ले अपाङ्गता भएका नागरिकहरूका लागि प्रत्याभुत गरेका अधिकारहरूको सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकहरूले समेत सम्मानजनक उपभोग गर्न वातावरण श्रृजना गर्नका लागि बहिरा नागरिकहरूको सञ्चारको पहिलो भाषा साङ्केतिक भाषालाई सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका सबै नागरिकहरूको पहुँचमा पुऱ्याउनु पहिलो शर्त हो । साङ्केतिक भाषा शब्दहरूको विकासमा राजनैतिक शब्दहरूको साङ्केतिकरण गरिनु त्यसको पहुँच सवै बहिरा नागरिक सम्म पुऱ्याउनु र नागरिक तथा निर्वाचन शिक्षाका वारेमा सबै बहिरा नागरिकहरू सु-सुचित हुनु अनिवार्य हुन्छ । राष्ट्रिय बहिरा महासंघ नेपालका अनुसार नेपालमा हाल १५ हजारको हारहारीमा मात्र साङ्केतिक भाषा प्रयोगकर्ता छन् । जनगणनाले उल्लेख गरेको करिव ८० हजार बहिरा नागरिकलाई मात्र आधार मान्दा पनि थुप्रै सङ्ख्या मा बहिरा नागरिकहरूले साङ्केतिक भाषामा पहुँच पुऱ्याउन सकेका छैनन् । राज्यले दिर्घकालिन तथा अल्पकालिन योजना बनाई निर्वाचन पुर्वको चरणमा बहिरा नागरिकहरूलाई उनीहरूकोसाङ्केतिक भाषामा दक्षता बनाउनु अनिवार्य हुन्छ । साङ्केतिक भाषामा दक्षता हासिल गरेका नागरिकहरूलाई सर्वसुलभ रूपमा दोभाषे सेवा उपलब्ध गराउनु तथा सञ्चारबिहिन अवस्थामा रहेका नागरिकहरूलाई मतदाता, निर्वाचन शिक्षाको वारेमा जानकारी गराउनु राज्यको

दायित्व हो । निर्वाचन अवधि र निर्वाचन पश्चातको चरणमा पनि बहिरा नागरिकहरूका लागि सञ्चारमा पहुँच नै मुख्य कुरा हुन् । निर्वाचन अवधिमा हुने सुचनाहरू महत्वपूर्ण हुन्छन् । बहिरा नागरिकहरूलाई लक्षित गरि मोवाइलमा म्यासेज, सार्वजनिक स्थानमा दोभाषेको व्यवस्था, इन्टरनेटको माध्यमले सुचना प्रसारण तथा निर्वाचन सुचना प्रदान गर्नका लागि बहिरा नागरिकहरूलाई स्वयंसेवकको रूपमा समेत परिचालन गरि उनीहरूको सहभागितालाई अर्थपूर्ण बनाउन सकिन्छ । जव बहिरा नागरिकहरूका लागि उपयुक्त विधिहरू तय गेरर उनीहरूको सुचना सञ्चारमा सहजताको व्यवस्था गर्न सकिन्छ तव मात्र बहिरा नागरिकले निर्वाचनमा सहभागिताका लागि अपनत्व महसुस गर्न सक्दछ र निर्वाचनमा सक्रिय रूपमा सहभागि वन्न सक्दछ ।

४.१.२ निर्वाचन प्रक्रियामा सहभागितामा बहिरा अवरोध तथा चुनौती

निर्वाचनका हरेक प्रक्रियामा बहिरा नागरिकको सहभागिताका अवरोध र विभेदहरू भैल्लुपरेको छ । राष्ट्रिय रूपमा हुने निर्वाचनसम्बन्धी सुचनाहरू साङ्केतिक भाषा तथा बहिरा नागरिकहरूको पहुँचमा हुने गरेका छैनन् । परिवार र समाजका सदस्यहरूले साङ्केतिक भाषा नबुझ्ने हुनाले बहिरा नागरिकहरूलाई बुझाउने तथा सहयोग गर्नेतर्फ पहल हुन सकेको छैन । आफ्नो परिवारमा भएका बहिरा छोरा छोरीलाई मतदान नामावली, मतदान शिक्षा, मतदान अधिकार जस्ता निर्वाचन शिक्षा सिक्ने, सिकाउने वातावरणको अभाव छ । मतदाता नाम दर्ता गर्ने सुचना बहिरामैत्री छैन एवम् नाम दर्ता गर्ने निर्वाचन कार्यलयमा दोभाषेको व्यवस्था गरिएको छैन । निर्वाचन शिक्षासम्बन्धी ज्ञान भएपनि बहिरा नागरिकहरूले पर्यवेक्षकको मौका पाउने गरेका छैनन् ।

बहिरा नागरीक अपाङ्गता भएका व्यक्ति भएपनि बाहिरबाट हेर्दासपाङ्ग जस्तो देखेर अपाङ्गतामैत्री लाइनमा प्रवेश गर्न नदिने गरिएको पनि छ । बहिरा नागरिक राजनैतिक दलको सदस्य बन्न इच्छा भएपनि बहिरा भएकै कारण सदस्यता लिनबाट वञ्चित हुनुपरेको छ । दुर्गम क्षेत्रमा भनै साङ्केतिक भाषाको दोभाषेको कुनै व्यवस्था नभएका कारण बहिरा नागरिकहरूको निर्वाचन अधिकार र राजनैतिक अधिकारबाट पूर्णरूपमा बञ्चित हुनुपरेको छ । आफ्नो मतदाता परिचय-पत्र परिचय-पत्रभएपनि आफुले इच्छाएको पार्टीमा मत खसाल्न नपाएको, उनीहरूको भोट अर्केले हालिदिने गरिएको समेत छ ।

बहिरा नागरिकहरूको राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी कानुन नहुनु/कानुन निर्माण प्रक्रियामा सहभागिताबाट बन्चित हुनुपरेको छ । निर्वाचन प्रणालीमा अपाङ्गता कोटाभित्र बहिरा समुहको छुट्टै सिट तथा आरक्षणको व्यवस्था गरिएको छैन । कैयौं बहिरा नागरिकहरू मतदाता नामदर्ता नभएका कारण मतदाता परिचय-पत्र नभएर मतदान गर्नबाट वञ्चित हुनुपरेको छ । निर्वाचन कार्यक्रम तथा निर्वाचन बुथ एवम् राजनैतिक दल, घोषणापत्र तथा उम्मेदवारवारे बहिरा नागरिकहरूलाई यथार्थ र पर्याप्त जानकारी हुने गरेको छैन । निर्वाचनसम्बन्धी शिक्षा तालिममा बहिरा व्यक्तिहरूलाई सहभागी गराउने क्रम निकै कम छ ।

नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्धले सम्पूर्ण नागरिकको नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार, सहभागिता र पहुँचको अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको छ । अपाङ्गता भएको व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धिले अपाङ्गताल भएका व्यक्ति हरूको अधिकार एवम् उक्त महासन्धिको धारा २९ ले अपाङ्गता भएका व्यक्ति हरूको राजनैतिक अधिकारलाई आधारभूत अधिकारको रूपमा सुनिश्चितता गरेको छ । कुनै पनि व्यक्तिमा सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता हुनु भनेको कुनै सामाजिक बनावट नभएर प्राकृतिक कारण

हो । प्राकृतिक कारणबाट बहिरा बनेका नागरिकहरूले सुन्ने नागरिक सरह अधिकार एवम् पहुँच उपभोग गर्न पाउनु पर्दछ तर बहिरा भएकै कारण ती नागरिकहरूले सामाजिक एवम् राजनैतिक सहभागितामा विभेद एवम् अवरोध भोग्दै आएका छन् । आफ्नो अधिकारका लागि बहिरा समुदायले वकालत एवम् समय सापेक्ष रूपमा अगाडि आएको समावेशीताको अवधारणा स्वरूप बहिरा समुदायको राजनैतिक अधिकारका सम्बन्धमा जनचेतना र सहभागिता बढेको पाइन्छ । तथापि बहिरा समुदायले राजनैतिक अधिकारको उपभोग एवम् पहुँचमा विभिन्न समस्याहरू भेट्दै आएका छन् ।

✿ मतदाता नामावलीमा नै नाम दर्ता नहुनु

नेपालमा हालै सम्पन्न संविधानसभाको निर्वाचनमा अधिकांश बहिरा नागरिकहरूले फोटो सहितको मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गराउन नपाएको बहिरा समुदायको भनाइ रहेको छ । कहाँ, कहिले, कसरी किन नाम दर्ता गराउने सम्बन्धमा बहिरा नागरिकहरूको आवश्यक सूचना प्राप्त गर्न नसकेका कारण धेरै बहिरा नागरिकहरू मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गर्नबाट वञ्चित रहेको पाइएको छ । बहिराहरूलाई दोस्रो दर्जाको नागरिक ठान्ने, घरको काममा नै बढी लगाइने, बहिरालाई के नाम लेखाउनुपर्ने र भन्ने मनोभावना एवम् राज्यका निकाय तथा बहिरा महासंघको बहिरा समुदाय लक्षित मतदाता शिक्षा कार्यक्रम नभएका कारण बहिरा नागरिकहरू मतदाता नामावलीमा छुट्न पुगेका छन् ।

नेपालको संविधानले १८ वर्ष उमेर पुगेका सबै नेपाली नागरिकहरूलाई मतदानमा सहभागी हुन, मतदान वारे जानकारी लिन तथा २५ वर्ष उमेर पुगेका सबै नेपाली नागरिकहरूलाई उम्मेदवार वन्न पाउने व्यवस्था गरेको छ । संविधान, ऐन, कानून तथा नियमावलीले सबै नागरिकहरूलाई समान रूपमा सहभागिताको व्यवस्था गरेको भए तापनि विशेष व्यवस्थाका अभावका कारण विभिन्न प्रकृतिका अपाङ्गता भएका नागरिकहरू आफ्नो अपाङ्गताको आधारमा विभेदमा पारिएका छन् । सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकहरू सञ्चारको अभावमा सुचना प्रणालिमा पहुँच पुऱ्याउन नसक्नु र निर्वाचनको महत्वको वारेमा जानकारी नपाउनुले विषयबस्तु नबुझ्ने र त्यसप्रति चाँसो नै कम हुने गरेको छ ।

✿ कानूनमा सम्बोधन नहुनु

राज्यले समावेशीताको अवधारणा बमोजिम बहिरा नागरिकहरूको राजनैतिक अधिकारमा पहुँच एवम् उपभोगमा स्पष्ट नीति एवम् कार्यक्रमहरू तर्जुमा एवम् सञ्चालन गरेको छैन । राज्यका कानून तथा नीतिहरूमा अपाङ्गता शब्द समेटिएको छ तर सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको राजनैतिक अधिकारमा समानुपातिक पहुँच, मतदाता नामावली एवम् समग्र निर्वाचन प्रक्रियामा सहभागिता एवम् बुझाइ विकास गर्नका लागि बहिरामैत्री प्रावधानहरू समावेश गर्न अबै बाँकी नै रहेको देखिन्छ ।

✿ विभेदकारी सामाजिक अवधारणा:

नेपाली समाजमा अद्यावधि बहिरा नागरिकहरूहरूलाई पहिचान एवम् सम्मान नगर्ने, लाटो भनेर हो च्याउने, घरको काममा मात्र लगाउने, पढाईलेखाई तथा क्षमता बृद्धितर्फ ध्यान नदिने, सामाजिक क्रियाकलापहरूमा सहभागिता नगराउने परम्परा छदैछ । जनगणना, मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गराउने, निर्वाचनमा सहभागिता जनाउने, सभासम्मेलनमा भाग लिने सम्बन्धमा बहिरा नागरिकहरूलाई प्राथमिकता दिइदैन । बहिरा महिलाहरूको अवस्था भन्ने दयनीय रहेको छ । बहिरा नागरिकहरूलाई

दोस्रो दर्जाको नागरिकको व्यवहार गर्ने प्रवृत्तिले बहिरा नागरिकहरूको राजनैतिक अधिकार एवम् निर्वाचन प्रक्रियामा सहभागिता कुण्ठित भएको छ ।

❖ तथ्याङ्क, परिचयपत्र एवम् नागरिकतामा समस्या

जनगणना २०६८ ले नेपालमा बहिरा नागरिकहरूको जनसङ्ख्या करीव ८० हजार देखाएको छ । जनगणनाका क्रममा धेरै कमीकमजोरीका कारण बहिरा नागरिकहरूको यथार्थ विवरण पहिचान हुन र एकिन तथ्याङ्क आउन सकेको छैन । बहिराहरूलाई घरको काममा मात्र लगाउने तर सामाजिक सहभागिता नगराउने, जनगणना जस्ता महत्वपूर्ण अवसरहरूमा सहभागिता गराउन प्राथमिकता नदिने प्रवृत्तिका कारण घर परिवारले जनगणनामा समेत बहिरा नागरिकलाई समावेश नगराउने गरेको पाइन्छ । बहिरा समुदायको यथार्थ विवरण नआउनु भनेको पहिलो र बहिरा समुदायको पहिचान नै गुम्नु हो । बहिराहरूको सङ्ख्या नै संकलन नभएपछि बहिरा समुदायलाई लक्षित गरी निर्माण गरिने कार्यक्रम न्याय संगत नहुने त छदैछ । गणनामा छुटेका बहिरा नागरिकहरू नागरिकता प्रमाणपत्र प्राप्त गर्न, अपागता परिचयपत्र प्राप्त गर्न, राजनैतिक अधिकार एव निर्वाचनमा सहभागिता हुनबाट समेत वञ्चित रहने गरेका छन् ।

❖ नीतिगत तहमा प्रतिनिधित्व नहुनु

सुनाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका बहिरा नागरिकहरूको देशको नीतिगत तहमा उपस्थिति रहेको छैन । २०६४ सालको संविधानसभाको निर्वाचनमा पहिलोपटक बहिरा नागरिकको संविधानसभामा सहभागिता थियो । राज्यका निकायहरूमा बहिरा समुदायको प्रतिनिधित्व नहुनाले बहिरा समुदाय लक्षित मैत्री नीति तथा कार्यक्रम बन्न सकेका छैनन् । फलतः बहिरा नागरिकहरूको मूलप्रवाहीकरण एव निर्वाचन प्रक्रियामा सहभागिता असर गर्ने गरेको छ । बहिरा नागरिकहरूको वास्तविक अवस्थाका वारेमा अन्य नागरिकहरू जानकार हुँदैनन् र वास्तविक नीति तथा कार्यक्रम बहिरा मैत्रि वन्न सक्दैनन् । नीतिगत तहमा बहिरा नागरिकहरूको सहभागिता नहुनुले पनि सुनाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकहरू राजनैतिक अधिकारको वञ्चितकरणमा परेका छन् ।

❖ अवसर, साधनस्रोत एवम् सुचनामा पहुँचको अभाव

सुनाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका बहिरा नागरिकहरूले सुचना तथा सञ्चारमा अवरोधका कारण राजनैतिक अधिकार एवम् प्रतिनिधित्वको अवसर प्राप्त गर्न सकेका छैनन् । सुन्ने समुदायका नागरिकहरूले राज्यका अवसर, साधनस्रोत एवम् सुचना निरन्तर पहुँच स्थापना गर्न र आवश्यकता अनुसार फाइदा लिन सकेका छन् । तर राज्यको साधनस्रोत तथा अवसरहरूका सम्बन्धमा बहिरा नागरिकहरू सुचनाको पहुँच बाट वञ्चित रहेका छन् । राजनैतिक अधिकार, निर्वाचन प्रक्रियासम्बन्धी सूचनाहरूमा समेत बहिरा नागरिकहरूको पहुँच को अभाव रहेको छ ।

❖ राजनैतिक अधिकारको पर्याप्त ज्ञान नहुनु

बहिरा नागरिकहरूको समान राजनैतिक सहभागितामा संरचनागत, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवरोधहरू समेत रहेका छन् । राजनैतिक अधिकार उपभोगमा प्रतिनिधित्व, निर्वाचन प्रक्रियामा सहभागिता प्रक्रिया एवम् तत्सम्बन्धमा तयार पारिएका कार्यक्रम एवम् सामाग्रीहरू बहिरामैत्री छैनन् । अपाङ्गता भएका व्यक्ति

हलु भित्र पनि सुन्ने समुदायसंग प्रत्यक्ष सञ्चार गर्न नसक्ने, नेपाली साङ्केतिक भाषा एवम् दोभाषेको मध्यमबाट मात्र सञ्चार गर्न सक्ने बहिरा समुदायको सामाजिक एवम् राजनैतिक तहमा पहुँच, सुनुवाइ एवम् सहभागिता समानुपातिक एवम् समावेशी हुन सकेको छैन ।

❖ बहिरामैत्री जनचेतनामूलक कार्यक्रमको कमी

२०६४ सालसम्मको निर्वाचन सम्म बहिरा नागरिकहरूको पहिचान एवम् बहिरा नागरिकहरूलाई लक्षित गरी कुनै पनि जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरूको तर्जुमा एवम् कार्यान्वयन गर्ने गरिएको थिएन । पहिचान नगरिएका बहिरा नागरिकहरूको निर्वाचन प्रक्रियामा सहभागिताका सम्बन्धमा कुनै लेखाजोखा हुने कुरै भएन । अहिले आएर बहिरा समुदायलाई लक्षित गरी जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न थालिएको छ । तथापि सुन्ने समुदायका तुलना एवम् बहिरा समुदायको बुझाइको तह अनुसार उक्त कार्यक्रमहरू निकै न्यून रहेका छन् ।

❖ राजनैतिक अधिकार एवम् सहभागितामा चाँसोको कमी

राजनीति के हो भन्ने वारेमा बहिरा समुदायको चासो पनि कम देखिन्छ । उनिहरूले राजनीतिलाइ आफ्नो पहुँच र सरोकार भन्दा टाढाको बिषयका रूपमा हेरेका छन् । राजनैतिक दलहरूमा विधान, घोषणापत्र एवम् कार्यक्रमहरू बहिरामैत्री नहुनु एवम् जनचेतना तथा सामाजिक सहभागिताको कमीले पनि बहिरा समुदायमा राजनैतिक अधिकारप्रतिको चाँसोमा कमी भएको पाइन्छ ।

❖ नागरिक समाजको न्यून प्राथमिकता

सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका बहिरा समुदाय नागरिक समाज एवम् अधिकारकर्मीहरूको चाँसो विषय परेका छैनन् । नागरिक समाज एवम् अधिकारकर्मीहरूले विभिन्न समुदाय विशेषका अधिकारका सम्बन्धमा पहलकदमी लिइरहेका हुन्छन्, राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा आवाज उठाइरहेका हुन्छन् । तर सुचना तथा सञ्चार नै गर्न कठिनाइमा रहेका बहिरा समुदायको पहिचान, अधिकार एवम् प्रतिनिधित्वका लागि सबैको आवाज उठाउनुपर्ने नागरिक समाज एवम् अधिकारकर्मी समुदायले खास चासो दिएर उठाएको पाइएको छैन ।

❖ गुणस्तरीय शिक्षाको कमी

मानिसको बृहत्तर विकास, अवसरहरूका पहिचान एवम् उपभोगका लागि गुणस्तरीय शिक्षाको अहम भुमिका रहेको हुन्छ । तर बहिरा बालबालिकाहरू शिक्षाको अवसरबाटै बञ्चित रहेका छन् । सुन्ने वच्चा ३ वर्षको भएदेखि नै विद्यालय पठाइन्छ । तर बुवाआमासँग समेत सञ्चार गर्न नसक्ने बहिरा बच्चालाई ७/८ वर्षको भएपछि मात्र स्कूल पठाउने खोजी गरिन्छ । जसले गर्दा बहिरा बालबालिकाको समाजलाई बुझ्ने तह सुन्ने बच्चाको तुलनामा निकै न्यून रहन जान्छ । बल्लबल्ल विद्यालय जाने अवसर पाएपनि शिक्षणविधि, पाठ्यपुस्तक, मूल्याङ्कन पद्धति बहिरामैत्री छैनन् । बहिरा विद्यालयहरूमा पर्याप्त बहिरामैत्री सेवा सुविधाहरूको पनि कमी रहने गरेको छ । बहिरा बालबालिकाहरूको शैक्षिक गुणस्तरमा कसैको पनि ध्यान जान सकेको छैन । बहिरा बालबालिकाहरूलाई अध्यापन गराउने शिक्षक/शिक्षिकाहरूले प्रयाप्त मात्रामा साङ्केतिक भाषा सिक्ने अवसर पाएका छैनन् । प्रवेशिका परिक्षामा बहिरा विद्यार्थीहरूको

उत्तिण दर राम्रो देखिदै आएको भएतापनि बहिरा विद्यार्थीहरूको शैक्षिक गुणस्तर एवम् व्यवहारिक ज्ञान आशाचित राम्रो पाइएको छैन ।

★ राजनैतिक दलको कम प्राथमिकता

राजनैतिक सचेतना अभिवृद्धिको मूल जड भनेको राजनैतिक संरचनामा प्रतिनिधित्व नहुनु हो । राजनैतिक दलको संरचनामा प्रतिनिधित्व अनुसार त्यस व्यक्तिले राजनैतिक सुचना, प्रशिक्षण तथा विभिन्न सभा सेमेनारमा सहभागी बनि थप ज्ञान तथा अनुभव बढुल्ने मौका प्राप्त गर्दछ । यसले उक्त व्यक्तिको राजनैतिक जिवनको सुरुवात समेत गर्दछ । राजनैतिक सहभागिता केवल राजनैतिकपार्टिको चाहना वा व्यक्तिको चाहनाले मात्र सम्भव हुने कुरा होइन । व्यक्तिको चाहना, बुझाइ तथा राजनैतिक पार्टिले दिने प्राथमिकताका आधारमा संभव हुने कुरा हो । हरेक राजनैतिक दलका केन्द्रदेखि स्थानिय तहसम्म संरचना रहेका छन् र ठुला दलहरूले त अपाङ्गता भएका नागरिकहरूलाई समेटेर भातृ संस्थाहरू समेत गठन गरेका छन् र पनि सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकहरूको राजनैतिक अधिकारका लागि प्रतिनिधित्व शुन्यप्राय देखिन्छ ।

संविधानसभाको निर्वाचनमा राजनैतिक दलहरूले सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकहरूका सवाललाई प्राथमिकतामा नराख्नु, प्रचारप्रसारमा सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकहरूको पहुँचमा ध्यान नदिनु, निर्वाचनसम्बन्धी कानुनहरूले समेत सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकहरूको सुचनामा पहुँच पुऱ्याउनका लागि दोभाषेको व्यवस्थाका सम्बन्धमा मौन रहनुजस्ता कारणले बहिरा नागरिकहरूको राजनैतिक सहभागितामा कमी हुन पुगेको छ ।

★ सञ्चार माध्यममा प्राथमिकतामा नपर्नु

मूलतः राजनैतिक सवालहरूले प्राथमिकता पाउने नेपालका सञ्चार माध्यमहरूमा सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका आवाज विहिन बहिरा नागरिकहरूको अधिकार, सवाल तथा प्रतिनिधित्वको आवाज कमै मात्रामा उठ्ने गरेको छ । अर्कोतिर सञ्चार माध्यमहरूमा बहिरामैत्री ढंगले सुचना तथा समाचारहरू निकै कम मात्रामा समावेश गरिने हुनाले बहिरा समुदायको पहुँच समेत पुग्न नसक्ने गरेको छ । सञ्चारको प्रभावकारी माध्यम रेडियो संग बहिरा समुदायको कुनै सरोकार रहन्न । विभिन्न राजनैतिक सवालहरू, समाचारहरू, बहसहरू संचालन गरिदा बहिरा नागरिकहरूको पहुँचलाई ध्यान दिने गरिएको पाइन्न । विभिन्न समाचार गृहहरूले आफ्ना कार्यालयहरूमा साङ्केतिक भाषा दोभाषे राख्ने आवश्यकता महसुस गरेको पाइदैन भने साङ्केतिक भाषा दोभाषेको उपलब्धता न्युन भएका कारण पनि यस तर्फ ध्यान जान सकिरहेको छैन । विभिन्न पत्र पत्रिका तथा विभिन्न राजनैतिक दलको मुखपत्रहरू बहिरा समुदायको पहुँच एवम् जानकारीमा नहुनु एवम् उपलब्ध सामाग्रीहरूमा समेत बहिरा नागरिकहरूको पहुँच पुग्न सक्दैन । लिखित रूपमा आएका कुनै पनि दस्तावेजहरू सबै बहिरा नागरिकहरूका लागि पहुँच योग्य हुन्छन् भन्ने हुँदैन । अधिकांश बहिरा नागरिकहरू निरक्षर सरह छन् । उनीहरूकोबुझाइमा पहुँच पुऱ्याउने उपयुक्त माध्यम भनेको नेपाली साङ्केतिक भाषा नै हो ।

★ प्रयाप्त दोभाषेको व्यवस्था नहुनु

राजनैतिक अधिकारमा चासो राख्ने बहिराहरूको हकमा समेत उक्त दल एवम् दलका कार्यक्रमहरूमा

पहूँच एवम् सञ्चारको लागि आवश्यकता अनुसार दोभाषेको व्यवस्था हुन सक्दैन । एक त नेपालमा

आवश्यक सङ्ख्या मा दोभाषेहरूको व्यवस्था नहुनाले बहिरा नागरिक कहर्नुले आवश्यकता अनुसार दोभाषे सेवा उपभोग गर्न पाएका छैनन् । अर्कोतिर दोभाषे प्रयोग गर्न पाएको खण्डमा समेत दोभाषेको प्रवन्ध सरकारी तवरबाट नगरिएकाले दोभाषे प्रयोग गर्ने बहिरा नागरिक आफैले दोभाषे बापतको पारिश्रमिकको व्यवस्था गर्नुपर्ने अवस्थाले पनि बहिरा नागरिकहरू पर्याप्त मात्रामा सामाजिक क्रियाकलापहरूमा सहभागी हुन एवम् अधिकार उपभोग गर्नबाट वञ्चित भएका छन् ।

४.२.२ निर्वाचन प्रक्रियामा बहिरा सहभागिता :

सामान्यतया निर्वाचन भन्नाले निर्वाचनका दिनमा मतदान गर्ने भन्ने बुझाइ हुन सक्दछ । तर निर्वाचन एक जटिल र निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू तथा बहिरा नागरिकहरूको लगायत सिमान्तकृत तथा अल्पसंख्यक समुदायको सहभागिता तथा प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नु समावेशी लोकतन्त्रको मुख्य आधार हो । देशमा रहेका हरेक नागरिकहरूको समावेशिता विना वास्तविक लोकतन्त्रको परिकल्पना गर्न सकिदैन । निर्वाचनको प्रक्रियामा बहिरा नागरिकहरूको सहभागिताले बहिरा नागरिकहरूको राजनैतिक जिवनमा सहभागिताको अधिकारको साथै अन्य क्षेत्रमा समेत समावेशीताको ढोका खोल्ने काम हुन्छ ।

बहिरा समुदाय मानव जीवनको विविधताको एक पक्ष हो । निर्वाचनका समग्र प्रक्रियामा अन्य नागरिक सरह अर्थपूर्ण सहभागी हुनु बहिरा नागरिकको नैसर्गिक अधिकार हो । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धिको धारा २९ ले अन्य नागरिक सरह सामाजिक तथा राजनैतिक सहभागिताको अधिकारको सुनिश्चित गरेको छ । दिगो विकासको लक्ष्य २०३० ले कुनै पनि समुदायलाई पछाडि नछाड्ने अवधारणा अगाडि सारेको छ । नेपालको समावेशी संविधान तथा निर्वाचनसम्बन्धी ऐन नियम तथा अपाङ्गता अधिकार ऐन २०७४ ले बहिरा अपाङ्गता भएको व्यक्तिहरूको राजनैतिक र सामाजिक सहभागिताका प्रावधानहरू समेटेको छ । निर्वाचनमा प्रक्रियामा सहभागिताले देशको नागरिक हुन भन्ने अवधारणासँग समेत जोडीन पुग्दछ । हरेक प्रक्रियामा सहभागी हुने बहिरा नागरिकहरूको समान अधिकार हुन्छ । बहिरा नागरिक कहर्नुको समान सहभागिको लागि पहूँचयुक्त उपायहरू सुनिश्चित गर्नु सरकारको दायित्व हो । निर्वाचनमा बहिरा सहभागिता सुनिश्चित गर्ने कानुन, नीति तथा कार्यक्रम, सुचना तथा सामाग्रीहरू निर्माण गर्नका लागि बहिरा समुदायले सरकार, निर्वाचन आयोग, राजनैतिक दल लगायतका सरोकारवाला पक्षहरू समक्ष वकालत पेश गर्नुपर्दछ ।

बहिरा नागरिकहरूको निर्वाचन प्रक्रियामा सहभागिताले राजनैतिक क्रियाशिलताका साथै सामाजिक सोचमा परिवर्तन ल्याउने कार्य समेत गर्न सक्दछ । बहिरा नागरिकहरूले अन्य नागरिकहरू सरह नै निर्वाचनको प्रक्रियामा समान रूपमा सहभागिता जनाउन सक्दछन् । आफुले चाहेको जनप्रतिनिधि लोकतान्त्रिक पद्धतिमा सबै नागरिकहरूको समान हक अधिकार रहेको हुन्छ । निर्वाचन प्रक्रियाका तीनवटा चक्रमा सञ्चालन गरिने क्रियाकलापहरूमा बहिरा समुदाय सहभागी हुनुपर्दछ । निर्वाचनसम्बन्धी कानुनहरू निर्माण गर्ने, निर्वाचनमा

बहिरा नागरिकहरूको सहभागीता अभिवृद्धि गराउने कार्यक्रम निर्माण गर्ने, मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गर्ने, राजनैतिक दलहरूमा सहभागी हुने, निर्वाचनमा उम्मेदवार बन्ने, निर्वाचनसम्बन्धी समग्र कार्यक्रमहरूको सुचना हासिल गर्ने, राजनैतिक दलहरूको घोषणापत्र अध्ययन गर्ने, निर्वाचन प्रसारप्रसार कार्यक्रममा सहभागी हुने, निर्वाचनमा आफ्नो मतदान आफै गर्ने, निर्वाचन परिणाम पहुँचयुक्त माध्यमबाट जानकारी प्राप्त गर्ने जस्ता समग्र र हरेक प्रक्रियामा बहिरा नागरिकहरू सहभागी हुनुपर्दछ । साथै निर्वाचन प्रक्रियामा कर्मचारी, पर्यवेक्षक, मतदान अधिकृत, निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षाको प्रशिक्षक, राजनैतिक दलको उम्मेदवार, प्रतिनिधि आदि रूपमा अन्य व्यक्तिहरू सरह बहिरा नागरिकहरूले सहभागिता जनाउन सक्दछन् ।

निर्वाचन प्रक्रिया बहिरा सहभागिताका केही उदाहरणहरू :

राष्ट्रिय बहिरा महासंघ नेपालले साङ्केतिक भाषामा मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गर्नुपर्छ भन्ने जानकारी प्रदान गरेको थियो जुन बहिरा संघ मार्फत तथा महासंघको फेसबुकमा भिडियो सहित आएको थियो । उक्त

जानकारी बुझ्ने पश्चात् मैले मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गर्न बुबालाई भनें । बुबाले मलाई फोटोसहितको नामावलीमा नाम दर्ता गराउन जिल्ला निर्वाचन कार्यालयमा लग्नु भयो र मैले नामावली दर्ता गराएँ ।

निरज साह, कल्याणपुर नगरपालिका ११, सिरहा

२०५१को निर्वाचन अगाडी मलाई बुबाले घरमा बोलाउनु भयो र मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गराउन लग्नु भयो । बुबाले मै

मतदाता परिचय-पत्रलिएर आउनु भयो र निर्वाचनका दिन मतदान केन्द्रमा म, भाइ, काकासँगगयौं । निर्वाचन केन्द्रमा नाम रुजु गर्ने लाइन लाग्ने जस्ता कार्य भाइसँग भएर गरियो । भाइलाई साङ्केतिक भाषा आउथ्यो त्यही भएर उसले कुनलाई मतदान गर्ने र कसरी गर्ने भनेर सिकायो र मैले सोही अनुरूप मतदान गरेँ ।

पहिलो संविधानसभाको निर्वाचनमा बहिरा व्यक्तिलाई समानुपातिक तर्फ उम्मेदवारी दिइएको विषय बहिरा संघका मार्फत थाहा पाएँ । बहिरा उम्मेदवारले साङ्केतिक भाषाका माध्यमबाट बहिरा संघमा आफ्नो उम्मेदवारीका विषयमा भन्नुभयो र बुझियो । उहाँलाई जिताउन उहाँको पार्टीलाई मतदान गर्नुपर्ने र मतदान गर्ने तरिका समेत बुझाउनु भयो । उहाँको लागि बहिरा नागरिकहरूलाई बुझाउने, मत माग्न न्याली कार्यक्रमहरूमा समेत सहभागिता जनाएँ । उहाँको उम्मेदवारी हुँदा, उहाँको पार्टीले साङ्केतिक भाषाको दोभाषेको व्यवस्था गरेको थियो तसर्थ पार्टीको विभिन्न कार्यक्रमहरूमा समेत सहभागिता जनाएँ । मैले घर परिवारमा समेत उहाँको पार्टीलाई मतदान गर्न अनुरोध गरेको थिएँ ।

सामान्यतया आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रको मत परिणाम घरबाट भाइले मेसेज गरेर जनाकारी गराउँछन् र म टे लिभिजनमा निर्वाचन विशेष क्याप्सनिङ्गमा आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रको परिणाम हेर्ने गर्दछु । अघिल्लो निर्वाचनमा घर नजिकको बहिरा साथीलाई भिडियो कल गरी समेत परिणामका बारेमा सोधेको थिएँ ।

विर वहादुर वोगटी, पनौति ८, काभ्रे

म १८ वर्षको हुँदा बुबाले मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गराइदिनु भयो र २०४६को निर्वाचनमा बुबासँग गएर

मतदान गरे । बुबाले चिन्ह देखाएर यसमा छाप लाउने भन्नु भयो सोही अनुरूप सो समयमा मतदान गरे । पछिल्ला समयमा बहिरा संघमा आवद्ध रहेकाले निर्वाचनसम्बन्धी तालिमहरूमा सहभागिता जनाउन पाए र प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिम समेतमा सहभागिता जनाए । साथै म आफै पनि राजनैतिक पार्टीको वारेमा बुभाई राख्दै राजनैतिक दलको गांउ इकाइ कमिटिको सदस्य समेत रहे । राजनैतिक दलको कार्यक्रममा लेखेर कुराहरू राख्छु । पछिल्लो निर्वाचनमा प्रतिनिधि सभा सदस्यको पार्टीको उम्मेदवार घरमै आइ मसँग लेखेर कुरा गर्नु भयो र म उहाँको चुनाव प्रचारप्रसारमा समेत लागें । राजनैतिक दलको घोषणापत्र पढ्छु र मनपरे को उम्मेदवार तथा पार्टीलाई मतदान गर्छु । साथै मेरो क्षेत्रमा रहेको बहिरा नागरिकहरूलाई निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षा, मतदान गर्ने सहि तरिकाका वारेमा सिकाउने समेत गरेको छु । निर्वाचन विशेष कार्यक्रमहरूमा भएका क्यापसनिङहरू पढ्छु र पत्रपत्रिकाहरू समेत अध्ययन गरि निर्वाचनका बारेमा जानकारी हासिल गर्दछु । साथै बहिरा महासंघबाट समेत सामाजिक सञ्जालमा राखिने जानकारीमूलक सुचनाहरू हेर्ने गरेको छु र सोही अनुरूप निर्वाचन प्रक्रियामा आफ्नो सहभागिता सुनिश्चित गर्दछु ।

कृष्ण गजुरेल, टारकेश्वर नगरपालिका ३, काठमाडौं ।

महासंघले प्रदान गरेको निर्वाचन शिक्षा कार्यक्रममा सहभागिता भएपश्चात निर्वाचन प्रक्रियाको वारेमा जानकारी हासिल भयो र सो पश्चात आफ्नो क्षेत्रमा निर्वाचनको पर्यवेक्षण गरि बहिरामैत्री निर्वाचन भए नभएको र अपाङ्गताका साथै बहिरा नागरिकहरूको निर्वाचनमा पहुँच कसरी विकास गर्न सकिन्छ भनी निर्वाचन पर्यवेक्षण प्रतिवेदन प्रस्तुत गरे ।

सिताराम ओझा, भोजपुर

अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा हेर्नुपर्दा विकसित देशहरूमा बहिरा नागरिकहरूले निर्वाचन प्रक्रियामा अर्थपूर्ण सहभागिता जनाएको देखिन्छ । निर्वाचन प्रक्रिया पहुँचयुक्त हुँदा बहिरा नागरिकहरूले सजहरूपमा नामावली दर्ता, निर्वाचनसम्बन्धी जानकारी, राजनैतिक दलको बारेमा जानकारी तथा उनीहरूका घोषणापत्रका बारेमा जानकारी राखी सोही अनुरूप मतदान गर्ने गरेको पाइन्छ । निर्वाचनसम्बन्धी जानकारीहरू साङ्केतिक भाषा सहितको बहुभाषिक रूपमा निर्माण, राजनैतिक दलको कार्यक्रममा वा निर्वाचनसम्बन्धी छलफल कार्यक्रममा दोभाषेको व्यवस्था कारण बहिरा नागरिकहरूको सहभागिता सहज हुन गएको छ । बहिरा नागरिकहरूले र राजनैतिक दलमा सहभागिताका साथै विभिन्न समयमा उम्मेदवारी समेत पेश गरेका प्रशस्त उदाहरणहरू देख्न सकिन्छ । जस्तै हेल्गा स्टिभनले युरोपियन युनियनको अध्यक्षको उम्मेदवारी । यसका साथै बहिरा नागरिकहरूले साङ्केतिक भाषाको माध्यमबाट आफ्नो विचार प्रकट गरी निर्वाचनमा बहिरा सुमदायको सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने, निर्वाचन प्रक्रियाका वारेमा सहभागिताबाट वञ्चित भएको अवस्थामा सोको जानकारी गराउने आदि मार्फत समेत निर्वाचन प्रक्रियामा सहभागिता जनाउँदै आएका छन् ।

४.३ राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा नीतिगत तहमा बहिरा सहभागिता तथा उत्प्रेरण

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा बहिरा नागरिकहरू निर्वाचित भएर नीति निर्माण तहमा पुगेका छन् । नीतिगत तहमा पुगेका बहिरा नागरिकहरूका बारेमा जानकारीले बहिरा नागरिकहरूमा बहिरा नागरिकहरू अन्य समुदाय सरह निर्वाचनमा सहभागी हुन र नीतिगत तहमा काम गर्न सक्षम छन् भन्ने सन्देश दिन्छ । यसबाट बहिरा

नागरिकहरू अन्य नागरिकहरू सरह निर्वाचनमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्षम छन् भन्ने बूझाईको बिकास हुनेछ र सहभागीहरूले निर्वाचनमा सहभागीताको महत्व र सहभागिता जनाउने उपाय बारेमा जानकारी हासिल हुन्छ । नेपालमा पहिलो संविधानसभा निर्वाचन २०६४ मा बहिरा नागरिक राघव बिर जोशी निर्वाचन हुनु बहिरा नागरिकहरूको लागि ठुलो उत्प्रेरणाको बिषय हो । प्रयत्न र निरन्तरको पहलले आउँदा दिनहरूमा राघव बिर जोशी जस्ता अनेक बहिरा नागरिकहरूको उत्पादन हुन सक्छ र बहिरा नागरिकहरू नीतिगत तहमा समावेश भएको अवस्थामा हाल भेलिरहेका थुप्रै समस्याहरू समाधान गर्न सकिन्छ । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा राजनैतिक तथा नीतिगत तहमा पुग्न बहिरा नागरिकहरू सफल भएका छन् ।

राघव वीर जोशी, संविधानसभा सदस्य, नेपाल, (२००८ देखि २०१३)

राघवबीर जोशी पहिलो संविधानसभा २०६४ मा ने.क.पा. संयुक्तका तर्फबाट समानुपातिक तर्फबाट सभासद भएका हुन् । नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी संयुक्तका तर्फबाट राघवबीर जोशी सभासदजस्तो गरिमामय पदमा पुगेका थिए ।

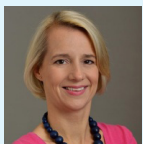
एडम कोसा, यूरोपियन संसद, सदस्य, हंगेरी (२००९)

कानूनका विद्यार्थी तथा वकिल एडम कोसा एक बहिरा व्यक्ति हुन् । हंगेरीमा जन्मेका उनि यूरोपियन युनियनमा संसदमा सदस्य हुने पहिलो बहिरा व्यक्ति हुन् । २००५ देखि २०१४ सम्म हंगेरी बहिरा संघको अध्यक्ष तथा वकिलका रूपमा कार्य गरेका एडम कोसा ग्रुप अफ द यूरोपियन पार्टी (क्रिसियन डेमाक्राट्स) का तर्फबाट उनी सन् २००९ देखि २०१४ सम्म यूरोपियन युनियनमा संसदको सदस्य चुनिएका हुन् ।

हेल्गा स्टेभेन्स, संसदसदस्य, बेल्जियम (२००४ देखि २०१४)

बेल्जीयममा जन्मेकी हेल्गा स्टीभन्स एक बहिरा व्यक्ति हुन् । बेल्जीयम, यु.के र संयुक्त राज्य अमेरिकामा कानून अध्ययन गरेकी उनले सन् १९९३ मा कानूनमा स्नातक गरेकी हुन् । बेल्जीयमकै इतिहासमा कानूनमा स्नातक गर्ने उनी पहिलो बहिरा व्यक्ति हुन् । उनले सो पश्चात् केही वर्ष ब्रसेल्समा सरकारी वकिलका रूपमा कार्य गरेकी थिइन् । न्यू डेलेमिस पार्टीको तर्फबाट सन् २००७ मा बेल्जीयमको सभासदका रूपमा चुनिएकी उनी सो पश्चात् २०१४ मा यूरोपियन युनियनको सभासदका रूपमा चुनिएकी थिइन् । सोही वर्ष उनले सहभागितामूलक र विविधताको प्रतिनिधित्व गर्न आवश्यक छ भन्दै यूरोपियन युनियनको अध्यक्षको पदका लागि दावेदारी प्रस्तुत गरेकी थिइन् ।

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा नीतिगत तहमा पुगेका बहिरा नागरिकहरूका अन्य उदाहरणहरू

 <p>डेविड ब्रूक्सटन, काउन्सीलर, इङ्ग्याण्ड, (१९९० देखि १९९४)</p>	 <p>ग्यारी माल्कोस्की, विधानसभा सदस्य, क्यानाडा, (१९९० देखि १९९५)</p>	 <p>अलेक्स डेजी, संसद सदस्य, युगान्डा, (१९९६)</p>
 <p>विल्मा न्युहल्ल ड्चन, संसद, सदस्य, दक्षिण अफ्रीका (१९९९ देखि २०१४)</p>	 <p>स्टेफाने बोर्दिनि, संसद, सामाजिक मामिला समिति, इटाली, (१९९२ देखि १९९४)</p>	 <p>सिगुर्लिन मार्ग्रेट, राष्ट्रिय संसद, सदस्य, आइसल्याण्ड (२००३ देखि २००७)</p>
 <p>मार्टिन वाहेमी जिरोल्ड, जिल्ला विधानसभा, सदस्य, जर्मनी (२०११ देखि २०१६)</p>	 <p>हेलेन जार्मर, राष्ट्रिय परिषद संसद, सदस्य, अष्ट्रिया (२००९ देखि २०१७)</p>	 <p>जर्जेली टापोल्जाइ, संसद, सदस्य, हंगेरी, (२०१० देखि २०१७)</p>
 <p>क्यामिला रामिरेज, संसद सदस्य, उरुग्वे (२०१५)</p>	 <p>पिलार लिमा, संसद सदस्य, स्पेन (२०१५)</p>	 <p>थिएरि क्लेन, मेयर, फ्रान्स, (२०१६)</p>
 <p>डिमित्रा आरापोग्लो, संसद सदस्य, ग्रीस, (२००७ देखि २००९)</p>	 <p>एमान्डा फोलेन्डोर्फ, मेयर, (२०१८)</p>	

४.४ निर्वाचनमा बहिराका लैंगिक, बहुअपाङ्गता तथा अन्य सामाजिक पक्षहरू

४.४.१ निर्वाचनमा सहगातिताका सम्बन्धमा बहिरा महिलाको अनुभव

कल्पना बज्राचार्य, पुर्व अध्यक्ष, राष्ट्रिय बहिरा महासंघ नेपाल

मेरो नाम कल्पना बज्राचार्य हो । म बहिरा महासंघको पुर्व अध्यक्ष र ललितपुर बहिरा संघको सल्लाहकार हुँ । मेरो बिबाह अगाडी मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता भएको थिएन । त्यसकारण एक पटकको निर्वाचनमा सहभागी हुन पाइँन । मेरो श्रीमान् लगायत घरका सदस्यहरू मतदान गर्न गए । म एकलै घरमा बस्नुपर्ने

अवस्था रह्यो । म महासंघको अध्यक्ष भएको समयमा महासंघले निर्वाचनसम्बन्धी विभिन्न तालिम सञ्चालन गरेको थियो । मैले उक्त तालिमहरू मार्फत निर्वाचनका सम्बन्धमा जानकारी प्राप्त गरेर सो पश्चात् फोटो सहितको नामावली दर्ताको समयमा जिल्ला प्रशासन कार्यालय गएर नामावली दर्ता गराएँ र पछिल्लो दुईवटा निर्वाचनहरूमा मतदान समेत गरे र मेरो फोटो सहितको मतदाता परिचय-पत्र रहेको छ ।

बहिरा महिलाहरूको आत्मबल हुँदा किनभने पहिलेदेखि नै निर्वाचनमा सहभागी हुने अवसर प्रदान गरिएको हुँदा । अभिभावकहरूले बहिरा महिलाहरूलाई मतदाता नाम गर्ने सम्बन्धमा जानकारी नै गराउनु । निर्वाचनको दिन घरका अन्य सदस्य (बुवा, आमा, दाई, दिदी आदि)हरू मतदान गर्न जान्छन् र बहिरा महिलाहरूलाई मतदान गर्न जानु पर्छ भन्दैनन् र निर्वाचनका सन्दर्भमा अभिभावकहरूले सञ्चार गर्न जान्दैनन् । निर्वाचनको समयमा माईतीबाट नामावलीमा नाम दर्ता भएको अवस्थामा मतदान केन्द्रसम्म पुग्न यातायातको व्यवस्था नहुने र निर्वाचनको दिन कुनै पनि सार्वजनिक यातायात नचल्ने हुँदा निर्वाचन केन्द्र सम्म पुग्न सक्दैनन् । धेरै बहिरा महिलाहरूले यही कारणले गर्दा समेत मतदान गर्नबाट वञ्चित हुनुपरेको अवस्था छ । संस्कृतिका कारण तराईमा महिलाहरू घुङ्गटमा बस्नुपर्ने हुन्छ । त्यस कारण सञ्चारमा अझ ठुलो समस्या भोग्नुपर्ने हुन्छ । अभिभावकहरूले आफ्नो छोरी बुहारीहरूले मतदानमा सहभागी हुनुपर्छ भन्ने सोच्दैनन् र बहिरा महिलाहरू पनि मतदान गर्न जान अप्ठ्यारो र लाज मान्ने गर्छन् । निर्वाचनको सम्बन्धमा केही पनि ज्ञान समेत उनीहरूमा हुँदैन, छिटै बिवाह गरिदिने चलनका कारण बहिरा महिलाहरू शिक्षा पाउनबाट वञ्चित हुन्छन् र आफ्नो घरायसी काममा व्यस्त हुन्छन् । बाहिरी वातावरणको बारेमा जानकारी हुँदा अन्य व्यक्तिहरूले निर्वाचनमा मतदान गर्ने सम्बन्धमा सम्झाउने गर्दैनन् ।

महासंघले विभिन्न समयमा सञ्चालन गरेका निर्वाचनसम्बन्धी तालिमहरूका कारण संघसंस्थामा आबद्ध बहिरा महिलाहरूको बुझाइ विकास भएको छ र नामावलीमा नाम दर्ता गर्नुपर्छ भनेर बुझेका छन् । बहिरा महासंघमा आबद्ध बहिरा महिलाहरूलाई सोध्दा निर्वाचनमा सहभागिता जनाएको तर राजनैतिक रूपमा उनीहरूसँग ज्ञान नभएको बताउने गरेका छन् । घरमा बुवाआमाले सिकाए अनुसारको चिन्हमा मतदान गर्ने गरेको तर कुनमा मतदान गर्नुपर्छ सोही अनुसार आफ्नो इच्छाले निर्णय गर्न नसकेको समेत पाइन्छ । कुनै पनि राजनैतिक दलका सम्बन्धमा जानकारी नै नभएको समेत बहिरा महिलाहरू बताउँछन् । कुन चाहिँ राजनैतिक दल वा उम्मेदवारलाई मतदान गर्ने विषयमा अन्यास रहेको हुन्छ । विभिन्न पार्टीहरूले निर्वाचनको बेलामा कार्यक्रम तथा मत माग्ने काम गर्छन् तर बहिरा महिलाहरूलाई सो सम्बन्धमा जानकारी साङ्केतिक भाषाका प्रदान गरिदैन । शहरी तथा शिक्षित अभिभावकहरूले फोटो अथवा पार्टीको चिन्ह देखाएर यसमा मतदान गर्नु भने कै आधारमा बहिरा महिलाहरूले निर्वाचनमा सहभागिता जनाएका छन् तर ग्रामीण भेगमा बहिरा महिलाहरूको निर्वाचनमा सहभागिता सम्बन्धमा अत्यन्तै कम जानकारीहरू हामीसँग छन्, धेरै बहिरा महिलाहरूले नामावलीमा नाम समेत दर्ता नगरेको अवस्था हुनुपर्दछ । यस सम्बन्धमा अध्ययन हुन आवश्यक भएको ठानेको छु । साङ्केतिक भाषा नजानेका बहिरा महिलाहरू निर्वाचनमा सहभागिताका सम्बन्धमा थुप्रै समस्याहरू रहेका छन् ।

बहिरा व्यक्तिहरू आ-आफ्नै राजनैतिक आस्था र राजनैतिक दलमा सहभागिता रहेको हुन्छ । सबैको एउटै आवाज हुन सक्दैन । फरक फरक राजनैतिक आस्था भएको हुँदा बहिरा समुदायको तर्फबाट एकजना बहिरा महिला मात्र अगाडी सार्ने काम सम्भव हुँदैन । घरमा बुहारीको रूपमा रहेको बहिरा महिलाहरू घरायसी

काममा व्यस्त हुन्छन् र घर परिवारबाट निर्वाचनमा उम्मेदवार भएमा यथेष्ट सहयोग पनि प्राप्त हुँदैन । बुहारी भएको कारणले गर्दा निर्वाचन सम्बन्धि क्रियाकलापमा सहभागी हुने समय पनि हुँदैन । घरमा बालबच्चा समेत हेर्नुपर्ने हुन्छ । यसकारण समय व्यवस्थापन गर्न जटिल हुन्छ । यसैगरी नेपालमा दोभाषेहरूको सङ्ख्या अत्यन्त कम रहेको छ । यस कारण आवश्यक सहयोग प्राप्त गर्न गाह्रो हुन्छ । दोभाषेहरूको पनि आफ्नै राजनैतिक आस्था रहँदा फरक राजनैतिक आस्था भएको सन्दर्भमा सहयोग प्राप्त गर्न अझ जटिल हुने गर्दछ । निर्वाचन आयोगले साङ्केतिक भाषामा पर्याप्त सुचनाहरू सम्प्रेषण गर्नुपर्दछ । ग्रामीण भेगमा रहेका अशिक्षित र साङ्केतिक भाषा नसिकेका बहिरा महिलाहरूले बुझ्ने प्रकारको नागरिक तथा मतदाता शिक्षा कार्यक्रम सन्चालन गर्नुपर्दछ । बहिरा महिलाहरूले बुझ्ने तरिकाले साङ्केतिक भाषामा नमुनाहरू देखाएर र सरल सङ्केतमा यस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गर्न आवश्यक छ । बहिरा महिलाहरू पनि उम्मेदवार बन्न सक्छन् तर हाल बहिरा महिलाहरूको राजनैतिक दलमा सहभागिता नगन्य मात्रामा रहेको छ । बहिरा महिलाभन्दा बहिरा पुरुषहरूको राजनैतिक दलमा सहभागिता उल्लेख्य मात्रामा रहेको छ । बहिरा महिलाहरूलाई राजनैतिक र राजनैतिक दलमा सहभागिता बढाउन प्रेरणा दिन आवश्यक छ । साङ्केतिक भाषाको दोभाषे सहित राजनैतिक दलमा सहभागिता सुनिश्चित गर्नुपर्दछ ।

४.४.२ निर्वाचनमा सहभागिताका सम्बन्धमा बहिरा बहुअपाङ्गताका अनुभव

रमेशलाल श्रेष्ठ, पूर्व अध्यक्ष, राष्ट्रिय बहिरा महासंघ नेपाल

मेरो घर काभ्रे, म अहिले बहिरा विद्यालय काठमाडौँमा शिक्षको रूपमा कार्यरत छु । म बहिरा महासंघको पूर्व अध्यक्ष पनि हुँ । बहिराहरूलाई मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गर्ने देखि नै अवरोधहरू हुन्छन् । जस्तै : मतदाता नामावली सुचनाहरू बेलाबेलामा आइरहन्छन् तर ती सुचनाहरू बहिरामैत्री हुँदैनन् किनभने टे लिभिजनमा बोलेर सुचना आउँछन् । त्यसमा दोभाषेको व्यवस्था गरिएको हुँदैन । जस्तै अधिल्लो फोटो सहितको नामावली दर्ता वडा कार्यालयमा गरिदा साङ्केतिक भाषामा सुचना सम्प्रेषण गरिएन, मतदाता नामावलीसम्बन्धी जानकारी बहिराहरूले बुझ्न सकेनन् ।

छलफल, घरदैलो कार्यक्रम गर्दा बहिरा व्यक्तिहरूलाई साङ्केतिक भाषामा बुझाउने कार्य गरियो भने बहिरा व्यक्तिहरूले पनि बुझ्थे, मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गर्नु पर्छ भन्ने कुरामा सचेत हुन्थे र मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गर्दथे । अहिले अवस्थामा सुचनाहरू बहिरामैत्री तरिकाले दिइएका छैनन् । त्यसकारण आफ्नो रोजगारीमा व्यस्त तथा जिल्ला बाहिर अध्ययनरत बहिरा विद्यार्थीहरूले धेरैजसोले मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गर्नुपर्दछ र कहाँ कसरी गर्ने विषयमा जानकारी नै पाएनन् । मतदाता नामावलीमा नामा दर्ता नभएको कारणले गर्दा बहिराहरू मतदान गर्नबाट वञ्चित भएका छन् र बहिराहरूको निर्वाचन प्रक्रियामा सहभागिता एकदम न्यून रहेको छ ।

बहिराहरूको पनि अन्य व्यक्ति सरह राजनैतिक अधिकार हुन्छ, सुन्ने व्यक्तिले जस्तै बहिरा व्यक्ति पनि उम्मेदवारी दिन पाउछन् । सुन्ने व्यक्ति र बहिरा व्यक्तिहरूको आवश्यकता फरक फरक हुन्छन् । सुन्ने व्यक्तिहरूलाई बहिरा व्यक्तिहरूको आवश्यकताहरूको बारेमा जानकारी नहुन सक्छ । बहिराहरूको प्रमुख समस्या भनेको सञ्चार हो । म बहिरा व्यक्ति साथै शारीरिक अपाङ्गता समेत भएको व्यक्ति हुँ । मेरो

निर्वाचन केन्द्र मेरो घरबाट नजिकै छ । त्यसकारण मलाई गमनशिलतामा त्यती धेरै समस्या भएन तर धेरै बहिरा तथा साथमा अन्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु हकमा निर्वाचन केन्द्र घरबाट टाढा हुँदा मतदानका दिन मतदान गर्न जान गाह्रो भएको अवस्था छ । गमनशीलतामा गाह्रो भएको अवस्थाका बहिरा व्यक्तिहरूलाई निर्वाचन कार्यालयले निर्वाचनको समयमा नै आवश्यक सहयोग उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।

साथै आफ्नो समस्या राजनैतिक दल, सामाजिक संघ संस्थाहरूलाई जानकारी गराउनु पर्दछ । मतदान केन्द्रसम्म जान आवश्यक सहयोग लिनुपर्दछ । यदि आफ्नो समस्या भनिएन भने उहाँहरूलाई थाहा नहुन सक्छ, समस्या बताइसकेपछि सहयोग प्राप्त गर्न सकिन्छ । निर्वाचन केन्द्रसम्म पुग्न आवश्यक सहयोग गरे पश्चात् निर्वाचनमा आफ्नो स्वइच्छाले मतदान गर्नुपर्दछ । सहयोग गर्ने संस्था वा व्यक्तिहरूले मतदानमा भित्र गएर सहयोगीका रूपमा आफैले मतदान गर्नु भन्न सक्छन् । त्यस्तो अवस्थामा यहाँसम्म पुन्याइदिएको धन्यवाद तर मतदान म आफ्नो स्वइच्छाले गर्नु भनेर भन्नुपर्दछ र आफुले रोजेको मतदान चिन्हमा मतदान गर्नुपर्दछ ।

४.४.३ निर्वाचनमा सहभागिताका सम्बन्धमा बहिरा-दृष्टिविहीनको अनुभव

आशा गुरुङ, अध्यक्ष, श्रवणदृष्टि विहीन संघ नेपाल

म जन्मजात बहिरा व्यक्ति हुँ र मैले नक्सालको बहिरा विद्यालयबाट शिक्षा प्राप्त गरेको हुँ । विद्यालयमा अध्ययनरत अवस्थामा आँखामा समस्या थिएन पछि युवा अवस्थामा पुग्दा मात्र आँखामा समस्या आएको हो । अहिले म न्यूनदृष्टि रहेको छ भने आँखाको हेर्ने क्षेत्र पनि साँघुरिदै आएको छ । दायाँ, बायाँबाट सङ्केत गरेको म देख्न सकिदैन र सञ्चार गर्दा अगाडीबाट सङ्केत गर्नुपर्दछ ।

मैले धुलिखेलमा महासंघले निर्वाचन सहयोग परियोजनाको सहकार्यमा सञ्चालन गरेको २ दिने निर्वाचनसम्बन्धी तालिममा सहभागी भए पश्चात् निर्वाचनका सम्बन्धमा जानकारी हासिल गरे र मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गरी निर्वाचनको समयमा मतदान समेत गरे । निर्वाचनसम्बन्धी सुचनाहरू श्रवणदृष्टिविहीनले बुझ्ने गरी स्पष्ट रूपमा दिइएको हुँदा । त्यसकारण हामीजस्तो श्रवणदृष्टि विहीनहरूलाई बुझ्न गाह्रो हुन्छ । निर्वाचनसम्बन्धी सुचनाहरू हामीले बुझ्ने खालका ढाँचामा र बुझिने भाषामा हुँदा । निर्वाचन केन्द्र कहाँ हो, निर्वाचन केन्द्रमा कहाँ कुन लाइन हो बुझ्न गाह्रो हुन्छ र फरक-फरक मत पत्रको बारेमा बुझ्न भन्ने अप्ठ्यारो अवस्था रहन्छ । अघिल्लो निर्वाचनमा केही सुचनाहरू साङ्केतिक भाषामा पनि दिइएका थिए । तर ती सुचनाहरू पनि हामी मैत्री थिएनन् । निर्वाचनसम्बन्धी सुचना तथा सहि तरिकाले मतदान गर्ने सुचना साङ्केतिक भाषामा आएका थिए दोभाषे छिटो सङ्केत गर्नाले हामीलाई बुझ्न गाह्रो भयो । मतपत्रमा रहेका चिन्हहरू सानो हुँदा हामीले मत दिन खोजेको चिन्ह छुट्याउनै गाह्रो हुन्छ । मतदान केन्द्रमा जादा देवीसान गुरुङ्ग जस्तो श्रवणदृष्टिविहीनहरू (पुर्ण बहिरा र पछि पूर्णरूपमा दृष्टिविहीनता समेत भएको) लाई अभै कठिन हुन्छ । उहाँलाई मतदान गर्न जान सहयोगीको व्यवस्था गरिएको छैन । साथै सञ्चार गर्न स्पर्श सञ्चार दोभाषे आवश्यकता हुन्छ जसको व्यवस्था गरिएको छैन ।

मतपत्रहरूको सङ्केत अलि ठुलो बनाउन आवश्यक छ र मतदान केन्द्रमा आवश्यकता अनुसार दोभाषेको व्यवस्था गरिनुपर्दछ । श्रवणदृष्टि विहीन व्यक्तिहरूलाई सुचना बुझिने भाषामा (सरल भाषा, ठूलो लिपि, सङ्केत गर्दा विस्तारै र स्पर्श साङ्केतिक भाषामा) सम्प्रेषण गरिनुपर्छ र उनीहरूको सहभागिता बढाउन अभिप्रेरीत गर्ने

खालको सुचना बनाउन आवश्यक छ । श्रवणदृष्टिविहीन व्यक्तिहरू पनि निर्वाचनमा सहभागी हुन चाहन्छन् तर निर्वाचनमा सहभागीताका लागि दोभाषे, स्पर्श साङ्केतिक भाषाको दोभाषे, राजनैतिककर्मी श्रवणदृष्टि व्यक्तिहरूलाई मतदाताका रूपमा लिन र निर्वाचन कार्यालयले मतदानका दिन मतदान केन्द्र ल्याउने पुऱ्याउने सहायोग गर्न आवश्यक छ ।

४.५ निर्वाचन सहभागितामा बहिरा समुदायलाई हुने अवरोध तथा विभेद एवम् पहुँचका उपायहरू

निर्वाचनसम्बन्धी नीति निर्माण गर्दा, निर्वाचनको समिक्षा र रणनीति निर्माण गर्दा त्यस भित्रका कमजोरी र सुधारका उपाय अवलम्बन गरी नयाँ योजना तर्जुमा गर्न बहिरा समुदायको सवाल समेत समेट्ने प्रणालीको व्यवस्था भएको छैन । निर्वाचनसम्बन्धी प्रक्रिया तथा प्रणालीबारे बहिरा समुदायमा पर्याप्त र पहुँचयुक्त सुचनाको कमी रहने गरेको छ । सरकार र निर्वाचन आयोगले तर्जुमा गर्ने गरेका निर्वाचनसम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रमहरूबारे बहिरा नागरिकहरू सुषुचित हुन पाएका हुदैनन् । राजनैतिक दलहरूको विधान अध्ययन गर्ने, राजनैतिक दलको संरचनामा बहिरा समुदायको प्रतिनिधित्व रहने गरेको छैन । विधान तथा निर्वाचन चुनावी घोषणा पत्रमा रहेको महत्वपूर्ण विषयलाई संक्षेप बहिरामैत्री रूपमा प्रकाशन गर्ने प्रबन्ध हुन सकेको छैन । बहिरा समुदायले सरकार तथा राजनैतिक दलहरूलाई बहिरा सवालहरूका सम्बन्धमा आवश्यक सुभाष दिने कार्य समेत हुन सकेको छैन । नेपाली साङ्केतिक भाषामा आवश्यक मात्रामा राजनैतिक तथा निर्वाचन अधिकारसम्बन्धी शब्द सङ्केत निर्माण गरी साङ्केतिक भाषामा सुचना सामाग्री भिडियो निर्माण गर्ने कार्य हुन सकेको छैन । निर्वाचनका सवालहरूमा बहिरा समुदायलाई लक्षित गरेर तालीम, गोष्ठी तथा छलफल आयोजना गर्ने गरिएको छैन ।

गाउँमा रहेका पढ्ने अवसर नपाएका अशिक्षित बहिराहरूको लागि राजनैतिक दल तथा उमेदवार, निर्वाचनका सुचना तथा प्रक्रियाका बारेमा बुझ्न र बुझाउन भन्ने कठिन छ । निर्वाचन आयोग, सामाजिक कार्यक्रम, राजनैतिक दलहरूको कार्यक्रममा दोभाषेको नितिगत व्यवस्था हुन सकेको छैन । बहिरा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका आवश्यकता सम्बोधन तथा भाषिक अल्पसंख्यकको रूपमा पहिचान गर्न सरकार गम्भीर भएको अवस्था छैन । बहिरा नागरिकहरूलाई सुचना पुऱ्याउने प्रभावकारी सुचना संयन्त्रको व्यवस्था भएको छैन । निर्वाचन परिणाम घोषणा हुँदा बहिरा नागरिकहरूले के परिणाम आयो भन्ने जानकारी पाउन मुस्किल छ । सुचना सम्प्रेषण गरिने विभिन्न माध्यमहरू युट्युव, भिडियो, टि.भी आदिमा दोभाषे र साङ्केतिक भाषाको व्यवस्था गर्ने गरिएको छैन । मतदाता नामावली दर्तासम्बन्धी सुचनामा बहिरा नागरिकहरूको पहुँचयुक्त सुचनाको व्यवस्था गरिएको छैन, नाम दर्ता गर्ने कर्मचारीले बहिरा नागरिक सँग सञ्चार गर्न सक्दैनन्, नामदर्ता गर्नमा बहिरामैत्री वातावरण रहेको छैन ।

बहिरामैत्री निर्वाचन प्रक्रियाका सवालहरू

- ★ राष्ट्रियसभा मा प्रत्येक प्रदेशबाट कम्तीमा १ जना अपाङ्गता भएका व्यक्तिको प्रतिनिधित्व हुने प्रावधान रहेको छ । तर बहिरा समुदायले त्यस प्रकारको प्रतिनिधित्वको अवसर पाएको छैन । त्यसैले अपाङ्गता भित्र पनि हरेक प्रकृतिका अपाङ्गताको प्रतिनिधित्वको फरकफरक कोटाको सुनिश्चित हुने गरी कानुन निर्माण एवम् कार्यान्वयन हुनुपर्दछ । राज्यका स्थानीय देखि केन्द्रसम्मका निकायहरूमा बहिरा समुदायको समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुने कानुनी व्यवस्था हुनुपर्दछ ।

- ★ बहिरा नागरिकहरूको सामाजिक तथा निर्वाचनमा अर्थपूर्ण सहभागिताका लागि गर्नुपर्ने आवश्यक नीतिगत, संरचनागत, कार्यक्रमगत व्यवस्था तथा पहुँचयुक्त सामाग्रीहरूका सम्बन्धमा बहिरा समुदाय सँग पर्याप्त परामर्श र सहकार्य गरेर तत्सम्बन्धी व्यवस्था गर्नुपर्दछ र कार्यान्वयनका चरणमा बहिरा समुदाय सँग सहकार्य गर्नुपर्दछ ।
- ★ बहिरा नागरिकहरूले सहज रूपमा बुझिने गरी मतदाता तथा निर्वाचन शिक्षासम्बन्धी तालिम कार्यक्रम तर्जुमा गर्नुपर्दछ ।
- ★ मतदाता परिचयपत्र लिनको लागि सम्बन्धित निकायको बारेमा बहिरा व्यक्तिहरूलाई जानकारी गराउनुपर्दछ ।
- ★ बहिरा व्यक्तिहरूको मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गर्न बहिरा समुदायलाई सहयोग गर्नुपर्दछ ।
- ★ निर्वाचनको बेला टिकट वितरणमा समावेशीताको आधारमा प्रत्येक राजनैतिक दलले बहिरा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई समावेश गराउनुपर्दछ ।
- ★ निर्वाचन समयमा बहिरामैत्री प्रचारप्रसार गराउनुपर्दछ ।
- ★ निर्वाचन तथा सुचना सामग्री बहिरामैत्री र पहुँच युक्त बनाउनुपर्दछ ।
- ★ निर्वाचन गतिविधिका सम्पूर्ण समाचारहरू राष्ट्रिय टेलिभिजनमा दोभाषे मार्फत प्रवाह गर्नुपर्दछ ।
- ★ निर्वाचनमा हुनसक्ने सम्भावित घटनाहरूबाट बचावको लागि एसएमएस अलर्टको व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- ★ निर्वाचन परिणामका ताजा अपडेटहरू बहिरामैत्री तरिकाले राष्ट्रिय टेलिभिजन तथा सामाजिक सञ्जालमा प्रवाह गर्नुपर्दछ ।
- ★ निर्वाचन बुथलाई बहिरामैत्री बनाउनको लागि निम्न व्यवस्थाहरू गर्नुपर्दछ ?
 - बहिरा स्वयंसेवक तथा दोभाषेको व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
 - निर्वाचनमा खटिएका सबै कर्मचारीहरूलाई बहिराहरूको बारेमा जानकारी गर्नुपर्दछ ।
 - मतदाता नामावलीमा बहिराहरूको छुट्टै तथ्याङ्क राख्ने व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।
 - लाइनमा बस्ने, नाम रुजु गर्ने, मसी लगाउने, मतपत्रमा छाप लगाउने र फरकफरक मतपेटिकाका मतपत्र खसाल्ने ठाउँमा शब्दसहित साङ्केतिक सङ्केत राख्नुपर्दछ ।
 - मतदान स्थल भित्र गर्न नहुने कामको बारेमा साङ्केतिक पोष्टर मतदान स्थल बाहिर टाँस्नुपर्दछ ।
 - नमुनाहरू मतदानमा सहभागी गर्नुपर्दछ ।
 - चुनाव वा चुनाव चिन्ह साङ्केतिक चित्रहरू राख्नुपर्दछ र सो को विषयमा बहिरा व्यक्तिहरूलाई जानकारी गर्नुपर्दछ ।

परिच्छेद ५

निर्वाचन प्रक्रियामा बहिरा मुलप्रवाहीकरण

५.१ निर्वाचनका व्यवस्थापकीय निकायहरु र तिनीहरूका जिम्मेवारी

निर्वाचन आयोग नेपाल

निर्वाचन कार्यक्रम विशिष्ट प्रकृतिको हुन्छ । यसको व्यवस्थापन निर्वाचनसम्बन्धी विशिष्ट जिम्मेवारी भएको व्यवसायिक निकायबाट गर्न उपयुक्त हुन्छ । ती निकायहरु स्थायी वा अस्थायी एवम् केन्द्रीकृत अथवा विकेन्द्रीकृत प्रकृतिका हुन सक्छन् । नेपालमा निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकाय निर्वाचन आयोग हो ।

राज्यको आवश्यकता अनुसार संसारमा विभिन्न तीन प्रकृतिका निर्वाचन व्यवस्थापकीय निकायहरु निम्न बमोजिम तीन प्रकृतिका रहेको पाइन्छ ।

१.सरकारी पद्धति

यस पद्धतिमा अन्तर्गत निर्वाचन गराउने निकाय सरकार अन्तर्गत रहन्छ । निर्वाचन गराउने निकाय आफ्नो कामकारवाही प्रति सरकारी निकाय प्रति जवाफदेही हुन्छ । प्रजातान्त्रिक शासन प्रणाली स्थापित भइसकेका देशहरुमा यसप्रकारको निर्वाचन पद्धति अवलम्बन गरेको पाइन्छ । जर्मनी, स्वीडेन, नर्वे, डेनमार्क, ग्रीस, इटाली, सिंगापुर आदि देशहरुमा यो पद्धति अवलम्बन गरिएको छ ।

२. स्वतन्त्र र स्वायत्त पद्धति

यस पद्धति अन्तर्गत निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकाय सरकारी नियन्त्रणबाट स्वतन्त्र रहन्छ । निर्वाचन आयोग

ग कार्यकारिणी निकायबाट स्वतन्त्र र स्वायत्त हुन्छ । निर्वाचन व्यवस्थापकीय निकाय आफ्नो कामकारवाही प्रति संसद प्रति वजाफदेही रहन्छ । भारत, मेक्सिको, दक्षिण अफ्रिका, नेपाल, ब्राजिल, क्यानाडा लगायतका देशमा यो पद्धति अवलम्बन गरिएको छ ।

३.मिश्रित पद्धति

सरकारी र स्वतन्त्र पद्धतिको समिश्रित रूप नै मिश्रित पद्धति हो । मिश्रित पद्धतिमा नीतिगत अनुगमनकारी अधिकार भएको स्वतन्त्र निकाय तथा निर्वाचन प्रक्रिया कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी लिएको सरकारी निकायको सङ्लग्नता रहेको हुन्छ । स्पेन, कोस्टारिका, अर्जेन्टिना, फ्रान्स, जापान, नेदरल्याण्ड, कोष्टारिका, अर्जेन्टिना, पूर्वी टिमोर आदि देशहरूमा यस पद्धतिको प्रयोग रहेको छ । नेपालको संविधानको भाग २४, धारा २४५ मा नेपालमा निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायको रूपमा निर्वाचन आयोग रहने संवैधानिक व्यवस्था गरिएको छ । संविधान अनुसार नेपालको निर्वाचन आयोग स्वतन्त्र संवैधानिक निकाय हो । निर्वाचन आयोगमा प्रमुख निर्वाचन आयुक्त र अन्य ४ जना आयुक्त रहने व्यवस्था गरिएको छ । प्रमुख निर्वाचन आयुक्तले आयोगको अध्यक्ष भई काम गर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

निर्वाचन आयोग अन्तर्गत केन्द्रमा प्रशासन महाशाखा, निर्वाचन व्यवस्थापन महाशाखा, कानून तथा राजनैतिकदल व्यवस्थापन महाशाखा सुचना प्रविधि महाशाखा रहेका छन् । निर्वाचनका सम्पूर्ण गतिविधिहरूलाई आम जनताको सहज पहुँचसम्म पुर्याउन निर्वाचन आयोग अन्तर्गत ७७ जिल्लाहरूमा नै जिल्ला निर्वाचन कार्यालयको स्थापना गरिएका छन् । प्रत्येक जिल्ला निर्वाचन कार्यालयमा नेपाल सरकारको प्रशासन सेवा, सामान्य प्रशासन समूह, राजपत्रांकित तृतीय श्रेणीको जिल्ला निर्वाचन अधिकारी कार्यालय प्रमुखका रूपमा र हने व्यवस्था रहेको छ ।

निर्वाचन आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार

निर्वाचन आयोगले यस संविधान र संघीय कानूनको अधीनमा रही राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, संघीय संसदका सदस्य, प्रदेश सभाका सदस्य, स्थानीय तहका सदस्यको निर्वाचनको सञ्चालन, रेखदेख, निर्देशन र नियन्त्रण गर्ने, निर्वाचनको प्रयोजनका लागि मतदाताको नामावली तयार गर्ने कार्य निर्वाचन आयोगले गर्दछ । निर्वाचन आयोगले यस संविधान र संघीय कानून बमोजिम राष्ट्रिय महत्वको विषयमा जनमत संग्रह गराउन सक्न प्रावधान समेत रहेको छ । नेपालको संविधान २०७२ अनुसार निर्वाचन आयोग ऐन २०७३ मा निर्वाचन आयो गको काम, कर्तव्य र अधिकार तपशील बमोजिम तोकिएको छ ।

निर्वाचन आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार

(१) निर्वाचन मिति तोक्ने :

(१) सङ्घीय कानूनमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक नेपाल सरकारले निर्वाचन गराउन मिति तोक्नेछ । तर त्यस्तो निर्वाचनको मिति तोक्नु भन्दा अघि नेपाल सरकारले आयोगको परामर्श लिनुपर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम निर्वाचन मिति तोकिएको सूचना नेपाल राजपत्रमा प्रकाशन गरिनेछ ।

(२) सुरक्षा प्रबन्ध गर्न लेखी पठाउन सक्ने:

(१) आयोगले निर्वाचनको प्रभावकारी सुरक्षा व्यवस्थापनका लागि नेपाल सरकार वा प्रदेश सरकार वा स्थानीय सरकारलाई लेखी पठाउन सक्नेछ ।

(२) आयोगबाट उपदफा (१) बमोजिम लेखी आएमा नेपाल सरकार वा प्रदेश सरकार वा स्थानीय सरकारले प्रभावकारी सुरक्षा प्रबन्ध मिलाई सुरक्षा योजनाका बारेमा आयोगलाई जानकारी गराउनु पर्नेछ ।

(३) अनुगमन गर्ने वा गराउने:

(१) आयोगले आयोगका पदाधिकारी वा कर्मचारी वा नेपाल सरकारका कर्मचारी वा प्रदेश सरकारका कर्मचारी वा विशेषज्ञ सहितका टोली गठन गरी निर्वाचन प्रचार प्रसार, निर्वाचनसँग सम्बन्धित मतदान, मतगणना वा अन्य काम कारबाहीको अनुगमन गर्ने वा गराउन सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम आयोगले टोली गठन गर्दा अनुगमन गर्ने निर्वाचन क्षेत्र, अनुगमन गर्दा अपनाउनु पर्ने कार्यविधि र त्यस्ता टोलीले अनुगमनको काम सम्पन्न गर्नु पर्ने समय समेत निर्धारण गर्नु पर्नेछ ।

(४) पर्यवेक्षण गर्न दिन सक्ने:

(१) कुनै स्वदेशी वा विदेशी व्यक्ति वा संस्थालाई निर्वाचनसँग सम्बन्धित काम कारबाहीको पर्यवेक्षण गर्नका लागि आयोगले अनुमति दिन सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम अनुमति प्राप्त गरेका व्यक्ति वा संस्थाले आयोगले पर्यवेक्षणका निमित्त तोके बमोजिमको कार्यविधि पूरा गरी पर्यवेक्षण गर्नु पर्नेछ र त्यस्तो कार्यविधि पालना नगरी पर्यवेक्षण गर्ने व्यक्ति वा संस्थाको अनुमति आयोगले रद्द गर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम अनुमति प्राप्त गरेका व्यक्ति वा संस्थाले पर्यवेक्षण कार्य समाप्त भएको तीस दिन भित्र त्यसको प्रतिवेदन आयोग समक्ष दिनु पर्नेछ ।

(४) यस दफा बमोजिम पर्यवेक्षणका लागि अनुमति प्राप्त गरेका स्वदेशी वा विदेशी व्यक्ति वा संस्थाले पर्यवेक्षण गर्दा आयोगले बनाएको आचार संहिता पालना गर्नु पर्नेछ ।

(५) सहयोग लिन सक्ने :

(१) आयोगले निर्वाचनको कामका लागि नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार वा स्थानीय तह वा नेपाल सरकार वा प्रदेश सरकारको कुनै मन्त्रालय, विभाग वा कार्यालय वा नेपाल सरकार वा प्रदेश सरकारको स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको वा नेपाल सरकारको अनुदानमा सञ्चालित संस्था सँग सोभै सम्पर्क राख्न र त्यस्ता संस्था वा निकायबाट कुनै पनि सहयोग लिन सक्नेछ ।

(२) आयोगले निर्वाचनसँग सम्बन्धित कामका लागि कुनै सार्वजनिक वा निजीसंस्थाबाट आवश्यक सहयोग लिन वा त्यस्ता संस्था वा निकायबाट निर्वाचनसम्बन्धी काम गराउन सक्नेछ ।

(३) उपदफा (१) वा (२) बमोजिम आयोगले मागेको सहयोग उपलब्ध गराउनु सम्बन्धित संस्था वा निकायको कर्तव्य हुनेछ ।

(६) भौतिक साधन प्रयोग गर्न सक्ने:

(१) आयोगले निर्वाचनको काम सञ्चालन गर्नका लागि नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार, नेपाल सरकार वा प्रदेश सरकारको स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेका संस्था वा स्थानीय तहको जग्गा, भवन, परि वहनको साधन, फर्निचर वा अन्य जुनसुकै भौतिक साधन पूर्वसूचना दिई आवश्यकता अनुसार प्राप्त

गरी प्रयोग गर्न सक्नेछ ।

- (२) आयोगले निर्वाचनको काम सञ्चालन गर्नका लागि कुनै सार्वजनिक संस्था वा निकाय वा सामुदायिक वा निजी विद्यालय वा महाविद्यालयको जग्गा, भवन, फर्निचर वा अन्य भौतिक साधन पूर्वसूचना दिई आवश्यकता अनुसार प्राप्त गरी प्रयोग गर्न सक्नेछ ।
- (३) आयोगले निर्वाचनको काम सञ्चालन गर्नका लागि कुनै व्यक्ति वा गैरसरकारी संस्था वा निकायको जग्गा, भवन, परिवहनको साधन, फर्निचर वा अन्य भौतिक साधनको प्रचलित दर अनुसारको भाडा दिने गरी प्रयोग गर्न सक्नेछ ।
- (४) निर्वाचनको कुनै कामका लागि आयोगले वा आयोगको आदेशले कुनै व्यक्ति वा संस्था वा निकायको जग्गा, भवन, परिवहनको साधन फर्निचर वा अन्य भौतिक साधन प्रचलित मूल्य बमोजिमको भाडा तिर्ने गरी प्रयोग गरेको अवस्थामा आयोगले त्यस्तो अवधिभरका लागि प्रयोग गरिएका जग्गा, भवन, परिवहनको साधन, फर्निचर वा अन्य भौतिक साधनको प्रचलित दर अनुसारको भाडा दिनेछ ।
- (५) निर्वाचनको कुनै कामका लागि आयोगले वा आयोगको आदेशले प्रयोग गरेको जग्गा, भवन, परिवहनको साधन, फर्निचर वा अन्यभौतिक साधन टुटफुट भई मर्मत गर्नुपरेमा वा क्षतिपूर्ति दिनु पर्ने भएमा आयोगले त्यस्तो मर्मत गर्न लाग्ने वा लागेको रकम वा क्षतिपूर्ति दिनु पर्दा भएको नोक्सानी बमोजिमको प्रचलित मूल्य अनुसारको रकम दिनेछ ।

(७) उम्मेदवारको अयोग्यतासम्बन्धी निर्णय गर्ने :

- (१) उम्मेदवारको मनोनयन दर्ता भइसकेको तर निर्वाचन परिणाम घोषणा भई नसकेको अवस्थामा कुनै उम्मेदवार अयोग्य छ वा हुन गएको छ भन्ने विषयमा स्पष्ट प्रमाणसहित सम्बन्धित निर्वाचन अधिकृत मार्फत निर्वाचन आयोग समक्ष उजुरी दिन सकिनेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम उजुरी प्राप्त भएमा सम्बन्धित निर्वाचन अधिकृतले त्यस्तो उम्मेदवारलाई सात दिनको म्याद दिई त्यस सम्बन्धमा स्पष्टीकरण माग गर्न सक्नेछ ।
- (३) उपदफा (२) बमोजिम स्पष्टीकरण प्राप्त भएपछि वा म्यादभित्र स्पष्टीकरण प्राप्त नभएमा सोही व्यहोरा उल्लेख गरी सम्बन्धित निर्वाचन अधिकृतले उपदफा (१) बमोजिम परेको उजुरी र तत्सम्बन्धी कागजात यथाशीघ्र आयोगमा पठाउनु पर्नेछ ।
- (४) उपदफा (३) बमोजिम उजुरी र तत्सम्बन्धी कागजात प्राप्त भएपछि आयोगले चाहेमा सम्बन्धित उम्मेदवारसँग बुझ्न वा थप प्रमाण माग गर्न सक्नेछ ।
- (५) आयोगले यस दफा बमोजिम प्राप्त उजुरी र संलग्न कागजातउपर आवश्यक जाँचबुझ गरी उपदफा (३) बमोजिम निर्वाचन अधिकृतबाट आफू समक्ष उजुरी प्राप्त भएको मितिले सात दिनभित्र उम्मेदवार को अयोग्यता सम्बन्धमा निर्णय गरिसक्नु पर्नेछ ।
- (६) यस दफा बमोजिम आयोगले उम्मेदवारको अयोग्यता सम्बन्धमा निर्णय गर्दा अपनाउनु पर्ने कार्यविधि आयोगले निर्धारण गरे बमोजिम हुनेछ ।
- (७) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि आयोगले कुनै उम्मेदवारको अयोग्यताका सम्बन्धमा यस दफा बमोजिम निर्णय गरी नसकेको कारणबाट मात्र त्यस्तो निर्वाचनको काम कार

बाहीमा कुनै असर पर्ने छैन ।

(८) निर्वाचन रद्द गर्न सक्ने :

- (१) कसैले धाक, धम्की, डर वा त्रास देखाई वा अन्य कुनै किसिमले अनुचित प्रभावमा पारी कुनै निर्वाचन क्षेत्र वा मतदान केन्द्रमा निर्वाचनको कुनै काम वा मतदानको कामको निष्पक्षता र स्वतन्त्रतामा असर पुऱ्याउने काम गरेको छ भनी आयोगमा उजुरी परेमा वा त्यस्तो कुराको जानकारी आयोगलाई प्राप्त भएमा आयोगले कुनै आयुक्त, सचिव वा आयोगबाट अधिकार प्रदान गरिएको अन्य कुनै अधिकार बाट त्यस सम्बन्धमा तत्काल जाँचबुझ गराउन सक्नेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम आयोगले गराएको जाँचबुझको प्रतिवेदनबाट निर्वाचनको कुनै काम स्वतन्त्र र निष्पक्ष नभएको कुरामा आयोग विश्वस्त भएमा त्यस्तो कुरा खुलाई त्यस्तो निर्वाचन क्षेत्रको निर्वाचन वा त्यस्तो निर्वाचन क्षेत्रको कुनै वा सबै मतदान केन्द्रको मतदानको काम रद्द गर्न सक्नेछ ।

(९) अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार :

संविधान, यस ऐन र अन्य सङ्घीय कानूनमा उल्लेख भएका काम, कर्तव्य र अधिकारको अतिरिक्त आयोगको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ :-

- (क) निर्वाचनसम्बन्धी नीति, योजना, रणनीति तयार गर्ने, त्यसको कार्यान्वयन र अनुगमन गर्ने,
- (ख) मतदाता पहिचानको लागि आवश्यक व्यवस्था मिलाउने,
- (ग) निर्वाचनसम्बन्धी सुधारका विषयमा आवश्यक अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने,
- (घ) निर्वाचनसम्बन्धी सूचना तथा तथ्याङ्कलाई एकीकृत गरी अभिलेखको व्यवस्थापन गर्ने,
- (ङ) निर्वाचन कार्यालयहरूको पूर्वाधार विकाससम्बन्धी आवश्यक व्यवस्था मिलाउने,
- (च) निर्वाचनसम्बन्धी विशेषज्ञ सेवा दिने व्यवस्था मिलाउने, (छ) निर्वाचनसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्था सँग सम्बन्ध विस्तार गर्ने ।

क्षेत्रीय / जिल्ला निर्वाचन कार्यालयको कार्यक्षेत्र र अधिकार

निर्वाचन आयोग माताहतका क्षेत्रीय / जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूको कार्यक्षेत्र र अधिकार यस बमोजिम रहेका छन् ।

- ★ मतदाता नामावली संकलन, दर्ता, रूजु र अद्यावधिकसम्बन्धी काम गर्ने,
- ★ निर्वाचन संचालन गर्ने काममा निर्वाचन अधिकृतलाई सहयोग गर्ने,
- ★ निर्वाचन सामग्रीहरूको अभिलेख राख्ने, भण्डार तथा मर्मत संभारको व्यवस्था गर्ने,
- ★ निर्वाचनको काममा संलग्न हुने जनशक्तिको व्यवस्थापन गर्ने,
- ★ निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षा र सूचना सम्प्रेषण गर्ने,
- ★ मतदान केन्द्र, उपकेन्द्र निर्धारण गर्ने काममा सहयोग गर्ने र लगत राख्ने ।

५.२ बहिरा मूलप्रवाहीकरणमा सरोकारवालाहरूको भूमिका

निर्वाचनमा बहिरा सहभागिताका सरोकारवाला

बहिरा नागरिकहरूको निर्वाचनमा अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गर्नका लागि भूमिका खेल्ने राज्य तथा नागरिक समाजका विभिन्न पक्षहरू सरोकारवालाहरू हुन् । बहिरा नागरिकहरूको निर्वाचनमा अर्थपूर्ण

सहभागिताका लागि सरोकारवाला पक्षहरूहरूको पहिचान गर्नुपर्दछ र कुन कुन सरोकारवालाहरूको के के भूमिका हुन्छ सो को समेत पहिचान गरि बहिरा समुदायले आवश्यक भूमिकाका लागि समन्वय, वकालत पैरवी तथा सञ्जालीकरण गर्नुपर्दछ ।

बहिरा नागरिकहरूको निर्वाचनमा अर्थपूर्ण सहभागिताका लागि संसद, सरकार, राजनैतिक दल, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको संघ संस्था, अभिभावक र परिवारका सदस्यहरू, दोभाषे, बुद्धिजीवी, पत्रकार, शिक्षक, नागरिक समाज र गैर सरकारी संस्था तथा संवैधानिक आयोगहरू (मानव अधिकार आयोग, महिला आयोग, दलित आयोग, समावेशी आयोग आदि) तथा नागरिक समाजसंग सम्बद्ध संघसंस्थाहरू सरोकारवाला हुन् र बहिरा नागरिकहरूको निर्वाचनमा अर्थपूर्ण सहभागिताका लागि उनीहरूको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । निर्वाचन आयोगले बहिरा नागरिकहरूको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने गरि निर्वाचन कानुन मस्यौदा गरि मन्त्रालयलाई बुझाउनु पर्दछ । राजनैतिक दलहरूलाई बहिरा समुदायका सवाल तथा संरचनामा प्रतिनिधित्व गर्नका लागि लगाउनुपर्दछ । बहिरामैत्री निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षा, सुचना तथा सामाग्रीहरू तयार पार्नुपर्दछ ।

सरकारले नीति निर्माण तहमा बहिरा समुदायको सहभागिता र प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने, बहिरामैत्री तथा जनचेतानामूलक कार्यक्रम तथा सामग्रीहरू बहिरा समुदायको सहकार्यमा तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने, व्यावसायिक दोभाषेहरूको विकास गर्ने, स्थानीय तहसम्म आवश्यक सङ्ख्यामा दोभाषेहरूको व्यवस्था गर्ने, भिडिओ रिले सेवाको स्थापना गर्ने र बहिरा समुदायको सञ्चार अधिकारको सुनिश्चित गर्ने, सञ्चार माध्यमहरूबाट नेपाली साङ्केतिक भाषामा समाचार, कार्यक्रम तथा सुचना सम्प्रेषण गराउने आदि भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ ।

राजनैतिक दलहरूले राज्यले बनाउने कानुनमा बहिरा समुदायका अधिकारहरू सुनिश्चित गर्ने, राजनैतिक दलहरूको सबै संरचनामा बहिरा समुदायको प्रतिनिधित्वको व्यवस्था विधानमा गर्ने, निर्वाचनमा अपाङ्गताको प्रकृति अनुसार प्रतिनिधित्वको सुनिश्चित गर्ने, निर्वाचनमा बहिरा समुदायको प्रतिनिधित्व, सहभागिता तथा निर्वाचनमा उम्मेदवारीको सुनिश्चित गर्ने, घोषणापत्रमा बहिरा समुदायका सवालहरूलाई समावेश गर्ने, राजनैतिक दलहरूलाई सार्वजनिक कार्यक्रमहरू बहिरामैत्री बनाउने, दोभाषेको व्यवस्थागर्ने आदि भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ ।

संसदले कानुन बनाउदा बहिरा समुदायका अधिकार तथा प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने, राजनैतिक दलहरूको सबै संरचनामा बहिरा समुदायको प्रतिनिधित्वको व्यवस्था विधानमा गर्ने कानुन बनाउने, निर्वाचनमा बहिरा समुदायको प्रतिनिधित्व, तथा निर्वाचनमा उम्मेदवारीको सुनिश्चित गर्ने भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ । मानव अधिकार आयोग, महिला आयोग, दलित आयोग, समावेशी आयोग आदि संवैधानिक निकायहरूले बहिरा मैत्री, समावेशी तथा प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने गरी कानुन, नीति, कार्यक्रम तथा सामाग्री निर्माण गर्ने एवम् सोहि बमोजिम सरकारलाई सिफारिस गर्नुपर्दछ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको संघ संस्था, अभिभावक र परिवारका सदस्यहरू, दोभाषे, बुद्धिजीवी, पत्रकार, शिक्षक, नागरिक समाज र गैरसरकारी संस्थाले बहिरा नागरिकका सवाल, आवश्यकता, प्रतिनिधित्व, अधिकार तथा पहुँचका लागि जनचेतानामूलक कार्यक्रम, सञ्जालीकरण तथा राज्यका निकायहरूलाई दबावमूलक कार्यक्रमहरू संचालन गर्नुपर्दछ ।

५.२.१ निर्वाचन आयोग, राजनैतिक दल, सरकार र संसद्को भूमिका

निर्वाचनमा बहिरा मूलप्रवाहीकरणमा निर्वाचन आयोगको भूमिका

- ✦ निर्वाचन तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी ऐन कानुनहरू मस्यौदा गर्दा बहिरा समुदायका सवालहरू समावेश गर्ने, बहिरा महासंघ सँग आवश्यक परामर्श र सहकार्य गर्ने ।
- ✦ राज्यका स्थानीय देखि केन्द्रसम्मका जनप्रतिनिधित्व गर्ने तथा मनोनयन गर्ने निकायहरूमा बहिरा नागरिकहरूको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने ।
- ✦ बहिरामैत्री तथा केन्द्रित निर्वाचन नीति तथा कार्यक्रम निर्माण गर्ने, कार्यान्वयन गर्ने ।
- ✦ राजनैतिक दलहरूको संरचना तथा निर्वाचनमा बहिरा समुदायको प्रतिनिधित्वको सुनिश्चित गर्ने । कानुन बनाउने, राजनैतिक दलहरूलाई त्यस प्रकारको विधान तथा घोषणापत्र बनाउन लगाउने र अपाङ्गताको प्रकृति अनुसार प्रतिनिधित्वको अनिवार्य रूपमा कार्यान्वयन गर्न लगाउने ।
- ✦ राजनैतिक दलहरूलाई सार्वजनिक कार्यक्रम बहिरामैत्री बनाउन, दोभाषेको व्यवस्था गर्न लगाउने ।
- ✦ बहिरामैत्री निर्वाचन शिक्षा, तालिम तथा जनचेतानामुलक सामग्रीहरू निर्माण गर्ने गराउने ।
- ✦ बहिरामैत्री निर्वाचन तथा मतदाता सुचना सामाग्री तथा टेलिभिजन कार्यक्रमहरू निर्माण गर्ने गराउने ।
- ✦ बहिरा नागरिकहरूलाई राजनैतिक अधिकार तथा निर्वाचनमा सहभागिताको बारेमा नेपाली साङ्केतिक भाषामा पहुँचयुक्त सामाग्री तथा मोबाईल एप्लिकेसन बनाउने ।

निर्वाचनमा बहिरा मूलप्रवाहीकरणमा सरकारको भूमिका

- ✦ साङ्केतिक भाषा विकास तथा अनुसन्धान केन्द्रको स्थापना गर्ने, साङ्केतिक भाषालाई बहिरा नागरिकहरूको सञ्चारको पहिलो भाषाको रूपमा विकास गर्न विशेष जोड दिने ।
- ✦ नीति निर्माण तहमा बहिरा समुदायको सहभागिता र प्रतिनिधित्व हुने गरि ऐन कानुन निर्माण गर्ने ।
- ✦ अपाङ्गता समुदायको प्रतिनिधित्व हुने स्थानहरूमा बहिरा समुदायको प्रतिनिधित्वको लागि विशेष व्यवस्था गर्ने ।
- ✦ व्यावसायिक दोभाषेहरूको विकास गर्ने, स्थानीय तहसम्म आवश्यक सङ्ख्यामा दोभाषेहरूको व्यवस्था गर्ने ।
- ✦ बहिरा नागरिकहरूको राजनैतिक अधिकारको अधिकारका लागि बहिरामैत्री तथा जनचेतानामुलक कार्यक्रम तथा सामग्रीहरू बहिरा समुदायको सहकार्यमा तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने ।
- ✦ बहिरा नागरिकहरूको आवश्यकता, साङ्केतिक भाषा तथा बहिरा संस्कृतिका बारेमा बिद्यालय शिक्षामा समावेश गर्ने ।
- ✦ भिडिओ रिले सेवाको स्थापना गर्ने र बहिरा समुदायको सञ्चार अधिकारको सुनिश्चित गर्ने ।
- ✦ सञ्चार माध्यमहरूबाट नेपाली साङ्केतिक भाषामा समाचार, कार्यक्रम तथा सुचना सम्प्रेषण गर्नका लागि नीति बनाउने र लागु गराउने ।
- ✦ कानुन बनाउदा बहिरा महासंघ सँग परामर्श गर्ने ।
- ✦ सरकारी कार्यालयहरूमा दोभाषेहरूको व्यवस्था गर्ने ।

निर्वाचनमा बहिरा मूलप्रवाहीकरणमा राजनैतिक दलको भूमिका

- ✦ राज्यले बनाउने कानुनमा बहिरा समुदायका अधिकारहरू सुनिश्चित गर्ने ।
- ✦ राजनैतिक दलहरूको सबै संरचनामा बहिरा समुदायको प्रतिधित्वको व्यवस्था विधानमा गर्ने ।
- ✦ निर्वाचनमा अपाङ्गताको प्रकृति अनुसार प्रतिनिधित्वको सुनिश्चित गर्ने, निर्वाचनमा बहिरा समुदायको प्रतिनिधित्व, सहभागीता तथा निर्वाचनमा उम्मेदवारीको सुनिश्चित गर्ने ।
- ✦ घोषणापत्रमा बहिरा समुदायका सवालहरूलाई समावेश गर्ने ।
- ✦ राजनैतिक दलहरूलाई सार्वजनिक कार्यक्रमहरू बहिरामैत्री बनाउने, दोभाषेको व्यवस्था गर्ने ।

निर्वाचनमा बहिरा मूलप्रवाहीकरणमा संसदको भूमिका

- ✦ राज्यले बनाउने कानुनमा बहिरा समुदायका अधिकारहरू सुनिश्चित गर्ने ।
- ✦ राजनैतिक दलहरूको सबै संरचनामा बहिरा समुदायको प्रतिधित्वको व्यवस्था विधानमा गर्ने ।
- ✦ निर्वाचनमा बहिरा समुदायको प्रतिनिधित्व, सहभागीता तथा निर्वाचनमा उम्मेदवारीको सुनिश्चित गर्ने ।

अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय

- ✦ बहिरामैत्री चुनाव र मतदाता शिक्षा सामग्री र जानकारी विकास गर्न सहयोग गर्ने ।
- ✦ राजनैतिक अधिकार तथा र निर्वाचन अधिकारसम्बन्धी साङ्केतिक भाषामा मोवाइल एप्लिकेशन बनाउन सहयोग गर्ने ।
- ✦ बहिरामैत्री नागरिक शिक्षासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव र उत्तम अभ्यासहरू सरकार र एनडीएएनसँग बाँडफाँड गर्न र त्यस प्रकारका कार्यक्रम तर्जुमा गर्नमा सहयोग गर्ने ।
- ✦ बहिरा नागरिकहरूको तथ्याङ्क संकलनमा सहयोग गर्ने ।
- ✦ राजनैतिक र चुनावको अधिकारसम्बन्धी सङ्केतहरू संकलन तथा निर्माणमा सहयोग गर्ने ।

५.२.२ नागरिक समाजसँग सम्बद्ध संघसंस्थाहरूको भूमिका

समग्र निर्वाचन प्रक्रियामा बहिरा मूलप्रवाहीकरणका लागि नागरिक समाज सम्बद्ध निकायहरूको समेत अहम् भूमिका र जिम्मेवारी रहन्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्ति, सम्बद्ध संघ संस्थाहरू, अभिभावक, बहिराका परिवार का सदस्यहरू, दोभाषे, बुद्धिजीवी, कर्मचारी, सञ्चार माध्यम तथा पत्रकार, शिक्षक, नागरिक समाज र गैर सरकारी संस्थाहरूले बहिरा नागरिकहरूको निर्वाचनमा अर्थपूर्ण सहभागीका लागि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नुपर्दछ । नागरिक समाजले आफ्नो समाजमा रहेको बहिरा लगायत विभिन्न अन्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई (बहिराको लागि) निर्वाचनको लागि सहभागीतामा जागरुक गर्ने गर्दछ ।

- ✦ बहिरा तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सरोकारवाला संस्थाले गर्ने व्यवहार गर्नेबारे जानकारी लिई खबरदारी गर्ने ।
- ✦ बहिरा महासंघ लगायत सम्बन्धित संघ संस्थाहरूसँग छलफल तथा सरसल्लाह गर्ने ।
- ✦ बहिराहरूको समस्या आवश्यकता तथा तुरुन्तै गर्न सक्ने कार्य पहिचान गर्ने, योजना बनाएर कार्य गर्ने ।
- ✦ बहिरा महासंघसँगको सहकार्यमा राजनैतिक दल र निर्वाचनसँग सम्बन्धित निकायहरू सरकारका

सम्बन्धित निकायहरूमा वकालत गर्ने ।

- ✦ बहिरा पहिचान र संस्कृतिका सम्बन्धमा विशेष अनुसन्धान गरी प्रतिवेदन तयार गर्ने ।
- ✦ बहिराहरूलाई राज्यका हरेक निकायः संघीय संसद, प्रदेशसभा, स्थानिय निकायहरूमा प्रतिनिधित्व गराउन नितिगत व्यवस्थाका लागि आवश्यक आधारमा आन्दोलन गर्ने ।
- ✦ बहिरा अपाङ्गता भएका व्यक्ति जो वा जो सुकै अवस्थामा हुन सक्ने भएकोले यस विषयमा गम्भिर बन्न आवश्यक समन्वय गर्ने ।
- ✦ अभिभावकहरूले पनि आफ्नो बालबालिकाहरूलाई मतदान र अधिकार प्रयोगको लागि सहयोग र जागरुक बनाउने ।
- ✦ विद्यालयमा पनि विद्यार्थी जीवनबाटै मतदान र निर्वाचनको महत्व बारेमा सचेत बनाउने ।
- ✦ उनीहरूलाई उम्मेदवारी प्रक्रिया र मतदान प्रक्रियाको लागि आवश्यक सहयोग गर्ने ।

✦ पत्रकार तथा सञ्चार जगत

- ✦ बहिरा समुदायको राजनैतिक प्रतिनिधित्व तथा निर्वाचनमा सहभागिताका अवस्था उगाजर गर्ने गरी समाचारहरू प्रकाशन तथा प्रसारण गर्ने ।
- ✦ टेलिभिजनमा साङ्केतिक भाषामा निर्वाचन तथा राजनैतिक अधिकार र क्रियाकलापसम्बन्धी सुचना, जानकारी तथा समाचार प्रसारण गर्ने, अनलाइनहरूमा निर्वाचन तथा राजनैतिक अधिकार र क्रियाकलापसम्बन्धी सुचना, जानकारी तथा समाचार प्रकाशन गर्ने ।
- ✦ दोभाषेको माध्यमबाट निर्वाचनसम्बन्धी विभिन्न सामाजिक सञ्जालमा सुचना दिने व्यवस्था गर्ने ।

✦ बहिराका परिवारका सदस्यहरू

- ✦ परिवारका बहिरा सदस्यलाई निर्वाचन तथा राजनैतिक अधिकारवारे सुश्रुचित गराउने ।
- ✦ उमेर पुगेपछि परिवारका बहिरा सदस्यलाई नागरिकता बनाउन समन्वय गर्ने ।
- ✦ मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गर्नेसम्बन्धी जानकारी गराउने, मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गर्नका लागि आवश्यक सहयोग गर्ने ।
- ✦ निर्वाचनसम्बन्धी सुचनाहरू बहिरा सदस्यलाई समयमै प्रवाह गर्ने ।
- ✦ बहिरा सदस्यलाई निर्वाचन कार्यक्रमा सहभागी हुन उत्प्रेरित गर्ने ।
- ✦ बहिरा व्यक्तिहरूलाई स्वइच्छाले मतदान गर्न अभिप्रेरित गर्ने ।

✦ नागरिक समाज तथा गैर सरकारी संस्था

- ✦ निर्वाचन सम्बन्धि बहिरा लक्षित तालिम सञ्चालन गर्ने ।
- ✦ निर्वाचनका हरेक क्रियाकलापमा बहिरा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सहभागी गराउन प्रेरित गर्ने ।
- ✦ आफुले प्राप्त गरेको निर्वाचनसम्बन्धी सुचनाहरू बहिरा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई पनि जानकारी गराउने ।

✦ शिक्षक

- ✦ उमेर पुगेका बहिरा विद्यार्थीहरूलाई नागरिकता बनाउने तथा मतदाता परिचय-पत्रबनाउने प्रक्रियाको विषयमा जानकारी गराउने ।

- ✦ निर्वाचनको महत्वको विषयमा विद्यार्थीहरूलाई सचेत गराउने ।
- ✦ निर्वाचनसम्बन्धी तालिम प्राप्त शिक्षकले आफ्नो विद्यालयमा नमुना मतदान गराउने ।

❁ दोभाषे

- ✦ निर्वाचनसम्बन्धी सही सुचना सम्प्रेषण गर्ने ।
- ✦ मतदान स्थलमा भईरहेका गतिविधिहरूको जानकारी गराउने ।
- ✦ निर्वाचन प्रक्रियामा सम्बन्धित प्रतिनिधिहरूलाई सञ्चारमा सहयोग गर्ने ।

५.२.३ संवैधानिक आयोगहरू (मानव अधिकार आयोग, महिला आयोग, दलित आयोग, समावेशी आयोग आदि) को भूमिका

नेपालको संविधानले समग्र समुदायहरूको मानवअधिकारको संरक्षण तथा प्रबर्धन गर्नका लागि विभिन्न संवैधानिक आयोगहरूको व्यवस्था गरेको छ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय संस्थाको हैसियतमा आफ्नो स्थापनाकालदेखि नै मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण, संवर्द्धन र संस्कृति विकासको लागि क्रियाशील रहिआएको छ । संविधान, ऐन र रणनीतिक योजनाको परिधिभित्र रही आयोगले आफ्ना गतिविधिहरू सम्पादन गर्दै आएको छ । संवैधानिक अङ्गको रूपमा रहेको यस आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारको सम्बन्धमा संविधानको धारा २४९ (१), (२), (३) र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ मा व्यवस्था गरिएको छ । राज्य मानव अधिकारको संरक्षक र अविभावक समेत भएकोले मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र परिपूर्तिस्मबन्धी पहिलो दायित्व राज्यमाथि नै रहेको हुन्छ । ती दायित्वहरू राज्यले पूरा गरे नगरेको बारेमा निगरानी गरी जिम्मेवारी बहन नगरेको अवस्थामा राज्यलाई उत्तरदायी बनाउने जिम्मेवारी आयोगलाई रहेको छ । यसै अनुसूच मानव अधिकार अवस्थाको अनुगमन, अनुसन्धान, मानवअधिकार शिक्षाको प्रवर्द्धन, वकालत र कानूनहरूको पुनरावलोकन लगायतका कार्यहरू गर्दै आएको छ ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार

- ✦ मानव अधिकारको संरक्षणका लागि सम्बन्धित निकायलाई आवश्यक सुझाव वा निर्देशन दिने,
- ✦ मानव अधिकारको उल्लङ्घन बारे अनुसन्धान गर्ने,
- ✦ मानव अधिकारसम्बन्धी प्रचलित कानूनको कार्यान्वयन स्थितिको अनुगमन गर्ने, प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने,
- ✦ मानव अधिकारको संरक्षण, संवर्द्धन तथा प्रबर्धनका सम्बन्धमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने
- ✦ पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गरी सरकारलाई आवश्यक निर्देशन दिने

राष्ट्रिय महिला आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार

राष्ट्रिय महिला आयोग, समस्त महिलाहरूको हक हित, संरक्षण गरी उनीहरूलाई विकासको मूल प्रवाहमा लै जान लागि २०५८ सालमा स्थापना भएको हो । देशको कुल जनसङ्ख्याको आधा भन्दा बढी अंश ओगट्ने महिलालाई संरक्षण संवर्द्धन गर्ने दायित्व रहेको आयोगको भूमिका पछिल्लो समयमा निकै गहन र व्यापक हुदै गएको छ । महिला हिंसा न्यूनीकरणमा आयोगले पुऱ्याउदै आएको भूमिका अत्यन्त महत्वपूर्ण छ । आयोगको सम्पर्कमा आउने सबैलाई सेवा पुऱ्याउने उद्देश्य रहेको हुँदा उनीहरूको आवाजलाई सम्बोधन गर्न मनो

वैज्ञानिक विशेषज्ञ सेवा मार्फत पीडितको भावना बुझ्ने र पीडकलाई सजाय दिने उद्देश्यले न्यायको ढोकासम्म पुर्‍याउन सहयोग गरेको छ । आश्रय नपाएका बेसहाराको संरक्षणका लागि विभिन्न आश्रय स्थलमा पठाउने र पीडित र पीडकबीच छलफलको माध्यमबाट मिल्ने भएमा सहमतिको बाटोमा लैजानाले गर्दा आयोग हजारौं महिलाको लागि आशा र राहतको केन्द्र भएको छ । नेपालको संविधान २०७२ र राष्ट्रिय महिला आयोग ऐन, २०७४ ले निर्देशन गरेको काम, कर्तव्य र अधिकारलाई आत्मसात गरी महिला विरुद्ध हुने अनुसुकाई हिंसा, विभेदका विषयमा देशव्यापी प्रशिक्षण कार्यक्रम गर्दै आएको र स-साना भाइ बहिनीहरूलाई महिला हिंसा विरुद्धमा सचेतना दिने उद्देश्यले विद्यालय शिक्षा कार्यक्रम पनि गर्दै आइरहेको छ ।

- ✦ संविधान तथा कानून प्रदत्त महिलाको अधिकार तथा सशक्तीकरणका लागि नीतिगत, कानूनी व्यवस्था तथा सुधारको लागि नेपाल सरकारलाई सुभाष दिने ।
- ✦ महिला विरुद्धको हिंसा वा विभेद अन्त्यका रणनीतिबारे नेपाल सरकारलाई सुभाष दिने ।
- ✦ महिलालाई आत्मनिर्भर तथा सशक्तीकरणको लागि पूँजी, स्रोत, साधन, प्रविधि तथा पहुँचका उपायहरूबारे सिफारिस गर्ने ।
- ✦ महिलाको हक हित संरक्षण तथा सशक्तीकरणका लागि सूचना, जानकारी एवम् चेतनामूलक कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने ।
- ✦ महिला विरुद्धका हिंसा र विभेद, अन्धविश्वास हटाउन आवश्यक कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने ।
- ✦ महिला विरुद्धको हिंसा वा तथा सामाजिक बहिष्करण वा जोखिम वा विस्थापित वा पीडित महिलालाई सुरक्षा केन्द्र वा पुनर्स्थापना केन्द्रमा पठाउने व्यवस्था गर्ने ।

राष्ट्रिय दलित आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार

दलित समुदायको मानव अधिकारको सम्मान तथा हकहितको संरक्षण र सम्बर्द्धन तथा सो समुदायको सशक्तीकरण गर्न तथा जातीय भेदभाव र छुवाछूतको अन्त्य गरी राष्ट्र निर्माण तथा विकासको मूलप्रवाहमा प्रभावकारी रूपमा समाहित गर्न राष्ट्रिय दलित आयोगको सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय भएको ले, नेपालको संविधानको धारा २९६ को उपधारा (१) बमोजिम राष्ट्रिय दलित आयोग ऐन, २०७४ अनुरूप यस आयोगले काम गर्दै आएको छ ।

- ✦ दलित समुदायको स्थितिको अध्ययन गरी गर्नु पर्ने नीतिगत, कानूनी र संस्थागत सुधारबारे नेपाल सरकारलाई सिफारीस गर्ने ।
- ✦ जातीय छुवाछूत, उत्पीडन र विभेदको अन्त्य, दलित उत्थान र विकासका राष्ट्रिय नीति तथा कार्यक्रमको तर्जुमाबारे सरकार समक्ष पेश गर्ने ।
- ✦ दलित हितसँग सम्बन्धित कानूनको प्रभावकारी रूपमा पालना भए वा नभएको विषयमा अनुगमन गरी कार्यान्वयनका लागि सरकारलाई समक्ष सुभाष दिने ।
- ✦ दलित अधिकार सम्बन्धित नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि वा सम्झौता बमोजिम नेपालले पठाउनु पर्ने प्रतिवेदन सम्बन्धमा सरकारलाई सुभाष दिने ।
- ✦ दलित समुदाय विकासको मूल प्रवाहमा समाहित गर्न तथा राज्यका अंगहरूमा समानुपातिक सहभागिताका लागि मौजूदा नीति तथा कार्यक्रमको समिक्षा, अनुगमन तथा मूल्यांकन गरि

प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि सरकारलाई सिफारिस गर्ने,

- ✦ जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत वा सामाजिक कुरीति वा दलितको हक प्रयोग गर्न नदिने विरुद्ध मुद्दा दायर गर्न सम्बन्धित निकाय समक्ष सिफारिस गर्ने ।

राष्ट्रिय समावेशी आयोग

खस आर्य, पिछडा वर्ग, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, श्रमिक, किसान, अल्पसङ्ख्यक, सीमान्तीकृत समुदाय तथा पिछडिएको वर्ग र कर्णाली, पिछडिएको क्षेत्र तथा आर्थिक रूपले विपन्न वर्ग लगायतका समुदायको हक, अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन तथा त्यस्तो समुदायको सशक्तीकरण गर्नको लागि राष्ट्रिय समावेशी आयोगको सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय भएकोले, नेपालको संविधानको धारा २९६ को उपधारा (१) बमोजिम राष्ट्रिय समावेशी आयोग ऐन, २०७३ अनुसार आयोग कार्यरत रहेको छ ।

- ✦ खस आर्य, पिछडा वर्ग, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, श्रमिक, किसान, अल्पसङ्ख्यक एवम् सीमान्तकृत समुदाय तथा पिछडिएको वर्ग र कर्णालीमा बसोबास गर्ने तथा आर्थिक रूपले विपन्न वर्ग सम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रमको तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने ।
- ✦ उल्लिखित समुदाय, वर्ग र क्षेत्रको भाषा, लिपि, संस्कृति, इतिहास, साहित्य कलाको अध्ययन, संरक्षण र विकासको लागि सरकारलाई सिफारिस गर्ने ।
- ✦ उल्लिखित समुदाय, वर्ग र क्षेत्रको हक हितको संरक्षण र सम्बर्द्धन, सशक्तीकरण तथा शोषणको अन्त्य गर्न कार्यक्रम तर्जुमा गरी नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने, चेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- ✦ नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गरी नेपाल सरकारलाई आवश्यक निर्देशन दिने ।
- ✦ नीति, कार्यक्रम तथा निर्णयका सम्बन्धमा नेपाल सरकार र अन्य संघ संस्थाहरूसँग आवश्यक समन्वय गर्ने ।

उपरोक्त संवैधानिक आयोगहरूमा बहिरा समुदायका सवालहरू नगण्य मात्रामा मात्र उठने गरेका छन् साथै उपरोक्त आयोगहरूको कार्यक्षेत्र भित्र बहिरा समुदायको समुचित पहुँच हुन सकेको छैन । निर्वाचनमा बहिरा मुलप्रवाहीकरणमा संवैधानिक आयोगहरू राष्ट्रियमान अधिकार आयोग, राष्ट्रियमहिला आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग, राष्ट्रिय समावेशी आयोग, राष्ट्रिय सूचना आयोगहरूले तपशील बमोजिमको भूमिका रहन्छ ।

१. बहिरा नागरिकहरूको राजनैतिक सहभागिताको अधिकार र निर्वाचनमा सहभागी हुने अधिकार स्थापित गराइ अन्य नागरिक सरह मानव अधिकारको प्रत्याभुती गराउन राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले नेपाल सरकारसँग छलफल र परामर्श गरी त्यसलाई मूर्तरूप दिने कार्यमा सहयोग गर्दछ ।
२. राष्ट्रिय सूचना आयोगले बहिरा नागरिकहरूको राजनैतिक सहभागिता र निर्वाचन सम्बन्धमा हाल भए गरेका व्यवस्था र अध्ययन अनुसन्धानमा देखिएका समस्या र चुनौतीहरू संकलन गरी सूचना सम्प्रेषण गर्दै त्यसको त्यसको समाधान गर्नुपर्ने व्यवस्था सम्बन्धमा सम्बन्धित पक्ष र सम्बन्धित निकाय सँग परामर्श गरी सुधारका उपायहरू अपनाउदै निर्वाचन सम्बन्धमा व्यवस्था गर्नुपर्ने पक्षहरू समेटी निर्वाचन

आयोग र नेपाल सरकारलाई सुचना उपलब्ध गराउँदछ ।

३. राष्ट्रिय महिला आयोगले बहिरा महिलाहरूको राजनैतिक सहभागिता र निर्वाचन सम्बन्धमा देखिएको चुनौती र समस्याहरूको पहिचान गरी उनीहरूलाई संविधानले दिएको अधिकार प्रत्याभुती गराउन र महिलाहरूको उल्लेख्य सहभागिता सुनिश्चित गराउन बहिरा महिलाहरूलाई विशेष प्राथमिकताका साथ ऐन ,कानून संसोधन गर्न नेपाल सरकार र निर्वाचन आयोगलाई सुभाब प्रदान गर्दछ ।
४. राष्ट्रिय समावेशी आयोगले बहिरा नागरिकहरूको राजनैतिक सहभागिता सुनिश्चितता गर्दै निर्वाचन सम्बन्धमा देखिएका समस्या र चुनौतीबारे सरकारको ध्यानाकर्षण गराउदै संविधानले दिएको समावे शीतालाई मध्यनजर गरी बहिरा समुदायलाई उक्त अधिकार प्रदान गर्न अपनाउनु पर्ने विभिन्न उपायहरू अवलम्बन गरी सरकारको ध्यानाकर्षण गराउँदै समावेशी समुदाय र समावेशी अधिकार प्रदान गर्न सर कारलाई सुभाब प्रदान गर्दछ ।

परिच्छेद ६:

निर्वाचनमा द्वन्द व्यवस्थापन

६.१ निर्वाचन कसुर तथा विवाद निरूपण

६.१.१ निर्वाचन कसुर तथा विवाद :

निर्वाचनको समग्र प्रक्रियामा प्रभाव पार्ने बिषयमा उत्पन्न हुने विवाद नै निर्वाचन विवाद हो । उक्त विवाद निर्वाचन व्यवस्थापन तथा कार्य सम्पादनका सिलसिलामा उत्पन्न हुने गर्छन् । यी विवाद सामान्यतया निर्वाचनको व्यवस्थापकीय, प्रशासकीय, फौजदारी, देवानी (क्षतिपूर्ति) तथा राजनैतिक प्रकृतिका हुन्छन् । यस अन्तर्गत निर्वाचन प्रयोजनको लागि कर्मचारीको खटनपटन, मतदान केन्द्रको निर्धारण, दलले गरेको निर्वाचनसम्बन्धी कानूनको उल्लंघन, निर्वाचन आचार संहिताको उल्लंघन, मतगणनामा गणितीय त्रुटी र प्रशासकीय व्यवस्थापन जस्ता विषय पर्दछन् ।

निर्वाचन सम्बन्धित कानूनले के कुरा गर्न हुने, के कुरा गर्न नहुने र कुनै कुरा कानून विपरित भएमा वा कसुर गरेमा के सजाए दिने भन्ने कुरा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेको हुन्छ । कानून विपरित कार्य भएमा कसुरदार पक्षको कुरा अर्को पक्षलाई अमान्य हुन्छ । उक्त कसुरहरू अर्धन्यायिक वा न्यायिक निकायबाट सुनुवाई भई न्याय प्रदान गर्न सकिने खालका हुन्छन् । राजनैतिक तथा कानुनी विवाद निर्वाचनको स्वच्छता र स्वतन्त्रता संगसम्बन्धी विवाद हुन् । यस अन्तर्गत निर्वाचनमा हुने खराब अभ्यास, अनुचित प्रभाव र निर्वाचन बदरसम्बन्धी विषय पर्दछन् । यसले निर्वाचनको परिणाममा असर पार्ने गर्दछ ।

६.१.२ निर्वाचनसंग सम्बन्धित कसुरहरू/विवादहरू

निर्वाचनसंग सम्बन्धित कसुरहरूलाई निर्वाचन चक्र अनुसार निम्न ३ भागमा बर्गीकरण गर्न सकिन्छ:

निर्वाचन पूर्व हुनसक्ने कसुरहरू:

- ✦ निर्वाचन सँग सम्बन्धित कानून तथा नीति निर्माण कार्यमा प्रभावित पार्नु ।
- ✦ कानून तथा नीति निर्माण कार्यमा स्वतन्त्र रूपमा निर्णय गर्न नदिनु र धम्काउनु ।
- ✦ निर्वाचन कार्यालय तथा सुरक्षा बललाई धम्काउनु, आक्रमण गर्नु ।
- ✦ पत्रकारहरूलाई धम्काउनु दुर्व्यवहार गर्नु ।
- ✦ सञ्चार माध्यमलाई निर्वाचनसम्बन्धी सूचना तथा शिक्षामूलक कार्य स्वतन्त्र रूपमा सम्प्रेषण गर्न नदिनु ।
- ✦ धार्मिकस्थल, गुठी, पाटीपौवा, विद्यालय मठमन्दिर आदि जस्ता सार्वजनिक स्थानहरूमा त्रासपूर्ण वातावरण सिर्जना गर्नु ।
- ✦ प्रहरी, गुप्तचर सेवा लगायतका सेवालाई अनुचित रूपमा प्रभावित पार्नु ।
- ✦ अपहरण, धडपकड, जस्ता क्रियाकलापहरू संचालन गर्नु ।
- ✦ निषेधित क्षेत्रको निषेधाज्ञा उल्लंघन गर्नुआदि ।

मतदानपूर्वको समयमा हुनसक्ने कसुरहरू:

- ✦ प्रतिद्वन्दी समूहहरू बीच झडप ।
- ✦ ज्याली र उम्मेदवारहरूमाथि आक्रमण ।
- ✦ निर्वाचन निकायहरूमा आक्रमण ।
- ✦ बम विष्फोट गर्नु र गराउनु ।
- ✦ निर्वाचन आचारसंहिता उल्लङ्घन गर्नु ।
- ✦ राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरू माथि आक्रमण ।
- ✦ पक्ष वा विपक्षमा रहनका लागि दवाव दिने ।
- ✦ शारीरिक तथा मानसिक भय त्रासको सृजना ।

मतदानको समयमा हुनसक्ने कसुरहरू:

- ✦ मतदान केन्द्रमा आक्रमण तथा मतदान गर्ने कार्यमा अवरोध गर्नु ।
- ✦ मतदाताहरूलाई मतदान नगर्न अथवा आफ्नो पक्षमा मतदान गर्न दवाव दिने ।
- ✦ मतदातालाई डर, धाक, धम्की दिई मतदान गर्न जान नदिने ।
- ✦ बाटो वा गौडा ढुकी मतदातालाई मतदान केन्द्र सम्म जान नदिने ।
- ✦ सामान्य बिषयमा दुई समूह बिच झडपको स्थिति सृजना गर्ने ।

मतदान पश्चात हुनसक्ने कसुरहरू:

- ✦ निर्वाचित प्रतिनिधिलाई कानून सम्मत ढंगले स्वतन्त्र रूपमा निर्णय गर्न नदिनु र धम्काउनु ।
- ✦ निर्वाचन कार्यालय तथा सुरक्षा बललाई धम्काउनु, आक्रमण गर्नु ।
- ✦ पत्रकारहरूलाई धम्काउनु दुर्व्यवहार गर्नु ।
- ✦ धार्मिकस्थल, गुठी, पाटीपौवा, विद्यालय मठमन्दिर आदि जस्ता सार्वजनिक स्थानहरूमा त्रासपूर्ण वातावरण सिर्जना गर्नु ।
- ✦ मतदाताहरूलाई शारिरिक आक्रमण गर्नु (कुटपीट तथा ज्यान लिने सम्मको कार्य)
- ✦ मतगणना स्थल कब्जामा लिने ।
- ✦ मतगणना कार्यमा खटिने कर्मचारीहरूलाई दिईने डर, धाक, धम्की ।
- ✦ मतदानमा खटिएका कर्मचारीहरूलाई अनुचित प्रभावमा पार्ने ।

६.१.३ निर्वाचन विवाद निस्प्रण

निर्वाचनका सम्बन्धमा उत्पन्न विवादको हकमा संविधान, कानून, निर्वाचनसम्बन्धी मान्य सिद्धान्त तथा न्यायको सिद्धान्तको आधारमा गरिने न्याय नै निर्वाचनसम्बन्धी न्याय हो । लोकतन्त्रको सम्बर्द्धन र संरक्षणका लागि निर्वाचन न्याय एक आधारभूत पक्ष हो । जसले निर्वाचनका कानुनी प्रकृयाहरू र नागरिकको राजनैतिक अधिकारको संरक्षण गर्नमा सहजीकरण गर्दछ । निर्वाचनलाई स्वतन्त्र निष्पक्षताको कसीमा उतार्ने यो नै एक

कानुन सम्मत बाटो हो, जहाँ कानुनी लगायतका उपचारको उपायहरूको गुञ्जायस रहन्छ । यस प्रकारको कानुनी प्रबन्धले एकातर्फ निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायको महत्वलाई थप उजागर गर्दछ भने अर्कातर्फ निर्वाचनका सन्दर्भमा राजनीतिक, प्रशासनिक/व्यवस्थापकीय र कानुनी संरचनाको सहअस्तित्वलाई पक्षपोषण गर्दछ । राजनैतिकरूपले विभक्त र प्रतिष्पर्धी स्वभावका कारण जुनसुकै निर्वाचनले केही न केही प्राविधिक जटिलताहरू सृजना गरेकै हुन्छन् जसबाट जोगिन र कानुनी वैधता प्रदान गर्न समेत निर्वाचनको न्यायिक पुनरावलोकनका लागि एक प्रभावकारी र चुस्त निर्वाचन न्याय प्रणालीको व्यवस्था अत्यावश्यक हुन आउँछ । स्वतन्त्र, स्वच्छ र विश्वसनीय निर्वाचन सबैको चाहना हो भने लोकतान्त्रिक संस्कारको लागि परम आवश्यकता समेत हो । जब हामी यस किसिमको निर्वाचनको परिकल्पना गर्दछौं, तब निर्वाचन न्यायसम्बन्धी कुराहरू स्वतः अगाडि आउँछन् । उचित निर्वाचन न्याय प्रणाली बिना हामी कुनै पनि निर्वाचनको विश्वसनीयता र वैधता सुनिश्चित गर्न सक्दैनौं न त हामी जनताको निर्वाचनसम्बन्धी अधिकारको सुरक्षाको सुनिश्चितता गर्न सकिन्छ ।

निर्वाचनसम्बन्धी न्यायको धारणा अनुसार सबै निर्वाचन प्रकृया कानुन बमोजिम सञ्चालन हुनुपर्दछ । जनताको निर्वाचनसम्बन्धी अधिकारको संरक्षण प्रभावकारी ढङ्गबाट प्रवर्द्धन र परिपुर्ति गर्नुपर्दछ । यदि नागरिकलाई आफ्नो अधिकार हनन् भएको अनुभूति भएको छ भने निर्वाचन न्यायले तिनीहरूलाई पुर्ण न्याय सहित क्षतिपूर्ति खोजि गर्न सक्ने र सम्बन्धित निकायबाट न्याय प्राप्त गर्न सक्ने क्षमता प्रदान गर्नुपर्दछ । यसर्थमा निर्वाचन न्यायले नागरिकका निर्वाचनसम्बन्धी अधिकारहरू सुनिश्चित गर्न एक प्रमुख साधनको भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ । भरपर्दो निर्वाचन न्यायले जनतामा निर्वाचन प्रकृयाप्रति भरोसा र विश्वसनीयता बढाउँछ । यसले सरकार लाई वैधता प्रदान गर्छ जसको माध्यमबाट लोकतन्त्रको सुदृढीकरण र प्रशासनको सवलीकरण सुनिश्चित हुन जान्छ ।

संसारका सबै मुलुकमा निर्वाचनका क्रममा केही न केही विवाद वा गुनासा कुनै न कुनै रूपमा सार्वजनिक भएकै हुन्छन् । निर्वाचन सञ्चालनका क्रममा आएका यस्ता विवाद वा गुनासाहरूलाई भविष्यमा हुने निर्वाचनमा क्रमशः न्युनीकरण गर्दै लैजानु नै एउटा मुख्य र उपयुक्त विकल्प हो । निर्वाचन विधि र प्रक्रियाको पारदर्शीताले निर्वाचनलाई विश्वसनीय बनाउँदछ । निर्वाचन विवादहरूको छोटो समयमा निरूपण भई निर्वाचन न्याय प्रदान गर्न सकिएमा यसले निर्वाचन व्यवस्थापन गर्ने निकायको साख बृद्धि भई समग्रमा निर्वाचनको विश्वसनीयतामा बृद्धि हुन्छ । शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्त बमोजिम, व्यवस्थापिकाले कानून निर्माण गर्ने, कार्यपालिकाले लागू गर्ने र न्यायपालिकाले व्याख्या गर्ने हुन्छ । कानुनी राज्यको अवधारणा अन्तर्गत न्याय निरूपण गर्ने न्यायालय, स्वतन्त्र, सक्षम र पारदर्शी हुनुपर्ने मान्यता राखिन्छ ।

निर्वाचनसम्बन्धी न्याय प्रशासनको लागि स्वतन्त्र, निर्भिकता सहित दक्ष जनशक्ति, स्पष्ट कानून, सक्षम निकाय हुनु आवश्यक छ, जसले निष्पक्ष न्याय निरोपण गर्न सक्दछ । त्यसको लागि आवश्यक क्षमतामुलक तालिम व्यवसायिक दक्षताको विकास र पर्याप्त स्रोत साधन आवश्यक हुन्छ । आक्रा (घाना) मा भएको २०११ को न्यायधीशहरूको बैठकले निर्वाचन न्याय प्रदान गर्ने निकायको केही आधारभुत मापदण्डहरू तय गरेको छ, जसमा इमान्दारीता, सहभागीता, कानूनपुर्ण निष्पक्षता तथा पक्षपातरहीत, पेशागत मर्यादा, स्वतन्त्रता, पार

दर्शीता, समय वद्धता, हिंसारहीत तथा नियमितता र सर्वस्वीकार्यता पर्दछन् ।¹

अतः निर्वाचन न्याय आफैंमा स्वतन्त्र, स्वच्छ र विश्वासनीय निर्वाचनको सम्पूर्णता होइन तथापि यस व्यवस्थाले गर्दा निर्वाचन प्रक्रियामा उत्पन्न हुन सक्ने विवादलाई न्यूनीकरण गर्दै विश्वसनीय निर्वाचनको सुनिश्चिततामा योगदान पुऱ्याउन मद्दत पुग्दछ । निर्वाचन न्यायले कानुनी राजको परिपालना र नागरिकका मताधिकारको सुनिश्चितता गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ भने निर्वाचन न्यायको यथोचित व्यवस्था र यसको परिपालनाले गर्दा निर्वाचनमा हुन सक्ने हिंसात्मक द्वन्द्वका श्रृङ्खलाहरूलाई रोक्न समेत सहयोग पुऱ्याउँदछ । निर्वाचन स्वतन्त्र, स्वच्छ, शुद्ध र वास्तविक हुनुपर्ने र निर्वाचनमा कानूनद्वारा निर्धारित योग्यता पुगेका व्यक्ति मात्र निर्वाचित हुनुपर्दछ भन्ने विषयलाई निर्वाचन विवाद निरूपण प्रणालीका सिद्धान्तको रूपमा हेर्ने प्रचलन समेत छ भने निर्वाचन विवाद निरूपणको लागि कानूनका सामान्य सिद्धान्तहरू समेत निर्वाचन न्यायको सम्बन्धमा पनि लागु हुन्छन् । उक्त सिद्धान्तहरू संवैधानिकता, बैधानिकता, कानूनको उचित प्रकृया र स्वच्छ सुनुवाइको आधारमा हुनुपर्ने, निर्वाचन विवाद निरूपण गर्ने निकाय स्वाधीन हुनुपर्ने, विवाद निरूपण कार्यविधि पारदर्शी हुनुपर्ने, विवाद शीघ्र र समयमै निरूपण हुनुपर्ने, विवाद निरूपण प्रकृत्यामा समय तथा खर्चको हिसावले सहज पहुँच हुनुपर्ने र निश्चित समयमा कुनै उजुर वा विरोध गर्नुपर्ने भए त्यस्तो उजुरी वा विरोध नगरे त्यस्तो काम कारबाही यथावत रहने जस्ता विषयहरू पर्दछन् ।

नेपालको निर्वाचन न्याय प्रणालीमा अर्धन्यायीक र न्यायिक दुवै प्रकृतिको प्रकृया अवलम्बन गरिएको छ । खासगरी निर्वाचन परिणाम घोषणा अगाडीको चरणमा अर्धन्यायिक पद्धती र निर्वाचन पश्चात् न्यायिक प्रणाली अपनाईएको छ । संक्षिप्त कार्यविधि बमोजिम न्याय निरूपण गर्नुपर्ने, न्यायका मान्य सिद्धान्त, कानूनका सामान्य सिद्धान्त, प्राकृतिक न्यायका सिद्धान्त लगाएतका आधारमा निष्पक्ष र पारदर्शी ढंगबाट निर्वाचन न्याय निरूपण गर्ने व्यवस्था छ । यसका लागि निर्वाचन आयोग, निर्वाचन अधिकृत, मतदान अधिकृत, अनुगमनकर्ता लगायतलाई अर्धन्यायिक रूपमा र सर्वोच्च अदालतको संवैधानिक इजलास, उच्च अदालत र जिल्ला अदालतलाई न्याय निरूपण गर्ने अधिकारहरू सुम्पिएको छ ।

निर्वाचन उजुरी तथा विवादको उपचार पाउने अधिकार प्रभावकारी निर्वाचन उजुरीको निर्णय प्रणालीको सातमध्ये एक प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड हो । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू प्रायःजसो यस्ता निर्वाचन उजुरी निर्णय प्रणालीको प्रक्रियामा छुट्छन् । निर्वाचनको परिणामलाई चुनौती दिदै उजुरी गर्न तथा मतदानको दिन भएका दुर्व्यवहार विरुद्ध उजुरी गर्न पनि अपाङ्गता भएका र बहिरा मतदाताहरू सक्षम हुनुपर्दछ । निर्वाचन व्यवस्थापन निकायले उजुरी कसरी गर्ने भनी पहुँचयुक्त ढाँचामा मतदाता शिक्षा अभियान सञ्चालन गर्नुपर्दछ । अनलाइन वा टेलिफोनबाट उजुरी गर्न मिल्नेजस्ता पहुँचयुक्त ढाँचाहरूमा घटना व्यवस्थापन प्रणालीको विकास गर्नुपर्दछ । अनुसन्धानकर्ताहरू र न्यायाधीशहरूलाई यससम्बन्धी अभिमुखीकरण तालीमहरू पनि सञ्चालन गर्नुपर्दछ । उदाहरणका लागि, मेक्सिकोमा भएको २०१२ को निर्वाचनमा एकजना बौद्धिक अपाङ्गता भएकी महिलालाई मतदान गर्नका लागि अनुमति दिइएन । निर्वाचन उजुरी निर्णय प्रणाली पहुँचयुक्त थियो, त्यसैले उनी निर्वाचन व्यवस्थापन निकायमा उजुरी गर्न सफल भइन् जसले उनको उजुरीमाथि अनुसन्धान शुरु

1 . Basawlu, International IDEA, Electoral Justice System Assessment Guide, Pilot Conference, 2-3 May 2018, Jakarta, Indonesia, P. 14, see at <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/electoral-justice-system-assessment-guide-pilot-conference.pdf>.

गन्यो । मानसिक क्षमता कम भएका व्यक्तिहरूले मतदान गर्न नपाउने भन्ने संघीय निर्वाचन निकाय तथा प्रक्रियाहरूसम्बन्धी संहितामा भएको विभेदकारी प्रावधानका अनुसार मतदान अधिकारीले उनलाई मतदान गर्नबाट बञ्चित गरेको कुरा अनुसन्धानमा पत्ता लाग्यो । निर्वाचन व्यवस्थापन निकायले निर्वाचन अगाडिनै यस प्रावधानमा संसोधन गरेको थियो र ती मतदान अधिकारीले यो संसोधित प्रावधानका बारेमा पहिला नै थाहा पाएको भए ती महिलाले मतदान गर्न सक्ने थिइन । यस उदाहरणले निर्वाचन कार्यकर्ताहरूका लागि प्रभावकारी तालिमको महत्व देखाउँछ । तर उजुरी दिनका लागि पहुँचयुक्त सूचनाले कसरी अपाङ्गता भएका र बहिरा नागरिकको सक्रिय सहभागितामा योगदान पुऱ्याउँछ भनेर पनि देखाउँछ ।

निर्वाचन विवाद निरूपणसम्बन्धी नेपालको संविधानको धारा १२६ मा “नेपालको न्यायसम्बन्धी अधिकार संविधान, अन्य कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्त बमोजिम अदालत तथा न्यायिक निकायबाट प्रयोग गरिनेछ, मुद्दा मामिलाको अवरोधमा अदालतले दिएको आदेश वा निर्णयको सबैले पालना गर्नु पर्नेछ” भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । धारा १३३ मा “संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनको लागि सर्वोच्च अदालतलाई असाधारण अधिकार दिईएको छ । धारा १४४ बमोजिम उच्च अदालतलाई समेत मौलिक हकको प्रचलनको लागि आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गर्ने अधिकार दिईएको छ । सोका लागि बन्दी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा लगायत जुनसुकै उपयुक्त आज्ञा, आदेश वा पुर्जी जारी गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । त्यसबाहेक पनि न्यायिक निकायलाई विभिन्न किसिमका मुद्दाहरूको रोहबाट पीडितलाई न्याय दिलाउने र पीडकलाई दण्ड सजाय तोक्ने अधिकार छ । जसले दण्डहीनताको अन्त्य, कानूनी शासनको प्रत्याभूति र मानव अधिकार तथा मौलिक हकको रक्षा गर्दछ । सर्वोच्च अदालत अभिलेख अदालत हुने, संविधान र कानूनको व्याख्या गर्ने अन्तिम अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुने व्यवस्था गरिएको छ भने मौलिक हकको कार्यान्वयनको लागि उचित उपचारको व्यवस्था र सार्वजनिक सरोकारका विषयमा सर्वोच्च अदालतलाई असाधारण अधिकार समेत दिईएको छ ।

हाल, नेपालमा निर्वाचन विवाद निरूपणमा निम्न बमोजिमका कानुनी संरचना रहेका छन् :

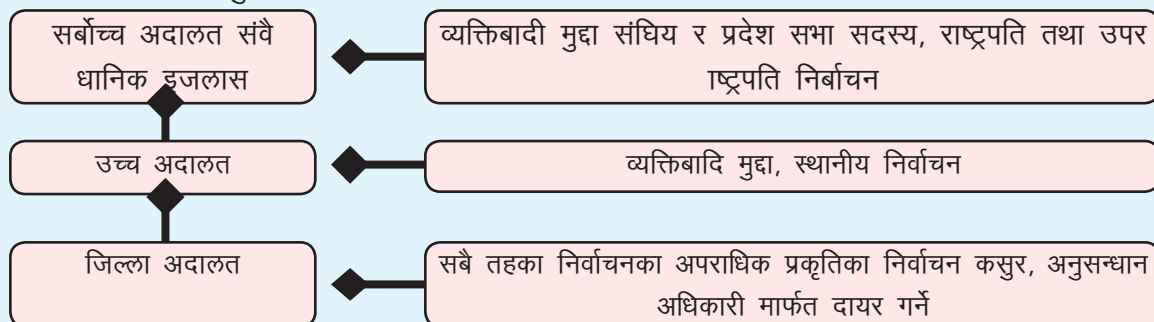
- ★ निर्वाचन (कसूर तथा सजाय) ऐन, २०७३
- ★ स्थानीय तह निर्वाचन (कसूर तथा सजाय) निर्देशिका, २०७४
- ★ निर्वाचन विवाद निरूपण निर्देशिका, २०७६
- ★ प्रतिनिधि सभा तथा प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन (कसूर तथा सजाय) निर्देशिका, २०७४
- ★ निर्वाचन आचार संहिता, २०७२

यस बाहेक अन्य तहगत निर्वाचन ऐनहरूमा पनि केहि निर्वाचन विवादका बिषयहरू समेटिएको छ । जस्तै : निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३, मतदाता नामाली ऐन, २०७३, स्थानीय तह निर्वाचन ऐन, २०७३, प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४, प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४, राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपति निर्वाचनसम्बन्धी ऐन, २०७४, राष्ट्रियसभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७५ आदि ।

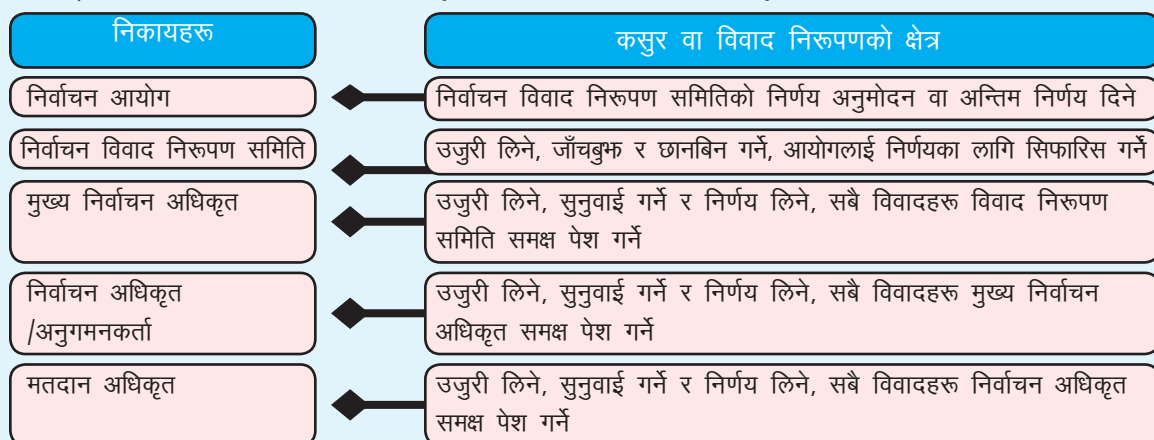
उजुरीहरूको प्रकृति अनुसार निर्वाचनसम्बन्धी उजुरीहरू जिल्ला अदालत, उच्च अदालत र सर्वोच्च अदालतमा दायर गर्न सकिने व्यवस्था छ । सामान्यतया, सबै तहका निर्वाचनहरूको अपराधिक (निर्वाचनसम्बन्धी कसुर) प्रकृतिका विवादहरू जिल्ला अदालतमा तोकिएका अनुसन्धान अधिकारीहरू मार्फत दायर हुने गर्दछ

। व्यक्तिवादी देवानी प्रकृतिका स्थानीय तह निर्वाचनका उजुरीहरू उच्च अदालतमा दायर गरिन्छ । जिल्ला न्यायाधीशहरू स्थानीय तहको निर्वाचनमा मुख्य निर्वाचन अधिकृतको रूपमा कार्य गर्ने भएकोले तिनीहरू आफैँ ले यी मुद्दाहरूको सुनुवाई गर्नु प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त विपरित हुने भएकोले यस्तो व्यवस्था गरिएको हो । विभिन्न निकायहरूमा उजुरी गर्ने र न्याय निरूपण गर्ने व्यवस्थालाई निम्नानुसार चित्रमा उल्लेख गरिएको छः

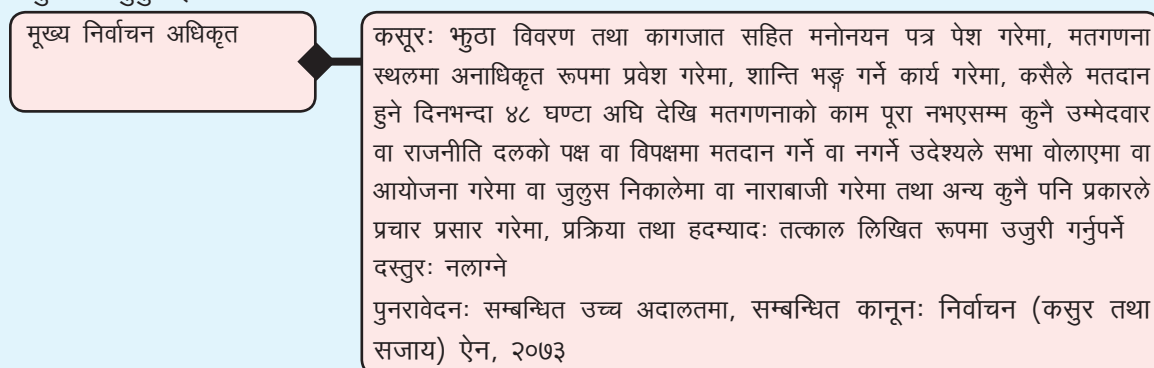
चित्र १: निर्वाचन कसुर निरूपणसम्बन्धी न्यायीक संयन्त्र-अदालत

चित्र २: निर्वाचन आयोग नेपाल र मातहतका विवाद निरूपण निकायहरू

उजुरीका सुनुवाईको अधिकार क्षेत्र

सुनुवाई गर्ने अधिकारी	विषय/कसुर, प्रकृया तथा हदम्याद र पुनरावेदन
मतदान अधिकृत	<p>कसुर : अर्काको नामबाट मतदान गरेमा, मतपत्र मतपेटिकामा नखसाली आफूसँग राखेमा वा मतदान केन्द्र बाहिर लगेमा, एउटै निर्वाचनको लागि एक पटक भन्दा बढी पटक मतदान गरेमा, मत संकेत सार्वजनिक गरेमा, मतदान सम्बन्धी प्रचलित संघीय कानून वा आयोगले तोकेको प्रकृया उलंघन गरेमा, मतपत्र बाहेक अन्य बस्तु मतपेटिका भित्र खसालेमा, मतदान गर्न बाधा/अवरोध गरेमा</p> <p>प्रक्रिया तथा हदम्याद : तत्काल लिखित रूपमा उजुरी गर्नुपर्ने</p> <p>दस्तुर : अर्काको नामबाट मतदान गरेको भन्ने उजुरीमा रु.१०० धरौटी राख्नु पर्ने</p> <p>पुनरावेदन : सम्बन्धित उच्च अदालतमा, सम्बन्धित कानून: निर्वाचन (कसुर तथा सजाय) ऐन, २०७३</p>
जिल्ला अदालत	<p>कसुर: निर्वाचनमा प्रयोग गरिने वा प्रयोग गरिएको मतपत्र, मतपेटिका वा अन्य सामग्री खोस्ने, लुट्ने, चोर्ने, कब्जामा लिने, खोल्ने, नष्ट गर्ने वा निर्वाचनमा प्रयोग हुन नदिने कुनै किसिमले रोकावट वा हस्तक्षेप गरे वा गराएमा साथै मतदानको कार्यलाई प्रभाव पार्ने गरी कुनै पनि कसुर गरे गराएमा प्रक्रिया तथा हदम्याद: अनुसन्धानकर्ता समक्ष तत्काल लिखित उजुरी दस्तुर: नलाग्ने</p> <p>पुनरावेदन: सम्बन्धित उच्च अदालतमा सम्बन्धित कानून: निर्वाचन (कसुर तथा सजाय) ऐन, २०७३</p>
उच्च अदालत	<p>कसुर: संघीय संसद र प्रदेश सभाको निर्वाचन वाहेक स्थानीय तहको निर्वाचनमा मत परिणाम घोषणा भई सके पछि उम्मेदवारको योग्यताको बिषयमा उजुरी, मतदान अधिकृत, अनुगमन टोली, निर्वाचन अधिकृत, निर्वाचन आयोग तथा मातहत जिल्ला अदालतबाट भएको निर्णय उपर चित नबुझेमा पुनरावेदन सुन्ने</p> <p>प्रक्रिया तथा हदम्याद: उजुर गर्नुपर्ने कारण सृजना भएको मितिले १५ दिनभित्र तथा पुनरावेदनको म्यादभित्र</p> <p>दस्तुर: पुनरावेदनमा रु. १०० रिटमा रु. ५०० (सिधै अदालत जाँदा धरौटी रु.१५,०००)</p> <p>पुनरावेदन: सर्वोच्च अदालतमा, सम्बन्धित कानून: निर्वाचन (कसुर तथा सजाय) ऐन, २०७३ तथा नेपालको संविधान २०७२</p>
सर्वोच्च अदालत	<p>कसुर: संघीय व्यवस्थापिका सदस्य तथा प्रदेश सभा सदस्यको निर्वाचन परिणाम घोषणा भई सके पछि उम्मेदवारको अयोग्यताको बिषयमा उजुरी गर्नुपर्ने विषय, सुनुवाईको अधिकार क्षेत्र कुनै पनि निकायलाई नतोकिएको कारणबाट न्याय प्राप्त गर्न वञ्चित हुने अवस्था रहेमा रिटको माध्यमबाट जानु पर्ने विषयहरू</p> <p>प्रक्रिया तथा हदम्याद: उजुर गर्नुपर्ने कारण सृजना भएको मितिले १५ दिन भित्र तथा पुनरावेदनको म्यादभित्र</p> <p>दस्तुर: पुनरावेदनमा रु. १०० रिटमा रु. ५०० (सिधै अदालत जाँदा धरौटी रु.१५,०००)</p> <p>पुनरावेदन: पुनरावेदन नहुने तर सर्वोच्च अदालतमा पुनरावलोकनको निवेदन दिन सकिने</p>

६.१.४ द्वन्द्व समाधानका प्रक्रिया

विवादको समाधान कानूनी रूपमा खोज्ने एउटा पाटो हुन्छ यद्यपी कुनै पनि विवादको अनौपचारिक रूपमा पनि समाधान खोज्न सकिन्छ र उक्त पद्धतिलाई मेलमिलाप भन्न सकिन्छ । पक्षहरूको सहमतिमा संचालन गरिने सहभागितामूलक प्रकृया भएकोले मेलमिलापले विवादका पक्षहरू विचको समस्याको कारण र त्यसको समाधानको उपाय पत्ता लगाउने उद्देश्य राखेको हुन्छ । पक्षहरूको सकृय सहभागिता सहितको र आत्मनिर्णययुक्त मेलमिलाप प्रक्रियाले विवाद समाधानको छिटोछरितो, कम खर्चिलो र शान्तिपूर्ण माध्यमलाई प्रोत्साहित गर्नुको साथै न्यायमा जनताको सहज पहुँचलाई समेत सुनिश्चित गर्दछ । यसले विवाद समाधानको औपचारिक पद्धतिमा लाग्ने वैयक्तिक तथा संस्थागत स्रोत साधनको अनावश्यक खर्च घटाउँछ । अदालती संरचनाबाट न्याय सम्पादन गर्ने राज्यको परम्परागत अवधारणा कार्यविधिगत जटिलताको कारण ढिलाइ हुने भएकोले शीघ्र र सुलभ न्याय सम्पादन गर्न जिल्ला/स्थानीय तहमा नै न्यायिक अधिकार दिइनुपर्ने र विवाद समाधानका वैकल्पिक उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने मान्यताको विकास भएको पाइन्छ । आधुनिक लोकतान्त्रिक राज्यमा अदालत बाहिर नै वार्ता, मेलमिलाप, समन्वय, मध्यस्थता र मिश्रित व्यवस्था जस्ता विवाद समाधानका वैकल्पिक उपायहरूबाट विवाद समाधान गर्ने पद्धतिले मान्यता पाउँदै आएको छ ।

विवाद समाधानका वैकल्पिक उपायहरू अदालत विरुद्धको अवधारणा नभई अदालतको परिपूरकको रूपमा विकसित भएको सिद्धान्त हो । वर्तमान विश्वमा मुद्दाको ठूलो सङ्ख्या यही विवाद समाधानका वैकल्पिक प्रक्रियाबाट समाधान हुने गरेको देखिन्छ । विशेष गरी देवानी, व्यापारिक, औद्योगिक, पारिवारिक विवाद समाधानका लागि वैकल्पिक उपायहरू प्रयोग भई आएकोमा यसको दायरामा विस्तार भई कतिपय फौजदारी विवादका क्षेत्रमा पनि यसको प्रयोग हुन थालेको पाइन्छ । चीन र हङकङमा धेरै पहिलेदेखि नै विवाद समाधानका वैकल्पिक प्रक्रियाहरूद्वारा समाधान गर्ने पद्धति प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । अमेरिका, बेलायत, अष्ट्रेलिया, न्यूजिल्याण्ड, क्यानडा, फिलिपिन्स, भारत, श्रीलंका लगायतका विभिन्न देशमा विवाद समाधानका वैकल्पिक उपायको विभिन्न स्वरूपको प्रयोग भएको देखिन्छ । भारतमा लोक अदालतको अवधारणा समेतको विकास भई जिल्ला/स्थानीय तहमा विवाद समाधानका लागि यो व्यवस्था अत्यन्त लोकप्रिय बनेको छ ।

नेपालको संविधानले पनि मेलमिलाप केन्द्रजस्ता विवाद समाधानका लागि वैकल्पिक उपाय अवलम्बन गरी त्यस्ता निकायले मेलमिलाप गरेको विषय प्रमाणिकरण गरी अभिलेख राख्ने, मेलमिलाप हुन नसके त्यसको निस्सा लिई सम्बन्धित पक्ष नियमित अदालतमा जान सक्ने व्यवस्था गरिएको छ भने अभ्यासमा समेत छन् । निर्वाचनसँग सम्बन्धित कसुरमा जनताको न्यायमा सहज पहुँच पुऱ्याउने उद्देश्यले यस्तो व्यवस्था गर्ने गरिन्छ । निर्वाचनमा कतिपय सामान्य प्रकृतिका विवाद हुने र अनौपचारिक रूपमा छिटो निरोपण गर्न सकिने हुन्छ । निर्वाचन विवाद निरोपणका सम्बन्धमा वैकल्पिक उपायहरू समेत विभिन्न देशहरूले अपनाउने गरेको छन् हाप्रो सन्दर्भमा कानूनी रूपमा त्यसको किसिमको व्यवस्था र अभ्यास किटानी रूपमा नभए पनि व्यवहारमा प्रचलनमा छ । खासगरी निर्वाचन आयोग, निर्वाचन अधिकृत र मतदान अधिकृतले समेत अर्धन्यायिक रूपमा न्याय निरोपण गर्ने भएकोले निर्वाचन कसुरमा औपचारिक रूपमा मेलमिलाप केन्द्रहरूमा मुद्दा पठाउने प्रचलन छैन तर यस किसिमको अभ्यासको निम्ति कानूनले रोकेको पनि छैन । मुद्दाको चाप कम गर्न र आगामि दिनहरूमा यस किसिमको अभ्यासले सहज रूपमा छिटो छरितो न्याय निरोपण गर्न सकिने हुन्छ ।

मेलमिलापसम्बन्धी ऐन, २०६८ को दफा ३ बमोजिम मेलमिलापद्वारा विवादको निरूपण गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ, जस अनुसार मुद्दा हेर्ने निकाय समक्ष दायर भएको वा नभएको प्रचलित कानून बमोजिम मिलापत्र हुन सक्ने विवादलाई पक्षहरूले मेलमिलाप गर्न चाहेमा यस ऐन बमोजिमको कार्यविधि अपनाई समाधान गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ । त्यसैगरी पक्षले मुद्दा हेर्ने निकायमा दायर भएको मुद्दालाई मेलमिलापद्वारा समाधान गर्न चाहेमा सोही व्यहोरा उल्लेख गरी जुनसुकै बखत मुद्दा हेर्ने निकाय समक्ष निवेदन दिन सक्नेछन् र त्यस्तो निवेदन पर्न आएमा मुद्दा हेर्ने निकायले जुनसुकै तहमा रहेको भएपनि मेलमिलापबाट निरूपण गर्न आदेश दिनेछ भन्ने व्यवस्था छ । त्यस बाहेक मुद्दा हेर्ने निकाय समक्ष दायर भएको कुनै मुद्दा मेलमिलापको कार्यविधिबाट निरूपण हुन उपयुक्त छ भन्ने मुद्दा हेर्ने निकायलाई लागेमा मुद्दा हेर्ने निकायले मेलमिलापद्वारा विवादको निरूपण गर्न आदेश दिन सक्नेछ भन्ने व्यवस्था समेत उक्त ऐनमा गरिएको छ । मेलमिलापको कार्यविधि सम्बन्धमा दफा १५ मा व्यवस्था गरिएको छ जस अनुसार सम्बन्धित पक्षले तय गरे बमोजिम हुने व्यवस्था छ ।

यसर्थ, निर्वाचनसँग सम्बन्धित देवानी प्रकृतिका मुद्दाहरूमा अदालत वा न्याय निरूपण गर्ने निकायले विवादका बैकल्पिक उपायहरूबाट विवादको निरूपण गर्न आदेश दिन सक्ने देखिन्छ । त्यसैगरी पक्षलाई समेत विवाद समाधानका बैकल्पिक उपायहरूको बारेमा जानकारी गराई उक्त माध्यमबाट विवाद निरूपण गर्न प्रोत्साहन दिन सकिन्छ । जसले गर्दा न्यायिक निकायमा मुद्दाको चाप पनि घट्ने र विवाद निरूपण पनि समयमा नै हुने हुन्छ ।

६.२ निर्वाचनमा बहिराहरूको बचाव र सुरक्षा

निर्वाचनका सन्दर्भमा बहिरा नागरिकहरू अल्पसंख्यक तथा जोखीममा पर्न सक्ने व्यक्तिहरू हुन् । सहज रूपमा पर्याप्त र पहुँचयुक्त सुचना प्रवाह नहुने कारण निर्वाचनका समग्र प्रक्रियामा आउन सक्ने जोखीमहरूका वारे मा बहिरा नागरिकहरू अनभिज्ञ हुन सक्छन् । जसबाट निर्वाचनका प्रक्रियामा बहिरा नागरिकहरू थप जोखीम पर्न सक्छन् । निर्वाचनमा बहिरा समुदायको सुरक्षाका लागि तपशील बमोजिमका उपायहरू अवलम्बन गर्न सकिन्छ ।

चरण १: निर्वाचन पूर्व

- ✦ राजनीतिका बारेमा सार्वजनिक स्थलमा वादविवाद नगर्ने ।
- ✦ कुनै पनि राजनीतिज्ञको अनुचित आलोचना नगर्ने ।
- ✦ कुनै पनि पार्टीको सामान प्रयोग नगर्ने ।
- ✦ साङ्केतिक भाषामा सूचना तथा जानकारी लिने ।
- ✦ घरपरिवार तथा समुदायको बहिरा समुदायको सुरक्षामा सहयोग गर्ने ।

चरण २: निर्वाचन अवधि

- ✦ कुनै पनि राजनीतिज्ञको अनुचित आलोचना नगर्ने ।
- ✦ राति अबेर सम्म घर बाहिर नबस्ने ।
- ✦ निर्वाचन खबरबारे सुचना लिइरहने ।
- ✦ आफुले भोट दिएको कुरा अरुलाई नभन्ने ।
- ✦ धेरै पैसा बोकेर नहिँड्ने ।
- ✦ हिंसा वा भगडामा सरिक नहुने ।
- ✦ साङ्केतिक भाषामा सूचना तथा जानकारी लिने ।
- ✦ दोभाषेको व्यवस्था गर्ने ।
- ✦ निर्वाचन कार्यक्रम तथा स्थान बारे बहिरा समुदायलाई जानकारी पुऱ्याउने ।
- ✦ निर्वाचनमा सुरक्षित रहने उपायहरूबारे सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- ✦ घरपरिवार तथा समुदायको बहिरा समुदायको सुरक्षामा सहयोग गर्ने ।
- ✦ बहिरा नागरिकले आफुले आवश्यक जानकारी कोसँग कसरी लिने भन्ने तय गर्ने ।
- ✦ केहि असहज अवस्था आइपरेमा सुरक्षित स्थानको पहिचान तथा सुरक्षाको अवलम्बन गर्ने ।

चरण ३: निर्वाचन पश्चात्

- ✦ राति अबेरसम्म घर बाहिर नबस्ने ।
- ✦ आफुले भोट दिएको कुरा अरुलाई नभन्ने ।
- ✦ धेरै पैसा बोकेर नहिँड्ने ।
- ✦ हिंसा वा भगडामा सरिक नहुने ।
- ✦ साङ्केतिक भाषामा सूचना तथा जानकारीमा पहुँच राख्ने ।
- ✦ घरपरिवार तथा समुदायको बहिरा समुदायको सुरक्षामा सहयोग गर्ने ।
- ✦ बहिरा नागरिकले आफुले आवश्यक जानकारी कोसँग कसरि लिने भन्ने तय गर्ने ।
- ✦ केहि असहज अवस्था आइपरेमा सुरक्षित स्थानको पहिचान तथा सुरक्षाको अवलम्बन गर्ने ।

६.३ बहिरामैत्री आचारसंहिता र निर्वाचन अनुगमन तथा पर्यवेक्षण

निर्वाचन आचार संहिता भनेको के हो?

निर्वाचनको स्वच्छता, निष्पक्षता र विश्वसनीयता कायम गर्नका लागि गर्न हुने र नहुने कार्यहरूको सूची संहितालाई नै निर्वाचन आचारसंहिता भनिन्छ । निर्वाचन आयोगले हरेक निर्वाचनका लागि आचार संहिता बनाई लागू गर्छ । आचार संहिता नैतिक बन्धन हो । निर्वाचन आचार संहिता निर्वाचन आयोगले तोके

को अवधिभर लागू हुन्छ । जुन सामान्यतया निर्वाचन शुरू भए देखि सम्पन्न नभएको अवधिमा कायम र हने गर्दछ ।

निर्वाचन आचारसंहिता कसलाई लागू हुन्छ ?

- ✦ नेपाल सरकार र नेपाल सरकारको मन्त्री
- ✦ प्रदेश सरकार र प्रदेश सरकारको मन्त्री,
- ✦ स्थानीय तह
- ✦ स्थानीय तहका कर्मचारी
- ✦ सार्वजनिक संस्थाका कार्यालय तथा कर्मचारी
- ✦ सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाको कार्यालय तथा कर्मचारी
- ✦ सुरक्षा निकाउ र कार्यरत सुरक्षाकर्मी
- ✦ निर्वाचन काममा संलग्न कर्मचारी
- ✦ राजनैतिक दल र भातृसंगठन
- ✦ उम्मेदवार र सम्बन्धित व्यक्ति
- ✦ सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्ति
- ✦ पर्यवेक्षक
- ✦ सरकारी र नीजि सञ्चार माध्यम
- ✦ नीजि र गैरसरकारी संस्था
- ✦ आयोगले तोकेका अन्य निकाय वा व्यक्ति
- ✦ नेपाल सरकारको अनुदानमा सञ्चालित विश्वविद्यालय, सामुदायिक विद्यालयका शिक्षक र कर्मचारी

निर्वाचन आचार संहिता किन ?

निर्वाचन एक स्वच्छ, पारदर्शी प्रकृया हो जहाँ मतदाताहरूले स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्नो अभिमत मतपेटिका मार्फत दर्शाउन पाउनु पर्छ । यो लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको अति नै सुन्दर पक्ष हो । यद्यपी निर्वाचनको अवधिभर सरकारी र गैरसरकारी पक्षबाट मतदाताहरूलाई प्रभाव पार्ने खालका विभिन्न गतिविधिहरू हुनसक्छन् । यस किसिमका गतिविधिहरूले गर्दा मतदाताले आफूले चाहेको वा मनै देखि खाएका उम्मेदवार वा पार्टिलाई मत हाल्न नपाई वा अन्य कुनै प्रलोभनबाट यताउता मोडिन सक्छन् । कुनै पनि अनुचित तवरले मतदाताहरूको मतमा असर नपरोस् वा निर्वाचनमा उम्मेदवारहरू र राजनैतिक दलहरू विच स्वच्छ प्रतिस्पर्धा होस् भन्नका लागि निर्वाचन आयोगले प्रत्येक निर्वाचनका लागि निर्वाचन आचारसंहिता जारी गर्ने गर्दछ ।

आचार संहितामा सामान्यतया निम्न कुराहरू रहेका हुन्छन्:

- ✦ धर्म, सम्प्रदाय, जातजाति, लिङ्ग, भाषा, वर्ग, क्षेत्र वा समुदायको आधारमा घृणा वा द्वेष उत्पन्न हुने

गरी कुनै क्रियाकलाप गर्न वा गराउन नहुने ।

- ✦ उम्मेदवार वा राजनैतिकदलको सदस्यको निजी जीवनलाई आघात पर्ने गरी आलोचना गर्न नहुने, तर उम्मेदवार वा राजनैतिकदलको सदस्यको नीति तथा कार्यक्रम र विगतमा निजले गरेको कामको बारेमा आलोचना गर्न बाधा पर्ने छैन ।
- ✦ कुनै साम्प्रदायिक भावना फैलाउने गरी मत माग्न वा प्रचार प्रसार गर्न वा गराउन नहुने ।
- ✦ प्रचलित कानून बमोजिम निर्वाचनसम्बन्धी कसूर मानिने कार्य गर्न वा गराउन वा त्यस्तो कार्य गर्न उक्साउन नहुने ।
- ✦ उम्मेदवार वा राजनैतिकदलले नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय तह, सार्वजनिक संस्था वा कुनै परियोजनाको साधन स्रोत र सम्पत्ति आफ्नो पक्ष वा अर्काको विपक्षमा हुने गरी प्रयोग गर्न वा गराउन नहुने ।
- ✦ मतदातालाई नगद, जिन्सी वितरण गर्न, भोजभतेर आयोजना गर्न वा मादक पदार्थ सेवन वा वितरण गर्न वा गराउन नहुने ।
- ✦ मतदाता नामावली संकलन, मतदाता शिक्षा लगायत अन्य कार्यक्रममा कुनै किसिमले अवरोध हुने गरी त्यस्ता कार्यक्रमसँग सम्बन्धित सामग्री वा सूचनालाई बिगार्न वा कुनै किसिमले थपघट गर्न वा गराउन नहुने ।
- ✦ कुनै मठ, मन्दिर, गुम्बा, मस्जिद, चर्च वा कुनै धार्मिक स्थल प्रयोग गरी निर्वाचनसम्बन्धी प्रचारप्रसार गर्न वा गराउन नहुने ।
- ✦ उम्मेदवार वा राजनैतिक दलको नाम वा निर्वाचन चिन्ह अंकित ज्याकेट, कमिज, टिसर्ट, टोपी, गम्छा वा अन्य कुनै किसिमको पहिरन वा स्टीकर, लोगो, भोला, ट्याटुजस्ता साङ्केतिक सामग्री उत्पादन गर्न, प्रयोग गर्न, बिक्री गर्न वा प्रदर्शन गर्न वा गराउन नहुने ।
- ✦ निर्वाचनसम्बन्धी प्रचारप्रसारको लागि धार्मिक, सांस्कृतिक, पुरातात्विक, ऐतिहासिक स्थल वा सार्वजनिक संस्थाको भवन, स्मारक, पर्खाल, सडक, खम्बा वा संरचना लगायत कुनै पनि सार्वजनिक स्थानमा पर्चा टाँस्न वा टाँस्न लगाउन वा लेख्न वा लेख्न लगाउन नहुने ।
- ✦ निजी घरजग्गामा त्यस्तो घर जग्गा धनीको स्वीकृति नलिई राजनैतिक गतिविधि वा प्रचार प्रसार गर्न वा गराउन नहुने ।
- ✦ महिलाको भावनामा आँच आउने वा चरित्र हत्या हुने गरी निर्वाचन प्रचारप्रसार गर्न वा गराउन नहुने ।
- ✦ अपाङ्गता भएको व्यक्तिको भावनामा आँच आउने किसिमले निर्वाचन प्रचारप्रसार गर्न वा गराउन नहुने ।
- ✦ निर्वाचन प्रचार प्रसार, आमसभा तथा जुलुसमा बालबालिकाको प्रयोग गर्न वा गराउन नहुने ।
- ✦ नागरिक वा व्यक्तिको स्वतन्त्रतासम्बन्धी हकको हनन् नहुने गरी सभ्य तरिकाले जुलुस तथा आमसभा गर्नु पर्ने तथा कसैको विचारको विरोध गर्दा निजको घरको आसपास विरोध गर्न र प्रदर्शन गर्न वा गराउन नहुने ।

आचारसंहिता र बहिरा समुदायको सहभागीता

निर्वाचनमा भाग लिने राजनैतिक दलहरू र उम्मेदवारहरूलाई जिम्मेवार बनाउन नागरिक समाजले आचार संहिताको प्रवर्द्धन गर्छन् । यस्ता आचारसंहिताले राजनैतिक दलहरू र उम्मेदवारहरूलाई निर्वाचन प्रक्रिया सञ्चालन गर्ने नीति-नियमहरूप्रति सम्मान गर्न र जालसाजी र अनावश्यक वा अनैतिक प्रभाव पार्नबाट जो गाउँछ । आचार संहिताको निर्माणका बेला अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिका संस्थाहरूलाई संलग्न गरि उनाले सबै नागरिकका लागि निर्वाचन अभियानहरू पहुँचयुक्त बनाउनका लागि उनीहरूलाई प्रतिज्ञा गराउन मौका प्रदान गर्दछ । यसका अतिरिक्त, यस्ता आचार संहिताहरू भएमा निर्वाचन अधिकारीहरूलाई पहुँचयुक्तता र समावेशिताका सवालहरूमा अझ बढी जवाफदेही बनाउन अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिका संस्थाहरूलाई मौका पनि प्रदान गर्दछ ।

निर्वाचन पर्यवेक्षण

निर्वाचनको क्षेत्रमा अनुभव र प्रतिष्ठा आर्जन गरेका राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ/संस्था तथा व्यक्तिहरूबाट आयोगद्वारा स्थापित मापदण्ड अनुसारको पर्यवेक्षण गराई निर्वाचन प्रणाली र प्रक्रिया अझ चुस्त बनाई निर्वाचनको स्वतन्त्रता, निष्पक्षता र विश्वसनीयता अभिवृद्धि गर्नको लागि निर्वाचन आयोगले निर्वाचन पर्यवेक्षण नीति बनाई सोहि अनुरूप पर्यवेक्षण गर्ने गराउने गर्दछ । पर्यवेक्षणको प्रमुख नीति भनेको निर्वाचन परिणामको स्वीकार्यतालाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा विश्वसनीय बनाउने र गोप्य मतदान बाहेकका निर्वाचनका अन्य प्रक्रियाहरूलाई पारदर्शी बनाउनु हो ।

निर्वाचन पर्यवेक्षणमा निम्नानुसारका कृयाकलापहरू संलग्न हुन्छन् जुन निर्वाचनको चक्र अनुसार उल्लेख निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ:

मतदान पूर्व

- ✦ निर्वाचन प्रक्रियामा आम जनसहभागीता जुटाउनका लागि उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्नसम्बन्धित सरोकारवाला संस्था एवम् निकायहरूसँग सहकार्य गर्ने ।
- ✦ संविधान, निर्वाचनसम्बन्धी प्रचलित कानून र निर्वाचनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त अनुरूप निष्पक्ष तथा स्वतन्त्र निर्वाचन भएको छ या छैन भन्ने कुराको अनुगमन तथा पर्यवेक्षण गर्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षण समूहबीच आवश्यक समन्वय र सहकार्य गर्ने ।
- ✦ निर्वाचन कार्यक्रम शुरु भइसकेपछि राजनैतिक पार्टीहरूबाट हुने प्रचार-प्रसारको अनुगमन एवम् पर्यवेक्षण गर्ने र स्वतन्त्र तथा निष्पक्ष निर्वाचनका लागि प्रतिकूल हुने खालको कुनै गतिविधि देखिएमा सम्बन्धित निकायको ध्यानाकर्षण गर्ने/गराउने ।
- ✦ भौगोलिक विकटता, यातायातको असुविधा तथा मतदाताहरूको साक्षरता र सचेतनताको स्तर आदिलाई समेत ध्यानमा राखी निर्वाचनमा धाँधली तथा अनुचित प्रभाव हुनसक्ने संभावित निर्वाचन क्षेत्रहरूको पहिचान गरी त्यससम्बन्धी जानकारी सम्बन्धित निकायलाई उपलब्ध गराउने र उक्त क्षेत्रहरूमा विशेष

ष अनुगमन टोलीको व्यवस्था गर्ने ।

- ✦ स्वतन्त्र तथा निष्पक्ष निर्वाचनका विविध पक्षहरूको विषयमा मतदाताहरूलाई सचेत गराउने कार्यमा संलग्न मानव अधिकारकर्मी एवम् गैरसरकारी संस्थाहरू तथा नागरिक समाजसँग समन्वय गर्ने ।
- ✦ निर्वाचन कार्यक्रममा संलग्न तथा प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा असर पार्न सक्ने सरकारी निकाय तथा कार्यालयहरू र तिनका गतिविधिहरूको अनुगमन तथा पर्यवेक्षण गर्ने । त्यस्ता निकायहरूले स्वच्छ तथा निष्पक्ष निर्वाचनमा अवरोध पुऱ्याई प्रतिकूल असर पर्ने कार्य गरेमा सो रोक्नको लागि सम्बन्धित निकायको ध्यानाकर्षण गराउने ।
- ✦ सरकारी स्रोत एवम्साधन, प्रशासन यन्त्र तथा सरकारी सञ्चारमाध्यमहरूको प्रयोग कुनै पनि दलीय, जातीय र क्षेत्रीय प्रयोजनमा प्रयोग हुनबाट रोक्नका लागि आवश्यक जनमत तयार गर्ने, अनुगमन तथा पर्यवेक्षण गर्ने र वास्तविक तथ्यहरू सङ्कलन गरी सम्बन्धित निकायको ध्यानाकर्षण गर्ने ।
- ✦ मानव अधिकारको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन कार्यसँग सम्बन्धित लोकतान्त्रिक देशका मानव अधिकार तथा गैर-सरकारी संस्थाहरूसँगको सम्पर्क र सहकार्यमा नेपालमा संविधानसभा निर्वाचन मार्फत लोकतन्त्र स्थापनामा योगदान पुऱ्याउने र लोकतन्त्रको सुदृढीकरणमा विशेष चाख राख्ने प्रतिष्ठित व्यक्तिहरू सम्मिलित अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरू आमन्त्रण गर्ने ।

मतदान अवधिभर

- ✦ मतदान केन्द्र व्यवस्थित र सुरक्षित छरछैन अनुगमन गर्ने ।
- ✦ मतदान केन्द्रमा आवश्यक सामग्री पर्याप्त मात्रामा पुगेको छ/छैन, हेर्ने ।
- ✦ मतदान केन्द्र तथा कर्मचारीहरूको सुरक्षाको के कस्तो प्रबन्ध छ, हेर्ने ।
- ✦ मतदान केन्द्रमा आवश्यक मात्रामा कर्मचारी तथा स्वयम्सेवकहरू छन्/छैनन् बुझ्ने ।
- ✦ मतपत्र दिँदा वा मतदान गर्दा अपनाउनु पर्ने आवश्यक प्रक्रिया अपनाइएको छ/छैन हेर्ने ।
- ✦ मतपेटिका खोल्दा र बन्द गर्दा आवश्यक रित र प्रक्रिया पुगेको छ/छैन, ध्यान दिने ।
- ✦ मतदान केन्द्र व्यवस्थित र सुरक्षित छ/छैन अनुगमन गर्ने ।
- ✦ मतदान केन्द्रमा आवश्यक सामग्री पर्याप्त मात्रामा पुगेको छ/छैन, हेर्ने ।
- ✦ मतदान केन्द्र तथा कर्मचारीहरूको सुरक्षाको के कस्तो प्रबन्ध छ, हेर्ने ।
- ✦ मतदान केन्द्रमा आवश्यक मात्रामा कर्मचारी तथा स्वयम्सेवकहरू छन्/छैनन् बुझ्ने ।
- ✦ मतपत्र दिँदा वा मतदान गर्दा अपनाउनु पर्ने आवश्यक प्रक्रिया अपनाइएको छ/छैन हेर्ने ।
- ✦ मतपेटिका खोल्दा र बन्द गर्दा आवश्यक रित र प्रक्रिया पुगेको छ/छैन, ध्यान दिने ।

बहिरामैत्री निर्वाचन पर्यवेक्षण

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षक समूहहरू र अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिका संस्थाहरू बीचमा साभे दारी गराउन अन्तर्राष्ट्रिय दाताहरू र कार्यान्वयनकारी साभेदारहरूले सहजीकरण गर्न सक्छन् । अपाङ्गता

भएका र बहिरा व्यक्तिहरु लाई पनि छोटो र लामो समयका लागि पर्यवेक्षकका रूपमा समावेश गराउनु पर्दछ । लामो समयका पर्यवेक्षकहरुले निर्वाचन भन्दा अगाडि नै मतदाता नाम दर्ता प्रक्रियाहरुको पनि पर्यवेक्षण गर्दछन् । मूलधारका पर्यवेक्षकहरुको पर्यवेक्षण सूचीमा निर्वाचन पहुँचसम्बन्धी प्रश्नावलीहरु समावेश गरी र अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरुको निर्वाचन पहुँचको अनुगमन कसरी गर्ने भनी तालीम पनि दिनुपर्दछ । यस्ता निर्वाचनका नयाँ अनुगमन सामग्रीहरुले अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरुका साभेदार संस्थाहरुलाई विश्वसनीय अनुगमन तथ्यहरुका आधारमा आवश्यकताको प्राथमिकिकरण तथा लक्षित अवसरहरुको प्रयोग गरी निर्वाचन चक्रभरि अपाङ्गतामैत्री वातावरण बनाउन सहयोग गर्दछ । अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरुका पहुँचसम्बन्धी सवालहरुको पर्यवेक्षण गर्ने कार्यमा अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरु मूलधारका निर्वाचन पर्यवेक्षणमा संलग्न हुनु आवश्यक छ । यस कुरालाई विशेष जोड दिनुपर्दछ कि अपाङ्गता भएका र बहिरा पर्यवेक्षकहरु निर्वाचन केन्द्रमा उपस्थित हुँदा अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरु पनि समाजिक जीवनमा सहभागी हुनसक्छन् भन्ने समाजको धारणा तथा विचार परिवर्तन गर्न मद्दत पुग्दछ । अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिलाई पनि आफू समाजको अभिन्न अंग भएको कुरामा पनि यसले जोड दिन्छ ।

मूलधारका पर्यवेक्षण समूहहरुले आफ्ना पर्यवेक्षण प्रश्नावलीहरुमा अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरुको पहुँचयुक्त निर्वाचनसम्बन्धी प्रश्नहरु समावेश गर्नुपर्दछ । नेपालमा अधिकांस पर्यवेक्षण समूहहरुले अपाङ्गता र बहिराका सवाललाई खासै चँसो दिईएको पाईदैन वा अधिकतम चासो भनेको मतदान स्थलमा न्यामको व्यवस्था छ वा छैन भनि मात्र हेर्ने गर्छन् । यसो गरे पनि धेरैले भने गरेका छैनन् । निर्वाचनमा अपाङ्गताका सवालहरुलाई पर्यवेक्षण प्रतिवेदनमा समावेश गर्न ज्यादै कम अतिरिक्त खर्च र तालिमको आवश्यकता पर्दछ । यो भविष्यमा हुने निर्वाचन चक्रहरुमा अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरुका अधिकारहरुका सम्मान तथा सुनिश्चितताको लागि एउटा महत्वपूर्ण तरिका हुनसक्छ ।

परिच्छेद ७

समावेशी निर्वाचन प्रक्रिया

७.१ निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षा कार्यक्रम (राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास) र बहिराका सवालहरु

७.१.१ निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षा कार्यक्रम

निर्वाचनमा सबै वर्ग, लिङ्ग, क्षेत्र तथा समुदायका मतदाताहरुको निर्वाचनका सम्बन्धमा सचेतना अभिवृद्धि गरी समग्र निर्वाचन प्रक्रियामा उनीहरुको पहुँचलाई सहज र सरल बनाउने कार्यक्रम नै निर्वाचन शिक्षा हो । सबै मतदाताहरुको निर्वाचन पहुँचको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने र स्वतन्त्र, निष्पक्ष, विश्वसनीय र भयरहित रूपमा निर्वाचन सम्पन्न गराउनका लागि निर्वाचन शिक्षाको आवश्यकता पर्दछ ।

निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षा निर्वाचनका हरेक चरणहरुमा निरन्तर सञ्चालन भइरहने कार्यक्रम हो । मतदाताहरुलाई निर्वाचन शिक्षा प्रदान गर्ने उद्देश्य अनुरूप नै निर्वाचन आयोगले निर्वाचन शिक्षा तथा सुचना केन्द्रको स्थापना गरेर लोकतन्त्र, निर्वाचन पद्धति, निर्वाचन कार्यक्रमहरुका वारेमा सैद्धान्तिक र व्यवहारिक ज्ञान दिदै आएको छ । निर्वाचन शिक्षा योग्य मतदातालाई मात्रै लक्षित नगरी मतदान गर्ने उमेर नपुगेका युवा जमात र विद्यालयका विद्यार्थीहरुलाई समेत समेटेर सञ्चालन गरिन्छ ।

मतदाता सुचना तथा सचेतना

मतदाता तथा निर्वाचन शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने र सही तरिकाले मतदान गर्ने जानकारी गराउने एवम् मतदानका लागि गरिएका व्यवस्थाहरुको सही जानकारी गराउने जिम्मेवारी निर्वाचन आयोगको रहन्छ । निर्वाचन शिक्षाले मतदाताहरुलाई आधारभूत मानवअधिकार अधिकार र मतदान अधिकारको सम्बन्ध तथा निर्वाचन र लोकतन्त्रको अन्तरसम्बन्ध एवम् लोकतान्त्रिक निर्वाचनका मूल्य मान्यताहरुका सम्बन्धमा जानकारी प्रदान गर्दछ ।

मतदाताको भुमिका, जिम्मेवारी तथा अधिकार, मतको गोपनीयता, हरेक मतदाताको अमूल्य मतको महत्व र भुमिकाका वारेमा मतदाताहरुलाई सुषुचित गर्दछ ।

निर्वाचन हुनु अगाडि मतदाताहरुलाई निर्वाचनका सम्बन्धमा गरिएका समग्र व्यवस्था तथा निर्वाचन कार्यक्रमहरुका वारेमा समग्र जानकारी प्रदान गर्नुपर्दछ । आम मतदाताहरुलाई आफ्नो अमूल्य मतको सही ढङ्गले उपयोग गर्नका लागि आह्वान गरिन्छ । मतदाताहरुलाई कुन तह र कुन कुन पदको निर्वाचन गर्न लागिएको हो सो को स्पष्ट जानकारी गराइन्छ

। मतदान गर्ने स्थान, मिति र समय एवम् मतदाता पहिचान गर्नका लागि मतदाताले आफुसँग लगनुपने आवश्यक पर्ने कागजपत्रका वारेमा समेत जानकारी गराइन्छ । मतदान गर्नका लागि व्यवस्था गरिएको मतपत्रहरू, मतपत्रमा मत सङ्केत गर्ने तरीका, आफुले रोजेको उम्मेदवारको निर्वाचन चिन्हमा सही ढङ्गले मतदान गर्ने प्रक्रियाका वारेमा समेत मतदाता शिक्षामा मतदाताहरूलाई सचेतना गराइन्छ ।

७.१.२ मतदाता नामावली

मतदाता नामावली के हो ?

योग्य मतदाताहरूको पहिचान गरी आयोगद्वारा स्वीकृत गरिएको मतदाताहरूको नाम तथा व्यक्तिगत विवरण सहितको नामावली नै मतदाता नामावली हो । यही मतदाता नामावलीकै आधारमा मतदाताले निर्वाचनमा भाग लिन पाउँछन् । निर्वाचनमा सहभागी हुन कानूनी रूपमा योग्य र अति आवश्यक कदम भनेको नै मतदाता नामावलीमा नाम समावेश गराउनु हो । तदाता नामावली संकलन गर्दा योग्य मतदाताहरूको पहिचान गरी फोटो, आँलाको छाप (Bio-metric data) र व्यक्तिगत विवरणसमेत सङ्कलन गरिन्छ ।

मतदाता नामावलीको महत्व

(क) स्वतन्त्र र निष्पक्ष निर्वाचनका लागि एक व्यक्ति एक मतको अवधारणाको पालना र सही मतदाताले मतदान गर्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्नु ।

(ख) फोटोसहितको मतदाता नामावलीले मतदाताको पहिचान सहज र भरपर्दो बनाउँछ ।

(ग) योग्य मतदाताको पहिचान गरी तयार गरिएको मतदाता नामावली नै निर्वाचन प्रक्रियालाई वैधानिकता दिने आधार हो ।

(घ) सबै मतदाताहरूलाई लक्षित गरी निर्वाचन शिक्षा सञ्चालन गर्न ।

(ङ) निर्वाचन व्यवस्थापनको योजना र यसको कार्यान्वयन गर्नका लागि पनि मतदाता नामावली अपरिहार्य छ । त्यसैले मतदाता नामावलीलाई निर्वाचन व्यवस्थापनको आधारभूत संरचना (Basic Infrastructure) भन्ने गरिन्छ ।

मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता प्रणाली

हालसम्म विश्वमा तीन किसिमका मतदाता दर्ता प्रणाली रहेको पाइन्छ ।

अस्थायी दर्ता (Temporary Registry): कुनै एक निर्वाचनलाई मात्र मध्यनजर गरी तयार पारिने नामावली (उदाहरणका लागि २०३७ सालको जनमत सङ्ग्रहका लागि तयार गरिएको नामावली) नै अस्थायी दर्ता हो । यसैगरी संविधानसभाको निर्वाचनको बेलामा निर्वाचनमा खटिएका कर्मचारीहरू (सरकारी, सुरक्षा) वृद्ध आश्रम, सुधार गृहमा रहेकाहरूलाई समेटिएर अस्थायी मतदाता नामावली तयार पारिएको थियो । तर २०७४ मा सम्पन्न भएको प्रदेश र प्रतिनिधि सभा निर्वाचनमा भने अस्थायी मतदाता नामावली को व्यवस्था गरिएको थिएन ।

स्थायी दर्ता (Permanent Registry) :

(क) आवधिक दर्ता (Periodic Registry) : साविकको मतदाता नामावलीमा समय समयमा अद्यावधिक

गरिने ।

(ख) निरन्तर दर्ता (Continuous) :

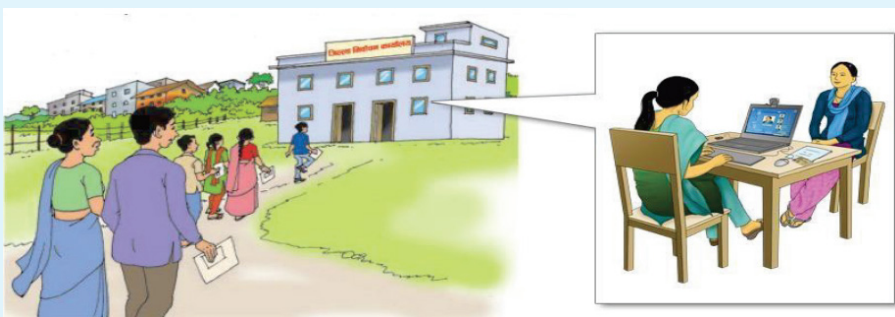
१. मौजुदा मतदाता नामावलीमा योग्य मतदाताहरूको विवरण थपिदै लगिने तथा विवरण फेरिएका (विवाह, बसाई सराई, जन्म, मृत्यु आदि) मतदाताहरूबारे निरन्तर अद्यावधिक गरिने ।
२. निर्वाचन कार्यालयका अधिकारीद्वारा नियमित व्यवस्थापन गरिने, आवश्यकता अनुसार योग्य मतदाताहरूको पूर्ण सूची तयार गरिने ।

(३) नागरिक दर्ता (Civil Registry and Vital Registry):

क) सबै नागरिकको नाम, राष्ट्रियता, उमेर, लिङ्ग, वैवाहिक स्थिति तथा ठेगाना जस्ता आधारभूत विवरण खुलेको विवरण, ख) राज्यद्वारा निर्वाचन लगायतका विभिन्न प्रशासनिक उद्देश्यका लागि तयार गरिने, ग) नागरिकहरूले आ-आफ्ना विवरण अद्यावधिक गरी राख्नुपर्ने अनिवार्य कार्य गरिने, घ) निर्वाचन आयोगले आफ्नै मतदाता नामावली सङ्कलन गरि राख्नु नपर्ने भएकोले आयोग तथा सरकार लाई थप आर्थिक भार पर्दैन । नेपालमा प्रचलनमा रहेको दर्ता प्रणाली स्थायी दर्ता अन्तर्गतको निरन्तर दर्ता हो । जिल्ला निर्वाचन कार्यालय र निर्वाचन आयोगले तोकेका अन्य स्थानमा समेत कार्यालय समयमा निरन्तररूपमा मतदाता नामावली सङ्कलन भईरहेको हुन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा मतदाता भन्नाले अन्तिम मतदाता नामावलीमा फोटो र व्यक्तिगत विवरण सहित दर्ता भएका व्यक्तिलाई जनाउँछ ।

मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता कहिले र कहाँ गर्ने ?

कहिले ? : फोटोसहितको मतदाता नामावली दर्ता कार्य सार्वजनिक विदाका दिन बाहेक कार्यालय समयमा निरन्तररूपमा गरिन्छ । तर निर्वाचनको समयमा निर्वाचन व्यवस्थापनलाई मध्यनजर राखी दर्ता प्रक्रिया केहि समयका लागि बन्द गरिन्छ ।

कहाँ ? : देशभरिका ७७ वटै जिल्लाका जिल्ला निर्वाचन कार्यालयमा निरन्तर रूपमा दर्ता कार्य

चलिँरहन्छ । समय समयमा जिल्ला प्रशासन कार्यालय, इलाका प्रशासन कार्यालय तथा निर्वाचन आयोगले तोकेका अन्य स्थानहरूमा पनि दर्ता कार्य सञ्चालन गरिन्छ । दर्ता गराएको विवरण सहि भए/नभएको सुनिश्चित गर्न

सम्बन्धित जिल्ला निर्वाचन कार्यालय वा निर्वाचन आयोगको वेबसाइटमा (www.election.gov.np) मा गई मतदाता नामावलीमा आफ्नो विवरण हेर्न सकिन्छ ।

मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गर्न के प्रमाण चाहिन्छ ?

मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गर्नका लागि नागरिकताको सक्कल प्रमाणपत्र सहित स्वयं उपस्थित हुनुपर्दछ । यदि नागरिकताको प्रमाणपत्रमा भएको ठेगाना र हाल बसोबास गरिरहेको ठेगाना फरक परेमा हाल बसिआएको ठेगानाबाट नाम दर्ता गराउन देहायका प्रमाणहरू आवश्यक पर्दछन् :

क) स्थानीय पञ्जिकाधिकारीले दिएको बसाईसराईको प्रमाणपत्र

ख) घर जग्गाको प्रमाणपत्र

ग) विवाह गरी आएको भए विवाह दर्ताको प्रमाणपत्र वा घ) बसोबास गरेको जनिने अन्य कागजातहरू

मतदाता नामावलीमा आफ्नो फोटो र विवरण सही नभएमा के गर्ने ?

नामावलीमा रहेको विवरण सच्याउनु परेमा निर्वाचन आयोगले तोकेको ढाँचामा जिल्ला निर्वाचन कार्यालय मार्फत् निवेदन (तोकेको फारम भरी) दिनुपर्दछ । यस्तो निवेदनको आधारमा निर्वाचन आयोगले मतदाताको विवरण सच्याई अन्तिम नामावली प्रकाशन गर्नेछ । विवरणमा कुनै हेरफेर गर्नु परेमा तोकिएको जिल्ला निर्वाचन कार्यालयमा तोकिएको समयावधि भित्र निवेदन दिनुपर्दछ ।

सानुपरेमा के गर्ने ?

क) सम्बन्धित जिल्ला निर्वाचन कार्यालयमा गई निवेदन दिने ।

ख) निवेदनको फाराम सोही निर्वाचन कार्यालयमा उपलब्ध हुनेछ ।

ग) आफूले चाहेको जिल्लाको मतदाता नामावलीमा आफ्नो विवरण समावेश भए/नभएको यकिन गर्न सोही जिल्लाको जिल्ला निर्वाचन कार्यालयमा सोधी वा आयोगको website: www.election.gov.np मा हेरी यकिन गर्नुपर्दछ ।

७.१.३ बहिरामैत्री कार्यक्रमहरू

नेपालमा हालसम्म भएका निर्वाचन कार्यक्रमहरूलाई नियाल्दा संविधानसभाको निर्वाचन २०६४ मा राष्ट्रिय बहिरा महासंघ नेपालको पहलमा समानुपातिक सुचीका बहिरा सभासदको पक्षमा जनमत जुटाउन गरिएको पहल बाहेक अन्य क्रियाकलाप देखिदैन । त्यस अवस्थामा मूलतः सुन्ने समुदायको प्रतिनिधित्व नीतिगत तहबाट सुन्ने समुदायको अनुभुति एवम् आवश्यकताको आधारमा तय गरिएका नीतिगत व्यवस्था एवम् कार्यक्रमहरूमा नै बहिरा समुदाय निर्भर रहनुपर्ने अवस्था थियो । सुन्ने समुदायका लागि लक्षित गरी बनाइएका

कानुनी व्यवस्था, नीति कार्यक्रम तथा सामग्री एवम् सूचनाहरूमा पढ्न लेख्न सक्ने र चासो राख्न सक्ने के ही बहिरा समुदायको सीमित पहुँच र बुझाइमा थियो । निर्वाचन कार्यक्रमहरूका वारेमा समेत बहिराहरूलाई किन जानकारी गराउनु पर्‍यो र ? भन्ने मानसिकता परिवार एवम् समाजमा रहेका कारण बहिरा नागरिकहरू निर्वाचनमा सहभागिताबाट वञ्चित रहन पुगे । मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गराउनका लागि समेत परिवार र राज्यका निकायहरूले वेवास्ता गर्दा धेरै बहिरा नागरिकहरू मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गर्नबाट समेत वञ्चित रहने गरेका छन् । तर अधिकांश बहिरा समुदाय त्यस प्रकारको पहुँच एवम् सहभागिताबाट वञ्चित रहँदै आएका थिए । २०७० सम्म बहिरा लक्षित निर्वाचन कार्यक्रमहरू सरकारी निकायबाट सञ्चालन गरिएको पाइँदैन । २०७० देखि निर्वाचन आयोग, निर्वाचन सहयोग परियोजनाले बहिरा महासंघसँग सहकार्य गरी बहिरा समुदाय लक्षित निर्वाचन शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको थियो ।

प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिम

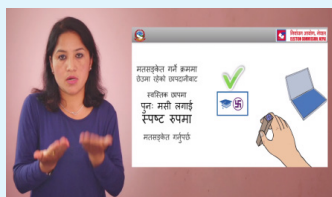
बहिरा नागरिकहरूको निर्वाचन तथा नागरिक शिक्षालाई लक्षित गरी पहिलो पटक निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षासम्बन्धी ३ दिने प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिम सञ्चालन निर्वाचन आयोग नेपाल, निर्वाचन सहयोग परि योजना र बहिरा महासंघको सहकार्यमा २०७० मा सञ्चालन गरिएको थियो । निर्वाचन आयोगले उच्च प्राथमिकतामा राखेर सञ्चालन गरेको उक्त तालिम कार्यक्रमबाट बहिरा नेतृत्व वर्गले निर्वाचन एवम् राजनैतिक अधिकारका विविध पक्षहरूवारे जानकारी हासिल गरेका थिए । २०७४ सालको स्थानीय, प्रान्तिय र केन्द्रीय निर्वाचनका सन्दर्भमा त्यसै गरी प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिम प्रदान गरी तालिम प्राप्त प्रशिक्षकहरूलाई जिल्ला जिल्ला गएर तालिम पदान गराइएको थियो ।

सचेतनामूलक बहिरामैत्री सुचना सामाग्री

संविधानसभानिर्वाचन २०७० मा निर्वाचन आयोग, निर्वाचन सहयोग परियोजना संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम र बहिरा महासंघले बहिरामैत्री सामाग्रीहरू निर्माण गरी वितरण गरिएको थियो । राजनैतिक अधिकार, निर्वाचनको महत्व, आचारसहिता एवम् सही मतदान प्रक्रियाका सम्बन्धमा नेपाली साङ्केतिक भाषामा तयार पारिएका पोस्टरहरू विभिन्न जिल्लाहरूमा वितरण गरिएको थियो र साङ्केतिक भाषाको माध्यमबाट दृश्य सञ्चार गर्ने बहिरा नागरिकहरूमा निर्वाचन प्रक्रिया एवम् मतदान तरीकाका सम्बन्धमा जनचेतना बढाउन महत्वपूर्ण योगदान गरेको थियो ।

टेलिभिजन कार्यक्रम तथा सूचना

संविधानसभाको निर्वाचन मिति, समय र स्थान, मतदान अधिकार, मतदाताका कर्तव्य एवम् सही ढंगले मतदान गर्ने प्रक्रियाका सम्बन्धमा निर्वाचन आयोग, निर्वाचन सहयोग परियोजनाले बहिरा महासंघको सहकार्यमा नेपाली साङ्केतिक भाषामा २ वटा टेलिभिजन कार्यक्रम तयार पारी प्रसारण गरेको थियो । बहिरा नागरिकहरूलाई लक्षित गरी बहिरामैत्री ढङ्गले तयार पारी प्रसारित गरिएका टेलिभिजन कार्यक्रमहरूले बहिरा समुदायमा निर्वाचनसम्बन्धी बुझाइ बढाउन सहयोग गरेको थियो ।

। साङ्केतिक भाषा दोभाषेको माध्यमबाट टेलिभिजनबाट प्रसारण गरिएका छोटो सन्देशमूलक सुचनाहरूले बहिरा समुदायमा निर्वाचनसम्बन्धी सुचनाको पहुँच अभिवृद्धि गर्नमा महत्वपूर्ण योगदान गरेको थियो । २०७४ सालको स्थानीय, प्रदेश तथा केन्द्रीय निर्वाचन एवम् हालै सम्पन्न २०७६ को उपनिर्वाचनका समयमा सही तरीकाले मतदान गर्नेसम्बन्धी सुचना समग्री साङ्केतिक भाषामा तयार पारी टेलिभिजनबाट प्रसारण गरिएको थियो ।

सामाजिक सञ्जाल एवम् एसएमएस

सामाजिक सञ्जाल खासगरी फेसबुक बहिरा नागरिकहरूले बढी प्रयोग गर्ने हुनाले तयार पारिएका निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षासम्बन्धी सामग्रीहरू बहिरा महासंघको फेसबुक पेजमा राख्ने गरिएको छ । बहिरा समुदायलाई लक्षित गरी बनाइएका उक्त सामग्रीहरू विभिन्न भागमा रहेका बहिरा समुदायको पहुँचमा पुगेको जानकारी प्राप्त भएको थियो । साथै २०७० सालको संविधानसभाको निर्वाचनमा बहिरा नागरिकहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा बहिरा नागरिकहरूलाई मतदान गर्न आह्वान गर्दै मोवाइलमा एसएमएस पठाइएको थियो । २०७४ सालको स्थानीय, प्रदेश तथा केन्द्रीय निर्वाचनमा समेत महासंघको फेसबुक पेजमार्फत निर्वाचन तथा मतदानसम्बन्धी सुचना सम्प्रेषण गरिएको थियो ।

अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास

सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकहरूको मतदान सहभागिता सुनिश्चित गर्न विभिन्न देशहरूमा विविध प्रकारका प्रयासहरू भए गरिएको पाइन्छ । विशेषगरी विकसित देशहरूमा निर्वाचन प्रकृया पारदर्शी, पहुँचयुक्त र विभेदरहित बनाउन विभिन्न प्रयासहरू गरिएको पाइन्छ । जस अन्तर्गत बहिरा नागरिकहरूको पहुँच हुने सम्बन्धित देशको साङ्केतिक भाषामा निर्वाचनसम्बन्धी सामग्रीहरूको निर्माण र प्रसारण, बहिरा नागरिकहरूलाई लक्षित गरी कार्यक्रमको निर्माण आदि पर्दछन् । विभिन्न देशहरूमा फरक समयहरूमा भएका निर्वाचन पूर्व, निर्वाचन अवधि र निर्वाचन पश्चात् गरिएका केही बहिरामैत्री प्रयासहरू यहाँ उल्लेखित गरिएका छन् ।

❖ निर्वाचन शिक्षामा साङ्केतिक भाषा-दृश्य सामग्री निर्माण :

मतदाता शिक्षा, निर्वाचन चक्रका विभिन्न चरणहरूका सम्बन्धमा बहिरा समुदायमा चेतना र ज्ञान विकास गर्न विभिन्न प्रकारका दृश्य सामग्रीहरू निर्माण भएको पाइन्छ । विशेष गरी मतदानलाई लक्षित गरि र राजनैतिक दलको कार्यक्रम र चुनावी अभियानमा दोभाषे सेवा (स्कटल्याण्ड ग्रीन पार्टी)¹, राजनैतिक नेताहरूको चुनावी आम सभामा साङ्केतिक भाषामा दोभाषे सेवा (सिंगापुर सेप्टेम्बर ११, आम चुनाव)², राजनैतिक पार्टीहरूसँग निर्वाचनका सम्बन्धमा अन्तक्रिया आयरल्याण्ड³, निर्वाचनका समयमा मतदान कसरी गर्ने संयुक्त राज्य अमेरिका⁴, चुनावी प्रकृया बारेमा अभिमुखिकरण (अष्ट्रेलिया) आदि⁵ यसका

1 <https://youtu.be/kYoF4fyCTBU>

2 <https://youtu.be/7FWq8gD5vyl>

3 <https://youtu.be/hzpvUX8XT-8>

4 <https://youtu.be/Q1ONjQ7Jzos>

5 Austria <https://www.youtube.com/watch?v=8sGmDCMfwqU>

उदाहरणहरू हुन् ।

★ पोस्टर तथा अन्य सामग्रीहरूको निर्माण

विभिन्न देशहरूमा भएका निर्वाचनका समयमा विभिन्न पोस्टर, पम्प्लेटहरू प्रकाशन गरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई समेट्न खोजिएको देखिएता पनि बहिरा नागरिकहरूलाई लक्षित गरी पोस्टर पम्प्लेट निर्माण गरिएको प्राप्त गर्न सकिएन ।

★ राजनैतिक कार्यक्रममा दोभाषे एवम् टि.भि. क्याप्सनिंग वा दोभाषेको व्यवस्था

सिंगापुरमा हालै सम्पन्न (सेप्टेम्बर ११, २०१५) भएको आम निर्वाचनमा बहिरा समुदायको सहभागिताको सुनिश्चितता तथा सुचनामा पहुँच विकास गर्न केही महत्वपूर्ण कार्यहरू भएको देखिन्छ । सिंगापुर बहिरा संघ १९८० को अगुवाईमा बहिरामैत्री सुचना प्रकाशन तथा प्रसारण, राजनैतिक दलको चुनावी कार्यक्रममा साङ्केतिक भाषाको दोभाषेको व्यवस्था, निर्वाचनसम्बन्धी कार्यक्रम तथा वृहत्सङ्ख्यामा दोभाषेको व्यवस्था आदि विषयमा परियोजना बनाइ कार्यान्वयनका लागि पहल भएको देखिन्छ ।

७.२ बहिरामैत्री निर्वाचनका लागि सूचना, सञ्चार र प्रविधि

२१ औं शताब्दी सूचना, सञ्चार तथा प्रविधिको युग हो । सूचना, सञ्चार तथा प्रविधिमा आएको आमूल परिवर्तनले मानिसहरूको दैनिक जीवनयापनलाई सहज र सरल बनाई दिएको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको हकमा सूचना तथा सञ्चार तथा प्रविधिमा भएको नवीनतम् खोज तथा विकासले अपाङ्गताका कारण सृजित अवरोधलाई न्यूनीकरण गरी कार्यात्मक सिमितता (Functional limitation) लाई कम बनाई दैनिक जीवनलाई थप कृयाशिल तथा मजबुत बनाउन सहयोग गरेको छ ।

आजको यस युगमा प्रविधिको प्रयोगले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको गमनशीलता, स्वतन्त्र जीवनयापन, सञ्चार आदि महत्वपूर्ण पक्षलाई सहज बनाइ भौतिक, सूचना तथा सञ्चारमा हुन सक्ने अवरोधहरूको न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ । अपाङ्गताका कारणले उत्पन्न हुनसक्ने अवरोधहरूको न्यूनीकरणका लागि विकास भएका प्रविधिहरूले अपाङ्गता मात्र नभई सम्पूर्ण मानव इतिहासलाई समेत फाइदा हुन पुगेका उदाहरणहरू पनि रहेका छन् ।

सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको विकासका सवालमा युरोपियन सदनमा भएको एक सम्मेलनका अनुसार प्रविधिले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको निम्न क्षेत्रमा सहयोग^६ गरेको एक अध्ययनले देखाएको छ ।

१. अन्य व्यक्ति सरह स्वास्थ्य सेवामा पहुँच अभिवृद्धि ।
२. दैनिक जीवनयापनमा हुन सक्ने अवरोधहरूको न्यूनीकरण ।
३. डिजिटल युगमा डिजिटल समाजको पुर्ण र प्रभावकारी उपभोग ।
४. सूचनामा समान पहुँच ।
५. स्वावलम्बी जीवनयापन ।

6 <https://www.debatingeurope.eu/2016/02/18/will-new-technology-improve-accessibility-people-disabilities/#.XiXFTGgzblU>

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धी २००६ ले अपाङ्गताद्वारा सृजित अवरोधहरूको न्युनीकरण गर्न प्रविधिको प्रयोगलाई प्राथमिकता दिएको देखिन्छ । उक्त महासन्धीको धारा ४ अन्तर्गत राज्यको दायित्वमा छ । बेहार्न सक्ने मूल्यका प्रविधिहरूलाई प्राथमिकता दिदै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सुहाउँदो सूचना र सञ्चार प्रविधि, गमनशील सेवा उपकरण, सहयोगात्मक प्रविधिहरू लगायत अन्य नयाँ प्रविधिहरूको अनुसन्धान, विकास गर्ने वा सो को लागि प्रोत्साहित गर्ने तथा त्यस्ता प्रविधिहरूको उपलब्धता र प्रयोगको प्रवर्धन गर्ने व्यवस्था गरेको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई नयाँ प्रविधिका साथसाथै अन्य प्रकारको सहयोग, आधार सेवा र सुविधा लगायत अन्य गमनशील सेवा, उपकरण तथा सहयोगात्मक प्रविधिहरूबारे पहुँचयोग्य जानकारी प्रदान गर्नेछ ।

नेपाल सरकारले वि.सं २०६९ मा पारीत गरेको अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि पहुँचयुक्त भौतिक संरचना तथा सञ्चार निर्देशिका २०६९ले भौतिक संरचना लगायत सुचना तथा सञ्चार पहुँचयुक्त बनाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको दैनिक जीवनलाई सहज बनाउने कुरालाई उल्लेख गरेको छ ।

सूचना, सञ्चार तथा प्रविधिले मतादाता तथा निर्वाचन शिक्षाको गुणस्तरीयता, पहुँचयुक्ततामा समेत व्यापक सुधार ल्याउन सकिन्छ । नेपालमा निर्वाचन आयोगले मतदाता तथा निर्वाचन शिक्षाको कार्य गर्दै आएको छ । यसरी मतदाता तथा निर्वाचन शिक्षाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने क्रममा सुचना तथा सञ्चार तथा प्रविधिको व्यापक प्रयोगलाई समेत ध्यान दिन थालिएको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँचयुक्तता तथा भरपदो, आफु अनुकूल र समयमानै सुचना प्राप्त गर्न सुचना प्रविधिको प्रयोगलाई व्यापक बनाउदै लगिनु पर्दछ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मतदाता शिक्षा तथा समग्र निर्वाचनमा समान र अर्थपूर्ण सहभागितामा प्रविधिले महत्वपूर्ण योगदान गर्न सक्दछ र हाल विद्यमान अवरोधहरूको न्युनीकरण समेत गर्न सकिन्छ । दृष्टिसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकहरूलाई बोलेर सूचना प्रदान गर्ने प्रविधि, बहुअपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको रेडिनाको चालबाट फोटो सहितको सञ्चार गर्ने प्रविधिले अवरोधहरूको न्युनीकरण गरिदिएको छ ।

नविनतम् प्रविधिहरूले बहिरा नागरिकहरूको हकमा सुनाईबाट प्राप्त हुने सुचना तथा सञ्चारलाई अन्य इन्डियको मार्फत पहुँचयुक्त तरीकाबाट प्रदान गर्न थालिएको उदाहरणले जस्तै बोलेको कुरालाई क्यापसनिङ्ग गर्ने प्रविधि, साङ्केतिक भाषाको आधारभूत सञ्चार गर्ने रोबोट आदिले सुचना र सञ्चारलाई सहज बनाई बहिरा नागरिकहरूको समग्र निर्वाचना प्रक्रियामा केही सुधार गर्न सकिन्छ ।

बहिरामैत्री निर्वाचनका लागि प्रविधिको प्रयोग :

विश्वमा बहिरा नागरिकहरूको समान सहभागिताका अभिवृद्धि गर्न विविधन्न खोज तथा अनुसन्धान हुने गरेको देखिन्छ । यसरी खोज तथा अनुसन्धानका मार्फत बहिरा नागरिकहरूको दैनिक जिवनमा सहजता तथा सहभागिता अभिप्रेरित गर्न प्रविधिको प्रयोग गरिएको देखिन्छ :

अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास

सुनाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकहरूको मतदानमा सहभागिता सुनिश्चित गर्न विभिन्न देशहरूमा विविध प्रकारका प्रयासहरू भए गरिएको पाइन्छ । विशेष गरि विकसित देशहरूमा निर्वाचन प्रकृया पारदर्शी, पहुँचयुक्त र विभेदरहीत बनाउन विभिन्न प्रयासहरू गरिएको पाइन्छ । जस अन्तर्गत बहिरा नागरिकहरूको

पहूँच हुने सम्बन्धित देशको साङ्केतिक भाषामा निर्वाचनसम्बन्धी सामग्रीहरूको निर्माण र प्रसारण, बहिरा नागरिकहरूलाई लक्षित गरी कार्यक्रमको निर्माण आदि पर्दछन् । विभिन्न देशहरूमा फरक समयहरूमा भएका निर्वाचन पूर्व, निर्वाचन अवधि र निर्वाचन पश्चात् गरिएका केही बहिरामैत्री प्रयासहरू यहाँ उल्लेखित गरिएका छन् ।

★ निर्वाचन शिक्षा साङ्केतिक भाषा दृष्य सामग्री निर्माण :

मतदाता शिक्षा, निर्वाचन चक्रका विभिन्न चरणहरूका सम्बन्धमा बहिरा समुदायमा चेतना र ज्ञान विकास गर्न विभिन्न प्रकारका दृष्य सामग्रीहरू निर्माण भएको पाइन्छ । विशेष गरी मतदानलाई लक्षित गरि राजनैतिक दलको कार्यक्रम र चुनावी अभियानमा दोभाषे सेवा (स्कटल्याण्ड ग्रीन पार्टी)⁷, राजनैतिक नेताहरूको चुनावी आम सभामा साङ्केतिक भाषामा दोभाषे सेवा (सिङ्गापुर सेप्टेम्बर ११, आम चुनाव)⁸, राजनैतिक पार्टीहरूसँग निर्वाचनका सम्बन्धमा अन्तक्रिया आयरल्याण्ड⁹, निर्वाचनका समयमा मतदान कसरी गर्ने संयुक्त राज्य अमेरिका¹⁰, चुनावी प्रकृया बारेमा अभिमुखिकरण (अष्ट्रेलिया) आदि¹¹ यसका उदाहरणहरू हुन् ।

★ राजनैतिक कार्यक्रममा दोभाषे एवम् टि.भि. क्यापसनिंग वा दोभाषेको व्यवस्था

सिंगापुरमा हालै सम्पन्न (सेप्टेम्बर ११, २०१५) भएको आम निर्वाचनमा बहिरा समुदायको सहभागिताको सुनिश्चितता तथा सुचनामा पहूँच विकास गर्न केही महत्वपूर्ण कार्यहरू भएको देखिन्छ । सिंगापुर बहिरा संघ (SADEAF) को अगुवाईमा बहिरामैत्री सुचना प्रकाशन तथा प्रसारण, राजनैतिक दलको चुनावी कार्यक्रममा साङ्केतिक भाषाको दोभाषेको व्यवस्था, निर्वाचनसम्बन्धी कार्यक्रम तथा वृहत्सङ्ख्यामा दोभाषेको व्यवस्था आदि विषयमा परियोजना बनाइ कार्यान्वयनका लागि पहल भएको देखिन्छ ।

★ रेडियो क्लोज क्यापसनिंग : संयुक्त राज्य अमेरिका ।

संयुक्त राज्य अमेरिकामा सन् २००८ मा सम्पन्न राष्ट्रपतिको निर्वाचन पश्चात चुनावी नतिजा बहिरा नागरिकहरूका लागि समेत पहूँचयुक्त बनाउन रेडियो क्लोज क्यापसनिंग प्रयोगमा आएको थियो । रेडियो तथा सुचनाको क्षेत्रमा नवीनतम प्रयोगमा रहेको रेडियो क्लोज क्यापसनिंग अर्न्तगत विशेष खालको रेडियो मा सुचना बोलेको कुरा सँगै क्यापसनिंग अर्थात् लिखित(अक्षर) रूपमा समेत आउने गर्दछ । विशेषगरी ग्रामीण भेगमा रहेका बहिरा नागरिकहरूलाई यस सेवाबाट सुचना पहूँचयुक्त भएको पाइएको थियो ।¹²

★ पहूँचयुक्त वेब साइट र सामाजिक सञ्जाल प्रयोग ।

वेब साइट तथा सामाजिक सञ्जालहरू बहिरा नागरिकहरूका लागि बढि उपयोगी हुने गरेको पाइएका छन् । विश्व बहिरा महासंघ (WFD) लगायत विश्वका विभिन्न देशका बहिरा संघसंस्थाहरूले फेसबुक

7 <https://youtu.be/kYoF4fyCTBU>

8 <https://youtu.be/7FWq8gD5vyl>

9 <https://youtu.be/hzpvUX8XT-8>

10 <https://youtu.be/Q1ONjQ7Jzos>

11 Austria <https://www.youtube.com/watch?v=8sGmDCMfwqU>

12 <http://www.npr.org/about/press/2008/102118.CaptionedRadio.html>

लगायतका सामाजिक संजालहरूको प्रयोग गरि निर्वाचनसम्बन्धी जानकारीहरू सम्बन्धीत देशको साङ्केतिक भाषामा निर्माण गरि प्रकाशन गर्ने गरेको पाइन्छ । हालै निर्वाचन सम्पन्न भएको सिंगापुरमा त्यहाँको राष्ट्रिय बहिरा संघ (SADEAF) ले आफ्नो वेब साइटमा साङ्केतिक भाषामा पहुँचयुक्त तरिकाले सुचना प्रसारण गरेको नमूना कार्यका रूपमा लिन सकिन्छ ।¹³

राष्ट्रिय अभ्यास :

नेपालमा सन् २०१३ सम्म बहिरा लक्षित निर्वाचन कार्यक्रमहरू सरकारी निकायबाट सञ्चालन गरिएको पाइदैन । सन् २०१३ देखि निर्वाचन आयोग, निर्वाचन सहयोग परियोजनाले बहिरा महासंघसँग सहकार्य गरी बहिरा समुदाय लक्षित निर्वाचन शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने चासो देखायो । तत्पश्चात् बहिरा समुदाय लक्षित तपशीलका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न शुरू गरिएको छ ।

टेलिभिजन कार्यक्रम तथा सूचना

संविधानसभाको निर्वाचन मिति, समय र स्थान, मतदान अधिकार, मतदाताका कर्तव्य एवम् सही ढङ्गले मतदान गर्ने प्रक्रियाका सम्बन्धमा निर्वाचन आयोग, निर्वाचन सहयोग परियोजनाले बहिरा महासंघको सहकार्यमा ने पाली साङ्केतिक भाषामा २ वटा टेलिभिजन कार्यक्रम तयार पारी प्रसारण गरिएको थियो । बहिरा नागरिकहरूलाई लक्षित गरी बहिरामैत्री ढङ्गले तयार पारी प्रसारित गरिएका टेलिभिजन कार्यक्रमहरूले बहिरा समुदायमा निर्वाचनसम्बन्धी बुझाइ बढाउन सहयोग गरेको थियो । साङ्केतिक भाषा दोभाषेको माध्यमबाट टेलिभिजनबाट प्रसारण गरिएका छोटो सन्देश मुलक सुचनाहरूले बहिरा समुदायमा निर्वाचनसम्बन्धी सुचनाको पहुँच अभिवृद्धि गर्नमा महत्वपूर्ण योगदान गरेको थियो ।

सामाजिक सञ्जाल एवम् एसएमएस

सामाजिक सञ्जाल खासगरी फेसबुक बहिरा नागरिकहरूले बढी प्रयोग गर्ने हुनाले तयार पारिएका निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षासम्बन्धी सामाग्रीहरू बहिरा महासंघको फेसबुक पेजमा राखिएको थियो । बहिरा समुदायलाई लक्षित गरी बनायएका उक्त सामाग्रीहरू विभिन्न भागमा रहेका बहिरा समुदायको पहुँचमा पुगेको जानकारी प्राप्त भएको थियो । साथै २०७० सालको संविधानसभाको निर्वाचनमा सहज भाषामा बहिरा नागरिकहरूलाई मतदान गर्न आह्वान गर्दै मोवाइलमा एसएमएस पठाइएको थियो ।

हाल विकसीत प्रविधिहरूको प्रयोग :

भिडियो रिले सर्भिस तथा बोलेको कुरालाई क्याप्सनिङ्ग गर्ने नवीनतम् प्रविधिहरूले सुचना तथा सञ्चारलाई सहज बनाउन सक्दछ । भिडियो रिले सर्भिसका मार्फत प्रयोगकर्ता बहिरा नागरिकहरूलाई मतदाता तथा निर्वाचन शिक्षा, मतदाता नामावली आदिका सवालमा भिडियो सन्देश प्रवाह गर्न सहज हुन सक्दछ । साथै बोलेको विषयलाई क्याप्सनिङ्ग गर्ने प्रविधिले विभिन्न निर्वाचनसम्बन्धी छलफलहरू, सूचनाहरू बहिरा नागरिकहरूले समेत बुझ्न सक्ने बन्नेछन् । यसका साथै नवीनतम् प्रविधिहरूको प्रयोगबाट निर्वाचन सम्पन्न गरिदा बहिरा नागरिकहरूलाई बुझ्न सजिलो हुने तथा बदर मतको सङ्ख्या पनि कम हुन सक्छ । जस्तै विद्युतीय मेलिङबाट मतदान गराउदा पार्टीको चिन्ह तथा उम्मेदवारको फोटो पनि राख्न सकिने भएकाले

बहिरा व्यक्तिहरूलाई कसलाई मत दिने भन्ने सवालमा सहजता आउन सक्ने ।

नेपालमा बहिरा नागरिकहरूका लागि मैत्रीपूर्ण निर्वाचन सूचना, सञ्चार तथा प्रविधिमा गरिनु पर्ने कार्यहरू

१. निर्वाचन पूर्व :

- ✦ मतदाता तथा निर्वाचन शिक्षासम्बन्धी जानकारीहरू साङ्केतिक भाषामा समेत बनाई सहज रूपमा प्राप्त गर्न सकिने गरी मोवाइल एप तथा अन्य तरीकामा विकास गर्ने ।
- ✦ मतदाता नामावली दर्ता कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा बहिरा व्यक्तिहरूको हकमा साङ्केतिक भाषामा बुझिने गरि एमएमएस भिडियो अभियान चलाउने ।
- ✦ भिडियो रिले सेवाको विकास गरि यसरी सेवा लिने बहिरा नागरिकहरूलाई मतदाता तथा निर्वाचन शिक्षासम्बन्धी भिडियो बनाई पठाउने ।
- ✦ निर्वाचनसम्बन्धी, छलफलहरूमा साङ्केतिक भाषाको दोभाषेको व्यवस्था गर्ने र टि.भि.हरूमा क्यापसनिङ्गको व्यवस्था गर्ने ।
- ✦ राजनैतिक दलको घोषणापत्र तथा प्रतिवद्धताहरू साङ्केतिक भाषामा रूपान्तरण गरी बहिरा नागरिकहरू समक्ष पुर्‍याउने भिडियो क्याम्पेन गर्ने ।
- ✦ निर्वाचन आयोगले मतदाता तथा निर्वाचन शिक्षाका सवालमा पहुँचयुक्त मोवाइल एपको निर्माण गरी बहिरा नागरिकहरू समक्ष पुर्‍याउने ।

२. निर्वाचनका समयमा

- ✦ मतदान केन्द्रमा साङ्केतिक भाषामा आधारभूत सङ्केत सहितको वोर्डको व्यवस्था गरि निर्वाचनमा लाइन लाग्ने व्यवस्था, मतपत्र लिने स्थान, मतदान केन्द्रको वारेमा जानकारी गराउने ।
- ✦ नवीनतम् प्रविधिको प्रयोग गरि मतदान गराउने ।
- ✦ निर्वाचनका समयमा केन्द्रमा कुनै अप्रिय घटना भएमा एसएमएसबाट उक्त क्षेत्रको बहिरा नागरिकहरू सुसुचित गर्ने ।
- ✦ भिडियो रिले सर्भिसको प्रयोग गरि बहिरा नागरिकहरूलाई निर्वाचन केन्द्रमा कुनै अप्रिय घटना भएमा वा सुरक्षित स्थानमा जानुपर्ने अवस्था भएमा एमएमएस भिडियो सन्देश पठाउने ।

३. निर्वाचन पश्चात् :

- ✦ निर्वाचनको परिणामा घोषणा हुँदा क्यापसनिङ्ग प्रविधिको प्रयोग गर्ने ।
- ✦ निर्वाचनको परिणाम घोषणा कार्यक्रममा दोभाषेको व्यवस्था गर्ने ।

७.३ उम्मेदवारी दर्ता तथा प्रचारप्रसार (घोषणापत्र, पोस्टर निर्माण सहित)

उम्मेदवारको मनोनयन :

निर्वाचन कानुनले तोके बमोजिम अयोग्यता नभएको व्यक्ति तोकिए बमोजिम निर्वाचनमा उम्मेदवार हुन वा त्यस्तो व्यक्तिलाई उम्मेदवार मनोनयन गर्न सकिनेछ । उम्मेदवार मनोनयन गर्दा एकजना प्रस्तावक र एकजना समर्थक हुनु पर्नेछ । त्यस्तो प्रस्तावक र समर्थक सोही निर्वाचन क्षेत्रको मतदाता नामावलीमा नाम

दर्ता भएको व्यक्ति हुनुपर्दछ । कुनै व्यक्तिलाई उम्मेदवारको रूपमा प्रस्ताव गरिएको अवस्थामा त्यस्तो उम्मेदवारले मनोनयन पत्रमा आफ्नो मञ्जुरी लेखी सहिछाप समेत गर्नुपर्दछ । दलले खडा गरेको उम्मेदवारको सम्बन्धमा त्यस्तो दलको तर्फबाट दिएको औपचारिक पत्र मनोनयन पत्र साथ पेश गर्नु पर्नेछ । राजनैतिक दलले उम्मेदवारलाई दिएको त्यस्तो औपचारिक पत्रको एक प्रति निर्वाचन अधिकृतलाई समेत पठाउनु पर्दछ । दलले आफ्नो तर्फबाट उम्मेदवार मनोनयनको औपचारिक पत्र प्रदान गर्न त्यस्तो दलको केन्द्रीय कार्यकारिणी समिति वा सो सरहको समितिको पदाधिकारीलाई तोकनु पर्नेछ ।

उम्मेदवारको मनोनयनपत्र उम्मेदवार आफैँले वा निजको प्रतिनिधि वा प्रस्तावक वा समर्थकले सम्बन्धित निर्वाचन अधिकृत समक्ष तोकिए बमोजिमका कागजात सहित पेश गर्नुपर्दछ । पेश भएको मनोनयनपत्र सम्बन्धित निर्वाचन अधिकृतले यस ऐन बमोजिम रीतपूर्वकको भए नभएको जाँचबुछ गरी रीतपूर्वकको भए दर्ता गरी सोको निस्सा मनोनयनपत्र दर्ता गर्न ल्याउने व्यक्तिलाई दिन्छन् । कसैले प्रस्तावक वा समर्थक नभएको, प्रस्तावक वा समर्थक दोहोरिएको, यस ऐन बमोजिमको धरौटी राखेको निस्सा नभएको, प्रस्तावक वा समर्थक वा उम्मेदवार हुने व्यक्तिको सहिछाप नभएको वा अन्य रीत नपुगेको मनोनयनपत्र दर्ता गर्न ल्याएमा निर्वाचन अधिकृतले रीत नपुगेको जति कुरा सच्याउन लगाई त्यस्तो मनोनयनपत्र दर्ता गर्नुपर्दछ । कसैले यसरी रीत नपुगेको कुरा नसच्याई मनोनयनपत्र दर्ता गराउन चाहेमा सोही व्यहोरा मनोनयनपत्रमा जनाई त्यसको सूचना मनोनयनपत्र दर्ता गराउने व्यक्तिलाई दिनु पर्नेछ ।

निर्वाचन अधिकृतले मनोनयनपत्र दर्ता गर्ने समय समाप्त भएपछि निर्वाचन कार्यक्रमको सूचनामा तोकिएको मिति, समय र स्थानमा मनोनयनपत्र दर्ता भएको उम्मेदवारको सूची प्रकाशन गर्नुपर्दछ । मनोनयनपत्र दर्ता भएको कुनै उम्मेदवारको योग्यताको सम्बन्धमा दाबी विरोध गर्न चाहने उम्मेदवार वा निजको प्रतिनिधिले निर्वाचन कार्यक्रमको सूचनामा तोकिएको मिति, समय र स्थानमा निर्वाचन अधिकृत समक्ष उजुरी दिनुपर्दछ । निर्वाचन अधिकृतले दर्ता भएका मनोनयनपत्र जाँच गर्नुपर्दछ, जाँच गर्दा निर्वाचन कार्यक्रमको सूचनामा तोकिएको मिति, समय र स्थानमा उम्मेदवार वा निजको प्रतिनिधि, प्रस्तावक वा समर्थक उपस्थित हुनुपर्दछ । मनोनयनपत्र जाँच गर्ने समयमा सो स्थानमा हुलदङ्गा लगायत अन्य असामान्य परिस्थिति उत्पन्न भएमा, वा प्राकृतिक विपद्को कारणले काबू बाहिरको परिस्थिति उत्पन्न भएमा मनोनयनपत्रको जाँचसम्बन्धी कारबाही स्थगित भएमा आयोगले कुनै निर्देशन दिएको भए सो समेतको आधारमा निर्वाचन अधिकृतले समय र स्थान तोकी यथासम्भव छिटो मनोनयनपत्रको जाँच गर्नु पर्नेछ । संविधान र यस ऐन बमोजिम उम्मेदवारको योग्यता नभएमा, उम्मेदवार हुने व्यक्तिको मञ्जुरी नभएमा वा निज वा निजको प्रस्तावक र समर्थकको सहिछाप नभएमा वा किर्ते सहिछाप भएमा, तोकिएको समयभित्र मनोनयनपत्र दर्ता नभएमा, तोकिए बमोजिम धरौटी दाखिला नगरेमा वा कानून बमोजिम अन्य रीत नपुगेमा अवस्थामा मनोनयनपत्र बदर हुन्छ ।

निर्वाचन अधिकृतले मनोनयनपत्र जाँच गरिसके पछि कानून बमोजिम रीत पुगेका मनोनयनपत्र बमोजिमका उम्मेदवारको नामावली तयार गरी कार्यालयमा प्रकाशन गर्नु पर्दछ । कुनै उम्मेदवारले उम्मेदवारको नामावलीबाट आफ्नो नाम फिर्ता लिन चाहेमा तोकिएको समयभित्र निर्वाचन अधिकृतलाई लिखित सूचना दिई आफ्नो नाम फिर्ता लिन सक्दछन् । फिर्ता लिइएका उम्मेदवारको नाम उम्मेदवारको नामावलीबाट हटाई निर्वाचन अधिकृतले आफ्नो कार्यालयमा उक्त सूचना तुरुन्त प्रकाशन गर्नुपर्दछ । मनोनयनपत्र फिर्ता लिन तो

किएको समय समाप्त भएपछि निर्वाचन अधिकृतले बाँकी रहेका उम्मेदवारको नामावली तयार गरी एक प्रति तुरुन्त आफ्नो कार्यालयमा प्रकाशन गर्नुपर्दछ ।

निर्वाचन प्रचारप्रसार

निर्वाचनमा उम्मेदवारी दिएका स्वतन्त्र तथा राजनैतिक दलका उम्मेदवारहरूले आफूलाई मतदान गर्नका लागि आह्वान गरी प्रचार प्रसारका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने गर्दछन् । मतदाता समक्ष मत माग्नका लागि निर्वाचन घोषणापत्र, पोष्टर, पर्चा पम्प्लेट, टुलब्यानर निर्माण गर्ने, प्रचारप्रसारका आमसभा, च्याली तथा घरदैलौ कार्यक्रमहरूको आयोजना गर्दछन् । अपाङ्गता भएका र बहिरा उम्मेदवारहरूले प्रचारप्रसारका लागि पहुँचयुक्त वातावरणको निर्माण गर्नुपर्दछ । बहिरा उम्मेदवारहरू

बहिरा मतदाता मात्र नभएर आम मतदाताहरू समक्ष मत माग्नका लागि पुग्नुपर्दछ । निर्वाचन प्रचारप्रसारका हरेक कार्यक्रमहरूमा अनिवार्य रूपमा दोभाषेको व्यवस्था गर्नुपर्दछ । उम्मेदवार तथा राजनैतिक दलहरूले मतदाताहरूलाई आफ्नो घोषणापत्र, नीति तथा कार्यक्रम तथा उम्मेदवारका सवल पक्ष तथा योजनाहरूका बारेमा जानकारी गराई मत माग्नुपर्दछ ।

अपाङ्गता र बहिरासम्बन्धी सवालहरूका बारेमा राजनैतिक दलको अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरूका संस्थाहरूसँगको अन्तर्क्रियालाई बढाउँछ । पत्रपत्रिका, रेडियो तथा टेलिभिजनहरूमा निर्वाचन क्रियाकलापहरूसम्बन्धी समाचार, उम्मेदवार तथा राजनैतिक दलहरूको घोषणापत्र तथा कार्यक्रमहरूवारे बहस तथा निर्वाचनमा सही तरीकाले मतदान गर्ने तरीकाका साथै मतदान गर्ने मिति, स्थान तथा समयका बारेमा सुचनाहरू प्रकाशन तथा प्रसारण गरिएको हुन्छ । मतदान हुने दिनभन्दा ४८ घण्टा अगाडिको समयमा उम्मेदवारहरूले प्रचारप्रसारका कुनै काम गर्न पाउदैनन् । प्रचारप्रसार गर्न नपाउने उक्त अवधिलाई मौन अवधि भनिन्छ ।

निर्वाचनमा उम्मेदवारले र समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत हुने निर्वाचनमा दलले खर्च गर्न पाउने र कमको हद आयोगले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकिदिए बमोजिम हुन्छ । दल, उम्मेदवार वा तिनको निर्वाचन प्रतिनिधिले निर्वाचनको अवधिमा निर्वाचनमा भएको सम्पूर्ण खर्चको विवरण आयोगले तोकेको ढाँचामा तोकिए बमोजिम राख्नुपर्दछ । कुनै दल वा उम्मेदवारले निर्वाचनमा गरेको जम्मा खर्च तोकिएको खर्चको रकमको हदभन्दा बढी हुनु हुँदैन । उक्त निर्वाचन खर्चको विवरण दल, उम्मेदवार वा तिनका प्रतिनिधिले निर्वाचन परिणाम घोषणा भएको मितिले पैंतीस दिनभित्र आयोग वा आयोगले तोकेको कार्यालय समक्ष पेश गर्नुपर्दछ । निर्वाचन प्रचार प्रसार खर्चको विवरण तोकिएको समयभित्र नबुझाउने दल वा उम्मेदवारलाई आयोगले निर्वाचन कानून बमोजिम जरिवाना गर्नसक्दछ ।

निर्वाचन घोषणापत्र

निर्वाचनका समयमा राजनैतिक दल तथा स्वतन्त्र उम्मेदवारले निर्वाचन घोषणापत्र मार्फत विकास तथा जनजीविकाका विभिन्न सवालहरूमा आफ्ना नीति कार्यक्रम तथा प्रतिवद्धता नागरिक समक्ष सार्वजनिक

गर्दछन् । राजनैतिक दलहरूले घोषणपत्रमा नागरिकहरूलाई प्रभाव पार्ने खालमा आकर्षक तथा महत्वाकांक्षी कार्यक्रमहरू समावेश गरेका हुन्छन् । घोषणपत्रमा राजनैतिक दलको परिचय र ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, राजनैतिक दलले सरकारमा रहेर विगतमा हासिल गरेको उपलब्धिहरू समेटिएको हुन्छ । घोषणपत्रमा राजनैतिक दलको नागरिकका पक्षमा संकल्प र आधारभूत प्रतिवद्धता, नीति तथा कार्यक्रम एवम् अन्य राजनैतिक दलहरूप्रतिको धारणा र विश्लेषण समेत समावेश गरिएको हुन्छ ।

घोषणपत्रमा विकास निर्माण, शिक्षा, स्वास्थ्य, सिंचाई, कृषि, आर्थिक विकास, औद्योगिकीकरण, सुचना तथा प्रविधिजस्ता समग्र कार्यक्रमका साथै समाजका अपाङ्गता भएका व्यक्ति, सामाजिक रूपमा पछाडि पारिएका समुदाय तथा क्षेत्र एवम् ज्येष्ठ नागरिक, महिला तथा वालवालिकाहरूलाई लक्षित गरेर विशेष प्राथमिकताका कार्यक्रमहरू समेत समावेश गर्ने गरिएको पाइन्छ । घोषणापत्रमा अर्को निर्वाचन अवधि मूलतः ५ वर्षे नीति तथा कार्यक्रमहरू बनाइन्छ र निर्वाचनमा विजयी राजनैतिक दल तथा उम्मेदवारले घोषणापत्रमा समावेश नीति तथा कार्यक्रमहरू राज्यका निकायबाट लागू गर्दछन् । घोषणपत्रमा विषयवस्तु मात्र नभएर बनावट समेत आकर्षक बनाइएको हुन्छ । घोषणपत्रको बाहिरी तथा भित्र पृष्ठमा चित्र, तस्वीर तथा रङ्गहरूको प्रयोग गरेर आकर्षक बनाइन्छ र सजिलै ओसारपसार गर्न सकिने आकार बनाइन्छ । घोषणपत्रको लेखन शैली तथा शब्द चयन आकर्षक, सजिलै बुझिने पढ्न सजिलो भाषामा बुँदागत रूपमा गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

निर्वाचन पोष्टर

निर्वाचनमा आफ्नो प्रचार प्रसार गरी मतदातासँग मत माग्नका लागि राजनैतिक दल तथा स्वतन्त्र उम्मेदवारहरूले विभिन्न प्रकारका पोष्टर निर्माण गर्ने गर्दछन् । पोष्टरमा निर्वाचनमा पाएको आफ्नो चुनाव चिन्ह, राजनैतिक दलको झण्डा, उम्मेदवारको फोटो, कुन तह र प्रकारको निर्वाचनको उम्मेदवार हो जस्तो कि स्थानीय तह, प्रदेश तह वा राष्ट्रिय तह, निर्वाचनमा उम्मेदवार भएको पद समेत समावेश गरिएको हुन्छ । पोष्टरमा कुन प्रणाली अन्तर्गत उम्मेदवार भएको हो जस्तो प्रत्यक्ष, समानुपातिक आदि खुलाइएको हुन्छ । पोष्टरमा मुख्य मुख्य नारा, उम्मेदवारको नाम एवम् दल वा स्वतन्त्र के हो समेत खुलाइएको हुन्छ । पोष्टरलाई आकर्षक बनाउन रंग, फोटो, आकर्षक अक्षर, विभिन्न आकार र रंगका अक्षरहरूको प्रयोग गरिएको हुन्छ ।

७.४ नमूना मतदान प्रस्तुतिकरण तथा कार्यविभाजन

मतदातालाई प्राप्त मताधिकार प्रयोग गर्न तोकिएको निश्चित स्थानलाई मतदान केन्द्र भनिन्छ । मतदान केन्द्र मतदातालाई यथासक्य पायक पर्ने, सम्भव भएसम्म यातायात, सञ्चार, सुरक्षा जस्ता आधारभूत सुविधायुक्त विद्यालय, स्वास्थ्य चौकी वा सार्वजनिक भवन तोकिएको हुन्छ । मतदान केन्द्र निर्धारण गर्दा प्रत्येक गाउँपालिका वा नगरपालिकाका प्रत्येक वडाका लागि कमतीमा एक/एक वटा मतदान केन्द्र तोकिएको हुन्छ । मतदाता सङ्ख्या, भौगोलिक अवस्थाको आधारमा एकभन्दा बढी मतदान केन्द्रको समेत व्यवस्था गरिन्छ । मतदान केन्द्रमा मतदान गर्ने दिनभन्दा कम्तीमा ४८ घण्टा अगावै मतदान अधिकृत उपस्थित हुनु पर्दछ र निजले निर्वाचन आयोगले तोकेको फारामको ढाँचामा देहायबमोजिमका सूचना प्रकाशित गर्नुपर्दछ :-

(क) मतदान केन्द्र वरिपरिको बढीमा एकसय मिटरसम्मको क्षेत्रलाई चार किल्ला खोली मतदान

केन्द्र तोकेको सूचना,

(ख) मतदान केन्द्रको क्षेत्रभित्र ४८ घण्टा अघिदेखि मतदान कार्य समाप्त नभएसम्म प्रचारप्रसार गर्न निषेध गरेको सूचना,

(ग) मतदान हुनुभन्दा ४८ घण्टा अघिदेखि मतदान कार्य समाप्त नभएसम्म मादक पदार्थ बिक्री वितरण तथा सेवन गर्न निषेध गरेको सूचना ।

मतदान अधिकृत र सहायक मतदान अधिकृतले मतदान केन्द्रमा पुगेपछि उपलब्ध भएसम्मका नागरिक समाज, राजनैतिकदल, उम्मेदवार र निजका प्रतिनिधिहरू बोलाई मतदान कार्य सफलतापूर्वक सञ्चालन गर्न सर्वपक्षीय बैठकको आयोजना गर्नुपर्दछ । उक्त बैठकमा स्थानीयस्तरका सुरक्षा निकायका प्रतिनिधिहरू, पर्यवेक्षकहरू समेतलाई आमन्त्रण गरी मतदान प्रक्रियाका बारेमा जानकारी दिनुका साथै मतदान कार्यलाई सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्न, मतदान केन्द्रको सुरक्षा व्यवस्था मिलाउन आवश्यक समन्वय गर्नुपर्दछ ।

मतदान अधिकृतले निर्वाचन आयोगबाट निर्वाचन पर्यवेक्षणका लागि अनुमति प्राप्त राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकलाई निर्वाचन प्रक्रियाको पर्यवेक्षण गर्न दिनुपर्दछ । मतदान केन्द्रको अवस्था अनुसार मतदान क्षेत्रभित्र प्रवेश दिनुपर्दछ । तर, मतदाताले मत सङ्केत गर्ने गोप्य कक्षमा भने प्रवेश दिनुहुँदैन । साथै सञ्चार माध्यमका प्रतिनिधिहरूलाई उनीहरूको पहिचानको आधारमा मतदान केन्द्रभन्दा बाहिरको सूचना संकलन गर्न अनुमति दिनुपर्दछ ।

मतदान केन्द्रसम्बन्धी व्यवस्था

स्थानीय व्यक्तिहरू समेतको सहयोगमा मतदान अधिकृतले मतदान केन्द्रको निर्माण गर्नुपर्दछ । यसरी निर्माण गर्दा सकेसम्म विश्राम गर्ने स्थान, ओत लाग्ने ठाउँ, शौचालय आदिको व्यवस्था समेत मिलाउनु पर्दछ । मतदान केन्द्रको प्रवेशद्वारमा मतदाताको सङ्ख्या उल्लेख भएको कार्डबोर्ड र लाम लाग्ने स्थानमा महिला र पुरुष लेखिएको अलगअलग कार्डबोर्ड टाँसी मतदानका लागि महिला र पुरुषको छुट्टाछुट्टै लाइनको व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ । मतपेटिका, स्वस्तिक छाप र छापदानी मतदान अधिकृतले सजिलै देख्ने स्थानमा राख्नुपर्दछ । तर, मतसङ्केत गर्ने कक्ष भने गोप्य हुनुपर्दछ । मतदाता केन्द्रमा मतदाताको प्रवेश पछि मतदाता नामावलीमा नाम रजु गर्ने कर्मचारीसँगै तथ्याङ्क भर्ने, मतदाताको औलामा नउड्ने मसीको चिनो लगाउने र मतपत्र दिने कर्मचारी बस्ने व्यवस्था मिलाइएको हुन्छ । कर्मचारीको पछाडि राजनैतिकदलका प्रतिनिधि राख्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ । यसरी प्रतिनिधिको व्यवस्था गर्दा उपलब्ध भएसम्म महिला र पुरुषको समान सहभागिता गराउन जोड दिनुपर्दछ । मतदान केन्द्रको सम्पूर्ण गतिविधि देख्न सक्ने गरी सहायक मतदान अधिकृत र सहयोगी कर्मचारी रहने व्यवस्था मिलाइएको हुन्छ । अशक्त, गर्भवती, सुत्केरी, विरामी, क्रियापुत्री, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र वृद्धवृद्धाका लागि सजिलो हुने गरी मतदान व्यवस्थापन गरिएको हुन्छ । मतदान केन्द्र निर्माण भएपश्चात् मतदान कार्यमा खटिएका सहायक कर्मचारी, स्वयम्सेवक र सुरक्षाकर्मीहरूलाई मतदानको अघिल्लो दिन नै उनीहरूले पूरा गर्नुपर्ने जिम्मेवारी सम्बन्धमा मतदान अधिकृत र सहायक मतदान अधिकृतले अभिमुखीकरण गर्नुपर्दछ ।

मतदान कार्यका लागि आवश्यक जनशक्ति

- (क) मतदान अधिकृत
- (ख) सहायक मतदान अधिकृत
- (ग) नाम रजु गर्ने कर्मचारी
- (घ) मतदाताको नडमा मसी लगाउने कर्मचारी
- (ङ) तथ्याङ्क फाराम भर्ने कर्मचारी
- (च) सुरक्षाकर्मी
- (छ) स्वयंसेवक (महिला र पुरुष)

आवश्यक सामग्री

- (क) मतदान बाकस (मतपेटिका)
- (ख) मतपत्र
- (ग) सुरक्षण सिल
- (घ) स्वस्तिक चिह्न छाप र स्ट्याम्प प्याड
- (ङ) मतसङ्केत गर्ने गोप्य कक्ष निर्माणका लागि आवश्यक कार्डबोर्ड वा कपडा
- (च) लाइटर अथवा सलाई
- (छ) आवश्यक सङ्ख्या मा टेबल/कुर्सी
- (ज) लाहाछाप
- (झ) अनुसूची फारामहरू
- (ञ) सेतो कपडालगायतका ६७ किसिमका निर्वाचन सामग्रीहरू ।

मतदान कार्य सुरु हुनुभन्दा अगाडि गर्नुपर्ने कार्य

- ★ मतदानको दिन मतदान सुरु हुनुभन्दा ठीक अगाडि मतदान प्रतिनिधिको रोहवरमा मतपत्रको सिलबन्दी प्याकेट खोली सोको मुचुल्का गर्नुपर्दछ ।
- ★ मुचुल्का गरिसकेपछि मतदान अधिकृतले मतपत्रमा सही गर्नुपर्दछ ।
- ★ स्वस्तिक छापलाई मतदान प्रतिनिधिको रोहवरमा जाँच गर्नुपर्दछ ।
- ★ मतदान अधिकृतले मतदान सुरु हुनुभन्दा अघि रित्तो मतपेटिका राजनैतिकदलका प्रतिनिधि र उम्मेदवार वा निजका प्रतिनिधिलाई देखाई सो मतपेटिका दुस्स्त तथा रित्तो भए नभएको जाँच गरी मतपेटिकाको ढकनी (बिर्को) मा रहेको मतपत्र खसाल्ने प्याल मात्र खुला रहने गरी बन्द गर्नुपर्दछ ।
- ★ मतपेटिका बन्द गर्दा राजनैतिकदलका प्रतिनिधि र उम्मेदवार वा निजको प्रतिनिधिको रोहवरमा ६ ठाउँमा हरियो रङ्गको सुरक्षण सिल लगाई बन्द गर्नुपर्दछ ।

मतदानको समयमा मतदाताका कार्यहरू

- ★ मतदान गर्नका लागि तोकिएको स्थानमा लामवद्ध भई आफ्नो पालोमा नाम रजु गराउने ।
- ★ नाम रजु गराएपछि आफ्नो बायाँ हातको बुढीऔँलाको नङ र मासुको जोर्नीमा नउड्ने

मसीको चिनो लगाउन लगाउने ।

- ★ यसपछि पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत मतदान गर्न हल्का निलो रङको मतपत्र र मतसङ्केत गर्ने स्वस्तिक छाप लिई मत सङ्केत गर्ने गोप्य कक्षमा गई आफूले रोजेको कुनै एक जना उम्मेदवारको निर्वाचन चिह्न भएको कोठामा छाप लगाई मत सङ्केत गर्ने ।
- ★ मतसङ्केत भएको मतपत्र पट्याई १ नं. लेखेको हल्का निलो रङको स्टिकर टाँसेको मतपेटिकामा खसाल्ने ।
- ★ त्यसपछि समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीअन्तर्गत राजनैतिकदललाई मतदान गर्न हल्का रातो रङको मतपत्र र मतसङ्केत गर्ने स्वस्तिक छाप लिई गोप्य मतदान कक्षमा गई आफूले मन पराएको राजनैतिक दलको निर्वाचन चिह्न भएको कोठामा पर्ने गरी मतसङ्केत गर्ने ।
- ★ मतसङ्केत भएको मतपत्र राम्रोसँग पट्याएर २ नं. लेखेको हल्का रातो रंगको स्टीकर टाँसेको मतपेटिकामा खसाउने ।
- ★ दुवै प्रकारको मतदान कार्य समाप्त भएपछि तोकिएको ठाउँबाट बाहिर जाने ।

मतदान कार्यको समाप्त भएपछि मतदान अधिकृतले गर्नुपर्ने कार्य :

- ★ मतदानको काम समाप्त भएपछि मतदान अधिकृतले मतपेटिकाको मतपत्र खसाल्ने ।
- ★ आयोगद्वारा निर्धारित तरिका बमोजिम बन्द गरी सुरक्षण सिल लगाउनु पर्दछ ।
- ★ यस्तो सुरक्षण सिल लगाउँदा मतदान केन्द्रमा उपस्थित राजनैतिकदल वा उम्मेदवार वा निजको प्रतिनिधिको समेत सहिछाप गरी गराई मुचुल्का तयार गर्नु पर्दछ ।
- ★ राजनैतिकदल वा उम्मेदवार वा निजको प्रतिनिधिले सहिछाप नगरेमा मुचुल्कामा सोही व्यहोरा जनाई मतदान केन्द्रमा उपस्थित अन्य दुई जना व्यक्तिको सहिछाप गराउनु पर्दछ ।
- ★ मतदान कार्य समाप्त भएपछि मतदान अधिकृतले देहायको कागजात र सामग्रीहरूको विवरणसहितको मुचुल्का तयार गरी सुरक्षित राखी निर्वाचन अधिकृतलाई बुझाउनु पर्नेछ :-
 - (क) प्रयोग नभएका मतपत्रहरू,
 - (ख) रद्द गरिएका मतपत्रहरू,
 - (ग) मतपेटिका बाहिर रहेका मतपत्रहरू,
 - (घ) मत नदिने निश्चय गरी मतदाताले मतदान अधिकृतलाई फिर्ता दिएका मतपत्रहरू,
 - (ङ) निविदा मतपत्रको लगत र निर्णय किताब,
 - (च) आयोग वा निर्वाचन अधिकृतको निर्देशन अनुसार खाम बन्द गरी लाहाछाप लगाई राख्नुपर्ने अन्य कागजातहरू ।

परिच्छेद ८

बहिरामैत्री समावेशी निर्वाचन प्रक्रियाको रणनीति र सञ्जाल निर्माण

८.१ राजनैतिक अधिकार, निर्वाचन र बहिरा सहभागिता

अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार दस्तावेज तथा नेपालको संविधान र ऐन कानुनहरूमा बहिरा समुदायका के ही अधिकारका प्रावधानहरूको व्यवस्था गरिएपनि बहिरा समुदाय सामाजिक तथा राजनैतिक अधिकार पूर्ण रूपमा उपभोग गर्नबाट वञ्चित भइरहनुपरेको छ । भएका नीतिहरूले पनि पूर्णरूपमा बहिरा समुदायको निर्वाचनमा अर्थपूर्ण सहभागिता र पहुँच को व्यवस्था गर्न सकेका छैनन् । अपाङ्गता भित्र पनि राज्यका जनप्रतिनिधिमूलक निकाय तथा नियुक्ति मनोनयन हुने निकायहरूमा बहिरा समुदायको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने कानुनी प्रावधानहरू व्यवस्था हुन सकेको छैन । निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षासम्बन्धी कार्यक्रम तथा सुचना र सामाग्रीहरू समेत बहिरामैत्री, पहुँचयुक्त तथा सर्वसुलभ छैनन् ।

यस सन्दर्भमा उक्त नैसर्गिक अधिकारमा पहुँच सुनिश्चित गर्नका लागि रणनीति बनाउनुपर्दछ र सरोकारवाला पक्षहरूसँग वकालत पैरवी तथा आपसमा परिपूरकीय सहकार्य गर्नुपर्दछ । बहिरा समुदाय बहिष्करणमा परे को हुनाले बहिरा समुदायको राजनैतिक मूलप्रवाहीकरण सुनिश्चित गर्नका लागि राज्य र गैर-राज्य पक्षधर सरोकारवाला पक्षहरूसँग बहिरा समुदायले सहकार्य गर्नुपर्दछ । बहिरा समुदायको राजनैतिक मूलप्रवाहीकरण बहिरा समुदायको एकल प्रयासले मात्र सम्भव हुन सक्दैन । निर्वाचन प्रक्रियामा हरेक क्रियाकलापहरूमा बहिरा समुदायको मूलप्रवाहीकरण गर्नका लागि प्रभाव पार्न र भुमिका खेल्न सक्ने सरोकारवाला पक्षहरूको पहिचान गर्नुपर्दछ । बहिरा समुदायको निर्वाचनमा मूलप्रवाहीकरणका लागि ती सरोकारवाला पक्षहरूको भुमिका पहिचान गर्नुपर्दछ । बहिरा समुदायले ती सरोकारवाला पक्षहरूलाई बहिरा समुदायको निर्वाचनमा अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गराउनका लागि भुमिका खेल्न लगाउन र सम्बन्धित विषय र क्रियाकलापहरूमा आपसमा सहकार्य गर्नका लागि रणनीति बनाउनुपर्दछ । यस्तो रणनीतिले नभएका कानुन निर्माण गर्ने, भएका कानुनको पालना गर्ने, कार्यान्वयन गर्ने देखि बहिरामैत्री तथा पहुँचयुक्त समग्र निर्वाचन तथा शिक्षा कार्यक्रम तर्जमा गर्ने र लागू गर्नेसम्मको हुनुपर्दछ ।

उक्त रणनीतिले निर्वाचन तथा राजनैतिक अधिकारमा बहिरा समुदायको पहुँच सुनिश्चित गर्न कानुन निर्माण गर्ने संसद, कानुन मस्यौदा गर्ने सरकार तथा निर्वाचन आयोग, बहिरा समुदायको निर्वाचन तथा राजनैतिक अधिकार सुनिश्चित गर्न महत्वपूर्ण भुमिका खेल्नसक्ने राजनैतिक दल, निर्वाचन तथा मतदाता शिक्षा कार्यक्रम निर्माण गर्ने निर्वाचन आयोग लगायतका राज्यका निकायहरूलाई घच्च्याउनु पर्दछ । राज्यका निकायहरूलाई उक्त भुमिका खेल्न लगाउनका लागि बहिरा समुदायका केन्द्रदेखि जिल्ला र स्थानीय तहसम्मका सञ्जाल मात्र नभएर अपाङ्गता भएका व्यक्तिका समग्र प्रकृतिका संघसंस्था, नागरिक समाज, अविभावक, नागरिक समाज, दोभाषे लगायतवीच आपसमा सञ्जाल निर्माण गर्ने र आपसमा परिपूरकीय सहकार्य गर्ने रणनीति बनाउनुपर्दछ । साथै बहिरा समुदायका सवालहरू सामाजिकरण गर्नमा अहम् भुमिका खेल्ने सञ्चार माध्यमलाई उपयोग गर्ने र सहकार्य समेत रणनीति बनाउनुपर्दछ ।

निर्वाचन तथा राजनैतिक अधिकारमा बहिरा मूलप्रवाहीकरणसम्बन्धी रणनीति बनाउँदा समग्र भावी क्रियाकलापहरू

समेदनुपर्दछ । कार्ययोजनामा बहिरा समुदायका हकअधिकार तथा प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नका लागि व्यवस्था गर्नुपर्ने नीति तथा कानुनी व्यवस्थाका लागि सरकार, राजनैतिक दल, निर्वाचन आयोग तथा संवैधानिक निकाय लगायतका सरोकारवालाहरूसँग गर्नुपर्ने क्रियाकलाप एवम् सोसम्बन्धी क्रियाकलापहरू कहिले, कोसँग गर्ने, कोसँग सहकार्य गरेर मिलेर गर्ने लगायतका क्रियाकलाप, मिति तथा जिम्मेवारीहरू स्पष्ट रूपमा उल्लेख गर्नुपर्दछ । समग्र निर्वाचन प्रक्रिया बहिरामैत्री बनाउनका लागि तर्जुमा गर्नुपर्ने कार्यक्रम, निर्माण गर्नुपर्ने पहुँचयुक्त तथा सुचना सामाग्री तथा सचेतना कार्यक्रम तथा क्रियाकलापहरू कहिले, कोसँग गर्ने, कुन कुन निकाय, संघसंस्था तथा समुदायसँग स्थानीय देखि केन्द्रसम्म सञ्जाल निर्माण तथा सहकार्य गरेर मिलेर गर्ने लगायतका क्रियाकलाप, मिति तथा जिम्मेवारीहरू स्पष्ट रूपमा उल्लेख गर्नुपर्दछ । रणनीतिक योजनामा बहिरा महासंघ र जिल्ला बहिरा संघहरूको भुमिकासम्बन्धी क्रियाकलापहरू समेत स्पष्ट रूपमा राख्नुपर्दछ र सोही बमोजिमका क्रियाकलापहरू आपसी समन्वयमा जिम्मेवारीपूर्वक सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।

उदाहरणको लागि रणनीतिक कार्ययोजनामा जिल्ला बहिरा संघ र विद्यालयमा आफुले सिकेका ज्ञानबारे आदानप्रदान गर्ने, जिल्ला बहिरा संघको पहलमा आफ्नो जिल्लामा मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गरेका बहिरा सदस्यहरूको विवरण तयार पार्ने, मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता नगरेका बहिरा सदस्यहरूलाई मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता कहाँ र कसरी गरिन्छ, नाम दर्ता गर्न के-के कुराको आवश्यकता पर्दछ स्पष्ट सुचना दिने र आवश्यक सहयोग गर्ने क्रियाकलापहरू पर्दछन् । साथै बहिरा विद्यालयमा मतदाता नामावलीमा नामदर्ता गरेका विद्यार्थीहरूको विवरण तयार पार्ने, मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता नगरेका बहिरा विद्यार्थीहरूलाई मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता कहाँ, कसरी नाम दर्ता गरिन्छ, नाम दर्ता गर्न के-के कुराको आवश्यकता पर्दछ भन्ने बारेमा स्पष्ट सुचना दिने र आवश्यक सहयोग गर्ने, आगामी निर्वाचनमा बहिरा समुदायको उम्मेदवारी, सक्रिय सहभागीताका लागि भुमिका खेल्ने तथा आफ्नो पालिका तथा जिल्लामा रहेका विभिन्न निकाय तथा सरोकारवालाहरूसँग सञ्जाल निर्माण गर्ने लगायतका क्रियाकलापहरू समावेश गर्न सकिन्छ ।

८.१.१ निर्वाचनमा भाग लिने हक र मानव अधिकार

निर्वाचनमा सहभागि हुने, उचित न्याय प्राप्त गर्ने लगाएतका अधिकारलाई संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रले मानवमा अन्तरनिहित मर्यादा, सम्मान तथा नैसर्गिक अधिकारको रूपमा लिएको छ भने मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारको उपभोग गर्ने र ती अधिकारको सम्मान एवम् प्रबर्धन गर्ने कुराको सुनिश्चितता समेत प्रदान गरेको छ । यस सम्बन्धमा मानव अधिकारसम्बन्धी अन्य महासन्धिहरूले पनि मतदाताको अधिकार/राजनैतिक अधिकारलाई सुनिश्चित गरेका छन् । यसप्रकार निर्वाचनलाई व्यक्तिको नैसर्गिक अधिकार (Fundamental Rights) को रूपमा लिइने हुँदा हरेक देशका संविधानमा यससम्बन्धी अधिकारको पूर्ण प्रत्याभूति गरिएको पाइन्छ । निर्वाचन संग सम्बन्धित विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी दस्तावेजहरूमा भएका मुख्य मुख्य व्यवस्थाहरू निम्न बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ :

मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८:

जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनैतिक वा अन्य विचारधारा, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य कुनै हैसियत जस्ता कुनैपनि आधारमा कुनैपनि किसिमको भेदभाव विना प्रत्येक व्यक्तिलाई यस घोषणापत्रमा उल्लिखित अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको अधिकार हुने छ, भन्ने व्यवस्था घोषणापत्रले गरेको छ । त्यसैगरी प्रत्येक व्यक्तिलाई विचार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकार हुने, प्रत्येक व्यक्तिलाई शान्तिपूर्वक सभा गर्ने र संगठनको स्वतन्त्रताको अधिकार छ र कुनैपनि व्यक्तिलाई कुनैपनि संगठनमा लाग्न वा नलाग्न बाध्य गराउन सकिने छैन भन्ने व्यवस्था समेत घोषणापत्रले गरेको छ ।

त्यसैगरी प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रत्यक्ष वा स्वतन्त्र रूपले छानिएका प्रतिनिधिहरू मार्फत आफ्नो देशको सरकारमा भाग लिन पाउने अधिकार हुने, यस अन्तर्गत जनताको इच्छा नै सरकारको अख्तियारीको आधार हुनेछ । यो इच्छा विश्वव्यापी र समान मताधिकारद्वारा हुने आवधिक र वास्तविक निर्वाचनहरूद्वारा अभिव्यक्त गरिनेछ र त्यस्तो निर्वाचन गोप्य मतदान वा स्वतन्त्र मतदान प्रक्रियाहरूबाट सम्पन्न गरिनेछ (धारा २१-३) भन्ने जस्ता महत्वपूर्ण व्यवस्थाहरू समेत गरिएको छ ।

नागरिक तथा राजनैतिकअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध १९६६: नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ (ICCPR) ले प्रत्येक नागरिकलाई कुनै पनि भेदभाव विना तथा अनुचित प्रतिवन्धहरू विना प्रत्यक्ष वा स्वतन्त्र रूपमा छानिएका प्रतिनिधिहरू मार्फत सार्वजनिक जीवन सञ्चालनमा भाग लिने, सर्वव्यापी तथा समान मताधिकार तथा गोप्य मतदानबाट मतदाताहरूको इच्छाको स्वतन्त्र अभिव्यक्तिको प्रत्याभूति गर्ने स्वच्छ आवधिक निर्वाचनहरूमा मतदान गर्ने र निर्वाचित हुने हक हुने व्यवस्था गरेको छ ।

(आत्मनिर्णयको अधिकार, धारा-१, बाच्न पाउने अधिकार, धारा-६, क्रूर, अमानवीय, अपमानजनक व्यवहार वा सजायविरुद्धको अधिकार, धारा-७, दासत्व वा बलपूर्वकको श्रमविरुद्धको अधिकार, धारा-८, करारीय दायित्व पूरा नगरेकोमा कैदमा नराखिने अधिकार, धारा-११, विचार, सद्विवेक तथा धर्मको स्वतन्त्रताको अधिकार, धारा-१८, गोपनीयताको अधिकार, धारा-१७, बिना हस्तक्षेप विचार राख्न पाउने अधिकार, विचार र अभिव्यक्तिको अधिकार, धारा-१९, शान्तिपूर्वक भेला हुने अधिकार, धारा-२०, आफ्नो हितको संरक्षणका लागि ट्रेड यूनियन खोल्न पाउने वा त्यसमा सम्मेलित हुने अधिकार, धारा-२२, विवाह र परिवार आरम्भ गर्ने अधिकार, धारा-२३, बालबालिकाले बिना भेदभाव आवश्यक संरक्षण पाउने अधिकार, धारा-२४)

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध १९६६: यस अनुबन्ध अनुसार सम्पूर्ण जनताहरूलाई आत्मनिर्णयको अधिकार छ । त्यस अधिकारको कारणबाट नै उनीहरू स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्नो राजनैतिक हैसियत निर्धारण गरी स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्नो आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकासमा लाग्दछन् (धारा १-१) भन्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि २००६: यस महासन्धिमार्फत अन्य व्यक्तिहरूलाई सरह अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको राजनैतिक जीवनमा भाग लिन पाउने अधिकारको व्यवस्था गरेको छ । जस अन्तर्गत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू अन्य व्यक्तिहरू सरह न्यायमा पहुँच सम्बन्धमा मतदान गर्ने तथा निर्वाचित हुने अधिकार तथा अवसर लगायत प्रत्यक्ष वा स्वतन्त्र रूपमा चुनिएका प्रतिनिधिहरू मार्फत राजनैतिक तथा सार्वजनिक जीवनमा प्रभावकारी र पुर्ण रूपमा सहभागी हुन सकेका छन भनी सुनिश्चित गर्ने

व्यवस्था (धारा २९(क)) मा गरिएको छ । उक्त व्यवस्था अनुसार निम्न कुराहरू सुनिश्चित गर्नु आवश्यक छः

क. मतदानका प्रक्रिया, सुविधा र सामग्रीहरू उपयुक्त, पहुँचयोग्य तथा बुझ्न एवम् प्रयोग गर्न सहज भएको सुनिश्चित गर्ने ।

ख. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले भयमुक्त वातावरणमा निर्वाचन र सार्वजनिक जनमत संग्रहहरूमा गोप्य मतदान प्रक्रियाद्वारा मतदान गर्ने तथा निर्वाचनमा उम्मेदवार हुने ।

ग. सरकारका सबै तह र सार्वजनिक कार्यहरूमा पद धारण गर्न र कार्य सम्पादन गर्न पाउने अधिकार को संरक्षण गर्ने तथा उपयुक्त भएको अवस्थामा सहयोगात्मक र नयाँ प्रविधिहरूको प्रयोगलाई सहज बनाउने ।

घ. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई मतदाताको रूपमा आफ्नो ईच्छा स्वतन्त्र रूपमा अभिव्यक्त गर्न सक्ने अधिकार प्रत्याभूत गर्ने तथा यस उद्देश्य प्राप्तीका लागि उनीहरूको अनुरोधमा मतदान गर्न उनीहरूले रोजेको व्यक्तिको सहयोग प्राप्त गर्न अनुमति दिने ।

त्यसैगरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायसम्बन्धी अधिकार पनि महासन्धिले सुनिश्चित गरेको छ । जुन विशेष व्यवस्था निर्वाचनसम्बन्धी न्यायमा पनि लागु हुन्छ । यस अन्तर्गत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा प्रभावकारी पहुँच सुनिश्चित गर्न सघाउने उद्देश्यले पक्ष राष्ट्रहरूले प्रहरी, कारागारका कर्मचारी लगाएत न्याय प्रशासनको क्षेत्रमा काम गर्ने व्यक्तिहरूका लागि उपयुक्त प्रशिक्षण प्रर्वद्धन गर्ने, (धारा १३(२)) साक्षीको रूपमा उपस्थित गराउदा अनुकुलताहरू सृजना गरी न्यायमा सहज पहुँच स्थापित गर्ने (धारा १३(१)) जस्ता व्यवस्थाहरू गरेको छ ।

नेपालको संविधान २०७२ : निर्वाचन स्वतन्त्र, स्वच्छ र प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्दै निर्वाचन अपराध र सजाय सम्बन्धमा प्रभावकारी व्यवस्था गर्नको लागि नेपालको संविधानमा भएका व्यवस्थाहरू अत्यन्तै महत्वपूर्ण छन् । संविधानले निर्वाचन र निर्वाचन न्यायसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी सन्धि सम्झौतामा भएका व्यवस्थाहरूलाई समेट्ने प्रयास गरेको छ । संविधानको प्रस्तावनामा बालिग मताधिकार, आवधिक निर्वाचन, निष्पक्ष र स्वतन्त्र न्यायपालिका र कानूनी राज्यको अवधारणा लगाएतका लोकतान्त्रिक मुल्य र मान्यतामा आधारित समाजवादप्रति प्रतिवद्ध रही समृद्ध राष्ट्र निर्माण गर्ने भन्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

यसै गरि मौलिक हक अन्तर्गत निर्वाचनसम्बन्धी अधिकारको व्यवस्था गरिएको छ । यस अन्तर्गत राजनैतिक स्वतन्त्रता, निर्वाचन मार्फत राजनैतिक प्रकृत्यामा भाग लिने सार्वजनिक सेवामा सहभागीता जनाउने र सार्वजनिक निर्णय प्रकृत्यामा सहभागी हुने, अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता तथा राजनैतिक दल लगाएत संघ संस्था खोल्ने लगाएतका अधिकारहरू राजनैतिक अधिकार हुन् । नेपाल मानव अधिकारसम्बन्धी करिव ४१ वटा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको पक्ष राष्ट्र हो । उक्त सन्धि सम्झौतामा उल्लिखित हक अधिकारहरूको सुनिश्चितता गर्नु राज्यको दायित्व अन्तर्गत पर्दछ । यसर्थ पनि निर्वाचनसम्बन्धी हकहरू राजनैतिक हकको रूपमा मान्यता प्राप्त छन् । नेपालको संविधान तथा सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ ले नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरू नेपाल कानून सरह लागु हुने व्यवस्था समेत गरेको छ । अतः माथि उल्लिखित मानव अधिकारका प्रावधानहरू नेपालको संविधान तथा कानूनमा व्यवस्था गरी कार्यान्वयन गर्नु राज्यको दायित्व हो ।

यस किसिमको दायित्वलाई परिपूर्ति गर्दै नेपाली नागरिकको निर्वाचनसम्बन्धी राजनैतिक अधिकारको सुनिश्चितताको लागि संविधानका विभिन्न भागहरूमा निम्नानुसार अधिकारहरूको व्यवस्था गरिएको छ :

भाग ३ धारा १७ : प्रत्येक नागरिकलाई विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता, विना हात हतियार शान्तिपूर्वक भेला हुने स्वतन्त्रता, राजनैतिक दल खोल्ने स्वतन्त्रता र नेपालको कुनैपनि भागमा आवतजावत र बसोबास गर्ने स्वतन्त्रताको व्यवस्था गरिएको छ । त्यसैगरी सञ्चारको हक (धारा १९), आफ्नो र सार्वजनिक सरोकार को कुनै पनि विषयको सुचना माग्ने र पाउने हक (धारा २७) र कुनै पनि व्यक्तिको जीउ, आवास, सम्पत्ति, लिखत, तथ्यांक, पत्राचार र चरित्रसम्बन्धी विषयको गोपनीयताको हक हुने (धारा २८) व्यवस्था संविधानले गरेको छ । संविधानको धारा २० मा न्यायसम्बन्धी हकको व्यवस्था गरिएको छ, जसमा कुनैपनि व्यक्तिलाई पत्राउ परेको कारण सहितको सुचना नदिई थुनामा राखिने छैन । पत्राउ परेको व्यक्तिलाई पत्राउ परेको समयदेखि नै आफुले रोजेको कानून व्यवसायीसंग पुर्पक्ष गर्ने हक हुनेछ ।

समावेशीकरण सम्बन्धमा आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछाडि परेका महिला, दलित, आदिवासी जनजाती, थारु, मुस्लिम, पिछडावर्ग, अल्पसंख्यक, सीमान्तीकृत, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक, किसान, श्रमिक, उत्पीडित वा पिछडिएको क्षेत्रका नागरिक तथा आर्थिक रूपले विपन्न खस आर्यलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यका निकायमा सहभागीताको हक हुने (धारा ४२-१) सामाजिक न्यायको हक) जस्ता मौलिक हकको व्यवस्था संविधानले गरेको छ भने संवैधानिक उपचार को हक सम्बन्धमा यस भागद्वारा प्रदत्त हकको प्रचलनको लागि धारा १३३ वा १४४ मा लेखिए बमोजिम संवैधानिक उपचार पाउने हक हुने (धारा ४६) व्यवस्था समेत मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरिएको छ । र राज्यका निर्देशक नीति तथा सिद्धान्त अन्तर्गत मानव अधिकारको संरक्षण र सम्वर्द्धन गर्दै विधिको शासन कायम राख्ने (धारा ५१ (ख) (२)) तथा नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरूको कार्यान्वयन गर्ने (धारा ५१ (ख-३)), राज्यको दायित्व अन्तर्गत मौलिक हक तथा मानव अधिकारको संरक्षण र सम्वर्द्धन, र राज्यका निर्देशक सिद्धान्तहरूको अनुसरण तथा राज्यका नीतिहरूको क्रमशः कार्यान्वयन गर्ने (धारा ५२) व्यवस्था गरिएको छ ।

८.२ बहिरा नागरिकहरूको मूलप्रवाहीकरणका लागि आगामी रणनीति

अपाङ्गता भएका र बहिरा नागरिकहरूको राजनैतिक मूलप्रवाहीकरणमा यथेष्ट चुनौतिहरू रहेका छन् । सर्वप्रथम अपाङ्गता तथा बहिरा समुदायको सवाल उनीहरूकै समस्या हो भन्ने सामाजिक साँचमा परिवर्तन नआएसम्म यो त्यती सहज छैन । अपाङ्गता भएका र बहिरा व्यक्तिहरू पनि समाजको एक मानव विविधता हो र उनीहरूको मूलप्रवाहीकरणमा समाजकै भूमिका अपरिहार्य छ भन्ने सोचको विकास गर्न सके बहिरा व्यक्तिहरूको राजनैतिक लगायत समग्र क्षेत्रको मूलप्रवाहीकरण सहज हुनजान्छ । यस हिसावले विश्लेषण गर्दा बहिरा नागरिकहरूको राजनैतिक मूलप्रवाहीकरणका लागि निम्नानुसार क्षेत्रमा बहुआयामीक रणनीतिहरूको अनुसरण गर्नुपर्ने देखिन्छ :

रणनीति १: कानूनी र नीतिगत व्यवस्था: यस स्रोत पुस्तिकाको परिच्छेद ३ मा विश्लेषण गरिए अनुसार ने पालमा हाल रहेका कुनै पनि निर्वाचन लगायत अन्य कानूनहरूले बहिराहरूको राजनैतिक सहभागीताको बारे मा कहि कतै उल्लेख गरेको छैन । यसका लागि पहिलो खुट्किला भनेको हाल रहेका कानूनहरूलाई अपाङ्

गता एवम् बहिरा नागरिकहरूको दृष्टिकोणबाट समिक्षा गरि यथास्थानमा बहिरा नागरिकहरू मैत्री/समावे शीकानूनी, नीतिगत एवम् प्रकृयागत व्यवस्थाहरू गरिनु पर्छ ।

रणनीति २: निर्णय तहमा बहिरा व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व: हाल राज्य र अन्य क्षेत्रको सामाजिक संरचनाहरू हेर्दा नीतिगत एवम् निर्णय तहमा बहिराहरूको प्रतिनिधित्व भएको पाईदैन । अपाङ्गताको सवाललाई उचित तरिका कानूनी, नीतिगत एवम् विभिन्न योजनाहरूमा प्रतिनिधित्व गर्नका लागि अपाङ्गता एवम् बहिरा व्यक्तिहरूकै संलग्नतामा मात्र संभव छ भन्ने कुरा नेपालको हालसम्म भएका निर्वाचनहरू र उक्त निर्वाचनहरू गर्नका लागि तय गरिएका नीतिहरू र बहिराहरूको सहभागीताले पुष्टि गर्छ । तसर्थ राज्यकासम्बन्धीत सबै संरचना, निकायहरू, संयन्त्रहरू, राजनैतिक दल, भातृसंस्थाहरू, नागरिक समाज र अन्यसम्बन्धीत संरचनामा अपाङ्गता एवम् बहिरा व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व एवम् समावेशीकरण हुनुपर्छ । यती गर्न सकिए राज्य एवम् गैर-राज्यबाट तय हुने नीति, योजना र बजेट बहिरा समावेशी हुन जान्छन् र यसले साँचो अर्थमा बहिरा नागरिकहरूको मूलप्रवाहीकरणको ढोका खोल्छ ।

रणनीति ३: साङ्केतिक भाषाको अनुसन्धान, विकास र तालिम: सामाजिक एवम् राजनैतिक समावेशीकरणको कुरा गर्दा बहिराहरूले प्रयोग गर्ने साङ्केतिक भाषाको कुरा नगरि बाँकि कुरा तपसिलमै रहन्छन् । साङ्के तिक भाषा बहिराहरूको पहिलो भाषा हुनुका साथै उनीहरूको जीउने माध्ययम पनि हो । बहिराहरूले बोल्न वा अरुले बोलेको सुन्न नसक्ने भएकोले वा निरक्षर बहिराहरू वा कम साक्षर बहिराहरूले लिखित सञ्चार गर्न संभव नहुने भएकोले साङ्केतिक भाषाको प्रयोग वाध्यात्मक परिस्थिती हो । अर्कोतर्फ साक्षर बहिराहरू भएतापनी बहिरा-बहिरा बिचको सञ्चार, बहिरा र अन्य व्यक्ति बिचको सञ्चारको माध्ययम सांकेतिक नै हुने भएकोले उनीहरू माझ पनि साङ्केतिक भाषाको प्रयोगको विकल्प हुदैन । राज्यका नीतिगत तहमा रहेका व्यक्तिहरू संग अन्तरक्रया गर्दा होस् वा राजनैतिक दलहरूसंगको अन्तरक्रया होस्, बहिराहरूको सञ्चार र सुन्ने व्यक्तिले बहिराहरू प्रति गर्ने सञ्चार पनि दोभाषे मार्फत साङ्केतिक भाषामा नै गर्नुपर्ने हुन्छ । हालसम्मको अवस्था हेर्दा नेपाली साङ्केतिक भाषाको अनुसन्धान, विकास र तालिममा राज्यको लगानी एकदमै न्यून रहेको छ वा नगन्य नै छ भन्दा पनि हुन्छ । साङ्केतिक भाषाको विकास बिना आर्थिक, राजनै तिक र शैक्षिक समावेशीकरण संभव नहुनेहुदा यस क्षेत्रलाई प्राथमीकताका साथ विकास गरि भाषा अनुसन्धान, विकास र तालिमलाई संस्थागत र प्रणालीगत तवरले सञ्चालन गर्नुपर्दछ । देश भर रहेका बहिराहरूले र ण्ड्रिय मापदण्ड अनुरूपको तालिम प्राप्त गर्नु अनिवार्य हुन्छ अनि मात्र विकास र सहभागीताका बाँकि ढो काहरू खुल्छन् ।

रणनीति ४: नेपाली साङ्केतिक भाषाका दोभाषे तालिम र प्रमाणीकरण: माथि रणनीति ३ मा उल्लेख गरिए बमोजिम साङ्केतिक भाषिक बहिरा अल्पसंख्यक समुदायले सुन्ने समुदाय संग सञ्चार गर्दा र सुन्ने समुदाय र बहिरा समुदाय बिच सञ्चार गर्दा दोभाषेको आवश्यकता अपरिहार्य हुनआउछ । नेपालको सबै सुन्ने जनसङ् ख्या ले साङ्केतिक भाषाको तालिमप्राप्त गर्न र प्रयोग गर्न न त संभव छ न त्यो आवश्यकता नै हो । तसर्थ बहिरा र सुन्ने व्यक्तिहरू बिचको सञ्चार पुलको रूपमा दोभाषेको भूमिका अहम् हुन्छ । बहिरा समुदायको सामाजिक समावेशीकरणमा साङ्केतिक भाषाका दोभाषेको अहम् महत्व हुदाहुदै पनि हाल नेपालमा राज्यको तर्फबाट न त कुनै दोभाषे तालिमको पाठ्यक्रम छ, न कुनै शैक्षिक संस्थामा उक्त विषयको पढाइ हुन्छ । न

त हामी कहाँ सरकारद्वारा प्रमाणीकरण गरिएका दोभाषेहरू नै रहेका छन् । केबल छन भने बहिरा महासंघ मार्फत तयार गरिएका सिमित दोभाषेहरू रहेका छन । तसर्थ सरकारले दोभाषे तालिम/शिक्षाको पाठ्यक्रम तयार गर्ने, सोहि पाठ्यक्रम अनुसार दोभाषे तालिम सञ्चालन गरि देश भर रहेका स्थानीय तह, प्रदेश सरकारहरू, केन्द्रिय तहका सरकारी निकायहरू र बहिरा नागरिकहरूको बढि सम्पर्क हुने अन्य निकायहरूमा दोभाषेको खटनपटन गर्नुपर्दछ ।

रणनीति ५: बहिरामैत्री सुचना तथा जनचेतनामुलक सामाग्री निर्माण: राज्यद्वारा जनसमुदायका लागि तयार गरि जारि गरिने सबै सार्वजनीक महत्वका सूचनाहरू अनिवार्य रूपमा नेपाली साङ्केतिक भाषामा तयार गर्ने र सोहि अनुसार प्रचार-प्रसार गर्ने गर्नुपर्दछ । सार्वजनीक महत्वका सूचना प्रचार र प्रसारण गर्दा बहिरा नागरिक अनुकूल हुने गरि तय गर्नुपर्दछ । राज्यद्वारा सञ्चालित नेपाल टेलिभिजन लगायत सरकारी अनुगमन र नियन्त्रणमा रहका अन्य टेलिभिजनमा पनि अनिवार्य रूपमा बहिरा मैत्री सूचना प्रवाह गर्न कडाईका साथ लागू गर्नुपर्दछ ।

रणनीति ६: अभिभावक शिक्षा: बहिरा नागरिकहरूको शिक्षा, पालन-पोषण र उनीहरूको शसक्तिकरणमा अभिभावक तथा पारिवारिक सदस्यहरूको अहम भूमिका हुन्छ । बहिरा अधिकार र उनीहरूमा भएका संभावनहरूको उर्जागर गर्नेसम्बन्धी सचेत अभिभावकहरूले आफ्नो परिवारमा रहेका बहिरा बालबालिकाहरूलाई अन्य व्यक्ति सरह पारिवारिक र सामाजिक जीवनमा सहभागी गराएको पाईन्छ भने अन्य अभिभावकहरूको हकमा उनीहरूलाई केबल वस्तुको रूपमा हेर्ने, दुत्कार्ने, धिकार्ने लगायत आफ्नो घरमा बहिरा छोराछारीको जन्म भएकोमा उनीहरू र आफू स्वयम्लाई अपमानित भएको महशुस गर्ने प्रचलन देखिन्छ । यस्तो अवस्थामा बहिरा नागरिकको समग्र मूलप्रभावीकरण कदापी संभव हुदैन । बहिरा नागरिकको सामाजिक समावेशीकरणका लागि पारिवारिक समावेशीकरण पहिलो शर्त हुने भएकोले बहिरा नागरिकका अभिभावकहरूलाई अपाङ्गता, बहिरोपना, साङ्केतिक भाषा, शिक्षा र बहिराहरूमा रहेका संभावनाहरूको बारेमा एक अलग्गै प्याकेजको विकास गरि शिक्षा प्रदान गर्नुपर्दछ ।

रणनीति ७: बहिरा शिक्षा: अभिभावक शिक्षाको साथ साथै स्वयं बहिरा व्यक्तिहरूको अभिमुखीकरण अनिवार्य हुन आउछ । बहिरा व्यक्तिहरू स्वयं आफैमा आफ्नाअधिकार र संभावनाहरूको बारेमा सचेत हुन जरुरी छ । बहिरा व्यक्तिहरू सचेत नभएसम्म उनीहरूको मूलप्रवाहीकरणका लागि राज्य वा गैर-राज्य क्षेत्रबाट उनीहरूका लागि जति नै नीतिगत वा कार्यक्रमगत व्यवस्था गरिएता पनि सो को उपभोग वा सेवाग्राहीको हिसाबले उनीहरूनै स्वयं सचेत हुनुपर्छ । बढेको आत्मसम्मान, आत्मबल र आन्तरिक क्षमताले बहिरा व्यक्तिहरूलाई थप शसक्त बनाई आफ्नो अधिकारको बारेमा संघर्ष गर्न सहयोग पुग्छ । अन्यथा उनीहरू घरपरिवारमै अवहेलित भई सानोतीनो काममा अल्झिएर वस्नुपर्छ । यसका लागि अपाङ्गता, बहिरोपना, मानव अधिकार, सीआर पीडी, साङ्केतिक भाषा आदि विषयमा एक प्याकेज तय गरि देश भरिनै रहेका बहिराहरूलाई अभिमुखीकरण गर्नुपर्दछ ।

रणनीति ८: राजनैतिक दलहरूमा समावेशीकरण: बहिरा नागरिकहरूको राजनैतिक मूलप्रवाहीकरणको बारे मा कुरा गर्दा उनीहरूलाई आफ्नो विचारधारा अनुसारको राजनैतिक दल रोज्ने, उक्त दलमा आवद्ध हुने,

प्रतिनिधित्व गर्ने र उम्मेदवारी दिने सम्मका व्यवस्थाहरू गरिनुपर्छ । यसका लागि राजनैतिक दलसम्बन्धी ऐन, राजनैतिक दलको विधान, संरचना, कार्यक्रम तथा उम्मेदवारीमा बहिरा समुदायको प्रतिधित्व हुने नीतिगत व्यवस्था हुनुपर्दछ ।

रणनीति ९: बहिरा लक्षित निर्वाचन शिक्षा कार्यक्रम: यस स्रोत पुस्तिकाका माथिल्ला अध्यायहरूमा निर्वाचनसम्बन्धी तीनवटा चरणको बारेमा व्याख्या गरिएको छ । निर्वाचन पूर्व, निर्वाचनको अवधि र निर्वाचन पश्चात यी तिनवटै चरणमा बहिराहरू लक्षित कार्यक्रमको विकास गरि निर्वाचन शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्छ । अनिमात्र बहिरा व्यक्तिहरू सूचित भई अपाङ्गता परिचय-पत्रबनाउने, नागरिकता बनाउने, मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता गर्ने, निर्वाचनमा उम्मेदवारी दिने, राजनैतिक दलसंग वार्ता र बहस गर्ने, उम्मेदवारीका लागि पहलकदमी लिने, निर्वाचनमा मत दिने लगायतका समग्र निर्वाचनका प्रकृयाहरूमा भाग लिन्छन् । यसका लागि बहिरा लक्षित नीतिगत र कार्यक्रमगत व्यवस्था, बहिरा मैत्री निर्वाचन सामाग्री तथा टेलीभिजन तथा सामाजिक संजाल मार्फत वितरण लगायत सहयोग प्रणाली समेतको व्यवस्था हुनुपर्दछ ।

रणनीति १०: बहिरा नागरिकका प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरूको परिचालन

बहिरा नागरिकहरूको राजनैतिक अधिकार र मूलप्रवाहीकरणका लागि राष्ट्रिय बहिरा महासंघ र सो मातहत रहेका प्रदेश तहका र जिल्ला तहका बहिरा संस्थाहरूको सहभागीता, परामर्श र परिचालन गर्दा बहिराहरूको राजनैतिक सहभागीता एवम् निर्वाचन प्रकृत्यामा सहभागीता अझ बढि प्रत्यक्ष र प्रभावकारी हुन्छ । हाल बहिरा व्यक्तिहरूको छाता संस्थाको रूपमा रहेको राष्ट्रिय बहिरा महासंघ नेपालले राष्ट्रिय स्तरमा एवम् प्रदेश र जिल्ला बहिरा संघहरूको क्षमता विकास गर्ने र परिचालन गर्ने कार्यमा संलग्न हुने तथा सम्बन्धित जिल्लाका बहिरा संघहरूले आ-आफ्नो भौगोलिक क्षेत्रमा रहेका बहिरा, उनीहरूका अभिभावक र सम्बन्धित सरोकारवालाहरू संग तालिम तथा क्षमता विकाससम्बन्धी कार्य गर्नुपर्छ । केहि शहरी परिवेशलाई अपवादको रूपमा राखेर कुरा गर्ने हो भने ग्रामीण क्षेत्रमा रहेका बहिरा नागरिकहरू करिब करिब बहिष्करणकै अवस्थामा रहेका छन् भने उनीहरूको राजनैतिक र सामाजिक समावेशीकरणमा जिल्ला बहिरा संघहरूले ठूलो भूमिका खेल्न सक्छन् । हाल राष्ट्रिय बहिरा महासंघको करिब ४४ जिल्लामा सञ्चाल विस्तार भईसकेको छ भने बाँकि जिल्लाहरूमा पनि जिल्ला बहिरा संघ स्थापना गर्ने कार्यलाई तत्काल तिब्रता दिनुपर्दछ ।

८.३ सरोकारवालाहरू विच संजाल निर्माण, पैरवी र जनचेतना अभिवृद्धि

(DPOs, नागरिक समाज, मानव अधिकार संस्था र सचारमाध्यम र बहिरा महासंघको भूमिका)

बहिरा समुदायको सामाजिक र राजनैतिक मूलप्रवाहीकरणका लागि निम्नानुसार व्यक्ति, संस्था र निकायहरूको प्रमुख भूमिका हुन्छ:

क्र.सं	व्यक्ति, संस्था र निकाय	सरोकारका क्षेत्रहरू
१	नेपाल सरकार	नेपाल सरकारले कानून, नीति नियम, कार्य विधिहरू, कार्यक्रम र बजेट बनाउदा राष्ट्रिय बहिरा महासंघसंग परामर्श गर्ने । बहिरा नागरिकहरूका अधिकार को उपभोगको प्रत्याभूत गर्ने । राजनैतिक सहभागीताका कानूनहरू बनाउदा बहिरा नागरिकको राजनैतिक अधिकारको ग्यारेन्टि गर्ने । साङ्केतिक भाषाको अनुसन्धान, विकास, तालिमर नेपाली साङ्केतिक भाषाका दोभाषेहरूको तालिम र प्रमाणीकरणमा कार्य गर्ने ।
३	निर्वाचन आयोग तथा माताहतका निकाय	निर्वाचनसम्बन्धी कानूनहरूमा आवश्यक सुधार गर्ने, बहिरा नागरिकको सहभागीता र मूल प्रवाहीकरणका नीति, कार्यक्रम र बजेटको व्यवस्था गर्ने, बहिरा मैत्री सामाग्रीको विकास, बहिरा शिक्षा, अभिभावक शिक्षा, बहिरा मैत्री निर्वाचन (३ वटै चरणमा) विकास गरि कार्यान्वयन गर्ने ।
४	राजनैतिक दल	बहिरा व्यक्तिहरूलाई आ-आफ्नासंयन्त्रमा समावेशीकरणका लागि विधानत व्यवस्था गर्ने, निर्वाचनमा बहिरा व्यक्तिहरूको समानुपातिक उम्मेदवारीको प्रत्याभूत गर्ने
५	सांसद अपाङ्गता भएका व्यक्ति	संसद र संसदिय समितिमा पेश हुने कानूनहरूमा अपाङ्गतासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि र मानव अधिकारसम्बन्धी घोषणा, प्रतिज्ञापत्र र नेपालको संविधान अनुरूप भएको सुनिश्चित गर्ने । संसदमा पेश भएका कानूनहरूमा आवश्यक सुधार र संशोधनका लागि अपाङ्गता भएका व्यक्ति र बहिरा व्यक्तिका प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरू संग परामर्श गर्ने ।
६	अभिभावकहरू र पारिवारिक सदस्यहरू	बहिरा व्यक्तिहरूको शिक्षा, शसक्तिकरणमा सहयोग गर्ने । अभिभावक शिक्षामा भाग लिने । समयमै नागरिकता पत्र, अपाङ्गता परिचय-पत्रबनाउन सहजीकरण गर्ने । पारिवारिक निर्णय प्रकृत्यामा सहभागी गराउने, सामाजिक कार्यहरूमा सहभागी गराउने ।
७	सञ्चारमाध्यम तथा पत्रकार	अपाङ्गता र बहिरा अधिकार, सवालहरू र समस्याहरूको बारेमा निरन्तर रूपमा प्रसारण गर्ने । समाचार सम्प्रेषण गर्दा अपाङ्गता र बहिरा मैत्री तरिकाको अवलम्बन गर्ने ।
८	नागरिक समाज र गैर सरकारी संस्थाहरू	नागरिक समाजका कार्यक्रमहरूमा अपाङ्गता र बहिरा अधिकार र मूल प्रवाहीकरण गर्ने । निर्वाचन पर्यवेक्षण गर्दा अपाङ्गता को अवधारणा अवलम्बन भए नभएको विषय समावेश गर्ने ।
९	अपाङ्गता सम्बन्धी संघसंस्थाहरू	अपाङ्गताका साभा सवालमा एकत्रीत भई कार्य गर्ने । अपाङ्गताका विशिष्ट पक्षहरूमा एक अर्कालाई सहयोग गर्ने, सहकार्य गर्ने ।

१०	प्रदेश र स्थानीय तह	प्रदेश र स्थानीय तहका कानून र कार्यक्रम तय गर्दा अपाङ्गता र बहिरा व्यक्तिका संस्थाहरूसँग परामर्श गर्ने, आफ्नो भौगोलिक क्षेत्रभित्र लागूहुने कानून र कार्यक्रम बनाउदा अपाङ्गता र बहिरा दृष्टिकोण समावेश भएको सुनिश्चित गर्ने ।
----	---------------------	---

राष्ट्रिय बहिरा महासंघले निभाउनु पर्ने भूमिकाहरू:

- ✦ राज्यका कानून तथा नीतिहरूमा बहिरा समुदायका सवाल तथा अधिकारहरू सुनिश्चित गर्नका लागि सरकार, राजनैतिक दल, संसद तथा निर्वाचन आयोग संग नीतिगत तहमा प्रतिनिधित्वका लागि वकालत पुर्याउने ।
- ✦ बहिरा समुदायको सहभागितामा बहिरा समुदायका आवश्यकता अनुरूप पहुँच युक्त निर्वाचन कार्यक्रम, सामग्री तथा सुचना निर्माण गर्नका लागि निर्वाचन आयोग समन्वय गर्ने, आवश्यक विज्ञ तथा परामर्श सेवा दिने ।
- ✦ सम्बद्ध जिल्ला बहिरा संघहरूसँग भएका पहलहरूको सुचना सम्प्रेषण गर्ने, सम्बन्धित जिल्ला संघहरूसँग आवश्यक समन्वय गर्ने ।
- ✦ सरकार तथा निर्वाचन आयोगले निर्माण गर्ने समावेशी नीतिमा आवश्यक सुझाव प्रदान गर्ने ।
- ✦ बहिरा नागरिकहरूको राजनैतिक अधिकार तथा निर्वाचन अधिकारसम्बन्धी जनचेतनामूलक सामग्री जस्तो कि क्याप, टि शर्ट आदि निर्माण गरि वितरण गर्ने ।
- ✦ बहिरामैत्री मतदाता नामावलीमा नाम दर्ता, निर्वाचन शिक्षा, निर्वाचन प्रक्रिया, निर्वाचनमा सहि ढङ्गले मतदान गर्ने तरिका लगायतका सुचना सामग्रीहरू साङ्केतिक भाषामा बनाउन पहल गर्ने, बहिरा समुदायलाई उपलब्ध गराउने ।
- ✦ अन्य अपाङ्गता भएका संघ संस्थाहरूसँग अपाङ्गता भएका समुदायको राजनैतिक तथा निर्वाचन अधिकारका लागि संजाल निर्माण गर्ने, स्थानीय तहसम्म त्यसप्रकारको सञ्जाल विस्तार गर्ने र आपसमा समन्वय गर्न पहल गर्ने ।
- ✦ नागरिक समाज, सञ्चार माध्यम, मानव अधिकार समुदाय, बुद्धिजीवी, अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय आदिसँग समन्वय तथा सहकार्य गर्ने ।
- ✦ बहिरा अधिकार तथा पहुँचसम्बन्धी सडक नाटक, टेलिभिजन कार्यक्रम निर्माण गरि प्रदर्शन तथा प्रसारण गर्न पहल कदमी लिने ,

सन्दर्भ सामाग्री

१ मानवाधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू

- १.१ मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८
- १.२ महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि, १९७९
- १.३ नागरिक र राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६
- १.४ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६
- १.५ दिगो विकास लक्ष्य २०३०
- १.६ विश्व बहिरा महासंघको अवधारणापत्र
- १.७ बहिरोपनका लाभहरू

नेपालको संविधान तथा ऐनकानुन

- २.१ नेपालको संविधान २०७२
- २.२ अपाङ्गता अधिकार ऐन २०७४
- २.३ निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३
- २.४ राजनैतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३
- २.५ निर्वाचन कसुर तथा सजाय ऐन, २०७३
- २.६ प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४
- २.७ प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४
- २.८ मतदाता नामावलीसम्बन्धी ऐन, २०७३
- २.९ राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७५
- २.१० स्थानीय तह निर्वाचन ऐन, २०७३
- २.११ राष्ट्रिय दलित आयोग ऐन, २०७४
- २.१२ निर्वाचन (कसुर तथा सजाय) ऐन, २०७३
- २.१३ निर्वाचन आयोग ऐन, २०६३
- २.१४ राष्ट्रिय महिला आयोग ऐन २०७४
- २.१५ राजनैतिकदलसम्बन्धी ऐन २०५८
- २.१६ राष्ट्रिय समावेशी आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन २०७४
- २.१७ अपाङ्ग संरक्षण ऐन २०३९
- २.१८ निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण ऐन, २०७३
- २.१९ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८
- २.२० सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४

३. निर्वाचन नियमावलीहरू

- ३.१ निर्वाचन आयोग नियमावली, २०७३
- ३.२ राजनैतिक दलसम्बन्धी नियमावली, २०७४
- ३.३ निर्वाचन कसुर तथा सजाय ऐन, २०७३
- ३.४ प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचन नियमावली, २०७४

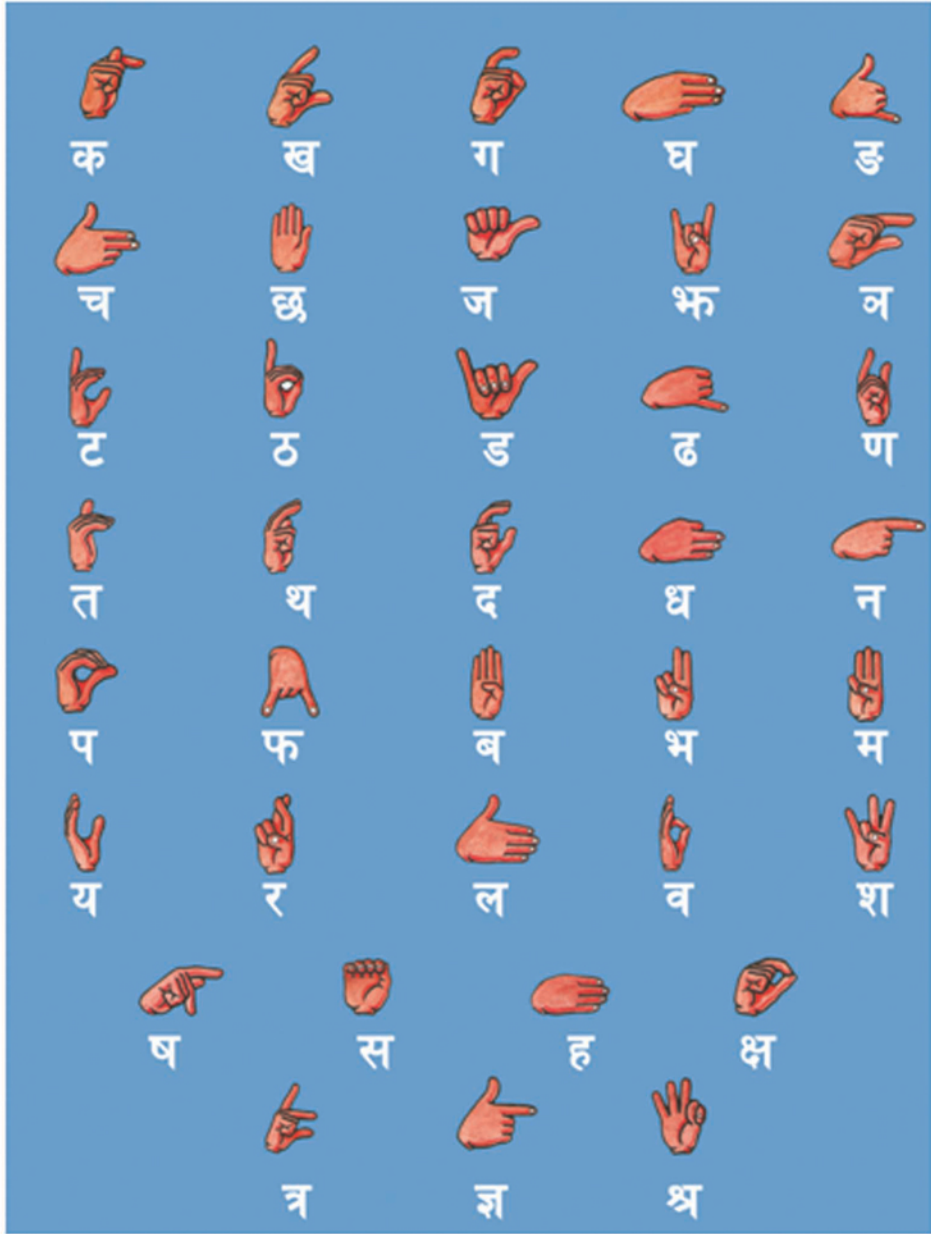
- ३.५ प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन नियमावली, २०७४
- ३.६ मतदाता नामावलीसम्बन्धी नियमावली, २०६८
- ३.७ राष्ट्रपति र उप राष्ट्रपतिको निर्वाचनसम्बन्धी नियमावली, २०७४
- ३.८ राष्ट्रियसभा सदस्य निर्वाचन नियमावली, २०७५
- ३.९ स्थानीय तह निर्वाचन नियमावली, २०७३
- ३.१० राष्ट्रियसभा नियमावली २०७५
- ३.११ प्रतिनिधि सभा नियमावली २०७५
- ३.१२ मतदाता परिचयपत्रसम्बन्धी नियमावली २०५३
- ३.१३ राजनैतिक दल दर्ता नियमावली २०६३

४. निर्वाचनसम्बन्धी निर्देशिकाहरू

- ४.१ गाउँ पालिका तथा नगर पालिका निर्वाचन निर्देशिका २०७४
- ४.२ जिल्ला समन्वय समिति निर्वाचन निर्देशिका २०७४
- ४.३ प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन आचार संहिता अनुगमन २०७४
- ४.४ प्रतिनिधि सभा, प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन (आर्थिक) निर्देशिका २०७४
- ४.५ प्रतिनिधि सभा, प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन (जनशक्ति व्यवस्थापन) निर्देशिका २०७४
- ४.६ प्रतिनिधि सभा, प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन (मतगणना) निर्देशिका २०७४
- ४.७ प्रतिनिधि सभा, प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन (मतदान) निर्देशिका २०७४
- ४.८ प्रतिनिधि सभा, प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन (सुरक्षा व्यवस्था) निर्देशिका २०७४
- ४.९ प्रतिनिधि सभा, प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन (अनुगमन) निर्देशिका २०७४
- ४.१० प्रतिनिधि सभा, प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन (कसुर तथा सजाय) निर्देशिका २०७४
- ४.११ प्रतिनिधि सभा, प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन पर्यवेक्षण निर्देशिका २०७४

५. निर्वाचन शिक्षा स्रोत पुस्तिका तथा निर्वाचन बुलेटिन

- ५.१ बहिरा नागरिकका लागि निर्वाचन शिक्षा स्रोत पुस्तिका, निर्वाचन आयोग, नेपाल, निर्वाचन शिक्षा तथा सूचना केन्द्र २०७१
- ५.२ निर्वाचनमा लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण, २०७४, निर्वाचन आयोग, नेपाल
- ५.३ शिक्षाका लागि क्षमता विकास कार्यक्रम, २०७६, निर्वाचन आयोग, नेपाल
- ५.४ स्थानीय तह निर्वाचन बुलेटिन, निर्वाचन आयोग, वर्ष १ अंक १ २०७४ असार १, २०७४।
- ५.५ स्थानीय तह निर्वाचन बुलेटिन, निर्वाचन आयोग, वर्ष १ अंक ३ २०७४ असार १३
- ५.६ स्थानीय तह निर्वाचन बुलेटिन, निर्वाचन आयोग, वर्ष १ अंक ४ २०७४ असार १५
- ५.७ Facilitators' Disability Rights and Elections Module, © BRIDGE 2017 AEC IDEA IFES
UNEAD UNDP V3

निर्वाचन शिक्षा तालिम

European Union

Empowered lives.
Resilient nations.